

ВОООООВИТ

ВЕСЬ МИР

THE WORLD

Le MONDE

DIE WELT

EL MUNDO

全世界

IL MONDO

SVET

БҮХ ДЭЛХИЙ

विश्व

VILAG

СВЕТ

5

ВСЕСВІТ

ВСЕСВІТ
 THE WORLD
 MONDE
 DIE WELT
 IL MUNDO
 世界
 IL MONDO
 СВІТ
 ВУХ АЗІАНИ
 世界
 ВУХ АЗІАНИ
 СВІТ

1969

ВСЕСВІТ

1968

ВСЕСВІТ

1967

ВСЕСВІТ

Т Е П
 М О
 I M L
 M D E
 V I R T
 V L A C I T

1965

ВСЕСВІТ

THE WORLD
 MONDE
 DIE WELT
 IL MUNDO
 世界
 IL MONDO
 СВІТ
 ВУХ АЗІАНИ
 世界
 ВУХ АЗІАНИ
 СВІТ

1966

ВСЕСВІТ

THE WORLD
 MONDE
 DIE WELT
 IL MUNDO
 世界
 IL MONDO
 СВІТ
 ВУХ АЗІАНИ
 世界
 ВУХ АЗІАНИ
 СВІТ

1964

№ 5 1969

(131)

ТРАВЕНЬ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
 ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
 ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
 УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
 ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО
 ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

Рік видання
 дванадцятий

У ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ДО СТОРІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. ЛЕНІНА

УІЛЬЯМ ГАЛЛАХЕР. Живе втілення боротьби.

Автор цих спогадів Уільям Галлахер — найстаріший діяч англійського робітничого руху, один із засновників Комуністичної партії Англії, її довгочасний керівник.
 У. Галлахер помер у 1965 році.

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

ТУРЕК СВАТОПЛУК. Шведський мармур. Повість.

12

Турек Сватоплук (нар. 1900 р.) — відомий чеський письменник. Автор перекладених українською мовою романів «Ботострой», «Ботострой без шефа» та інших.

УОЛТ УІТМЕН. З «Пісні битого шляху»; Вночі на березі моря. Вірші.

89

Про творчість Уолта Уїтмена, 150-річчя з дня народження якого відзначається в травні цього року (1819—1892), читайте статтю Віталія Коротиша «Стебла безсмертних трав» в цьому номері нашого журналу (стор. 86).

ЕРНЕСТ ХЕМІНГУЕЙ. За ким сумує дзвін. Роман. Продовження. Початок див. «Всесвіт» № 4.

91

СТАТТІ, НАРИСИ

Гуго Геллерт ілюструє «Капітал».

7

Б. ЛОБАНОВСЬКИЙ. Найзагадковіша Мадонна.

132

ЙОЖЕФ ВЕРЕШ. «Нова хвиля» угорського кіно.

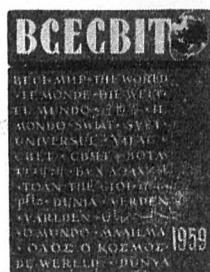
144

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ

Т. ЯКИМОВИЧ. Драматургія і театр сучасної Франції.

157

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ, РІЗНЕ

Фронт Фрелімо.	5
Два кілометри під склом.	9
Знову про Атлантиду.	73
Під знаком залізного хреста.	76
Б. БОЛАР. Сіцилійська фіалка.	78
Під золотим Монбланом.	82
«Мейер Моб» з Флориди.	130
Еміль Золя — фотодокументаліст	143
Смерть у таблетках.	147
Непотрібні люди з Ліверпуля.	148

УКРАЇНА І СВІТ

В. ФЕДИНИШИНЕЦЬ. Видано у Будапешті..	68
Ю. КОБИЩАНОВ. Перші стежки.	70
ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ	138
ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ	150
ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ	152
КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ	69, 79, 80, 81, 146, 148, 149

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР **О. І. Полторацький**

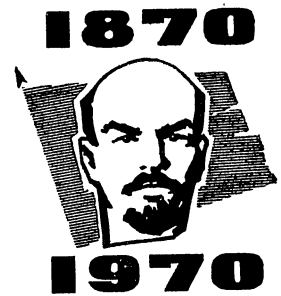
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. О. Білецький, П. А. Загребельний, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш, А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник, Н. А. Халемський (відповідальний секретар), Т. К. Якимович.

Художній редактор **М. Я. Коваленко.**

ЖИВЕ ВТІЛЕННЯ БОРОТЬБИ

УІЛЬЯМ ГАЛЛАХЕР

У 1920 році товариші в Глазго, зв'язані з клайдським робітничим комітетом (рух фабричних старост), делегували мене на II конгрес Комінтерну.

На той час ми були «лівими» сектантами й не хотіли брати участі в дискусії, що відбувалася між Британською соціалістичною партією і соціалістичною робітничою партією з питання про утворення комуністичної партії в Англії. Ми мали на увазі в Шотландії «чисто» комуністичну партію, яка б не мала нічого спільного ані з лейбористською партією, ані з парламентською діяльністю.

Оскільки у мене не було паспорта і майже не було шансів на його отримання, то я вирушив у Нью-касл, де через тиждень ухитрився при допомозі одного норвезького товариша, пароплавного коচেґара, проникнути на пароплав, що відходив у Берген. З Бергена я поїхав у Вардзе, а звідти через Мурманськ у Петроград.

Коли я приїхав туди, конгрес, що почався в Петрограді, вже був переведений в Москву.

У Смольному мене влаштували в зручній кімнаті й почали підшукувати перекладача. Я саме сів писати листи, коли прийшов один з товаришів і дав мені тільки-но випущену англійською мовою книжку «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі». Я почав побіжно її проглядати, але коли дійшов до розділу про Англію і побачив, що там ідеться про мене, я просто підскочив. Залишаючи Глазго, я був переконаний, що наша ворожа позиція по відношенню до лейбористської партії й небажання брати участь в парламенті настільки розумні, настільки непохитні, що мені лишалося тільки висунути кілька добре обґрунтованих доказів, аби покласти на обидві лопатки Британську соціалістичну партію разом із соціалістичною робі-

ничою партією. Я був просто приголомшений, побачивши, що не встиг я ще потрапити на конгрес, як картковий будиночок, який я зводив, розсипався вщент. Але тоді не всі питання, поставлені Леніним, були для мене з'ясовані, і це позначилося на моїх виступах на конгресі.

До Москви я приїхав у суботу опівдні і був у готелі саме вчасно, аби потрапити на суботник. Я працював до восьмої години вечора, складаючи чавунні болванки в якійсь ливарні.

У понеділок разом з іншими делегатами я пішов у Кремль, де вперше був присутній на конгресі Комінтерну.

В залі стояли розмовляючи групи людей.

Ми пройшли в бічне приміщення, де делегати пили чай, писали й готувалися до виступів. Мене познайомили з представниками різних країн, а потім я потрапив в одну з груп, і хтось прошепотів:

— Це товариш Ленін.

Я простягнув руку і сказав:

— Хелло!

Це було все, що я спромігся вимовити.

Коли Леніну сказали, що я товариш Галлахер з Глазго, він привітав мене, посміхаючись:

— Ми раді бачити вас на нашому конгресі.

Я сказав, що щасливий бути тут, і ми продовжували розмовляти про інші речі. Я думав: «Господи, скрізь війна, різні внутрішні й зовнішні проблеми, що здаються майже нерозв'язними, а ось цей товариш твердо переконаний, що більшовики доможуться перемоги».

Ленін жартував і сміявся з товаришами й іноді, коли я щось казав, якось дивно на мене позірав. Потім я довідався, що це пояснювалося моєю своєрідною англійською вимовою: йому важко було зрозуміти мене.

Я одразу відчув, що розмовляю не з недосяжною «великою людиною», оточеною атмосферою зарозумілості, а з Леніним, великим партійцем, котрий мав для кожного пролетарського бійця теплу посмішку і дружні слова.

Коли я вступив у суперечку про політичну і профспілкову резолюцію, мені здорово перепало. Деякі з моїх «найкращих» аргументів були дуже легко розбиті. Опоненти не пропускали можливості вставити гостру репліку під час мого виступу. Звісно, я огризався, і суперечка розгоралася все сильніше. Коли я відчув, що втрачаю ґрунт під ногами, настрої у мене почав псуватися. Але Ленін, провадячи непримиримі принципи критику моїх установок, не пропускав нагоди допомогти мені, сказати щось таке, що значно полегшило б скрутне становище, у яке я потрапив через свої помилкові погляди.

На засіданнях Ленін неодноразово прислав мені записочки, кількома словами пояснюючи те чи інше питання.

Після засідання я звичайно рвав свої записки й разом з ними записки Леніна. Тепер це мені здається неймовірним, а тоді я про це якось не думав. На кінець роботи політичної комісії, коли я дуже різко висловився про Британську соціалістичну партію і соціалістичну робітничу партію, Ленін переслав мені записку, в якій дав дуже коротку й ущипливу оцінку цих груп. Увечері я по секрету сказав одному-двома товаришам, що Ленін прислав мені таку записку про БСП і СРП¹, що коли б вони її побачили, то в них очі б на лоб полізли.

— Де вона? — спитав один з них.

— Я її розірвав, — байдуже відказав я.

— Що? Ви розірвали записку, написану рукою Леніна? — у нього дух перехопило.

— Я багато з них розірвав, — відповів я, — але вони мали особистий характер, і я не думаю, що він хотів би, аби я їх зберіг.

По двох днях у політичній комі-

¹ БСП — Британська соціалістична партія; СРП — соціалістична робітничая партія. — Ред.

В. І. Ленін виголошує промову на мітингу, присвяченому відкриттю II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. Петроград, 19 липня 1920 р.

сії в розпал суперечки, саме тоді, коли я виступав, хтось згадав про «Дитячу хворобу».

— Так, — сказав я, — я читав її, але я — не дитина. Добре вам поводитися зі мною, як з дитиною, і кусати мене заочно. Але тепер я тут, і доведу вам, що я не новачок.

Ця остання фраза привернула увагу Леніна, і через деякий час, коли Вілліам Пол був у Росії, Ленін повторив її в розмові з ним з цілком пристойним шотландським акцентом. Коли я потім сів на своє місце, він надіслав мені записку: «Коли я писав свою книжку, я вас ще не знав».

Як на пленарних засіданнях, так і на засіданнях політичної комісії Ленін, настійно проводячи свою політичну лінію, всіляко допомагав мені й іншим товаришам розбиратися в політичних питаннях.

Та найзначнішою була для мене бесіда з Леніним у нього вдома. Ленін посадив мене, й ми почали розмовляти про будівництво партії, про її роль в керівництві революційною боротьбою. Досі я жодного разу особливо не замислювався про партію, але тепер почав по-справжньому розуміти, якою повинна бути комуністична партія.

Ленін рішуче виступав проти створення окремої партії в Шотландії.

— Вам доведеться, — сказав він, — працювати в тільки-но створеній в Англії партії.

Я заперечував: я не можу працювати з тим і з тим.

— Якщо для вас революція понад усе, — сказав Ленін, — то ви не матимете жодних труднощів. Для революції ви працюватимете з ким завгодно, хоча б до по-

ри, до часу. Але коли ви починаєте з того, що не хочете ні з ким працювати, замість того щоб влитися в їхні ряди й боротися за справу революції, то ви нічого не доможетеся. Ідіть в партію і боріться за лінію Комінтерну, і тоді Комуністичний Інтернаціонал підтримає вас своїм авторитетом.

Протягом всієї бесіди пролетарська революція була єдиною живою трепетною темою в усьому, про що він говорив.

Ніколи я не чув нічого подібного. Думаючи про Леніна, я не міг думати ні про що, крім революції й необхідності рухати її вперед, чого б це не коштувало. По-моєму, це була головна риса великого ленінського генія: він ніколи не думав про себе, він був живим втіленням боротьби і, де б він не опинився, — всюди приносив з собою натхнення своєю великою переконаністю.

Такий останній спогад, який я зберіг про нашого великого Леніна.

Бійці Народно-визвольної армії Фрелімо. Військова частина на марші.

ФРОНТ ФРЕЛІМО

Сьогодні Мозамбик — одна з небагатьох колоніальних країн, які ще залишилися в світі, де панує імперіалізм. Завтра Мозамбик, ця країна Східної Африки з більш ніж шістьма мільйонами населення, стане вільною країною і вже не називатиметься «заморською провінцією Португалії». Та до визволення веде важкий шлях упертої збройної боротьби.

У давні часи на території теперішнього Мозамбіку існувала держава Мономатапа з високим рівнем культури. Про це свідчать численні пам'ятки, що дійшли до наших днів. Та вже в X віці Мозамбікське узбережжя було завойоване спочатку арабами, а потім португальськими колонізаторами. Раби й золото стали предметами вивозу із захоплених земель — цієї зручної бази на шляху португальських купців до Індії.

Протягом віків африканські племена чинили опір завойовникам. У другій половині XIX сторіч-

чя у португальських колонізаторів з'явився сильний конкурент — англійський імперіалізм. Під його тиском португальці змушені були тимчасово поступитися частиною своєї мозамбікської територіальної здобичі. Після першої світової війни сюди, як і в інші частини світу, став проникати найкрупніший імперіалістичний хижак — північноамериканські монополії.

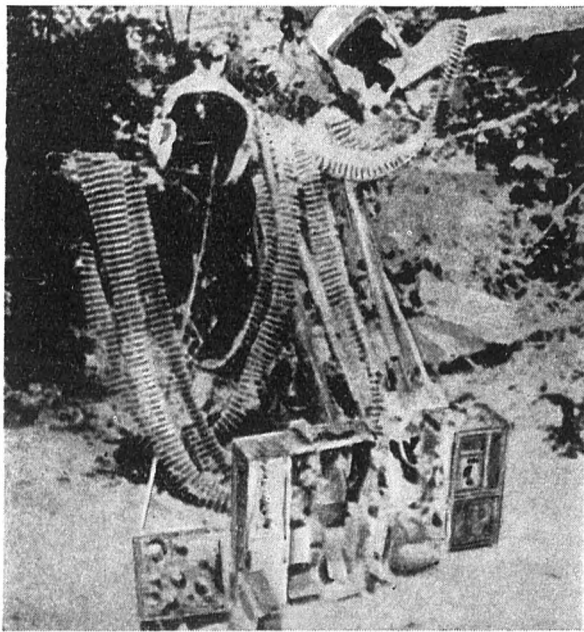
Після закінчення другої світової війни визвольний рух в Африці поширився і на Мозамбик. З 1960 року тут почалися один по одному антиколонізаторські виступи широких народних мас. Збройна визвольна боротьба анголезького народу перекинулася й на територію Мозамбіку.

Злиденність корінного населення — ось найголовніша прикмета країни. Кращі землі загарбали собі колонізатори. В країні введено примусову працю. З Мозамбіку вивозять дешеву робочу силу до Південно-Африканської Республі-

ки та Родезії. Туди вивезено понад 600 тисяч мозамбікських робітників.

Внаслідок розвиненого повстанського руху, Мозамбик поділений нині на дві частини: одна ще перебуває під владою колонізаторів, другу — контролює Народно-визвольний фронт Фрелімо. Поки що визволено лише одну дев'яту частину території Мозамбіку з населенням близько 800 тисяч чоловік. Дві провінції — Капо-Дельнадо і Ньяса цілком звільнені з-під влади португальців. На визволених землях проведено цілу низку реформ, внаслідок яких усе працездатне населення дістало роботу, тут реорганізовано сільське господарство, починає розвиватися власна кустарна і навіть фабрично-заводська промисловість.

«Португальські колонізатори давно втратили б свою владу над територіями і Мозамбіку, і Анголи, й Гвінеї, якби не допомога з боку інших імперіалістичних дер-

Рештки збитого португальського літака.

Військове навчання в одній із частин Народно-визвольної армії.

жав, — каже Мерцеліно Дос Сантос, один з керівників Фрелімо. — Провідне місце серед них посідають західнонімецькі монополісти. Вони надають португальським гнобителям фінансову, економічну й збройну допомогу. Західнонімецькі капіталісти кровно зацікавлені в приборканні нашого національно-визвольного руху, бо вони мають великі капіталовкладення в Мозамбіку».

Журналіст з Німецької Демократичної Республіки Ганс-Дітер Бройер нещодавно побував серед бійців Народно-визвольної армії країни. Він розповів дещо про так-

тику цієї армії. Ось військова частина, маскуючись у високій траві від наземного і повітряного нападу, тихо просувається до ближчого населеного пункту, куди ведуть ледве помітні стежки. Наблизившись до нього, бійці визвольної армії блискавично нападають на португальський гарнізон. Чути вибухи ручних гранат, черги з автоматів. Колонізаторам завдано великих втрат, захоплено зброю, спорядження тощо.

З 1964 року операції Народно-визвольної армії і партизанів стали набувати більш інтенсивного характеру й ширших масштабів.

Сама португальська преса змушена була визнати, що дії Фрелімо завдають колонізаторам все більших і більших втрат.

З метою придушення визвольного руху колонізатори вдаються до найпідступніших засобів. Це вони підіслали найманця, який убив керівника Фрелімо, видатного борця за свободу Едуардо Мондлане.

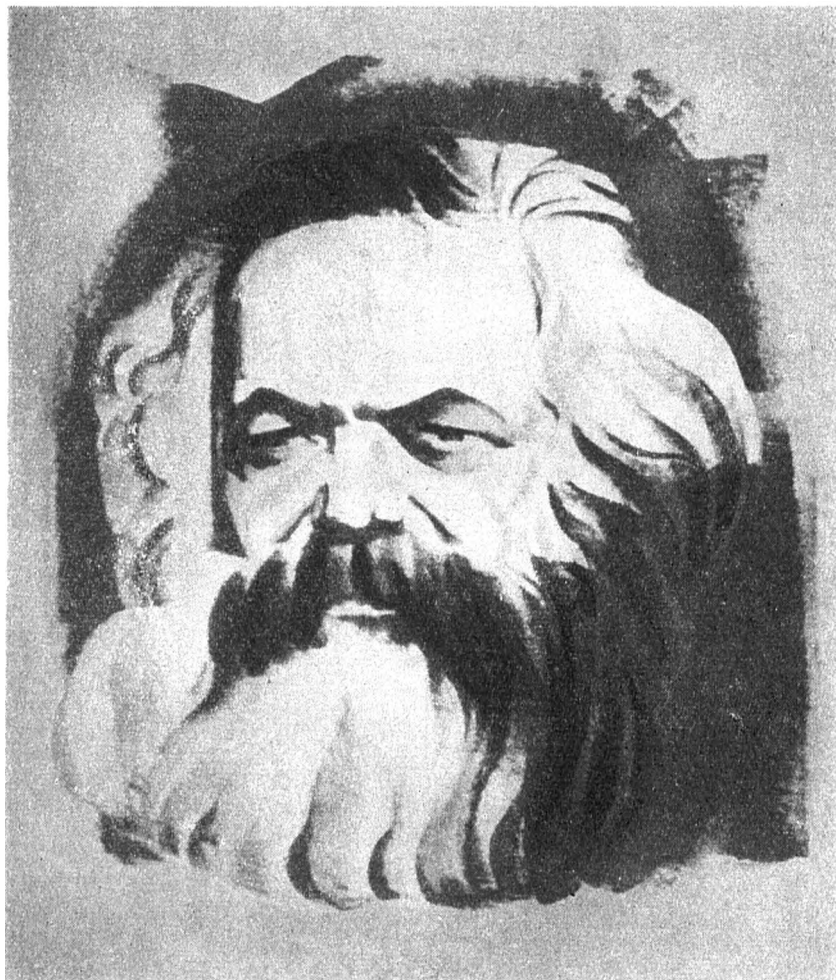
Та боротьба народу Мозамбіку триває з неослабною силою. На визволеній території вже вирости діти, які в очі не бачили португальського солдата, в північних районах країни засновано сітку шкіл, розвивається народне господарство. Прийде час, і вся країна заживе вільно і щасливо.

Слідом за солдатами-визволителями до мирних селищ приходять вчителі. В одній із шкіл на визволеній території.

ГУГО ГЕЛЛЕРТ ІЛЮСТРУЄ „КАПІТАЛ”

Гуго Геллерт — художник угорського походження, який живе у Сполучених Штатах, взявся за складне завдання — створити ілюстрації до епохального твору Карла Маркса «Капітал». Певний час здавалося, що взагалі неможливо графічно інтерпретувати цю наукову працю.

Але «Капітал» — це не лише економічне дослідження, а й безприкладний синтез всіх нагромаджених людством знань.

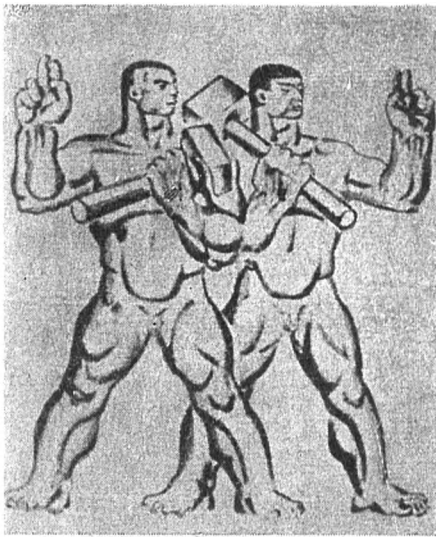
Гуго Геллерт знайшов у «Капіталі» розмаїття мотивів, які можна відтворити засобами образотворчого мистецтва. Передусім це стосується історичних прикладів. Характеристика соціального середовища, ідеологічні бої у класовому суспільстві, запекла і мужня боротьба пролетаріату — все це дуже цінні теми для художника. Завжди вважалося проблематичним, чи піддаються абстрактні поняття і тверд-

ження образному і науковому втіленню, хоч саме такий спосіб їх відтворення набуває іноді особливої дійовості. Часто ідеологічні висловлення в образотворчому мистецтві набувають виразності з допомогою елементів символіки. Саме тому знаряддя праці, руки, кайдани викликають у малюнках Геллерта довгий потік асоціацій, який приводить кінець кінцем до конкретного тлумачення дійсності.

Ініціатива митця особливо плідна тому, що він прагне своєю творчістю поширювати революційні ідеї «Капіталу». Його графічні образи відтворю-

ють класові бої трудящих, розкривають їхні причини. З великою силою змальовує художник перспективи визволення людства з-під ярма капіталу. Образи людей на малюнках Геллерта символізують суспільні класи, його пролетарі сповнені рішучості, активності, почуття солідарності. Експлуатовані робітники, змучені виснажливою працею селяни з графічних творів митця, незважаючи на нелегку долю, переслідування, страждання і муки не втрачають оптимізму і віри в краще майбутнє.

Малюнки, розміри яких не перевищують половини квадратного метра,

справляють монументальне враження.

Гуго Геллерт в пошуках своєї власної мистецької мови перебував під позитивним впливом плакатів часів Угорської Радянської республіки 1919 року. Вони підказали йому образну форму, яку він збагатив своєю фантазією й талантом. Вже п'ятдесят років кремезні постаті його робітників лякають буржуазію і шокують буржуазні смаки. На літографіях художника ми бачимо народ, переконаний у справедливості своєї справи, свідомий великої історичної місії, народ, що бореться за соціальну справедливість.

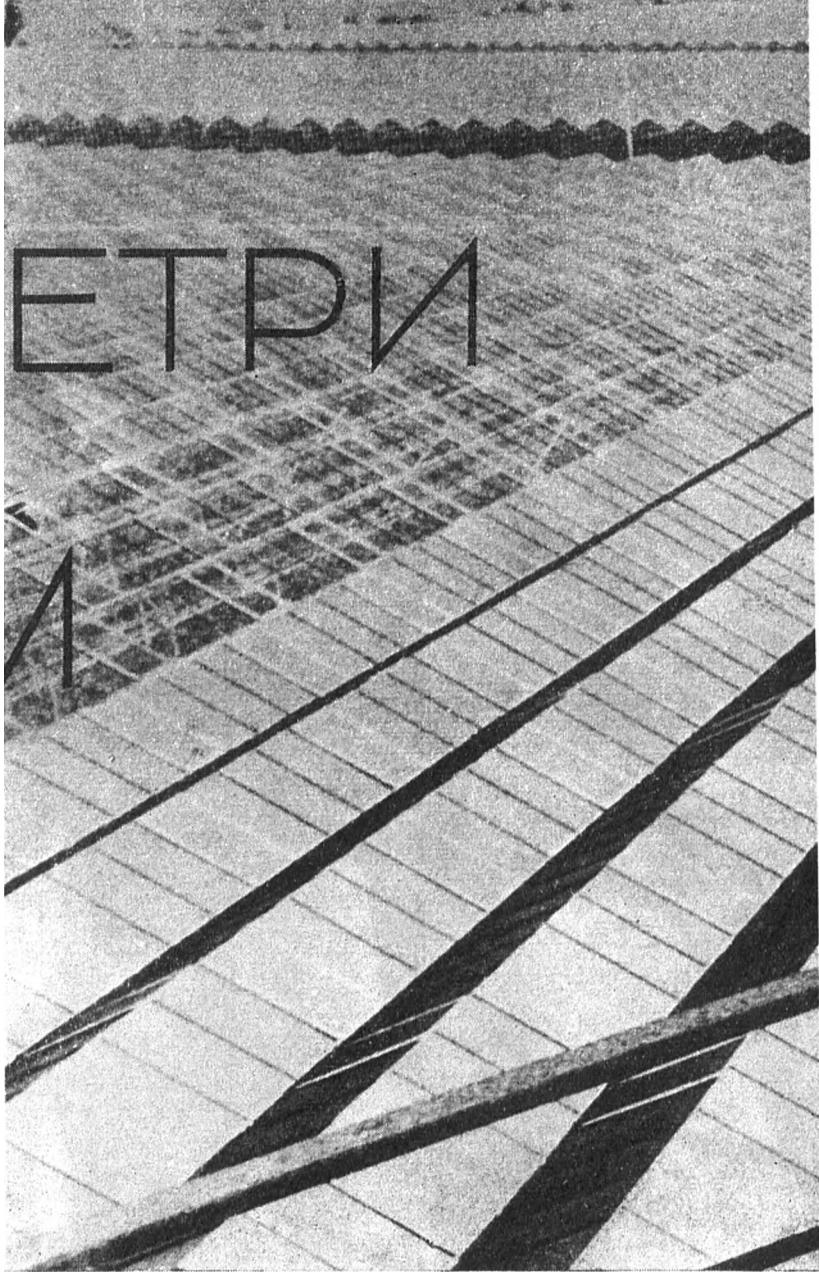
Серед угорських митців, які живуть за межами своєї батьківщини, саме Гуго Геллерт, як і Бела Уітц, належить до тих, хто багато зробив для художнього втілення високих ідеалів соціалізму.

Музей історії робітничого руху в Будапешті організував з нагоди ювілею виходу в світ «Капіталу» виставку творів Г. Геллерта і відзначив цим також благородну працю митця, якому виповнилося 75 років.

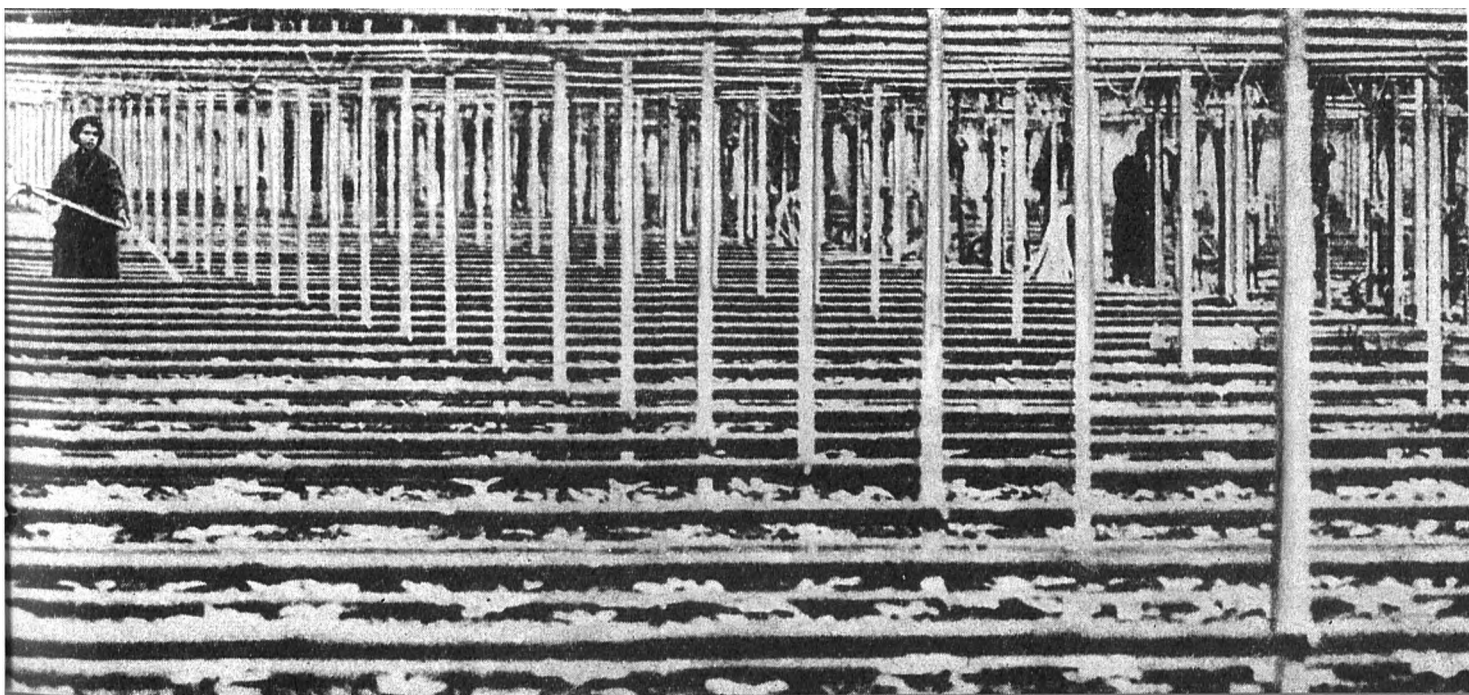
ДВА КІЛОМЕТРИ ПІД СКЛОМ

«Відсталість тут виявляється на кожному кроці. Болгарський селянин не знає жодної із сучасних сільськогосподарських машин. Засоби і знаряддя його праці залишаються й тепер такими ж, якими вони були в часи середньовіччя. Очевидно, в нашому столітті тут ще не зможуть повністю використати щедрі природні можливості й все залишатиметься по-старому...»

Так було написано про сільське господарство Болгарії у 14-му ви-

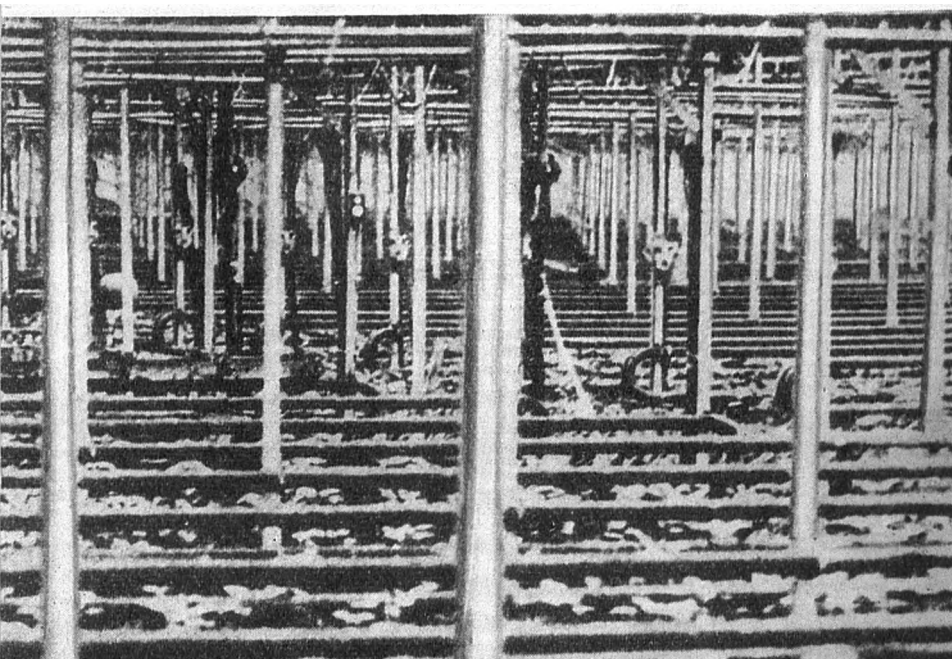
Тут завжди літо...

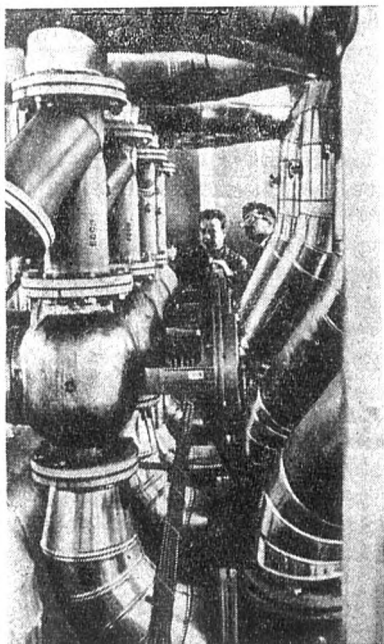
Два кілометри скляного даху...

данні знаменитої енциклопедії «Британніка» в 1929 році, рівно сорок років тому.

Безперечно, ця оцінка тодішнього стану болгарського землеробства відповідала дійсності, але щодо прогнозів на майбутнє... Втім, автори й редактори з «Британніки» виходили, звичайно, із сталості соціального ладу царської Болгарії й тому інших прогнозів робити їм не наважувалися. Цікаво було б привезти їх у су-

А такий вигляд має це «Місто під склом» всередині.

У машинному залі тепло-електроцентралі.

часну народну Болгарію, хоча б до колись відсталого краю Родопів, в Пасарджик, де виникло славнозвісне «Місто під склом»!

Уявіть собі теплицю площею в... 48 гектарів! Довжина її досягає двох кілометрів. Це вже справді щось небувале. Коли в Голландії збудували теплицю площею в 30 гектарів, фахівці з усього світу приїздили, щоб побачити на власні очі це чудо. А тут — аж 48 гектарів під склом.

Голландці будували свою теплицю понад два роки, в Болгарії звели «Місто під склом» за неповних дев'ять місяців. Директор цього унікального господарства Кристьян Владимиров очолив тут групу ентузіастів, які взялися перевиршити голландські масштаби, що серед фахівців цілого світу вважалися недосяжними для будь-якої іншої країни. А коли будівники майбутнього «Міста під склом» у Пасарджіку ближче познайомилися із голландським досвідом, вони знайшли його вже трохи застарілим. І вирішили будувати все зовсім інакше.

Здала гігантська теплиця нагадує панораму нафтопереробного заводу. Такі асоціації викликають насамперед височенні металеві резервуари, що яскраво виблискують на сонці. В них і справді зберігається пальне, його тут витрачають щодоби не менше як 250—300 тонн; стільки треба для опалення цього «Міста під склом». Тут можна побачити споруду з димарями й водяними конденсаторами, яка нагадує звичайну теплоелектроцентраль. Це

і є ТЕЦ, також збудована для потреб цього господарства.

Призначення «Міста під склом» — вирощування овочів, переважно — огірків, помідорів, славнозвісної болгарської паприки. Всі ці три види овочів примандрували колись у Болгарію здалека. Огірки прийшли сюди з Азії, помідори й паприка — з тропічних поясів американського континенту. Але болгарські городники привчили ці культури до місцевих природних умов.

Далеко тепер справжнім азійським огіркам або південно-американській паприці до їхніх родичів, що визрівають у Пасарджіку! Тут вирощують огірки вагою у півкілограма кожний і збирають їх по 250—280 тонн з одного гектара площі теплиці. Помідорів збирають по 100 тонн, паприки — по 50—55 тонн. Такого не знали ніколи навіть уславлені голландці, яких досі вважали «тепличними майстрами № 1». Тепер, на думку фахівців, цей титул має перейти до болгарських городників.

«Місто під склом» — це одночасно і велике господарство, і підприємство з високим рівнем техніки, і науково-дослідний центр. Тут працюють 23 агрономи, інженери, агрохіміки, фахівці з автоматики тощо. У гігантсь-

Один натиск кнопки на пульті управління — і рясний дощ напоїть вологою молоді рослини.

Кристьян Владимиров будував це унікальне господарство, він очолює його і досі.

кій теплиці діє найскладніша система дощування. Досить натиснути кнопку на пульті управління в кімнаті чергового інженера-диспетчера, і на молоді прорості вилється стільки штучного дощу, скільки визначили фахівці-агрономи. Температура регулюється за допомогою досконалої системи кондиціонерів, а добрива надходять у ґрунт з підземних сховищ автоматично.

Тут є навіть те, чого немає у голландців — обладнано програмне управління різними процесами вирощування овочів. Досконалі автоматичні пристрої отримують наперед розроблену програму, основою якої є оптимальні умови агротехнічного процесу. І у відповідності до цієї програми самі регулюють і температуру, і вологість ґрунту, і освітлення, і подачу добрив тощо.

«Це кібернетика у сільському господарстві, — пояснює головний агроном Георгій Бакажієв, — і нашим досвідом зацікавилися у багатьох країнах, також і в Голландії».

Коли завітати до окремих відділень, лабораторій і цехів цього «Міста під склом», то можна побачити, як тут, немов у краплині прозорої чистої води, відбилися риси соціалістичної співдружності й взаємодопомоги: автоматичні пристрої з марками радянських підприємств, лабораторне обладнання із НДР, чехословацькі механізми, угорські помпи... І, мабуть, саме завдяки цій співдружності працьовиті болгарські трудівники змогли створити таке унікальне господарство, продукція якого завоювала вже європейський ринок.

Два кілометри під склом... Скоро за прикладом Пасарджіка в різних місцях Болгарії виростуть нові подібні господарства.

ПОВІСТЬ

Мармур — це не просто мармур

Мармур — це такий чудесний матеріал, що часом аж серце людині розтривожить, аж дух захопить. Знайшлися скульптори, що дали мармурові душу, зуміли життя в нього вдихнути. Каррарський мармур — ледь прозорий на вигинах, там, де лінія, закругляючи свій плин, пестить ніжно любовні принади й спадає хвилясто до таємниць первоначала життя. Очі, обличчя, напіврозтулені вуста сповнено живим трепетом солодкої млости й мрії. А буває, на цьому обличчі відбитий біль, тягар задуми й смутку, як у тої білої мармурової пані, що стоїть на Виноградському цвинтарі з букетиком важких кам'яних тюльпанів, сумних, як і вона.

ПАУСТОВСЬКИЙ

Паустовський у своїй знаменитій «Колхиді» відшукав у тисячолітньому болоті Мінгрелії статую стародавньої фазійської красуні, усміхнену в своїй вічній жіночості — то вона була вирізьблена з мармuru навіть... рожевуватого. От уявіть собі, що це ви знайшли її, біло-рожеву, і відмили від багна предвічних мінгрельських джунглів —

«крізь зелене багно сяйнуло живе тіло пра-старого мармуру», як пише Паустовський про цей вимріяний витвір невідомого геніального митця.

Знаємо ми, звісно, й тих трошки банальних цвинтарних голубків, зворушливо зображених у безживному заціпенінні на мармуровім цоколі з ім'ям і портретом якого маминого малятка, якого вже немає на світі. Мармур може уподібнитись і до холодної крижини. На мармурі бувають викарбувані гострим різцем слова вікопомні, безсмертні... Мармур проріс жилками так само, як і живе тіло. Так, мармур — хай, здавалось би, мертвий своєю матеріальною суттю — часом неначе кличе, вабить до себе животворний різець, прагнучи втілитись у людську подоби.

Так званий шведський мармур, чорний, жалобний, подеколи може стати пробним каменем людської вдачі, предметом спекуляції, дріб'язкової гризні, хворобливої скнарості, одне слово — виявляє навч, яка в кого душа і чи є вона в нього взагалі.

Отак і в нашій повісті — мармур, шведський, дорогий мармур, символ цвинтарної пишноти і предмет сільської баб'ячої пи-хи, спричинивсь до сімейної, ба трохи не до родової сварки, лайки, чорних прокльонів — хоча зрештою все скінчилося щасливо. Отож нехай цей шведський мармур, корінь звади, стане ніби зародком нашої повісті й завдяки своєму високому походженню та немилосердно дорогій ціні дасть нам змогу відтворити уривочок нашої кипучої дійсності та показати деякі примітні риси нашого явно земного життя.

Ідилія

Не дивуйтеся, але я надто зворушений, як те буває з нами майже завжди, коли ми раптом побачимо звідкись із пагорка зна-

МАРМУР

йомий і рідний нам краєвид — жменьку сільських хаток, що, мов курчатка, туляться одна до одної, створюючи таку звичну для нас картину, що багато чим нагадує витвори ласкавого й майстерного пензля нашого улюбленого художника Лади. Мов черепочки на долоні, розкидались барвисті селянські садиби, оточені зеленими деревами —

кучерявими яблунями, грушками, розквітлимими сливами, стрункими черешнями. То постало перед нами сільце Бжезувка, так, саме Бжезувка, а не якась там банальна Лгота, стільки вже разів зневажена людьми, що, певно, не почувують належної пошани до краси нашої природи та ідилії сільського життя.

Звідсіль Бжезувка здається нам милим, затишним куточком, де життя спливає безтурботно, тихо, аж солодко, надто як порівняти його з життям якогось із наших міст, просто-таки по-торемному вбганого в квартали не вельми принадних на погляд кам'яних кліток. Отже, село видається справжньою казкою, що манить, вабить, чарує, а тим більше коли ласкаво пригріває сонечко, коли вже, скажімо, кінець квітня й ось-ось на порозі стане травень.

Стоїть напрочуд гарний весняний день, яких у цю пору буває небагато, теплий сонячний день, коли перша цнотливо-ніжна брость світиться зеленаво-жовтавою барвою, і все того дня якесь буйно-веселе, пустотливо-весняне, якесь аж зухвало-щасливе. Небосхил, ясна річ, — чиста блакить, і лиш де-не-де поспішають небом легенькі хмаринки — звісно, теж весняні, схожі на ніжні дівочі кучері: це ще далеко не літні високі, добре висходжені під парким сонцем хмари.

А тепер затуманьмо злегка наш панорамний кадр і наведімо об'єктив більшим планом. Ще, ще трошечки... Що ми бачимо? Авжеж, це найзвичайнісіньке сільське подвір'я, просто собі хатинка з призьбою, досить чепурно обмазана й побілена. Щоправда, лад на подвір'ячку не зовсім зразковий, та, може, саме в цьому милому безладді — вся його мальовничість. Бачимо криницю з журавлем, погнуті цинкові ночви, геть розбитий кошик, що його давно вже й кошиком назвати не можна, стерту до цурки березову мітлу, кілька не вельми чисто випраних сорочок, розвішених на плоті. Дві як завжди цікаві гуски стоять осторонь і дивляться на свою пані — чи, коли хоче, товаришку, хоч воно, може, й не зовсім так. Сусіди називають її Марічею або ж на прізвисько — Газетяркою, але це прізвисько, що нітрохи не додає їй шани, — по суті звичайнісінька лайка.

Маріча не молоденька, їй минуло вже п'ятдесят, а на погляд — так іще більше. Напевне, через абияк позалатовану одіж, діржавий чоловічий светр і зав'язану чи не на п'ять вузлів хустку, що зсунулася з голови назад. Через це її шия здається ще довшою, наче, даруйте на слові, у вилинялої курки. Ми зовсім не хочемо сказати, що вищезгаданих двох гусок цікавлять у ній допіру змальовані риси. Їхні інтереси куди

простіші. Їм здається, що час уже їх нагодувати, а Маріча за всіляким іншим клопотом частенько про те забуває.

А тепер дозвольте мені трохи випередити свою добу з погляду технічного прогресу і скористатися з якнайдосконалішої кінокамери — такої камери, що завдяки новітнім (а взагалі цілком можливим) відкриттям дала б нам змогу зазирнути у внутрішній світ людини, так би мовити, в душу — якщо ви, звичайно, згодні припустити існування так званої людської душі. Одне слово, йдеться про апарат, що міг би більш-менш точно фіксувати найтонші порухи людської думки — звісно, вже в цілком матеріальній формі. Фіксувати, подібно до звуку, на якусь дивовижну радіо-магнітофонну стрічку слабесенькими електричними імпульсами, що їх потім легко трансформувати в слова. Це дуже цікава штука, і просто страх бере, як подумаєш, чого лишень не вигадася людський розум; ще й справді навчатися читати наші найпотаємніші думки, немов написані, образно кажучи, чорним по білому.

Тільки так, мимохідь, задля вступу, я хочу нагадати, що історія, про яку йтиме мова, достоту така, як тут описано, справді відбулася в нашому двадцятому сторіччі, що ця історія глибоко правдива, навіть більше — що це, можна сказати, сама щира правда. Хоч би вам і подумалося: «Невже таки в наш час іще можливі такі речі?» Я готовий відповісти й на це запитання — все це можливе лиш тому, що серед нас іще блукають досить густі тіні відьомського середньовіччя, релігійні забобони, живучі залишки давноминулих часів, коли на нашій землі ще панували королі та цісарі з божої ласки. Та чи й справді таких давноминулих? Адже часи цісаря Франца-Йосифа не такі-то й давні, ви самі знаєте, а дехто, либонь, їх і пам'ятає.

Даруйте, але я ще раз трохи відійду вбік і спрямую свою чотирирівнісну кінокамеру на один вельми мальовничий об'єкт у Бжезувці — на тамтешній костюлик. Бачте, і він сьогодні наче вбрався по-весняному, трохи не світиться веселим, мовби небесним сяйвом. Костюл ще й досі домінує, себто панує над Бжезувкою, і саме з нього, по-моєму, виходить той конфлікт... але обличмо це: читач, певне, й сам зрозуміє як треба всю нашу історію, конфлікт двох епох — доби старої, трухлявої, що вже пережила себе, і доби нової, доби атома, що помаленьку-потихеньку, якось непомітно, пробилася вже й до Бжезувки.

Тільки зверніть, будь ласка, увагу на широкі лани попід лісом — цю нову рису колективного соціалістичного господарювання. Ви побачите розлогі ниви, розмашисто

помальовані, ніби величезним пензлем, широкими мазками озимини. На жаль, барва та ще не цілком рівна: видно, як хто з господарів колись дбав про своє поле, як його угноював. Широченний лан озимої пшениці має цілий спектр відтінків: є смуги світліші й темніші, буйніші й миршавіші, рівніші й латкуватіші, так що й попри заорані межі кожен міг би легко знайти свою колишню нивку. Не все, звісно, ще об'єднано, не все перемальовано по-новітньому. Є ще й лани та клаптики одноосібників, що затято й поки що успішно опираються нечуваній звіку новині. Затявся «дідусь» Габриш, Отагал, огинається Цвачек на прізвисько Чанкайші, Мізера, Неврла — чимало їх. Цвачек — той навіть на злість кооперативові похапцем обсадив свій лан у два ряди молодими черешеньками й сливками.

Та вернімось на Марічине подвір'я. Ось вона підійшла до воріт і, причаївшись за рогом повітки, витягує шию. Гадаю, що вже час приступити ближче й спіймати її в кадр великим планом. Маріча, треба вам наперед сказати, — мати шістьох дітей, жінка побожна, хоч не така вже й запопадлива в своїй вірі, бо вміє часом і як слід дорікнути господу богу, коли їй здається, ніби він чинить не так, як мусив би, — цебто коли наділяє своїми дарами інших щедріше, а її скупіше. На сповіді в панотця вона також далеко не завжди буває до кінця щира. Та й навіщо?

А втім, коли треба, Маріча вміє удати з себе й досить передову людину, що вже перейнялася духом нової доби, хоч це їй анітрохи не заважає лупцювати своїх дітей, коли вони упруться й не хочуть іти до косятолу, або ухиляються від нудних вечірніх «отченашів» та «богородиць», або ж не дуже шанобливо висловлюються про священника, що йому Маріча, попри свою незаперечну прогресивність, уміє не без зворушення цілувати спійману силоміць руку. Та це аж ніяк не перешкоджає їй при Йозефові — а Йозеф комуніст і голова кооперативу — ганити «оте святобожне кодро», бабів-богомолук, як от, скажімо, Лідуна, Габришка, Зівалічка, Розіна. Не те щоб вона робила так із якогось розрахунку, зовсім ні. Але що вдієш, часи такі, що не зашкодить прислужитись на обидва боки.

Маріча теж іще не зважилась віддати свою земельку до кооперативу — адже та земелька, як вона переконана, навіть не варта того, бо половина її лежить під паром, а з корівчини ледве нацяпаєш літр молока, та й того Марічі за безліччю важливіших справ ніколи видіти. Однаково тим Маріча нікого не вщасливить, а тим більше себе — адже ж чи є краще, як мати своє, власне, хай воно й не варте доброго слова

і зиску однаково не дає ніякісінького. Маріча міркує собі — ще маю час, побачимо, що воно в них вийде. Бо ж і старий Габриш тримається свого, а то ж бо господар! Перший на селі, ніхто йому не рівен! Поле в нього як садочок, любо глянути. А що той Йозіфек, комуніст, голова кооперативу? Буцім я його не знаю, хлопчиськом іще, штани, було, лата на латі. А стара Тонка, його мати? Хіба ж не ходила, як і я, красти дерево до панського лісу? Находились ми тоді з Тонкою... І від лісника хіба ж раз тікати мусили? Але ж Йозеф, Йозіфек! Ви лишень погляньте на нього, поганця, якого пана з себе корчить! Де ж пак, не той уже Йозіфек, що бувало! Вивчився, бач, чого лишень не знає, чистий тобі адвокат.

Маріча кличе його чемненько через хвіртку:

— Добридень, Йозефе, а куди це так зрану? До правління? Твоя правда, раз на світі живемо, і я те кажу! Он старому Габришеві, поганцеві, урвалося вже! Пан староста, бачте... Минулося йому старостування! За німців, було, бідакові робочому крихти з столу не дасть. Добре ви вчинили, що забрали в них, жмикрутів, віжки з рук, а то старий Габриш усеньке село запряг би в свій драбиняк. Із священиком в одну дудку грає. Воно, правда, Лойзек, панотець наш, чоловік непоганий, але ж ота його куховарка Анежка, от лихе насіння, то вона бабів намовляє, ніби цей ваш кооператив проти бога, правду кажу! Що, що? Не вчую. А, кажеш, що й мені б уже час до кооперативу? Чи ти маєш розум, Йозефе? З моєю коровою, з отою здохлякою? Молока того насилу літр нацяпаю, дітям не стає. А мій ґрунт? То ж Сахара, Йозефе! Ну, гаразд, іще колись про це побалакаємо. Я ще ніяк не второпаю, що до чого. Баб'ячий розум, сам знаєш. Ну дарма, Йозефе, колись, може, ще й подам заяву, як час приспіє. Треба ще поміркувати.

«Ти ба, який, — думає вона, як Йозеф звернув у завулочок. — Піду я тобі до кооперативу, аякже! Ти хіба знаєш, як ми з Войтеком на ту земельку стягалися? Крону до крони клали, поки ті три морги купили. Він-то й не лихий чоловік, цей Йозеф, боронь боже, ні. Але ж, господи, й прогноза! Одно рие з тією своєю політикою; кидав би вже її, абощо, а то колись каятиметься, та пізно буде. Що я, свого розуму не маю?

Диви, чи то не старий Габриш? Ну звісно, він, Онджей. Про вовка помовка... І чого йому треба було так рано у Франца? Знаю, все через отой кооператив! Матінко пресвята, як вилетів, наче хто женеться за ним. Ото, либонь, колотнеча була, я ж його зна-аю, розбишаку старого. Думав, видав Жофінку заміж на власне хазяйство, а тепер усе піде собаці під хвіст. Пильную

свого, поки тобі його тим ґемонським трактором не переорали!

Диви, диви, немов чорти за старим жемуться!

Ох, хитрун, ох, прогноза! Так йому й треба, паскуді; він уже, мабуть, думав, що все село його буде. Мажену віддав за хазяйського сина в друге село, Цірілка оженив на продавщиці зі споживчого, домище там на два поверхи. А тепер подивись на нього! Уже й Францек із Жофкою встромили голову до того кооперативного хомута. Ой, не добром там у них колись скінчиться! Така ж утішна молодичка та Жофка, й землі в них неміряно, і все на рівному, та що з того: однаково вже зжере колективізація. Ну й часи настали, хай господь милує. Мабуть, кінець світу скоро...

Так воно й є, з усього видно, щось там таки скоїлось. Францек навіть не провів старого з хати, та й Жофка за батьком не вийшла. Ото знов наплачеться, бідненька... Шкода молодички, як рідної дитини, я ж її так люблю, так люблю, сердешну. Після того меншенького, що вмерло в неї на руках, і не поговориш із нею, мовби й світ їй немилий. І в Франца того здоров'я та кож не гурт, на серце слабує. Надсадивсь на своєму полі та на тестевому, той же його за попихача мав. А він же, добра душа, мухи не зачепить. Та й Жофінка ніби не габришівської породи. Дай їй боже всякого добра, але в той кооператив даремно вони встряли...

Лідка, наймичка, жила в них як у рідному домі, що собі, те і їй. Зате ж старий Габриш, паскуда, сіном би людей годував, та й того ще було б йому шкода. Глитаюка! Габришка за ним також лиха зазнала, ніде правди діти, але й вона добра скнара, все скиглить та скиглить, таку вже великому-ченицю з себе удає: «Ох, того нема й того нема, ох, ну де його взяти, ох, пропало, ох, не вродило, ох, що ж я робитиму, ох, куди ж мені дітись від того клопоту». Знаю я твій клопіт, знаю тебе, Розарко, як свої старі чоботи. Крутіяка! Стривайте, однаково обох вас дідько вхопить».

— А куди це ви так поспішаєте, сусідоньку, добридень вам? Ну вже й погода випала, сонечко припіка, як серед літа, зроду-віку ще такого не бувало, мабуть, світ уже догори дном перевертається. Ваша правда, сусідоньку, шкода й мови. Що кажете? Не чую. В дочки були? О, нині маємо з тих діток радість, що й казати! Кожний шмаркач тепер себе за розумного має, не те, що колись, де там! Нема в дітях пошани до батька-матері. І до чого воно отак дійде? Ну, бувайте, бувайте, дідусю.

«Поганець старий, і рота не розтулить, уже я йому двох слів не варта. Ні, таки щось там сталося, матінко пресвята, ач як

чеше, наче в п'яти йому припіка! Ти ба, он і Жофінка на подвір'я вийшла, запинає хустку, певне, хотіла йти за батьком, та вже пізно. Бідолашна, стоїть мов скам'яніла. Ох, горопах... Ач, вернулася. Видно, дума: що ти вдієш? Однаково старого поганого не переробиш наново. В тебе й свого клопоту досить.

А це хто суне? Невже панночка з панотцевого дому? Авжеж, вона! Анежка, по ході видно, дріботить, мов курдупель який. Куди це вона так поспіша? На станцію, либонь, до міста, щось купувати. Ота розкошує зі своїм велебним отцем! Машину мають, телевізора, чисті тобі пани. Ще б пак не розкошувати, коли їм кожне гроші сипле, а що вже масла, яєць, м'яса, як хто свиню коле, і гусей, і качок! Я й сама торік занесла панотцеві дві гуски, хоч сама не доїм ніколи. Кожна без ста грамів по п'ять кіл. Я ж не така, як стара Зівалічка, що принесла якесь здохля. Сорому, бач, нема! О, панотцеві таки нема чого на долю нарікати. За потребу, зажебра, бере по двадцять п'ять крон, а похорони, хрестини, весілля, скільки ж їх буває! О, їм і до війни так не жилося! Чи була у нашого пароха до війни автомашина? Дзуськи! Ми скоринку суху гризли, а з нами й наш панотець. І до чого воно йдеться... Люди так уже роз'їлися, що самі вже не знають, чого б уже й забажати. Але бога хай би краще не чіпали, хоч би і ті комуністи, бо ще його згадають, як костюмаха на порозі стане. От хоч би старий Маренда: як стало нзпереливки та побачив, що смерть за плечима, то зразу — біжи, стара, клич панотця. Ну, й відійшов на той світ з миром, дай йому, боже, царство небесне. А він же комуністів і духу не терпів».

— Слава Ісусу Христу, панно, а куди це ви так поспішаєте? Ой, яка ж на вас суконька гарненька, либонь, у місті шито, по моді! А чого ж це вас панотець машиною на станцію не відвезе? Правда, правда, воно не завадить трошечки й пішки пройтися. До поїзда ще маєте часу досить, наші завжди виходять із дому за п'ять хвилин до дев'ятої. Щасливо вам скупитися, панно, бувайте здоровенькі.

«Авжеж, панночка! Свята та божа, живцем на небо пнеться. Знаємо ми вас! Не так-то все чисто в них там із панотцем. Не дарма ж балакають, що дівчинка у тітки в Уезді — то їхнє з Лойзеком байстря. А Лойзек теж мені добрий слуга божий... Хіба ж вона, Анежка, не поспіша оце в Уезд до тієї своєї дівчинки, до Геленки? Та хай уже буде як є, тільки чого ото корчити з себе святу Єновефу! Буцімто не знаю я Анежки. Мало не у вікно до Лойзека лазила, поки вижила-таки стару Труфалку звідти. Певна

річ, хто б ото стару не проміняв на молоду!

Ви лишень гляньте на неї, на Анежку: несе себе, мов та пава. А на службі божій доконечно перерахує, чи всі прийшли. Як ото я торік заслабла, то вона мене хіба не висповідала за те, що не прийшла до костюлу! Ваше місце, каже, Маріченко, сумувало за вами, так, так, каже, я добре бачила! Ах ти ж скрекотуха! От Лойзек — той зовсім не такий. Аж шкода, що такий хлописько в рясу вбрався, його б на трактор, як ото торік, коли Еман, тракторист, занедужав. Я тоді очам своїм не повірила — матінко пресвята, парох на тракторі! Правда, кажуть, Анежка тоді й йому добре вчитала, що ганьбить, мовляв, святу церкву. А хіба неправда? Де це видано, щоб велебний отець їздив на тракторі?

Бач, і Цілка вийшла на прогулянку. Ох, і молодь же нині пішла! Така гарна дівка, а вбралася в чоловічі штани. Дивуюся я з того Йозефа, як він отаке терпить. А на голові що ото накрутила! Ці свазакі¹ ніякого стида не мають. Чи бачив хто коли чоловіка в спідниці? Чисто тобі кінець світу! Обтяглася вся, й не соромно, безстыдниця! Я б, бувши Йозефом... та й матері, Мадлені, треба ж про щось думати! Я б їй усипала перцю, я б їй показала штани! Еге, еге, ще й оглядається — дивіться, мовляв, на неї. Ще краватку під шию зав'яжи, дівчуло!

Але ж от халепа, що саме Тонік, Габришів найменший, утелющився в неї. Я знаю, що старий Габриш і тепер аж сичить; коли б він з того врешті й зовсім не сказився. Ото вже буде сімеєчка — старий Габриш, оте мурмило, і невістка з більшовицького кодла. Кажуть, уже й колотнеча там була. Ще б пак! Я б йому сама показала, тому хлопчиськові. Марш, сказала б, до костюлу, я вас навчу святої віри, халамидники!»

— Добридень, добридень, Цілінко! О, тобі хоч сьогодні до вінця, така гарна, аж глянути любо. Знаю, ти вже й хлопця собі підшукала, відаю, може, й котрого. Ох, спокусице ти моя! Ну як намальована! Але, Цілінко, голубонько, оті твої штани... Не знаю... Гадаєш, що ото так годиться? Я знаю, я знаю, мода... Либонь, я вже застара на таке, але... хай йому абищо, якби я натягла Войтекові штани, то всі собаки порозбігалися б. А як Тоніків тато дивиться на ваші любощі? Часом його грець не поб'є зі злості? Ну, ну, не червоній, я все знаю. Та нічого, дітки, кохайтеся собі, що я вам можу сказати... Ви самі собі раду дасте. Мені також боронили, а бачте, побралися з ним, із Войтеком своїм, та й що з того маю?

¹ Члени Чехословацької спілки молоді, від svaz — спілка.

На легені слабує, сухотний. Ото вибрала собі, га? Еге ж, дівко, за старих часів не з медом було жити: що ви, молоді, про біду знаєте? Дідька ви знаєте. Але твій Тонік, дівчино, дуже мені до вподоби. Якби в мене дочка відданиця, я б їй сказала: «Йди, кращого не знайдеш». Хай вас бог благословить, дітки, навсупір тому старому скнарі, хай він лусне зі злості. Але штани оті, Цілінко, такі на тобі обліплі, що хтозна, хтозна... Ну, ну, не ображайся, може, й я скоро Войтекові сподні натягну. Ну, з богом, чи то «честь праці», як собі хочеш.

«Честь праці», от мені вигадали, ну чи чувано таке? Не знаєш, як кому й казати: одному — «честь Йсусу», другому — «добридень», третьому — «слава праці». Чи було коли таке?

А ось і Францек, куди це він? Нажив собі, чоловіче, біду. Мав господарство, а тепер що? Нічого! До садочка вийшов, розглядається. Знаю, що шкодує. Пізно, пізно, хлопче. Що посіяв, те й пожнеш. Всяка тобі колективізація, план, удійність, уже й коровам не дають спокою, електрику вигадали, чортзна-що! Нема краще, як руками дойти. О, моя Красуля, почвара, все реве та й реве. Треба б сінця їй підкинути. Ненажера, одно б жерла та жерла! Замокнеш ти мені? Ще колись ту електрику й нам, бабам, підсунуть, хай їм абищо!

Так, так, Францеку, спочинь трошки».

— Правда, правда, сусідоньку, нема кращого спочинку, як посидіти на лавочці. Доброго ранку вам! Що? Кажу, доброго ранку вам! Та й гарна ж година стоїть, люблю глянути, але й дощик би вже не завадив. Може, вітер принесе... Що там Жофінка робить? Знаю, знаю, біда, клопоту повно. Ось і в мене вже прання назбиралося. Нам, бабам, усім однаково. Що питаєш? Та я кажу, що нам із Жофінкою однаково, бо тільки те й знаємо, що варити та лахи після когось прати. Гомонять, що колись за нас усе робитиме електрика, вже ніби винайшли чорта якогось, що сам пере. Чиста тобі Америка. А що ж тоді ми, баби, — тільки на танці ходити будемо? Господи, ото буде рай на світі! Ну, мені вже треба йти, Красуля реве, ніяк не вгамується, ось я їй зараз дам, почварі. А пес гавкає, що й свого голосу не чути. Гайда до буди!

«Боже, що ж це я хотіла? А, корові підкинути та випране ще мала пополоскати, ох, і де того часу взяти? Аж не знаєш, за що перше братися. Мука, та й годі. Боже, щось мені в боці шпигає, треба б до лікаря сходити, та коли, скажіть мені? І куди це мій Войтек зник? Щоб часом його приятелі до шинку не затягли... Ну, вже ж я йому покажу! Ох, скільки ж тої мороки на цьому світі!»

Горе

Нам уже відомо, що стояв прегарний сонячний весняний день, яких наприкінці квітня буває обмаль. Відомо нам також, що перша цнотливо-ніжна брость світилася зелено-жовтавою барвою, і все того дня було якесь буйно-веселе, пустотливе, якесь аж зухвало-щасливе. Францека, що вийшов з хати в присадок, аж вразила та краса, що буяла навкруги. Немовби він прокинувся з якогось лихого сну, і все на світі могло б бути інакше, краще, якби тільки люди захотіли. А як спав йому на думку розлад між оцією красою природи й життям, та подумалося, як ті люди самі собі життя отруюють, то якийсь жаль охопив душу, сумно якось стало, тоскно...

Габриш, тесь... Ет, шкода говорити. Що ти з ним, старим блазнем, удієш, однаково його вже не перевчиш. Усе ріє і ріє, старе луб'я...

Помаленьку пройшов Францек подвір'ям, через хвіртку вийшов у садок. Зупинився, і якось так йому чудно на серці стало. Задивився в блакитну далечінь, де гори мріли на обрії, тоді підвів очі на ясно-зелені кроки дерев, що мов уклонялися комусь, нагинаючись під рвучким південним вітром. Про свої домашні прикраси, колотнечу з Габришем за кооператив він уже й не думав. Йому здалося нараз, що колись у його житті вже був такий достоту день, такий самий радісний, веселий, вітряний, із отими хмарками, що поспішають кудись із-за гір, і таке ж сонце, такий самісінький буйно-весняний день.

І хотілось йому дихати на повні груди, впиватись усією оцією розкішшю, оцією красою, оцими пахощами, ще невиразними, не розбуялими, але вже по-весняному солідними. Хотілося йому все оце назавше запам'ятати, назавше записати, закарбувати, сховати в душі на дні, десь біля самого серця, на згадку. На злість усім лихим людям і життєвим прикрасам. І все те відбилося йому на лиці, в очах, і знову смуток огорнув його серед цього погожого весняного дня, аж серце замліло, болісно стислося. Він похитнувся, приклав руку до грудей; стривожено оглянувся довкола й побачив лавочку.

Сів.

Навпроти, через дорогу, уздрів Марічу. Це його вона гука, чи що? Не добереш, вітер відносить слова, й він перепитує: що там таке?

Засміявся.

— Сама бачиш, Марічо, скільки клопоту на світі. Що робить Жофіна, питаєш? Пра-

ти ладиться. Що, що? Електрика? Авжеж, тоді натанцюємось, я тебе до танцю візьму. Рай? А звісно, що рай буде, чом би йому не бути. Так, так, сусідонько...

«Ах, який день, яка краса, — думає собі Францек. — Коли ж це ще отак достоту було, як сьогодні? А, згадав! Давно-давно, багато вже років тому, як іще тільки спізналися ми з Жофінкою. Була неділя, і ми вдвох гуляли за пагорком на Падєлках, рука в руці, серед ланів, навколо живої душі не видно. Вітер Жофці спідницю шарпав, хустка збилася з голови, а коси в неї були туго заплетені, як і тоді вже мало дівчат носило. Гарна-прегарна була... Скоро ми й поборались.

Первісток наш, Пепік, уже великий, до школи ходить. А друга наша, Марженочка, квіточка моя... Ох, як літа спливають, мов на крилах летять. І не помічаєш, не бачиш, не чуєш, як той час, мов злодій, підкрадається нишком, урізає тобі віку, відраховує, відкраює, рік за роком тобі записує на карб і записує, і не помилиться ні на рік, ні на годину, ні на хвилину.

Попогнули ми спину з Жофкою, нелегко нам життя далось. А чи багато надбали? Та так, що й нічого, як зважити. Стільки років виплачував пайку з батьківщини братам та сестрам, жили з себе тяг, справжня панщина була, без кінця-краю. Та все ж сяк-так викараскався. Батьківщину виплатив — знов же на своєму надсаджуватися довелося, а ще більше на тестевому. Хіба то життя було? Ярмо щоденне. А йому, старому, іще все мало, все не в лад. Аж тепер ось начебто можна пожити трохи по-людському. Тільки серце от чогось вередує, спрацювалося, мабуть... Бозна-чого це мені якраз сьогодні так жаль усього, що минуло, так шкода, аж в очах щипає з того жалю...»

Ще й тиждень не минув, як Францек подав заяву до кооперативу, наполог-таки на своєму. А вдома пекло справжнє зчинилося: старий Габриш мов знавіснів, уся рідня на Францека накинулась, наче сто чортів: мовляв, не мине він божої кари. Благали його, щоб хоч із пошани до небіжчика-батька зберіг у цілості спадкове господарство. Але Францек, знає ж його, тільки осміхавсь та думав собі: нічого, переказитесь та й угамуетесь. І заяви назад не забрав. Мав свій розум і вважав, що кооперативний хліб ніяк не може бути гіркіший за вирощений на власній ниві, а надто на тестевій. Знав свої дві руки, знав, на що вони здатні, знав свою вдачу й своє серце; з нього ніяка сила шкуродера й крутія не зробить. Принаймні, міркував собі, турбот хоч на крейцер поменшає.

І Йозеф, голова, був йому в цій справі

добрим порадиником, бо знав його як щир душу. Вони ще змалечку товаришували. Францеків ніколи не кортіло будь-що мати власне господарство, та й на той світ його однаково з собою не забереш, то навщо за нього так держатися? Було там, правда, й Жофчине віно — трохи земельки від батька, — та що з того? Тільки роботи більше. За німців, коли інші тільки про себе думали, Францек порятував немалий гурт голодних, що ховались в околиці; і то теж через Йозефа сталось, то він прийшов до Францека — чи нема, мовляв, у нього яких там лишків у коморі. Вони один одного дуже добре розуміли. Чи нині знає хто про те? Ні, — Францек тим ніколи не хвалився. Правда, чимало страху натерпілись вони тоді разом із Жофкою, але нащо те згадувати. Набігалась Жофка з харчами до лісу та по селах, аж бозна-куди. Пиріжків напекла без ліку, а що вже масла тим сердегам попоносила! От уже добра душа! Тільки відтоді, як торік умерло їхнє меншеньке, вона якась сама не своя стала. Чудна якась. Одна в неї мова про нього та про нього, плаче цілі ночі. Помарніла, зблідла. Бідненька, що їй у тій голівоньці нещасній робиться? Ти ба, й вона з хати вийшла. Ох, куди ж то вона так задивилася?

Чи, може, і їй цей день весняний про щось нагадав? Отой гомін лісовий, зелений, із-під гір, достоту як тоді? Еге ж, еге ж, такий самісінький був тоді день, і дух їм отак переймало їхнє кохання, і чули вони обоє, мабуть, одне лиш — нерівний стукіт своїх сердець, тривожних, повних молодії жаги, жадаючих щастя. Ех, де вони, ті часи!..

Францек і сам не зна, чого це він сьогодні про все те думає, не може не думати. Зітхне тільки й махне рукою: що було — минуло, дні ті вже ніколи не вернуться. Зручніше вмощується, спирається на бильце й бездумно прислухається до чудесної пісні весни, пісні вітряної, бурхливої, бен-тежної, п'яної. Чує, як зблизька й здалека кукурікають півні, як скавучить пес — видно, Маріча їсти йому не дала, ото мені господиня! Десь поросля заверещало — в кого ж це? А он дрізд, диви, примостився на вершечку грушки й виспіває, аж заливається... Ой, солодко, хороше жити на світі!

Францек напружує слух: звідкись іздалеку, з високості долинає стриманий гуркіт. Ледь чутний, нерівний, то дужчає, то тихшає. Той гуркіт йому добре знайомий. Францек обводить очима небосхил, задирає голову, прикриває долонею очі, обертається назад, придивляється пильно-пильно і нарешті помічає в прозорій синяві дві срібні крапки, дві срібні пташки, два бли-

скупі літаки, а за ними, мов накреслені, дві білі стрічки — небесні письмена нової доби. Як же ж гарно, яке диво дивне! Дивнішого й уявити годі. Подумаєш, подумаєш і питаєш себе: невже ото там, аж там, справді люди? І як лишень воно можливо? Ох, ви, люди, хто вас аж туди підніс, куди навіть орел не долетить? Яка сила вас жене, піднімає, яка відвага! Яка ж то височінь, яка безмірна височінь!

Францек іще дужче перехиляється, обертається, і нараз — що цел? Гострий біль шпигнув серце, і ніби якась безжальна рука здушила його в кулаці й тисне, тисне, не пускає. Францек хилиться, хапається за лаву, в очах спалахують яскраві веселкові барви, тоді лишається тільки одна, ядуче-жовта, що горить, мов якийсь лиховісний вогонь. Руки ще силкуються затримати падіння, спертися, господи боже, вхопитися за що-небудь... Підняв руку до серця, мовби хотів розбудити його, підштовхнути, але пальці й руки вже кволі, безвладні, не слухаються його. Серце стискає ще гостріший, лютіший біль, мов ніж у нього встромлено. Кричиш і сам себе не чуєш, безсилий, мов у страшному сні... І от уже кінець.

Кінець весняним шумливим деревам, кінець днів, повному сонця й цнотливої весняної зелені, кінець блакитній далині й хмаркам, схожим на легенькі, пишні дівочі кучері, кінець срібним птахам у надхмарних просторах, кінець усьому, що називається життям, що знаменує радість і горе, усмішки й сльози, муки й надії, любов і ненависть.

Останнє, що бачив Францек, була трава, кольором подібна до ядуче-жовтої кульбаби. А потім не було вже нічого — ні пекла, ні неба, нічого, зовсім нічого, ніби враз усе світло згасло навіки.

Газетярка

Несподівану смерть близької людини ми часом порівнюємо з погашеною свічкою. І здавалось би, нещастя людське, біль раптової розлуки вгамує пристрасті живих, примусить їх глибоко замислитись над життям і смертю. Здавалось би, люди просто впадуть одне одному в обійми, силкуватимуться полегшити, скрасити життя одне одному, поводитись шляхетніше, розумніше, людяніше, що вони кінець кінцем знайдуть ті слова, яких усі, певне, чекали довгі літа. Відкинуть усе дріб'язкове, поглянуть нарешті зчудованим оком на світ довкола себе, на всю його красу, хоч би на оцей розквіт весни, коли земля вибирається в цвіт і пахощі, коли бджоли так пильно дба-

ють про майбутній урожай червонобоких яблук, коли з блакитної височини долинає захоплена пісня жайворонкова, що так п'янить наші вічно молоді серця, коли весняними співанками дзюрчить потічок, в'ючись грайливо по своєму ложі. Здавалось би, що люди просто схаменуться. Та де там! Погано ви знаєте людей.

Признаюсь, я весь розхвилюваний, сповнений тривоги, з клубком у горлі ввійшов до кімнати, що її Жофінка називає вітальною. Поруч у кімнатці лежав той, хто ще годину тому жив і думав про живе. Далі йти я не зважився, сам не знаю чому. Я й хотів, як воно годиться, висловити своє співчуття, та нараз до мене причепилась Маріча, на прізвисько Газетярка. Я спершу її й не бачив, бо стояв саме спиною до дверей і не помітив, як вона прослизнула до хати. Я дивився у вікно, і було мені невимовно тяжко. Там, надворі, саяв день, ущерть повен ясного сонечка, повний веселощів, дитячого гомону, що долітав з гаю; а в кутку двора метушилась зграйка горобців, і здавалось, наче день як день, наче нічого й не сталося. Я згадав батька й матір, як проводжав їх колись в останню путь, і замислився сам над собою. Так уже ведеться на світі: коли покажеться нам зблизька лиха костомаха, ми починаємо питати себе про таємниці життя й смерті. Та відповіді ніколи не знаходимо і навряд чи й знайдемо.

Не знаю, мабуть, я не дочув перших слів, що з ними до мене підступила Маріча. Невидючими очима дививсь я їй в обличчя, і вона здавалась мені така гидка, що я вже хотів був попросити її, щоб вона, заради бога, мовчала й поводитись як годиться. Дратливо відмахнувся, та не так легко від Марічі відкараскатись. Вона ще й за рукав мене вхопила й потягла до себе.

— Ох, Свату, — зашепотіла швидко, — ти б і рота розкрив, коли б побачив, як старий Габриш при цьому нещасті повівся! Навіть на маслосвятті змудрував! Ох, лисиця хитрюща! Авжеж, вони з панотцем, із Лойзеком, свої люди. Бачив би ти, як той примчав сюди. Ще б пак, адже Анежка з Францеком родичі. Добре діло! Чи схотів би панотець уже мертвого соборувати, якби це кому іншому? Та ніколи, Свату! І є після цього правда на світі? Ми з Габришем також родичі, але я б так ніколи не зробила, щоб і над смертним ложем бога дурити. Ти Лойзека знаєш і бачиш сам, що там у них у домі робиться. Оце називається священик, слуга божий! Він же навіть наперсника не носить, і светр відкочений під саму шию. Подумай лишень, із маслосвяттям прийшов до Францека, наче до живого. Чи я не на свої очі

бачила, як Францек прощався з цим світом? Чи не я перша прибігла його рятувати? Та хіба я господь бог, щоб неживого воскресити? Такого ще зроду-віку не було, скільки люди пам'ятають. Звісно, воно б добре, щоб Францек відійшов на той світ, примирившись гарненько з богом, але я, стара баба, ніколи б так не зробила.

Тільки Жофінки мені шкода, коли б ти лишень побачив її, хлопче. Я волаю на весь світ — людоньки, де ж ви, ось Францека грець ударив, біжить по лікаря та по панотця мерщій, людоньки, о господи боже!.. А Жофінка стоїть дивиться, мов не тямить нічого, і всміхається, я кричу на неї: молодіце, чого стоїш і дивишся, здуріла я, думаєш? Нема вже твого Францека! Вона йде за мною, спиняється, а я кричу — куди ти дивишся, ось він! Підходить ближче й ближче, поволеньки, ніби не вдень, а вночі, йде наче помацки, обережно, мов по льоду. Людоньки, гукаю, де ж ви, робіть же що-небудь, а саму аж страх бере з тої Жофінки. Кажу їй — Жофінко, рідненька ти моя, за що ж це тебе бог так тяжко карає, що ти йому, поганцеві, зробила? А вона вклала й мовчить, мов німа... Мені голова обертом іде, добре, що люди збіглися, а то не знала, що й діяти, сама була б, либонь, із глузду з'їхала. А вона хоч би тобі що, ані сльозинки не зронила, й не заголосила, тільки по голові його погладила, мовляв — що ж це ти, Францеку, нам заподіяв. Підводиться, дивлюсь на неї, якби її люди не підхопили, впала б навznak, зомліла, насили відволодали. Страх який! Правда, вона лежала в лікарні з нервами, як ото дитина в неї вмерла, але тоді якось була оклигала.

А тепер скажи мені, Свату, навіщо ми, люди, живемо на світі? Поясни мені все, ти ж учений, не те, що я, дурна баба. Чуєш, як он за дверима язиками мелють, «отченаші» й «богородиці» так із них і сиплються, аж голова йде обертом, та що вони, богомолки, зведуть Францека на ноги? Йому вже на них начхати. Він якби оце побачив їх біля себе, гнав би в три вирви; всенький, рік не видно його було в костьолі, міг би хоч раз навідатись, не відпали б ноги, а тепер маєш, пішов на той світ і не попрощавсь ні з ким. Це його господь, певно, за те покарав, що він вступив до кооперативу. Ще добре, що ми з Войтеком туди не записались. А баби ж йому, Францекові, казали, що те буде. Господи, страшно й подумати, та вже воно так і є, Свату, це кара божя, хоч вір, хоч не вір.

Сердега Францек, добре, що хоч дітей своїх посилав до костьолу, може, йому господь за те бодай половину гріхів відпустить. А кооперативи ваші — то бридня. Чи

як по-твоєму? Та не сердься, я знаю, що то є прогрес. Я сама скільки разів своєму Войтекові товкла, щоб він не знався з комуністами, та як ми захотіли хлопця вивчити на пана, я йому сказала, приставай до них, нічого тобі від того не зробиться. Добре, що Войтек мій ходить на службу божу. Спробував би не піти! Я й до святої сповіді його виганяла, щоб не жив, мов та безсловесна тварина, хоч знаю, що все це помага, як мертвому кадило. Воно в цьому ділі сам чорт не добере нічого, та як смерть прийде, то бога згадаєш, аякже! Почекай, хвіртка рипнула, хтось іде!

Стара Габришка, Розара, куди це вона лишень бігала? Ага, свічки несе. О, то теж проноза-баба, допіру із старим прибігали, нишпорили по ошадних книжках, скільки їм по Францекові зосталось. Бач, похорон же щось коштуватиме, і надгробок щоб був, як годиться, з мармуру принаймні, з того шведського, та ще й Жофінка, може, чого від них захоче. Багато вони навряд чи знайшли, бо я чула, як старий казав Розарі, що він про завтрашній день і не думав, Францек цебто. Оце дожилися, каже, ще нам за все й платити! Та не діждуть, де я їм візьму, крадене в мене, чи що, каже! Ач скнари скнаренні, а в костьолі, бач, сидять на першій лаві, мов якесь почесне панство. А Розара? То гаспид, а не баба! Тихо, вона вже тут!

Здається, я досі не вірив у чудеса, але те, що сталося у цю мить з Марічею, з її обличчям, майже примусило мене в них повірити. Свій злючий язик вона ніби проковтнула, обличчя стало просто медове, засвітилося щонайглибшим, безмірним співчуттям, а в очах аж заблищали сльози.

— Ох, Розарко, голубонько, ну хто сподівався, таке нещастя, чоловік був як дуб, і вже його немає. І досі він мені перед очима стоїть, наче живий.

— Ох, Маріченько, що вдієш, карає нас бог, тяжко карає, бо ми люди грішні.

— Правда, правда, Розарко. Я гукаю до нього, до Францека, на сонечку грієшся, кажу, година, кажу, гарна, та й дощик би вже не завадив. Тоді за прання, за електрику, що за нас, жінок, усе робити буде, а він сміється, жартує — і ось бач, обіду не дочекався. Кинула сіна корові, виходжу з хліва, дивлюсь і очам своїм не вірю, підходжу ближче, аж бачу—біда, я до Жофінки — ох, сердешненька, що лишень вона тепер робитиме сама, без господаря!

— Ой, горенько моє, думали ми, що буде все добре, хоч поки дітки підростуть, Марженочка й Пепік, ох ви, голуб'яточка бабусині!

— Не плач, Розарко, ще ви є у Жофін-

ки, матиме пораду. Та, може, й чоловік якийсь трапиться на господарство. А чом би й ні, Жофінка — молодичка як ягідка, правда, батька дітям ніхто не заступить, та й жили вони одне з одним так гарно. Мені тільки одна думка весь час спокою не дає: нащо ото було Францекові пхатись до того кооперативу! Якби це мій Войтек зробив, я б йому чуба наскубла, адже ж воно й проти письма святого. Чи не за те й Францека бог скарав... Ой, не слід було йому тої зяви подавати!

— Ой, не слід було, не слід. Я, як мати, на колінах його Христом-богом благала, аби не чинив гріха й не ганьбив нашого роду. Бачиш, як послушав, тепер має. Ох, Маріченко, і що ми, люди, таке на цьому світі? Ніщо, як та полова.

— Та й я кажу, Розарко. Волі господній не можна опиратись, так було споконвіку й так буде до останку!

— Мабуть, це вже моя смерть буде... Свята правда, Маріченко, це кара господня, і старий мій так весь час казав, ось воно те й вийшло. Але Францека я любила, як свого рідного сина, такий же добрий був, останнє людям роздав би. Скільки я йому товкла, що розуму не має, про дітей не думає, і Жофку колись залишить без шматка хліба. От бачиш, так воно й сталося. Пресвята діво, нащо ти нас покинула!

— Розарко, голубонько, якось то буде, вгамуйся, он же маєш утіху від онучаток. І я ж не одного вже випровадила туди, звідки нема вороття. Бог дав, бог і взяв, хай славиться ім'я його навіки.

— Ох, лихо, лихо... Спасибі тобі, Маріченко, що ти потішала Жофінку в тяжку хвилину. Сердешна, хоч би з того всього не схибнула... Ох, Францеку, що ж це ти нам наробив!

— Не треба плакати, Розарко, однаково всі там будемо, так воно вже ведеться на божому світі. Помолімося за нещасну його душу.

— Так, так, Маріченко, помолися господу за душу його грішну, бог тобі віддасть сторицею.

— Добре, що Францек хоч із богом помиривсь і святих дарів причастився перед смертю.

— Та бодай хоч це, бодай хоч це буде нам утіхою в нашому нещасті; напевне, чудо сталося, що він в останню хвилину згадав бога, виконав, що повинно.

— Гарна була у Францека смерть, по-доброму розлучився зі світом, відійшов як щирий католик.

— Правда, Маріченко, правда, серденько, зайди ж помолись.

— Помолюсь, помолюсь, Розаронько.

Дивлюсь на неї, на Марічу, і думаю собі — ах ти, лисице хитрюща. І хто лишень навчив тебе тих хитрощів? У Розари, звісно, серце болять, ще б пак, вона ж мати. Але Марічка? Як відмінилась ураз! Допіру лиш «гаспид не баба», а тепер «Розаронько», «голубонько». Правда, Розару Габришеву я не знаю так добре, як Марічу — вона з другого кінця Бжезувки, — але як таких не знати, їх же скрізь повно. Одна одній чорта б зичили за жениха.

Диви, Маріча повертається, йде навшпиньках, озирається, шию витягла, палець до уст приклала.

— Чув її, Габришку? Мовляв, святих дарів причастився. Дідька лисого він причастився! Панотця обдурити, є ж людям таке щастя на світі, га? Розара? О, ту й у ступі не влучиш, реакціонерка сяка-така!

Маріча нахиляється і загадково шепоче:

— Згадаєш мої слова, тут щось сьогодні станеться, старого Габриша вже чорти беруть, весь час зуби стинає, ач, аж жовна бігають, видно, що злитись. Хіба я його не знаю, шахрая! Ну, я вже мушу йти, щоб чого не сказали, бо чуєш, як оті молільниці торохтять, як горохом сиплють.

Маріча здіймає руки і вже йдучи бубонить свої отченаші та богородиці, забувши цілком про те, що допіру сама говорила.

«Отче наш, що на небесі, хай святиться ім'я твоє, хай прийде царство твоє, хай буде воля твоя, як на небесі, так і на землі...»

Габриш

У двері, що їх Маріча залишила непричинені, бочком прослизнув старий Габриш. Він немовби чогось шукає, немов над чимсь роздумує; жовна йому бігають, наче він розжовує якесь гірке зерно. То зиркне вгору на стелю, то опустить очі додолу. Зітхне, визирне у вікно надвір, ніби цікавиться погодою — чи не випаде, бува, дощик. Та все це тільки звичка, давно завчені, машинальні рухи — думки ж у нього сьогодні зовсім не ті, та й як же інакше! Усе виглядає на те, наче бог, розгнівавшись, перекреслив усі його розрахунки, всі плани.

Габриш глибоко занепокоєний, спантеличений, по-своєму нещасний. Ще сьогодні вранці з Францеком полаявся за кооператив, власне, лаявся він, бо Францек весь час тільки осміхався. От уже упертюх! І нараз ніби громом ударило. Ну хто б то подумав, хто б чекав чи сподівався такого? Чисто Францева натура, в нього завше в голові свистіло. На ощадній книжці не залишив і двох тисяч, а ти, живий, тепер суши голову, як викрутитись. Збирав, збирав ко-

пійку до копійки, а тут, братку, висип цілий капітал. Похорон, поминки, надгробок щоб був модерний, як належить, аби не плескали люди язиками, адже й остання голота бжезувська вже думає тільки про той триклятий шведський мармур, а це добрих шість-сім тисяч, коли не більше. Господи, та це ж цілий маєток, і викинь його мов на вітер.

Спершу я поглядаю на нього, на «дідуся», не дуже ласкаво — думаю собі: «Ет, грім би вас побив такого!» Та коли бачу, який він змучений, худий, як болісно заламує натруджені жилаві руки, мені його аж жаль стає. Ось він зупиняє свій погляд на весільній фотокартці Францека і Жофки і тремтячим голосом каже: «Прости мені, Францеку, я ж тобі добра зичив, тільки добра, отож заради бога святого прости мені, Франтішеку, коли і я чим у цій біді завинив». І замовк, тільки сльози ковтнув і поліз у кишеню по хусточку, потім той клапот брудної ганчірки знову сховав до кишені і витер сльозу вже рукавом. Так, так, сльозу.

Одіж на ньому стара, полатана, вицвіла, комір на сорочці стулений із клаптиків. Мені думається: і що він коли бачив у житті хорошого? Ані спочинку не мав, ні спокою, ані простої людської радості. А могло б бути все не так... Та де там могло, коли саме кляте життя вчило його скнарості, хитрощів, зажерливості й страху, страху перед завтрашнім днем, страху перед майбутньою старістю, — чи не доведеться ще колись разом з Розаркою і дітьми торби націпляти. Легко сказати: скнара, скупердяй, але, їй же богу, не так воно просто, як здається.

Маріча — та могла б вам дещо про Габриша розповісти! Одного разу вона мені сказала: «Ти б про нього книжку написав, або в газеті, почвару, прописав, виставно його там, хай люди читають — чистий тобі детектив буде». Звісно, Маріча, як ми знаємо, любить перебільшувати. Але те, що вона розповідала, либонь, варто увічнити в нашій повісті. Справді, послухайте-но уривочок із цієї свіжої магнітофонної стрічки життя:

«Старий Габриш, той поганець! У нього замість серця гаманець з грішми, але голова, нічого не скажеш! До нього й старій Файфарці далеко, а ти знаєш, яка то пройда. Ще за першої світової війни підмішувала до масла маргарин. То й Габриш від неї не відстав, та мало того, він, кажуть, раз цеглину обмастив маслом та продав. Таких крутіїв ще світ не бачив. Хоч у нього одна нога коротша, а в тебе, Сватю, обидві цілі, та куди тобі поспіти за ним.

Ніде правди діти, нелегко йому все те

дісталось. Починав як крамар, мав крамничку, торгував абичим, крутився, потім прикинувся банкрутом, і знаєш, як усе підстроїв? Натяг на себе найгірше ганчір'я, яке знайшлося, зібрав дітей обшарпаних і гайда до міста: ото так поїхав показатися тим панам, що йому постачали крам. Що ж вони мали робити, побачивши такого жебракка? За дві тисячі списали, а двір був на Розару записаний; так їм і треба, спекулянтам, гарненько їх Габриш обкрутив кругом пальця. Кажуть, він і паламареві в торбу замість пожертви кида гудзики, подумай, чоловіче, чи тобі спало б на думку самого бога ошукувати? Бач, а він собі хоч би що. А як він тільки з їжею не мудрує! Все загадує, як і що варити, щоб воно й смачно було, й недорого виходило; господині в горщики заглядає, змішує грішне з праведним, може, навіть сир із повидлом, і називає це вітаміни. Сиру капусту звелів дітям їсти, наче кролям — усе те він із книжок вичитав, удома їх у нього ціла полиця. Ну, дітей своїх, правда, в люди вивів. Нарешті збив сорок моргів найкращої землі, ну просто сільський барон. Добрий мені барон, коли за весь вік свій навіть досхочу хліба не наївся, а кожна крона йому боком вилазить.

Я могла б тобі, Сватю, про нього цілі романи розповідати, бо я його родичка. Мав би сором, однаково капіталу з собою до домовини не візьме. Може, я щось маю? Де там! Часом не знаєш, як кінці з кінцями звести; отакою бідачкою і на той світ піду. Так уже на цьому світі повелось: одному бог усе в пельку пхає, а другий навіть картоплі не має вдосталь. Зате ж ми з Войтеком жили душа в душу. Не мудрували, куди б його вигідніше дітей пристроїти. Бо ж бачила ота Бабіна, кажуть, Габриша раз на богомоллі в Червенці, як він, підібгавши ту криву ногу, вдавав із себе інваліда війни. Там ото й вижебрав грошей поставити хлів. А коли йому громом підпало стодолу, він знайшов свідків, що підтвердили, нібито все господарство згоріло. Ото на страховку й вибудував цілий палац на два поверхи, а та стодола, що згоріла, однаково ось-ось мала завалитися. Ото комерція, правда ж?

Тепер бачиш, до кого бог ласкавий, за ким руку тягне. Одначе господар він добрий, ніде правди діти, картоплю, буряки, гречку має, ніхто на селі з ним не зрівняється. Подумай, гречану кашу їсть та ще й половину продає до аптеки! Добриво якийсь штучне купує, траву почав сіяти, і з того тисячі загріб. Та й сливи в нього родять, як навмисне, краще, ніж у нас, бідняків, чи він їх чарує, чи що. Я знаю, він і ночами не спить. Одного разу бачу, у них опівночі світиться у вікні. Саме тоді як у нашої Евчіки

мале знайшлося. Я й думаю собі: що він там чаклує? Потихеньку обійшла поза двором навколо хати, і що ж я бачу: старий поклав книжку перед собою, окуляри на носі, мовби який професор, щось записує, ну чистий тобі Мічкурін. І говорить він, завваж, по-панському, не так, як усі в селі. Ось таких бог і береже, а мій Войтек?.. Бовдур, тільки й знає, що зі своїми сухотами носитися, задля пенсії.

Габриш? Що я тобі, Свату, про нього казатиму? Він і в бога вірить не так, як люди. Гадаєш, він у костьолі вклякне перед образом? Де там! Йому штанів шкода, а хіба це віра? Розсядеться в костьолі, ніби храм господній йому належить. Та ти сам його добре знаєш. Тільки дивиться та міркує, кого, за що і як купити. Я добре знаю, що він думає про мене, стару Марічу. Одного разу забіг він до нас пересидіти дощ. Глянув на мене й каже: «Дивлюсь я на тебе, Марічко, і бачу, що ти непрактична жінка». Подумай лишень — непрактична жінка! Та я йому добре відрубала: «Не така я жінка, хазяїне, як ви думаєте, ви самі знаєте, що я не бігала після війни до міста з торбою оббирати євреїв, як ви». Доброго йому відкоша дала, га? Ще за першої світової війни навчивсь він грабувати. А по теперішній війні застріг коней і привіз повен драбиняк меблів та килимів, що після німців залишились. Заплатив за все, може, якихось дві сотні, не більше, а тоді тільки один килим продав управителеві за тисячу. То голова, Свату, куди нам до нього рівнятися!

А скільки натерпілася з ним його Розара! Бувало, дасть їй крону на дріжджі — шістдесят галерів мусить йому повернути, бодай йому абищо! Розара, та принаймні й богу як слід помолиться, і Лойзекові щось на парафію віднесе, хоч украде в сусіда, старого Міхалічека, щоб Габриш не лаявся, а віднесе. Раз якось не дорахувався Міхалічек курки, а торік відгодована гуска пропала, якраз тоді я бачила на парафії кістки гусячі, але хіба по кістках добереш, чия то була гуска?

А чи знаєш ти, де за німців був Габришів схов для борошна? Подумай лишень, у каплиці Святого серця господнього! Ти, Свату, тільки нікому ані тельня. Мій Войтек, шельма, те винюшив, і ми два мішки відвезли вночі на санках, а було це якраз перед різдвом. Знаєш, ми весь час про це мовчали, ніхто в селі ні про що не здогадувався, лише після війни всім стало відомо, де Габриш тримав свій запас. Отак він вірить у спасителя нашого. Якось він при мені сказав Розарі, що віра дуже хороша річ, а надто, каже, для вас, жінок, аби ви в гречку не скакали. Отакий грубіян. Все те він, звісно, не з своєї голови бере, але, поду-

май сам, що то за хвилософ — не вірить ані в пекло, ані в небо. Якось, іще війна була, сказав він жандармові про затемнення вікон, що по смерті матимемо аж задосить того затемнення. Ото називається віра у вічне життя?.. Бідна Розара, скільки вже вона намолилась за його нечисту душу, щоб не спіткала його вічна погибель. Ти скажи мені, нащо таких поганців господь на світ посилає?»

І ще багато чого наговорила тоді Маріча, може, трохи й перебільшуючи, бо ж недарма звуть її Газетяркою. Але це вже справа чисто творча, мистецька. Правда, вона й сама часом дивувалася з своїх вигадок, але божилася, що нехай її грім поб'є, коли вона каже не святісіньку правду.

Ось я бачу зараз Габриша перед собою і не можу повірити в те, що наплела мені Маріча. Виснажений, зморшка на зморшці, худий, він ніби ради сам собі не знав — собі й тим своїм сльозам, що, видно, його самого здивували. Стоїть, спершись на білизнярку, сухою долонею розгладжує зморшки на обличчі, глибоко зітхає, випростується, аж у спині щось тріскає: безтямно озирається довкола, дивиться на годинник і враз здригається, ніби йому терпцю не стає, ніби йому аж у п'яти пече. «Чого це лишень моя Розара не йде, чи вона думає вік промолитися з тими бабами? Господи, скільки клопоту — і похорон, і кому посилати телеграму, а кому краще не треба... І де ховатимемо Францека... Ох морока ж мені! Немовби Францек не має рідної матері. Але що з неї, злидоти, візьмеш. Знаю, ви всі раді з Габриша потягти, але ж мені воно з неба не падає!»

Поминки будуть

Габриш уже втретє прочиняє двері, дивиться в щілину на Розару, вичікує, аж урешті, коли вона озирнулася, подає їй знак, киваючи наполегливо й злостиво, щоб кінчала вже те моління, бо його чорти беруть, і хай вона з тим не грається.

— Дочекався-таки тебе, матінко, зволила-таки вийти, нарешті! — різким фальцетом зустріча її Габриш, та зразу притишує голос і сичить: — Десять разів тобі киваю, а тобі хоч би що. Я тут аж отерп увесь, а ти там бурмочеш молитви, мовби й не капа на тебе. Сиплються вони з вас, як з дірявої торби. Грім побий, матінко, то ти ні про що більш і не думаєш! То, може, тільки я маю голову сушити? Чи ти ще слухаєш мене, як чоловіка, чи ні?

— Слухаю, батеньку, як не слухати, —

відказує Габришка, але руки держить жалісно заломлені перед грудьми й думає бозна про що.— Боже, боже, що ж тепер діяти, що буде з нашою Жофінкою, ох, донечко моя нещасна, і оце таке спіткало... — Сльози повільно покотились їй по щоках.

— Знаю, знаю, Розарко,— трохи полагіднішав Габриш.— Я б та не знав, що то є горе! Поплач, поплач, воно полегшає, але що ж із того, журись — не журись, а розуму держись. Адже ж це як град із неба, та й годі!— знову підносить він голос.— Поміркуй лишень, матінко, гуляшу казаняку греба наварити, пива гостям ціле море, бо це уся рідня присунеться, та музики—треба—не треба, а найми, та й на самого Францека—один надгробок, боже милосердний, у яку копійчину стане! Аж у голові макітрить-ся, коли подумаєш, як його зробити так, аби воно на кишені не позначилось. А чого це я маю сушити собі голову, коли не сушив її Францек? Ну гаразд, він не знав, що його таке спіткає, але хіба мені легше з того? Що ж мені робити? І годі вже тобі, матінко, скиглити, треба міру знати. Адже ж на похорон усі ті гроші полетять, що лишилися після Францека, а от із Жофкою що буде — така ж недотепа, ще й дітей двоє, зостанеться тут, як кілок у плоті, і, врешті, нам же на шию сяде. Зі мною ж нещастя, та я ж іще й доплачу?

— Але ж, батеньку, в тебе ніхто нічого не просить. Я знаю, ти б нам потім до самої смерті очі колов тими грішми, і спати не міг би через ту копійку,— горло їй знову стискає жаль.— Жофінка від тебе нічого не хоче, якось проживемо, підемо попідтинню, щоб ти знав...

Далі Розарка вже не може говорити, так душать її гіркі сльози.

— Знаю я тебе добре, матінко, не перший день укупі живемо, знаю, що ти все роздала б, якби мала що. Доручи тобі господарство, то й мотузки не лишилась, щоб повіситись.

— Та я знаю, що ти мені мотузку на шию зичиш, радий би мене здихатись,— їй уже голова обертом іде з усього цього.

— Що ти плещеш? Схаменися, матінко!

— Господи боже, до чого я оце дожила-ся!

— Еге, може, скажеш, що я об'їдаюся? Сам немащенням давлюся, бо все думаю про завтрашній день. Я тобі стрижене — а ти мені смалене. Кажу тобі, матінко, що шеляга не дозволю Жофці викинути на ту комедію з похороном, шеляга не дам на шведський мармур, грім би мене побив. Радіо не маю, телевізора не маю,— що ж мені, може, ходити на цвинтар та дивитись на той мармур, чи що? То б мені один по-

гляд став у добру сотню. Не дам, не пози-чу, не дозволю ані дочці своїй, нікому!

«Господи святий, що мені, бідній, робити, куди подітись?— думає скрушно Розара.— Всі знають, що і як годиться робити, коли хазяїн у домі помре, лиш ми маємо бути гірші за всіх. Царю небесний, візьми мене до себе, нащо тільки мене мати на світ народила, нащо я живу на світі».

— Боже мій, коли ж нарешті скінчиться ця мука!

— Цить, не лементуй!— люто сичить на неї Габриш.— Хтось іще встромить сюди носа, підслухає, і що тоді? Маріча, певне, вже вухом до дверей прилипла, вона тут давно крутиться. Чуєш, матінко, а навіщо доконець той мармур, можна ж пісковик, із міста, з каменоломні, хоча також дорого...

— Боже мій, невже нам одного нещастя мало. Щоб люди про нас говорили, що ми гірші за отих комуністів, безбожників. Он і стара Мрлінка придбала собі мармур, хоч і корову продала, тільки у нас там трава буде рости, як на пасовиську. Легенько тобі, Францеку, буде спочивати під дерням. Зузка — і та родинний склеп для свого небіжчика та для себе поставила і має тепер де свою голову скласти, як умре, лежатиме в спокої біля свого Вацлава. Згорну своє лахміття і піду геть. Обидві з Жофінкою підемо, назавше.— І знову розридалась.

— Ну, годі вже киснути, матінко. Не збанкрутую ж я через якийсь там похорон, цього, бог дасть, не дочекаєшся. Але подумай лишень: у Зузки, Францекової матері, в кишені вітер віє, а хіба Францек був мій син? Не мій, матінко. Та й свічки, що ти ото купила, могли бути дешевші, й пива літрів сім вистачить. Потім хай Жофінка заб'є двох кролів на гуляш, або можна обійтись і одним, навіщо зразу два. Хай кожен наїсться вдома.

«Добрі мені звичаї,— думає собі Габриш,— у домі жалоба, а гості сідають до повних мисок. Ото таке їм горе? Пережиток!»

— Чи ти, батеньку, гріха не боїшся,— витирає сльози хазяйка й суворішає.— І так про нас уже бозна-що люди кажуть... а втім, роби як знаєш.

Однаково все життя її змарноване, вона ж бо навіть не знає, навіщо, власне, жила й живе, краще їй було б там... з Францеком. Коли б не Жофінка та онучата, вона б сама рада розпрощатися з цим падолом сліз.

— Не бійся, не довго вже тобі набридатиме на цьому світі.

— Матінко, покинь ту свою хвилософію, я цього не люблю. Я знаю, ти б рада перш мене на той світ, аби я ще тобі той клятий мармур на надгробок купував.

— Навіщо він мені здався, твій мармур, батеньку. Позамикай усе хоч на сім замків, однаково ключі від усього ховаєш, і твій хліб не лізе в горлянку, їж його сам.

— Господи, хіба я тобі Зузка, злидарка, щоб уже останні гроші дав викинути на вітер? Я гроші маю, але не на такі витребеньки! Кажеш, стара Зузка склеп поставила, то нехай вона покладе й свого Францека, де їй хочеться, — відрубав Габриш. І раптом... стривай! Схопився за лоба, про щось міркує, ходить, замислений, потім рвучко повертається. Стривай, ось воно де! Йому аж в очах щось блиснуло, і весь якось аж підріс наче. Еге, мовляв, щоб оця моя голова та не придумала? Побачимо! Грім побий, це така справа варта заходу! Поговорити гарненько з Зузкою, гарненько на неї насісти. Вона ж, як не як, мати, і склеп має гарний, з мармуру, родинний. Ну що ж, а тут несподівано скінчив свій земний шлях Францек, її син. Грім побий! Габриш дивиться на Розару вже ласкавіше. Так, матінко, думає собі, я вже ніби знаю, що треба робити. Тільки... — замислюється старий, — треба добре обміркувати, як його це діло оборудувати! Зузці що, та переживе й Авраама, міцна порода в старої, всіх нас переживе, живуче зілля.

— Чуєш, Розарко, — починає він ласкаво. — Францек, як бачиш, пішов на той світ раніше від своєї матінки, Зузки, ото ж мені й спало на думку: в них же є родинний склеп, і Вацлав лежить там сам. Ну, я й гадаю: хто перший приїхав, того першого й мелеться. Що ти на це скажеш, Розарко? І весь клопіт би з душі. Тоді хай прийде на гуляш хоч і сотня, хоча й на п'ятдесят був би добрий обід, та ще я додам одного кроля. Ну, матінко, що ти на це скажеш?

— А чи я знаю? — не зрозуміла Розара; вона, певно, й не слухала його. — Роби, як сам вважаєш, однаково ти мене ніколи ні про що не питав. Що я тобі?... Ніщо, п'яте колесо до воза.

— Нехай собі, матінко, віз возом, а ти краще подумай собі. Невже ти не розумієш, що так ми мали б святий спокій з тим мармуром. Що, погано надумав? Виграємо, як у лотерею. Поміркуй, навіщо там, на цвинтарі, склеп буде киснути даремно, коли тепер можна його заповнити. Це ж розкіш, матінко, — каже Габриш, потираючи жваво свої жилаві руки.

— Який це склеп?

— Цить, хтось іде! Зузка! — нараз лякається Габриш, і вмить натягає на свій хитрий вид засмучений вираз, ледь-ледь сльозу не пустить з великої скрухи.

— А що, Зузко, помолилася вже? Ох, яке горе, яке горе... Ти вже другого хова-

єш: Вацлава, чоловіка, а тепер ось сина, Франтішка. Як же ж несподівано він нас покинув, весь час стоїть мені перед очима, ніби й не вмирав. Бач, Розарка плаче за ним, як за рідним сином. Та хіба ж він не був наш? Був, звісно, був. І що лишень Жофінка робитиме тепер сама без нього? Певне, клопоту воно додало багато, але хто ж із нас, живих, не пожертвує все на світі, щоб ушанувати небіжчика як належить добрим католикам? Усе має свій кінець, і жаль та сльози теж.

Вони виходять разом, Габриш, а поруч Зузка. Виходять на ганок, а потім на подвір'я і знову зупиняються біля хвіртки. Зузка вища на зріст, худа, але дебела і, попри свій поважний вік, червонолиця, а зморщок майже не видно. Либонь, справді порода в неї міцна й вона ще самого Авраама переживе — навіщо такій здався склеп?

Ніяк не вкладається їй, Зузці, в голову, що сина вже нема, не відає вона, чи це поганий сон, чи ява, не може опам'ятатись. Роздивляється навколо, бачить боже сонечко, слухає, як сокочуть кури, як десь на дереві співа тужливо пташка, бачить, як рвучкий вітер, налетівши з гір, нагинає гілки на деревах і далі жене гоном, шумить лісом на косогорі.

— Ох, сину, дитино моя, нема вже тебе, нема на світі. Коли ж ми лишень зустрінемось там, на суді у бога? — Дві гіркі сльози тремтять їй на повіках.

Габриш стоїть біля неї, переступає з ноги на ногу, теж оглядається довкола, теж зітхає і теж нарікає, та лице його неспокійне, нетерпляче, вперте. Він нарікає, але то не справжнє нарікання; удає засмученого, згорьованого, але то не сум, не горе. Непокіть його тільки одне: як у Зузки вимогти згоду, аби Францека поклали на віки вічні замість матері біля батька, поки настане її час і вона нарешті розпрощається з цим падолом сліз.

— Що тобі, Зузко, ти всіх нас переживеш, другу сотню літ розміняєш, а нас давно вже не буде, покриють дерням. Не дочекається тебе твій Вацлав, сумно йому там на кладовищі самому. Знаю, склеп для вас двох, для подружжя, але й Францекові з татом не було б там зле. Що скажеш на це, Зузко? Бачиш, спало мені на думку таке: невже мати не поступиться своїм місцем синові?

Зузка мовби й не чує.

— Скільки разів казала я Францекові: не надсаджуйся так, ще заслабнеш, піди до лікаря; але він усе тільки сміється та відказує: нащо мені, мамо, той фершал? Я йому кажу — з серцем у тебе негаразд, та де б він матір послухав. Гляньте, свате, ото Францекове жито під гаєм, бач, як зеленіє,

а його вже нема й не буде. Пішов господар... Опам'ятатися не можу, молилася над ним і весь час думала: а може, це сон? Якби-то так. А вам, свате, я давно вже хотіла сказати, що Францек досить і на вас попрацював, гонитва вічна, на своєму горював і на вашому, від рання до смеркання в полі, в хлівах, спочинку ви йому ніколи не давали. Не треба було його так ганяти, ось що я вам скажу, завжди казатиму, бо ви заїздили Францека.

Габришеві, якому здавалося, що кашу вже зварено, слова ці аж дух перехопили; він спочатку розгубився, бо не чекав такого, та враз випростався, примруживсь, і в очах йому блиснув злий вогник.

— Ти мені, Зузко, нічого не кажи і не вичитуй, знаю я й про іншу гонитву — пригадай собі, яка то була панщина, скільки літ сплигло, поки Францек із Жофінкою сплатили пайку твоїм дітям? Тож, сусідко, нема чого нам вичитувати одне одному. Може, думаєш, що моя Жофінка за Францеком розквітла? Ти тільки подивись, яка вона чудна зробилась тепер від усього цього. Ну, а з кооперативом Францекові не слід було так поспішати. Він усіх нас намутив за цей тиждень.

— Твоя правда, Онджею, не слід було, не слід цього робити. Сам знаєш, скільки я наплакалась, та може, господь простить йому той кооператив.

— Ну, гаразд, Зузко; ми з тобою якось дійдемо згоди, адже горе в нас обох одне. Францека я любив як рідного сина, ти його теж любила з усіх дітей найбільше. Не плач, Зузко, якось буде — якось буде, маєш іще Цірілка, Дольфка, Анежку, хоч вона тобі й не рідна, але я знаю, ти любиш її, як свою дитину. І частку свою вона дістала — добрих дві тисячі. Ну, дарма: клопоту мали й так багато, а нині вдвічі. Що ж пак я хотів тобі сказати? Слухай, Зузко, що б ти на це мовила, якби твого Францека покласти на останній спочинок до Вацлава, до батька, в склеп: нехай іде свій до свого, як уже таке нещастя зненацька нас постигло? Що ти на це скажеш, свахо?

— Францека до тата?.. А як же остання воля?

— Воля то воля, але ж ти рідна мати, виріш сама й серце своє полегши. Що якби ти поступилась перед сином, перед своїм Францеком?

— Ви так думаєте?

— Твоя воля, ти ж мати, лежав би там син татові на потіху. То як, Зузко?

— Ви так думаєте, свате? Не знаю... а правда, чом би й ні, нехай Францек буде коло Вацлава. Він же наш найменший, покійного тата мазунчик.

— Я так і знав, що ти маєш серце і що

ми дійдемо згоди. Нехай Францекові добре спочивається біля тата, адже він його рано втратив, дай їм, боже, легкого спочинку.

— Дай боже, Онджею, й бувайте здорові.

— Бувай здорова, Зузко, хай тебе господь утішить.

— І тебе, Онджею, вас обох із Розаркою.

Габриш сховав руки в кишені, але ту ж мить витяг їх, зціпив пальці, аж вони в суглобах затріщали, підняв якусь стеблину, відкинув її, стримуючи гріховну усмішку, що вже набігала йому на уста. Про людське око насупився, але в думці мало не співав: «Розарко, жіночко ти моя, мармур уже маємо! Зузанка погодилась, отож Францек буде похований як годиться. Ось і по клопоті, й по плітках; лихі бабські язички не матимуть роботи. Господи, вигralи, як на лотерею!»

Габриш зводить очі до неба, міряє поглядом подвір'я, а потім іде до хати, звідки пливе нескінченна низка отченашів і богородиць. «Сумна пісня — думає він собі. — Але поминки будуть, Розарко. Все зробимо, як належить, буде й музика, і хор, хоч би й дві сотні полетіло, але й однієї вистачить, навіть півсотнею можна все добре заладнати. Еге ж, щоб я та не знайшов ради хоч би й у такій халепі».

Старий поправляє на голові шапку і вже збирається увійти до хати, коли нараз помічає якусь жінку, що поспішає з гори шляхом. «Хто воно така? Та це ж Анежка, сто чортів, її ще тут бракувало! Теж хитруха! Ясно, почне тепер турчати матері у вуха. Хоч би їй Зузка зразу не вибовкала те, що я надумав. Та хоч би й сказала — пізно, Анежко, Зузка вже дала мені слово. Шкода тільки одного: треба було б зразу покласти все на папір. А Зузка, лихо її бери, як накинута на мене зразу, вичитувати мені почала. Не знає вона старого Габриша! А гарно я їй відрубав! Шкода, дуже шкода, не списали умову на папері. Та дарма. Що зроблено — те зроблено.

Пташенята

Іще б пак Цілка, пташечка, та не пролила щирих сліз свого жалю молодого, іще б пак не пекла її туга пекуча за Францеком, за дядечком, як вона його називала. І справді ж він був їй дядечком, любим дядюнею, бо її тато, Йозеф, йому брат у перших. Іще б пак не завмирало від жалю, не стискалось від скорботи її серце дівоче, вчора тільки розквітле для життя, над ли-

хим ділом свахи-костомахи, безжальної, зловісної, ненаситної смерті! Ще б пак її не жахало те, що сталося — мовби просто в неї перед очима громом зломило могутнє дерево, сповнене краси і сили! Не стало людини, що завше зігрівала її своєю усмішкою, своїм ласкавим словом, добрим батьківським жартом, лукавим натяком на їхнє з Тоніком кохання. Для кожного знаходив Францек добре слово, кожного вмів пригріти біля свого серця.

Такий був Францек, дядечко, дядюньо... Був... і немає його.

Схвильована Цілка тримається за Тонікову руку, чимраз міцніше здавлює її, а уста їй аж тремтять — слова вимовити не годна. Щойно вона збирається щось сказати, як горло їй перехоплює. І Тонік теж міцно стискає дівчинину руку. Його обличчя суворе, докірливе, йому здається, що не годиться в таку мить держати дівчину за руку, а проте він не може інакше, не випуска її, несила йому відштовхнути руку засмученої дівчини. Та й як би він іще міг, коли і йому серце здригається від болю? Він тільки весь час ніби на чатах — а що як хтось увійде? Стоїть випростаний, суворий, либонь, аж занадто суворий. Бо ж він колись ходив до служби божої, і тепер йому здається, що оця ідилія з Цілкою в таку хвилину недалеко від гріха, тільки він не знає, до якого з семи гріхів її можна зарахувати, в якій із своїх думок слід йому показатись — хоч би самому перед собою, якщо вже повстав колись проти всіх світових сповідників, проти всіх лойзеків, якщо вже навіть з батьком і матір'ю колись посварився за ту свою волю. Бо це ж і найбільша перешкода на шляху їхнього кохання, їхнього щастя. Цілка в очах Габришів — безбожниця, а він, Тонік, їхній рідний син, — упертюх, що напевне не мине пекла. І винна в усьому, кожен те відає, Йозефова дівка в штанях, Цілка, ну, та й у війську його зіпсували.

Одне слово, коли б не горе, не оця тяжка хвилина, навряд чи ми б застали їх удвох отак у кімнаті, та й взагалі навряд чи ми б їх де застали разом. То Францек, його лиха доля, його смерть звели їх тут. Вони мовби шукають одне в одного підтримки, розради. Цілка тремтить, мов у гарячці — як ото буває, коли тебе опівночі збудить сполох на пожежу. А Тонік — не дівчина все ж таки! — щосили здушує в собі такі самісінькі почуття.

Дивлюсь я на них не без глибокого людського задоволення і щирої батьківської приязні. Неначе тут уперше натрапив на чисту-чисту криницю, на щось зовсім чуже отому задиханому механічному чвалові молитв, отому офіційному смуткові, отому Габришевому крутіству та зажерливості.

Думаю я водночас і про Марічу, про її паскудну дволикість, і про Розару, що лиш вряди-годи зіпнеться дибки перед Габришем, та й знову здається йому на ласку й неласку в своїй уже довічній жіночій покорі. Серце її й зичило б Тонікові щастя з Цілкою, та закон святої церкви пхає їй у руку мітлу на ту безбожницю, а до всього ще дочку недавнього злидаря, «червоного». В цьому якраз вона подібна до свого старого, хоч і не зовсім, бо той за гаман грошей ладен був би й самого люципера взяти за невістку.

Я не знаю, як виливає свій жаль ластівка, як бринить пісня жайворонка, коли біль проникне до пташиного серця, — ну що ж, послухаємо наших двох пташок — свазачку Цілку та по-юнацькому стрункого й гордого Тоніка, що йому військо було непоганою школою.

— Ох Тоніку, ну чого саме Франца мало таке спіткати, чому саме його? Хіба мало ще на світі погані всякої? Навіщо ми, люди, живемо, задля чого страждаємо? Я знаю, пусте мелю, але що ж мені сказати? Бідний Францек, така ж душа золота була, і до кооперативу вступив; невже ото він лежить у кімнатці? Просто не віриться. Де ж подівся його голос, його усмішка? Наче й не жив на світі. Весь час його, як живого, бачу — стоїть там, на подвір'ї, а я вітаюся — «добридень вам», а він — «добридень, добридень, Цілко, гарно сьогодні, еге? А вітер який, ще халупу мою знесе», — і сміється. А потім вийшов до садочка — і кінець. Ще й досі чую його голос, його сміх. Ох Тоніку, чому воно так буває на світі?

— Хіба ж я знаю?

— Як я була маленька, то хотіла, щоб усі прожили тисячу літ: мама, татко, брат, бабуся, всі. Дурна була, звісно, але я так боялась смерті; а смерть — ось вона тут, уперше так зблизька. А Марженка з Пепіком — без татка, бач, zostались. Аж дух мені забило, як тітка привезла їх сюди. Я нахилилась до Марженки, хочу її погладити, поцілувати, а вона, гороб'ятчко, мені щебече, що повезуть татка у скляній кареті, як пана вчителя, оченята в неї аж горять, вихваляється, радіє, ох дитя невинне, зовсім не журиться, не знає, гадки не має, що то воно смерть, тільки скляна карета з кіньми їй перед очима. Ох Тоніку! Шкода, як шкода Францека! А як вони з Жофінкою любились! Мені аж сльози бризнули, коли я її вгледіла. Авжеж, розревлася, як маленька, хоч вір, хоч не вір.

— Ех, Францек — то був хлопак! Я знаю, що він гнав би оцих бабів мітлою, якби почув над собою всю їхню балаканину. Подивись на Марічу — як шию витягає. Пле-

туха, прийшла сюди, аби щось вивідати. «Богородице», «отченаш», а вуха до дверей тулить, відьма.

Та й інші теж не кращі, вся ця зграя тут тільки для того, щоб поплескати язиками. Аж з душі верне. Кінчали б уже цей цирк.

— Не знаєш ти їх, чи що.

— І як їм язика не поприщити. З глузду з'їхати можна, я вже трохи була не закричала на всю хату.

— Добре, що ми звідти вийшли.

— Якби ти знав, Тоніку, як мені важко.

— Що ти вдієш...

— Аж жити нудно.

— Авжеж.

— Може, я дурниці плету. Мені вже зовсім голову замакітрило. Та дарма... Ой, як я тебе люблю, Тоніку!

— Почекай, не дурій, хтось надійде, і що тоді?

— Ет, узяла б я ноги на плечі й пішла б світ за очі, аби втекти від цього всього і більше не повертатися. Однаково твій тато мого духу не терпить, та й мати дивиться скося.

— Пусте, чхав я на тата, я вже не хлопчисько. Нехай хоч гопки всі скачуть, яке мені діло.

— Ото хіба що. Якось у неділю я зустрічаю Францека, а він мене й питає: «Ну що, дівчино, чи вам старий Габриш іще морочить голову? То нічого, — каже, — ви з Тоніком уже самі можете дати собі раду». А тепер? Коли воно все скінчиться... Та що казати, я така лиха тепер.

— Чого?

— Чуєш, Тоніку, треба, щоб ми обоє були щасливі-щасливі. Ми ніколи не будемо сваритися, правда ж? А ти мене любиш? Любиш, Тоніку?

— Хіба ж ти не знаєш?

— Щиро? Справді?.. Дуже?.. Чого воно так, що мені хочеться любити тебе дуже-дуже, просто до смерті. Мабуть, у мене від усього цього серце розімліло, Тоніку мій.

То була хвилина, коли годі боротися з почуттями, годі їм опиратися, коли серце аж мліє, бо в ньому змагаються кохання й біль, коли так солодко щоку притулити до щок, уста до уст, коли обійми спрагло розкриваються назустріч життю, тим дужче, чим ближче зачепило нас, живих, зловісне крило смерті.

Але то була й мить, коли на порозі раптом ніби вродилась Анежка, а за спиною в неї Зузка.

Анежка остовпіла.

— Ах, діти, діти, ну що це ви, ну не годиться ж так. Ану, зупиніть отой годинник; там небіжчик лежить, а тут годинник цокає. Хіба ви не знаєте, пане Тоніку, що при такій

нагоді треба позупиняти всі годинники? Господи, ще й дзвонить, зупиніть його, прошу вас.

То була справді якась чудна хвилина. Був там і ляк, і бажання догодити панні Анежці, послухатись її, але Тонік просто не знав, що робити з тим годинником, коли він дзвонить. Він притримав маятника і сказав:

— Нічого не виходить, став, але дзвонить.

— Зніми гирю, — підбігла Цілка.

— А, зараз, зараз. О, готово. Видно, вже й сам видзвонився.

— Спасибі. Люди ще тут, у кімнатці? Ага, чую, чую... Гаразд, я піду, ще раз вам дякую, вибачте...

Анежка обережно підходить до дверей, прислухається, потиху прочиняє їх, входить навшпиньках і так само обережно зачиняє.

— Ти чув, Тоніку? «Зупиніть годинника», ач яка!

— Почекай, тихо, а то ще почує.

Мов нежива з кімнатки виходить Габришка. Зупиняється спиною до молодят, проводить рукою по обличчю, глибоке зітхання виринає з грудей. «Ох боже, боже, і куди це старий подівся, знов, мабуть, щось мудрує, борони нас, боже, від усього лихого».

— Що ви тут робите? — лякається вона раптом молодят. — Краще йдіть молитися, щоб душі померлого легше було. Там диявол з янголом божим б'ються за душу небіжчика, а вам хоч би що.

— Годі, мамо.

— Цить, безбожнику, гріха ти не боїшся. Йди до кімнатки, та зараз мені! І тобі, Цілко, не зашкодило б трохи про бога подумати й помолитися. Йди, Тоніку, чого ти тут не бачив? Обоє йдіть туди, помоліться!

— Дайте мені спокій!

— Ах ти, бешкетнику, дивись, щоб я мітлу не взяла.

— Як вам не соромно, мамо, Францек помер, а ви про якусь мітлу.

— Ну, ну, — ще раз оглядається Розара на Цілку, а тоді, ніби про все вже забувши, прямує задумана до дверей.

І знову чути лише молитви, знову без кінця гудуть «отченаші» та «богородиці», похмурі церковні наспіви — з тією тільки різницею, що, коли прийшла Анежка, в цьому хорі настав більший лад, немов до роти солдатів повернувся командир.

— Чуєш, Цілко, як Анежка командує? То, мовляв, годинники зупиніть, то ангелам божим ідіть на поміч, немовби сам господь чортам не дасть ради.

— Таке йолопство!

— Не знаю, як воно бути небіжчиком, але таке б я навряд чи стерпів. Напевне, з мертвих би устав та гнав їх у три вирви.

А ота комедія з маслосвяттям, мерщій по панотця — аби лиш не говорили, що Францек без причастя відійшов на той світ. Мама б тоді, певне, сказала. Ет, що там балакати. Хай ідуть усі під три чорти, однаково скоро я на них на всіх начхаю! Я вже дорослий, служба мене дечого навчила, і командувати мною я нікому не дозволю.

— Не кричи так.

— Не кричи, не кричи... Двадцятье сторіччя, а люди, немов ті мавпи. Хіба ж ні? Чуєш, уже знову завели. Чуєш, то Анежка: «Не ремствуємо й не нарікаємо на твою святу волю, навіки-віків, амінь». А Францек же якраз любив отих богомолук, як собака редьку.

— То ж хліб їхній. Тільки хто де гигне, уже й біжить баб'яча бригада просити ангелів божих, щоб чортам не піддалися.

— А Анежка з тим годинником теж мені цяця. Лойзек хоч і священник, а проти неї просто золото.

— Францека він любив, та й на тебе, Тоніку, незлим оком дивиться. Найклятіший твій тато.

— Що нам до нього? Я сам знаю, що мені робити.

— Ваші в нас бачать більшовицьку голоду, для твого тата ми злидарі.

— Минулося, тепер усі рівні.

— А ти бачив, як мама твоя на мене подивилась? Правда, нічого не сказала, але я знаю, що вона подумала.

— А що вона могла подумати?

— Що я псую тебе. Сам добре знаєш, що про мене у вас удома балакають.

— Нехай собі балакають. Ти ж мене знаєш?

— Та знаю, але...

Нараз увиходить старий Габриш і, побачивши молодят, згорблюється, напускає на себе зажуру. Та однаково — на виду в нього аж зморщок неначе поменшало. Не те, щоб він забув про смутний день, але все ж ніби трохи змирився з долею, ніби якогось клопоту здихався. Почуває він себе так, немов щось вирішив, відгадав, або ж навіть виграв. Про те, що він справді виграв і когось обхитрив, Тонік з Цілкою, звісно, не здогадуються та й не можуть здогадуватися.

— О, і ви тут? — питає старий, і з цього запитання видно зразу, що сталося щось, і саме щось приємне для нього.

Ніби справді щось відмінило його, ніби вогник якийсь осяяв його обличчя.

— Ех, що ми, люди, вдіємо, — каже він, — а жити треба далі. Бачу, Цілко, і ти прийшла попрощатись, молодця, дівчино. Молитвам, видно, ще до кінця далеко. Ну, дарма, аби на серці людям полегшало. Це

однаково як ліки. А де ж це мати? Скрізь її шукаю, і куди лишень вона провалилася? Ще так багато всяких справ!

І, перш ніж вийти, ще раз окидає поглядом молодят, потім досить поблажливо киває їм головою. Ніби каже: так, так, дітки... Або: нічого не вдієш, у таку хвилю треба якось миритись одне з одним. Або: не думайте, що я дуже зрадів, побачивши вас укупі, просто в таку сумну годину не личить братися за мітлу, бо нею зараз нічого не доведеш. Побачимо, трапиться ж колись нагода поговорити, тоді, мовляв, і вирішимо, буде з того яке діло чи ні.

Близьке знайомство

Здається, тепер настала слухна хвилина, коли можна ближче познайомитись де з ким із тих, кого сумна подія привела в дім жалоби. Хвилина ця тим більше слухна, що всім тут не до розмов, кожне зосередилось у собі. Про Тоніка й Цілку не йдеться — їх тут уже немає.

Перший, як і належить, увійшов і вернувся до вітальні панотець, що його іноді називають ще Лойзек. Коли б не Анежка, він давно вже пішов би геть. Не можна сказати, щоб Лойзек був зовсім не такий, як ми звичайно уявляємо собі слугу господнього, хоча, знову ж, не був він і зовсім такий. Огрядний, кругловидий; на його добродушному обличчі ми бачимо зараз смуток, бо Францека він і справді любив. Свідчить про це й глибоке зітхання, і те, як він, замислений, стоїть біля відчиненого вікна. «Чудовий день», — подумалось йому, і він якось ніби зовсім забув про решту присутніх. Одягнений він цілком по-священницькому, і зовсім не видно, щоб він так нехтував правила святої церкви, як про те досить зневажливо згадала Маріча. Правда, поводить він таки не дуже по-священницькому, цебто недосить поважно. От хоч би й тепер — дивіться, як нервозно він повертається до знайомого вже нам годинника.

«Може б, уже й пустити того годинника, ця тиша мене просто гнітить», — він енергійно підходить до годинника, стукає по маятнику, підтягує гирі, і годинник додзвонює недокінчену годину. Отепер здається, що Маріча таки трохи й правду про нього сказала. По-своєму, мав рацію, звичайно, й Лойзек, коли так енергійно перервав тяжку хвилю мовчання. Ще одне глибоке зітхання знов же доводить, що серце в нього таки щире. А те, що Лойзек проходить по кімнаті так, неначе він тут сам, свідчить про незалежну вдачу. Інколи він просто вражає людей своїми несподіваними вчинками, як

ото тоді, коли, не довго думаючи, не вагаючись і не дбаючи про свій духовний сан, він сів за кермо трактора, що лишився зненацька без тракториста. Це, однак, не означає, що риси його вдачі якісь неприродні, чужі людям, а скорше навпаки.

Друга річ, на яку звертає увагу Лойзек, — це весільна фотографія. Йому здається, що вона висить криво — він і тут дає лад. Майже водночас він повертається до присутніх — власне, до Габриша, — і каже:

— Киньте там собаці щось, хай не гавкає, кому охота його слухати.

Габриш протестує — то, мовляв, не його пес, а Марічин, навпроти.

— Таки справді мій, панотче, але ж він гавкати не перестане. Гавкає, тварюка, з ранку до вечора.

Ту мить Анежка, панна-економка, визнає за потрібне смикнути Лойзека за рукав, аби хоч серед людей не забував, хто він. А втім, робить вона те дуже делікатно й непомітно. І взагалі видно, що, на відміну від Лойзека, вона вміє володіти собою, і то так, як мало хто з присутніх. Вона просто свідомо свого становища та ваги і того, що ангелом-охоронцем усієї Лойзекової парафіяльної власності — так, саме «Лойзекової», бо вдома вона його інакше не називає — є вона, Анежка. Але слід зауважити, що на людях Лойзек фігурує у неї виключно як «отець велебний», і між ними існує в тому неписана угода — так само, як вона для Лойзека вдома є тільки «Анежка», а прилюдно він не називає її інакше, як «панна». Це в них уже настільки узвичаєно, що здається майже неможливим, щоб вони збились у цьому подвійному титулуванні.

Анежка, як ми вже знаємо, сидить тут вельми пристойно, голову тримає трохи набік, скрушно схиливши її на ліве плече. Знаємо також, що, тільки-но прийшовши сюди, вона перейняла всю команду на себе і стала свого роду диригентом, не тільки нескінченних «отченашів» та «богородиць», але й усіх ефектних інтермедій, звертань до всевишнього, що їх ураз так само настійливо й пристрасно підхоплювали баби, а найзавзятіше з усіх, звичайно, Маріча, яка найдужче турбувалась, аби її ревність помічено.

«Отче наш небесний, болісно відчуваємо свою втрату, не нарікаючи на страждання свої. Нас, родичів і ближніх небіжчика, покріпи в горі нашому, утіш і заспокой по втраті цій. Ми не хочемо ремствувати, ані скаржитись, як ті погани, що не мають ніякої надії на життя вічне.

Боже, в покорі схиляємо коліна свої перед тобою і просимо тебе палко братів і сестер наших, що упокоїлися в лоні твоєму, заступництвом благословенної діви Марії до сонму святих своїх і вибраних милостиво прийняти».

Могло б здатися, що Анежка — рівня перед господом з Марічею й усіма іншими, що так ревно повклякали, аби віддати останню шану небіжчикові, а проте не зовсім воно так. Маріча, наприклад, хоч і не дбало, та все ж вимовить перед обідом пошепки свій «отченаш», натомість Анежка тільки швиденько перехреститься тричі, що має означати її належність до вищої в церковній ієрархії верстви. Анежка нікому не пробачить найменшого порушення приписів святої церкви, а сама ставиться до господа бога досить фамільярно.

Чоловіки ж мають той привілей, що можуть молитися стоячи і не складати так по-божню рук — що, видимо, є привілеєм жінок. Щоправда, старий Габриш укляк, але лиш тоді, як стало ясно, що Зуска згодна поступитись синові своїм місцем у родинному склепі. То він у такий спосіб дякував богові, бо за таке справді варто подякувати йому, навіть не шкодуючи штанів. Тут доречно буде зазначити, що свої привілеї перед богом має також і Лойзек — він удома ні перед обідом, ні після обіду не молиться і навіть не хреститься. Це могло б видатися дивним, але Анежку воно нітрохи не дивує. Вона знає, що на весіллях, на хрестинах і взагалі при людях Лойзек не тільки хреститься, а й удає, ніби проказує молитву в глибокій задумі.

Анежка, здається, з усіх тут найкраще вихована, і так воно, звісно, й годиться панотцевій господині. Вона надзвичайно делікатна, знає, як поводитись у товаристві. Тих манір вона навчилася у пансіоні, мовби на курсах яких. На стілець, як ми вже бачили, вона сіла делікатно, майже непомітно; просто хтозна й коли те сталося. Зато Лойзек сів, аж стілець затріщав під ним, і Анежці те, звісно, ніяк не могло подобатись. Вона була б дуже рада, якби Лойзек хоч би про людське око більше шанував свій духовний сан, як от хоча б і допіру, коли давав лад годинникові та фотографії, що нібито висіла косо.

Послухаймо ж тепер, про що вони розмовляють.

— Ну що ж, нам нічого більше не лишається, як змиритись із волею господнею, бо й ця найтяжча рана колись загоїться.

— Так, так, панотче, — улесливо притакує Маріча. — Добре, що маємо віру і божий храм, де можемо шукати розради в своєму нещасті, це справді єдина наша втіха в цій горі.

— Святу правду кажете, Марічо, — лагідно додає Анежка, зітхаючи, і знову не так, як інші; і голос їй тремтить не так, зовсім не так, як би, скажімо, в Марічі або Габришки. — Так, так, церква й віра наша свята — це єдина розрада для нас, смертних. Тільки ж про це, видно, багато людей дуже часто забувають, а надто в наш час.

Це знову нагода встрянути Марічі:

— Те ж саме і я хотіла сказати: ось на цьому тижні мусила я дати своїй Мілені доброї прочуханки. Замість до костюлу, захотілось їй до кіно. Оце таке нинішнє виховання. Я тобі дам кіно, кажу, йди богу молитись. Я, панотче, з ними ніколи не панькаюсь: в одну щок, в другу, і квит! Отак би мала робити кожна мати, бо що ми на цьому світі? Нічого, порошок — і в порох обернемось.

Лойзек зручніше вмощується на стільці, якось хитрувато поглядаючи на Марічу.

— Воно, сусідко, все правда, що ви кажете, але мені не здається, що це був би найкращий виховний метод, тобто спосіб, як привернути до віри нашу католицьку молодь.

— Метод, чи як там, панотче, вам легко говорити, та якби в вас були діти... — Маріча затинається, червоніє, але враз викручується: — Привернути до віри, кажете, але що робити, коли в тебе долоня свербить.

Озивається Габриш.

— Нас ізмалку також добре лупцювали, а пішло це нам на шкоду? Анітрохи. Тепер вже кожний недоросток має свою голову, батька-матері не шанує, вже не кажучи про бога.

Лойзек нетерпляче засовався, на язиці йому вже щось гостре крутиться, але, зиркнувши на Анежку і зустрівши її пильний погляд, заспокоюється.

— Ну, наговорилися вже, час біжить, пора вже, мабуть, іти.

— Та куди вам, панотче, поспішати, посидьте ще з добрими людьми. Не знаю навіть, як вам за все віддячити. Я там поставила каву, Жофінка спекла бабу своєму Францекові, а Францек... Ох, нещастя моє, за що нас господь так карає, за що так карає.

Розара не може говорити, горло мов обручем стисло, сльози сипнули, як горох.

— Не плачте, матінко, так уже ведеться на цьому божому світі.

— Милосердя боже не знає меж, Розарко, — лагідно підхоплює Анежка, потім устає і ніжно обіймає Габришку рукою. Це хвилина справжньої щирості. Плаче Анежка, плаче Розара, а в кімнаті тим часом знову западає тоскна тиша.

Ба, ми ж іще не завважили Жофінки, молодой вдови.

Здається, що вона аж здивована й не тямить, з якої це речі стільки сліз. Не те щоб її не вразила в самісіньке серце чоловікова смерть; ні, я не хочу заперечувати глибини її почуття, зовсім ні. Просто сталася дивна річ — ніби криниця її сліз висохла аж до дна. Ніби її страждання вже дійшло до останньої межі, й вона немов зупинилась аж в кінці дороги. Мов сама не своя, ходить вона по хаті, в своїй досі такій звичній оселі, що враз неспізнано змінила свій вигляд. Все наче закам'яніло, оглухло, осліпло. І вона ніби опинилась перед тяжкою завісою, за якою ховається бозна-що.

Стоячи, слухала вона молитви, і лиш як мати обережненько нагадала їй, вона стала навколішки. Коли Маріча сказала їй: «Молися, Жофінко, легше буде Францекові», вона молилась. Коли Анежка шепнула їй, що всі вже виходять, і лагідно взяла її під руку, вона послухалась і пішла за всіма. Потім мати сказала їй: «Ходімо, донечко моя, приготуємо каву», вона пішла за нею готувати каву, далі на материнє слово накраяла бабу і знову ж, як загадала мати, понесла все до вітальні.

Не можна сказати, щоб Жофінка й досі була така гарна, як дівчиною, але так само й не можна сказати, щоб вона дуже обабіла. Скорше навпаки, як на свою нелегку долю, тяжку працю, вона аж навдивовижу молоді й принадна. Така скромна, тиха, мила, аж жаль бере з того, що її спіткало. І наче й не Габришевої породи. Серце болить, як бачиш її отакою. Хочеться потішити її якимсь словом, але наперед розумієш, що навряд чи знайдеш таке слово, що тут не можна висловити співчуття звичайними словами.

Вже в садку, коли до неї прибігла Маріча, видно було: їй несила зрозуміти, що трапилось, їй усе це не може в голові вклатися. Удар грому впав не тільки на Францека, але й на неї. Так буває з людьми, що стали вже як одна душа. Лиха звістка ніби навіяла усміх їй на уста, але то її просто вже млось брала. Вона наче зовсім перестала боятися того, що називається смертю. Невже треба боятись відійти туди, звідки нема вороття? Куди вже і Францек відійшов? Про дітей у ту хвилину вона навіть не згадала, бо смерть Францекова була для неї мов грім на голову. А ми знаємо, що біль, коли переходить межу людського терпіння, стає вже, власне, ніби й не болем, і що в самому жахові, в його нестерпності нарешті з'являється якась пільга.

Одно слово, є межа, за якою вже не сприймається ніякий біль, бийте мене тоді,

як хочете, топчіть по обличчю, роздирайте печінку, рвіть мене на шматки, я нічого вже не чую, не відчуваю, казяться як завгодно, мені нема діла. Якщо немає Францека, не треба вже нічого і нікого, і хай буде кінець усьому.

В тяжку хвилину смертельного удару можна забути багато, навіть усе: сім'ю, дітей, матір, усе на світі, і бачити перед собою тільки вузьеньку доріжку з єдиним вогником десь там далеко, в безвісті. А може статися і так, що раптом люди довкола обертаються на якісь вицвілі образки, хоч і видимі, але все ж тільки образки, і ви починаєте жити зовсім осібно, самі у собі; ніби хтось зупинив у вас цілу систему механізмів, а в дії залишається тільки один-єдиний, нереальний, химерний, що наводить вам на уста усміх у таку мить, коли годиться плакати, і навпаки, коли слід би сміятися, по щоках вам раптом ринуть рясні сльози, яких ніхто не може зрозуміти.

І ви, може, будете ще здатні захоплюватися красою природи, милуватися зорями, квітами, сонцем, ніби йдеться про істоти живі, близькі, найрідніші — можливо, через те лиш, що ви вже відкрили, відгорнули завісу, переступили поріг невідомості. Тоді все здається інакше, чудне й водночас зрозуміле, — а чому ж ні, коли ви без міри любили того, хто пішов од вас і ніколи, ніколи вже не вернеться.

Тихенько, мов пір'їночка, Жофінка сідає біля вікна на маленький дитячий стільчик, що на ньому так любила сидіти в хвилини відпочинку. Прислухається, дивується, мовби не при собі, мовби вона зовсім не з цього світу. Машинально розправляє фартух, дивиться на свої руки, гладить їх, ніби вони чужі чиїсь. Все здається їй якесь віддалене, безмірно далеке.

Трошки часнику

Кава на столі. Чути обережний передзвін ложечок, розмова щораз уривається, балакають про те, про се, слова звичайні, буденні, хоча, знов же, й не зовсім звичайні й буденні. У такій розмові навіть зітхання сприймається як слова. Лойзек, напевне, давно вже був би пішов додому, але Анежка вирішила, що не годиться залишати рідних небіжчика самотніх у їхньому горі. Вона зиркає нишком на Габриша, і тому весь час здається, що в неї є щось на умі. Якось аж надто покірно і жалібно нахилиє вона голову, якось аж надто вдає з себе святу. І те, як вони спершу перезирнулися з Зузкою, не віщує нічого доброго. Вже й те, що вона, Анежка, привела Зузку назад, як ми

знаємо, не сподобалося старому. Що саме вона, Анежка, завернула Зузку.

Вже бракне буденних слів, щоб перебити тяжку мовчанку й зітхання.

— Беріть баби, панотче, прошу вас дуже.

— Візьму, візьму, господине, — бадьоро відказує Лойзек.

— Панно Анежко, беріть, будьте ласкаві, баба свіжа, прошу вас. Зузко, татку, беріть! Марічко, ще й тебе просити, — Розара підсовує наперед столу таріль із печивом.

Тут варто звернути увагу, що з словами «дуже прошу» хазяйка звертається лише до Лойзека й Анежки, тоді як до Марічі вона каже «ще й тебе просити», та й опинилась Маріча аж на другому кінці стола, за Габришем. Може, думаєте, що Маріча на те не звернула уваги? Де там! Не знаєте ви Марічі! Хоча й уразило її не так місце кінець стола, як різниця між отим «прошу дуже» і не надто гречним «ще й тебе просити». Ці слова пролунали ніби: «Марічо, і ти тут?» А цього якраз Габришці й не слід було робити, бо не дуже розумно заїдатись із Газетяркою.

— А чому ви, Жофінка, так осторонь сіли? — солодко каже Анежка. — Ходіть же ближче, сядьте біля нас. Що ви там у кутку сама? Ідіть, рідненька, розвійте трошечки думки свої. Не можна ж так.

Жофінка послухала і тихенько, мовчки, сідає до столу.

— Бідненька моя, — жаліє її Маріча, але то просто так, аби щось сказати. Вона не знає, чи таки набратися відваги і взяти скибку печива, і чи взагалі те печиво поставлене й для неї. Щось не дуже її припрошують. Та ніби вона не знає їх, Габришів! І тому вона ще більше торохтить.

— Як померли мої мама, я була ще мала, то втекла до лісу, сховалася і хоч ти мені чорта дай, аж кусалась, як назад мене тягли. Ото буча вийшла, панотче, я змалку була чортеня, мати ніколи не знали ради зі мною, рот у мене ніколи не стулявся, не стуляється й до сьогодні. Воно в нас, у бабів, усе зверху, і мова, й сльози, але часом бува, що заанімієш, як той пеня у лісі.

Анежка розгублено дивиться на Лойзека.

— Так, так, невідомі шляхи господні, — промовляє. Їй не дуже до вподоби, що Лойзек одну скибку печива вм'яв і береться за другу. І вже зовсім те не подобається Марічі, бо вона, як здається, свою скибку печива вже прогавила і тепер тихцем сьорбає каву, бог знає чому не поклавши в чашку й цукру. Хвилина для неї таки справді прикра, і вона люта зараз не тільки на печиво, а й на весь рід Габришів, і навіть на Лойзека, на цього ненажеру.

Зузка повелася зовсім інакше, по-своєму. Відразу через весь стіл простягла руку до

печива, а в каву кинула аж три грудочки цукру, — бо ж дурний, хто дає, а ще дурніший, хто не бере. І, скільки ми її знаємо, це не спроста. Зузці досить, аби муха перед носом пролетіла, й у неї вже весь настрій міняється. Покластись на неї не можна ні в чому, і страшенно вона вперта. На погляд сумирна, хоч вузлом її в'яжи, згорнувши руки, притакує головою, але раптом, ніби оса її вкусить, гостро відрубав тобі і затнеться, з місця її не зрушиш. Як ото допіру, коли відрубала Габришеві про Францека. Тоді Габриш, образно кажучи, обвів її круг пальця. Але тепер? Ач хитрун який, думає Зузка, склепу йому захотілось, а я куди ляжу? Знаю, знаю всі ваші хитрощі!

— На все воля божа, його свята воля, — знову солодко мовить Анежка, придзенькнувши ложечкою.

— Авжеж, авжеж, воля божа, панно, а чия ж іще. Собака, і той свого хоче, — ляпає Маріча.

— Собака? Який собака? — аж давиться сміхом Лойзек.

— Тільки курка гребе від себе, панотче, — сміється в тон йому Маріча.

Озивається Габриш:

— Стільки тепер клопоту в людини, просто в голові макітриться. І се, й те якось треба залагодити, і чи потрібно музику... Потрібно, мабуть, аякже, треба випроводити чоловіка в останню путь, як годиться. Та ще й де поховати — наперед же ніхто не подумав, хто ж сподівався такого... Хоч би це вже якось вирішити...

— Жофінка, кава твоя вистигне, — силкується зам'яти розмову Габришка. Вона дуже добре знає, куди це хилить її старий. Коли б гвалту не вийшло — ох господи, чим воно скінчиться!

— Жофінка, чуєш? Вистигне кава.

— Дозвольте, — каже Лойзек і сам без припросин наливає собі ще одну чашку.

— Нема з чим бабу доїсти, — пробує пожартувати, хитренько поглядаючи на Анежку.

— Просимо, просимо, панотче, кави досить, ось вам і цукор.

«Ось вам цукор! Досить!» — роздратовано думає Маріча і від того здається ще змученіша, розгублена, нещасна, згорьована й понура.

— У п'ятницю я купила Францеві нові черевики, — в задумі озивається над своєю кавою Жофінка. — Такі гарні, міцні черевики, ще й не надів ні разу, високі, на шнурках, до роботи. І дві пари шкарпеток із силоноювою п'яткою. Скільки ж пак заплатила? Лишенько, забула, ох, безголова... Ще хотіла купити йому краватку, але жодна мені не сподобалась; усі якісь строкаті,

жонатому б не пасували, — каже Жофінка й лагідно на всіх поглядає.

— Авжеж, не пасували б, — мало не кричить Маріча. — Господи Ісусе, серденько моє, ще з того всього збожеволієш, не думай про це.

Габришка мовчки витирає рукою свої гіркі сльози.

— У вас же є ще дітки, Жофінка, хай вони будуть вам утіхою, — ласкаво звертається до вдови Анежка. — Я певна, що господь милосердний дасть вам сили перебороти всі злигодні нашого земного поневіряння. Кого з нас всевишній полюбить, того й випробує, так чи ні, панотче?

— Авжеж, авжеж, тільки іноді тої кари трошки забагато. Та й нам іноді бракує, щоб теє... втішити свого ближнього, але час напевно все загоїть.

— Чорта лисого, панотче; ой господи, не знаю, куди мені дітися з своїм проклятим язиком. Та дарма, не сердьтеся, ви ж знаєте, що я за словом до батька не бігаю — то я такого горя в житті зазнала, а що маю з того? Дулю. Старий мій каліка, животіє на пенсії, а за що його господь карає?

— Але ж, пані Марічко, — не без докору погляда на неї Анежка. — Так казати не годиться, шляхи господні невідомі, і нам, простим смертним, нічого не лишається, як у покорі...

— Я знаю, «в поті чола хліб свій...», це ми знаємо, ще б пак.

— Грім побий, Марічко, та ви справжній проповідник.

— А хіба ні, панотче? Я б тим бабиськам утлумачила, я б їх, почвар, навчила святого письма, не по словах їхніх, а по-ділах пізнаєте їх. Якої лишень погані не розвелось на цьому світі, заздрощі, скнарість, дехто за жадобою навіть бога забуває, та ви це й самі знаєте, — дивлячись на печиво, виводить Маріча.

— Правда, правда, Марічко, — притакує Лойзек і задумується — чи не взяти йому третю скибку печива, бо в нього знову залишається ще ковток кави.

— Хочете ще кави, панотче?

— Не те, щоб кави, пані Розаро, але баби взяв би ще одну скибочку, бо дуже смачна, — тоді зиркає на Анежку і вже хоче покласти скибку назад.

— Дуже прошу, коли так смакує, панотче. Та й кави собі ще налейте.

— Франcek ніколи не пив кави, казав, що вона йому вадить на серце, і таки правда. Іноколи вип'є чарочку ялівцівки — нерви, мовляв, заспокоює, — знов озивається з задуми Жофінка. — Мама казала, що його, либонь, сам бог покарав, що він подав ту заяву до кооперативу. І нащо було те робити... Я ж сама казала Францеві — нащо

воно нам, то для голоти, як татко каже. Але Францек тільки сміявся, що, мовляв, дарма я турбуюся. Каже — рибонько моя, тепер, як ми сплатили вже всі пайки, можна почати нове життя, думаю, що можна буде спочити, коли вже здихались того клопоту. Казали, що того кооперативу бог не благословить, то я й не знаю, що мені думати.

— Гм, кооператив, — докидає Лойзек. — Не слухайте ви, Жофінко, тих балачок. Чому б це господь бог мав карати власне Францека. Хіба мало людей у тих кооперативах... Господь, так би мовити, безмежно справедливий і добрий.

— Е, не кажіть, панотче, він крутить людьми, як хоче: один молиться, а другому дробро сиплється.

— Схаменіться, Марічко, гріха ви не боїтесь, — докоря їй Анежка.

— Нічого, нічого, то все мій язик, то я по-простому.

— Навіть не попросився з нами, — знов обводить усіх поглядом Жофінка. — Я вже й не докликалає його. Францеку, кричу, а він мовчить, уже й до духу не має.

— Та що це ти плетеш, опам'ятайся. Святих дарів причастився, як годиться відійшов, — суворо каже Габриш.

— Ото ж бо й головне, щоб чоловік відійшов на той світ як добрий католик, а не як та худобина чи лютеранин. Нічого немає над віру, що б ми без неї були? Ніщо, поро. Навіть розбійник, розп'ятий праворуч Христа, і той перед смертю покався.

«Ну, хай Габриш тепер не дуже... — міркує собі Маріча. — Добре йому сказала. Ніби не знаю, як вони те обкрутили з Францековим маслосвяттям. Мене, Онджею, не обдуриш, мене не купиш за рогалик! А ту бабу з'їж сам, а то ще збіднієш! Я знаю, вам із Розарою шкода скибки печива для Марічі, аби лиш панство з парафії нажерлося».

— Може, і так господь Францекові гріхи відпустить, — зітхає Габришка.

— Чому ж не відпустить, матінко? Що за дурні балачки — відпустить, не відпустить? Чого ти завелася? Не скигли мені тут.

— Ви чуєте, як він зі мною розмовляє? Що я для нього? Ніщо, геть ніщо.

— Може б, ти, матінко, не розпиналась отут?

— Ой боже, боже, до чого я тільки дожила!

— Почекайте, сусіди, так не можна, — перебиває їх Лойзек. — Францек мав золоте серце, справедливий був чоловік, чиста душа, а така душа, як то кажуть, завжди знайде дорогу до бога.

— Ось костьол тільки... — не витримує Маріча, ковтнувши гіркучої кави. — Я його за цілий рік ні разу не бачила в святому

костьолі. Хіба то добре? Справжні католики так не роблять. Мало хіба Жофінка йому про те нагадувала?

— Авжеж, я часто казала Францекові, просила, щоб він знайшов і для костьолу вільну хвилику, бо що ж люди скажуть; та кожної неділі, тільки розвидниться, він збирається — і до лісу. Ліс — ото йому більш нічого й не треба. По-святковому вбратися? Де там! Сміється тільки, каже, що в лісі з вивірками помолиться: чули ви коли таке? І щоразу щось принесе з лісу, і фіялок було нарве, наче дівчині. А що вже тих грибів насушить — мені їх до нових вистачало. Ще й каже: хіба в костьолі гриби знайдеш? Він найдужче грибну підлеву любив, а про службу божу й не згадує, так йому ото ліс полюбився.

— Ну що ж, Жофінко, воно, знаєте, інший у серці часом більше віри має, ніж ті, що злі язики свої молитвою прикрашають.

— Але костьол є костьол, — докірливо поглядає Анежка на Лойзека.

— Авжеж, авжеж, ще б пак, але премудрість божу вміє зважити на своїх терезах і такі вчинки справедливих людей, — напівпозіхаючи, мовить Лойзек, — однак ви кажете святу правду — добре буває, як то кажуть, знайти хвилику і згадати, як належить, господа бога нашого.

— І я так, панотче, кажу і так роблю — подою корову, помолюся і спати. Добре, що хоч старий мій іще від мене не втік, бо я вночі буцімто хроплю.

Лойзек заходиться сміхом, його підхоплює й Маріча, посміхається Зузка, пристає до них і Анежка, однак ураз похоплюється. Вона, видимо, не дуже задоволена з Лойзека, їй здається, що його вже змагає сон.

— Може, підемо вже? — тихенько питає він Анежку.

— Ні ще.

Кава вже випита, печива нема вже й половини, розмовляти знову нема про що.

Габриш погляда на годинник, погляда на нього й Анежка, зиркає туди й Маріча. Зузка розглядає квітку на скатертині, потім другу — здається, що всі — чи хоч дехто з них — чогось чекають. Чекають слова, яке, на думку хазяїна, неодмінно має бути сказане. Відчуває те Зузка, думає про те й Анежка. Не розуміє цього тільки Лойзек; та й Маріча не збагне, що то за мовчанка.

— Що кого чекає, той того не мине, — порушує ту мовчанку Зузка. — Як із тим конем, що недавно мені снівся: ніби виходжу я в сїни, у себе вдома, відчиняю двері і хочу вийти надвір, а тут навпроти мене вискакує білий кінь, наче зараз бачу його, та на мене копитами, я злякалася і назад, і враз прокинулася. Ну, сказала собі, це на якесь нещастя. Як бачите, на моє і вийшло.

Добре тепер там Францекові. Я й сама вже скоро за ними подамсь, за обома, за синком і за чоловіком, Вацлавом.

— Не знаю, як ти, а ми раніше подамось туди, звідки нема вороття, — перебив її Габриш. — Із таким здоров'ям, як у тебе, ох, всіх ти нас переживеш, Зузко.

— Не знаю, чого б це я мала пережити вас, свате, — гостро відповідає Зузка.

— Ну, тепер будете сперечатися, хто кого переживе, — сплеснув руками Лойсек, нічого не розуміючи.

Не розуміє він також, чому його ту мить штовхає ліктем Анежка і чому морга до нього.

— Почекай, — шепоче йому тихо.

— А чого це ми, вибачайте, посідали кругом столу, вклякли, мов ті кілки, та понадимались? — каже Маріча.

— Бачиш, Марічо, нема чого нам тепер радіти, яка тепер може бути й розмова. Клопоту повно. Я вже обміркував усе і так і сьак, тож хочу порадитись з усіма, коли вже зібралася тут вся родина, й Зузка, мати, — муляється Габриш. — Ми оце думали з Зузкою, куди покласти її сина на вічний спочинок. Напевно, і панотець міг би в цьому нам за порадики стати, є тут і панна Анежка, названа Францекова сестра, вона, певно, також нас зрозуміє, коли й мати зрозуміла, як і слід було чекати. Нікому з нас не весело тепер, смерть є смерть, небіжчик у домі. Якби він слабував довго, можна було б усе наперед розважити, підготуватися, а що робити, коли воно як грім з ясного неба. Ось тут удова, Жофка, ви її бачите, розумного слова не скаже, і я зовсім з того не дивуюсь. І часу зайвого не маємо, ні я, ні хто з вас. Отож треба б тепер усе вирішити остаточно. Зузка має склеп, Вацлав лежить у ньому сам, своєї законної дружини ніяк не може там дочекатися, так що ми з Зузкою вже надумалися.

— Про що надумалися? — обережно озивається Анежка. — Я не розумію вас, пане Габришу.

— А ось про що, панно. Є склеп, наполовину порожній, то краще його заповнити. Зузка такої ж думки, як і я. Що ти скажеш на це, Зузко?

— Що мені казати, ви маєте свій розум, самі собі дасте раду, до чого ж тут я? — злостиво відрубала Зузка.

— Я й далі не тямлю, про що це ви, пане Габришу. Що ви, власне, маєте на увазі, не розумію вас, — силкується опанувати себе Анежка.

— Та це ж не горить, батеньку, ще встигнете поговорити, — лякається Габришка. — На мудрування маєте досить часу, беріть краще баби. Батеньку, припрошуй гостей.

Маріча насторожується, витягує шию, не-

мов занюшила щось. В голові їй ураз сягнув здогад.

— Цебто ви вирішили покласти Францека до батька?

— Та мій про це тільки так подумав, — не дає їй закінчити Габришка. — Не будьте прохані, бери, Марічо, бери, печиво свіже. Колись ми таких ласощів навіть не знали, де там було до такого добра.

— А куди покладете Зузку? — не слухає її Маріча.

— Але ж, Марічо, Зузка поки що не вмерла, навіщо ж ці слова? — визвіряється Габриш.

— Панотче, панно, призволяйтеся, прошу вас.

— Дуже і дуже дякую, вже не хочу.

— Я кладу в тісто п'ятеро яєць, це я дала Жофці рецепт, — невгає Розара.

— Правда, правда, баби — ваша гордість, ви їх так добре печете, — мовить Лойсек і дивиться на Анежку. І йому вже прояснюється в голові.

— Авжеж, гордість, — машинально проказує за ним Маріча. — І ви справді хочете поховати там Францека?

— А чому б ні, я гадаю, так було б тільки краще, — Габришеві вже уривається самовладання.

— Авжеж, хто перший засипе, того перше й мелеться. Це я розумію, — жвавішає Маріча, вже зрозумівши Габришеве мудрування. Ти ба, старий, як він усе обміркував і викрутив. Оце каша заварюється! Вона ліктем штовхає Анежку і звертається до Габришки:

— Розарко, не забудь же, даси мені потім той рецепт.

— Який рецепт? — не розуміє Габриш.

— Та то пусте, як бабу пекти, — відмахується Марічка і повертається до Зузки. — Але ж, Зузко, остання воля твого чоловіка була, щоб на цвинтарі ви лежали разом.

— Та була ж, хіба я що, — ще злостивіше огризается Зузка. Вона вже випросталась на стільці, мов тичка.

— Остання воля, як я гадаю, є остання воля. Мінати її нікому не вільно, — суворішає Анежка.

— Чи я винен, що Францек умер раніше від матері? — знову спалахує Габриш. Він лютий на Зузку: і чого вона мовчить? — Зузко, що ти на це скажеш? Домовились ми з тобою, чи ні?

— Батеньку, опам'ятайтеся!

— Тебе не питають.

— Ваша правда, пане Габришу, ви голова в родині, як зробите, так і буде, маєте свій розум, — неспокійно засовалася Маріча. — А про рецепт, Розарко, не забудь.

— Не забуду, — крізь сльози відповідає Габришка.

— А то я сім день на тиждень варю саму картопляну юшку, — бозна-чому засміялась Маріча, думаючи про Габриша: «Ох ти, лисе хитрючий!»

— Я не хочу нічого поганого, — поважно починає той. — Ходили ми з небіжчиком, чоловіком твоїм, Зузко, ще до школи разом, до одного класу, товаришували з ним. Татові з сином погано б не лежалося. Ти ж погодилась, Зузко, дала мені своє слово.

— Слово, не слово, — мене до цього не мішайте.

— Чи я тебе, Зузко, до чогось мішаю? Невже ми не домовились?

— Я знаю, вам би так добре було, свате, аякже.

— В картопляну юшку я завше кладу трошки часнику, а ви як, Розарко?

— Мій часнику не любить, — схлипує хазяйка. — Ми часнику, бува, цілий рік не бачимо, — вона ріжечком фартуха витирає сльози.

— А я дуже люблю часник, люблю добре натерти ним хліб і посолити — ото для мене їжа.

— Що ти там без кінця з своїм часником? — втручається Габриш.

— Ну що ж, звісно, коли подружжя має бути поховане разом, як те звичайно бува, — озивається Лойзек, — то мені здається, треба шанувати останню волю, надто коли подружжя поставило той склеп іще за життя. Я, звісно, нічого не можу вам тут порадити, це не моя справа, одне слово, робіть, як знаєте, тож вибачайте.

— Те й я кажу, панотче, як зроблять, так і буде, але як на мене...

— Почекай, Марічо, тут перше слово Зузчине.

— Перше слово — звісно, — перебиває його Анежка, — але ж не забувайте й мене та Йозефа.

— Чого це вам, Анежко, комуніст Йозеф нараз добрий став? Ви ж перше і ймення його чути не хотіли. Таж ви з ним і не родичі зовсім, але я знаю, куди ви хилите.

— Зузка — сестра Йозефової матері, пане Габришу, а Францек — Йозефів брат у перших, коли хочете знати, але в тому ж бо й річ, що ви цього не хочете знати, бо це вам не зовсім до масті. Мені не хочеться говорити тепер про політику, і вам у такий сумний день не годиться б так робити. Коли ж на це пішлося, то Йозеф, може, навіть кращий за декого.

— Ти ба, диво яке, це для мене новина!

— Ради бога, батеньку, схаменися!

— Йозеф чоловік чесний.

— А я, виходить, шахрай?

— Чого це ви про Йозефа, що сталося? — питається на порозі Йозеф, увіходячи. — В чому річ?

— Та ні в чому! — відрубав Габриш.

— Як це ні в чому! — аж задихається Анежка. — Добре, що ви прийшли, пане Йозефе.

— В тебе добрий нюх! — кричить Маріча.

— Що сталося?

— О, не питай, ціла халепа, — нахилиється до Йозефа Маріча. — Новина!

Анежка вже аж кипить.

— А чого це вас, пане Габришу, так той склеп турбує?

— Дивіться, чого турбує, а хто взяв Жофінку? Ваш Францек, хіба забули? Зузчин син, рідний. А ви — байстря.

— Як то байстря? — не стримується вже й Лойзек. — Може, нерідна дочка, падчерка? Що це за «байстря»

— Чули ви його?

— То хай тепер про Францека й подбає Жофка, його дружина!

— Ота мамула?

— Боже мій, батеньку, як тобі не соромно, май же розум, не муч нас, голова вже мені йде обертом, господи мій, батеньку, опам'ятайся!

— Не роби хоч ти мені мороки, матінко!

— Бог з вами, сусіди, чого ви так розкричалися?

— Не питайте, панотче, — встає уражена Анежка.

— Сусіди, та заспокойтеся, прошу вас. Що це на вас набігло? Пане Габришу, панно, прошу вас!

— Невже ви нічого не розумієте, панотче? Це ж уся його натура, хіба ви його ще не знаєте? Я вам потім усе розтлумачу.

— Ти сюди не лізь, Анежко, хоч ти й у панотця служиш, та я тебе знаю, хто ти така!

— А що тут, власне, трапилось? — питає, нічого не розуміючи, Йозеф.

— Стара пісенька, пане Йозефе, думаю, що не втечу від правди, коли вам скажу, — але ні, краще хай пізніше, потім вам усе розповім, я не хочу тут більше нервуватись, треба ж якусь гордість мати!

— Боже мій, панно Анежко, невже ми розійдемось так погано? — заломлює руки Розара. — Батеньку, Онджей, навіщо ти все це затіяв; і що тільки Францек подумає, чи так треба проводити його в далеку дорогу?

— Прикуси язика, матінко. А ти, Зузко, гарно вмієш тримати слово.

— Я нічого не тримаю і тримати не думаю.

— Красно дякую вам за таке частування, прощайте, — вже не стримується Анежка.

— Що ж удієш, я також дякую за частування, — нерішуче промовляє Лойзек. — Я не можу зрозуміти, навіщо все це, але ро-

б'їть, як знаєте. Ходімо, панно, — повертається він до Анежки. — Я не хотів би отак розходитись із вами в такий сумний день. Навряд чи це гідно нас, живих. Але, як видно, нічого вже не вдієш. Уже пізно, лишайтесь здорові з богом.

Анежка, що вже встигла виб'їгти, повертається.

— Я тут кошика з накупленим забула, куди я його приткнула? Отут він був, куди він подівся?

— Не б'їйся, я його не вкрав, — червоніє від гніву Габриш. — Дивись, он він, перед носом у тебе.

— Хоч би вам, панотче, вони подякували за все, що ви для них зробили. Ви ж могли й не погодитись робити маслосвяття. Тільки з доброти серця вашого ви так зробили, така ваша добра воля, бо ж небіжчик був уже не при тямі. А тепер отака дяка.

— О-о, оце вже негарно так казати, панно, не годиться так. Бозна-що це на вас усіх понаходило.

— Пробач, Лойзеку... чи то пак, панотче, я така знервована оцим, що тут скоїлось. Ви, пане Габришу, тільки про те й думаєте, щоб не давати грошей на надгробок, а те, що нам доведеться платити, як мама помре, вас зовсім не турбує. Та й чого б воно вас турбувало, коли ви свої гроші матимете в кишені. Гарненько ви все обмізкували: оце такий ви добрий католик, хочете відібрати в мами останній притулок на цвинтарі? Панотче, заступіться ж за мене, матусю, як ви все оце терпите! Чи не соромно вам торгуватися в такий день, он же поряд лежить небіжчик Францек! Ах, добре йому там, Францекові, прощайте.

— Ти ба, яка добра, — огризається хазяїн.

Лойзек тільки плечима здвигнув:

— Що ж удієш, прощайте.

За панотцем і Анежкою виходить і Зузка.

Габришка тільки за голову хапається, руки ламає.

— Що ж ти наробив, батеньку, навіщо ти все це затіяв, чи так годиться католикові? Ради бога святого, батеньку, біжи за ними, перепроси, приведи панотця, боже, боже, до чого я тільки дожила на старості. У нас же є грошенята і в Жофінки теж, невже тобі того крейцара шкода? Батеньку, ради бога, біжи за ними, перепроси панотця.

— Мовчи, не розпинайся мені тут, скавав — не маю ані галера на це, не дам — і квит. Може, тобі будинок із мармуру на цвинтарі поставити з хрестом аж до неба, щоб мала по чому нагору вилізти, бабо дурна?

— Та дурна, дурна, я це знаю, але ради бога, благаю тебе, йди, біжи за ними, перепроси їх, ще встигнеш, що лишень про нас

подумають! Онджею, Онджейку, Онджеєчку, йди, послухай мене.

Габриш відмагавсь, опирався, та Розара випхала-таки його за двері, а тоді, знесилена, сперлась на скриню, похитнулась і впа-ла просто в об'їми Марічі.

— Бачиш, Марічко, яке моє життя, як живу, як караюсь на цьому божому світі. Замучить, замучить мене мій старий за ті крейцари. Марічко, Йозефе, що я вам маю казати, ви самі свідки, самі все бачите і чуєте. І не видно цій муці ні кінця, ні краю. Ну, подумайте, що б тій Зузці сталось, коли б вона погодилась та відмовилась від того склепу. А все ота Анежка, якби не вона, не було б цього клопоту. З Онджея свого я не дуже дивуюсь, що він як несамовитий; бідак старий, хіба він чогось зажив на світі? Ой, таж він за ними не пішов, панотець он уже на містку, а Онджея не видно. — Сльози їй ураз висихають; тернувши долонею по очах, вона вибігає на вулицю, тільки двері грюкнули.

Враз западає така тиша, що чути, як перша весняна муха на вікні б'ється в шибку, сонно дзижчить, гуде, негває. Йозеф із шапкою в руці задумується, підходить до дверей кімнатки, де лежить Францек, береться за ручку, зупиняється на порозі, і сльози мимоволі струмочками потекли йому по щоках. І враз полегшало на серці, мов урвалося щось, гірка та полегкість і солодка, мирна й шалена, з прокляттям і з порою.

— Францеку, — вимовив і не вимовив, тільки губи ворухнулись, — прощай! — Йозеф помалу причиняє двері. Йде навшипінках і не бачить, не чує нікого, навіть Марічі, що підступає до нього, йде за ним слідом, витягує шию, оглядається, подає голос — мовляв, панотець пішов, Анежку ніби вітром здуло, Габриш бозна-де, а Розара — де ж це вона поділася?

Йозеф її не розуміє, йде, немовби сам, а коли раптом крізь вікно б'є йому в вічі сонячний день — біль, мов у жмені, стискає йому серце: Францеку, це ж я тебе більш ніколи не побачу!

— Йозефе, чуєш той крик?

— Ради бога, Марічо, чого тобі треба? Що мені до всіх твоїх чортячих пліток?

— Невже не чуєш?

— Прошу тебе, дай мені спокій!

— Чуєш, Габриш ізнову до когось причепився, їй-богу, там за столдою з молодятами лається, з Тоніком і твоєю Цілкою. Он Цілка навіткача чкурнула. Твоя Цілка, Йозефе, невже ти оце стерпиш? Але де ж той Йозеф, куди він подівся? Еге ж, жалоба, Йозефе, твоя правда, однаково все на цьому божому світі бридня. Боже, ти дивись, він уже й ремінця скидає на сина, мовляв,

я не подивлюсь, що ти офіцер, розбестили тебе там у війську, та я з тебе цей дур виб'ю. Добре, Тоніку, добре йому відрубав, о, Тонік хлопець бойовий, він тобі, пане Габришу, так просто не піддається. Ой, Розаро, тримай його, старого бурмила, оборони молодят — і чого вони лишень лізли йому на очі, коли він саме такий лютий. Людоньки, диво на весь світ! Йозефе, де ж цьому кінець, о, він уже подався вгородами на поле, так, так, отам тільки знайдеш спокій, серед природи божої. Якби мені не діти, сама б утекла геть із дому.

З хвіртки Маріча вилітає, наче її вистрілили.

— Розіно, душенько добра, тобі ж кажу, боже мій, чи ти глуха? Йди сюди скоріше, скажу новину, ти й рота роззявиш. Габриш, старий пройдисвіт, оце так номер, хотів окрасити стару Зузку на склеп, що на цвинтарі. Чи чувано коли на світі, щоб у жінки відбирати останнє, що їй лишилось? Того Габриша треба б від церкви святої відлучити на вічне прокляття. Почекай, я зараз тобі все розповім, тільки зберу думки, бачиш, ледве дихаю, ходімо краще до нас, не стіймо тут на очах у людей — ти тільки очима кліпатимеш, сусідонько, матінко пресвята, кінець світу надходить.

Слова на вітер

На поле, до природи подався не тільки Йозеф, пішов туди і старий Габриш. Та й що йому робити вдома? І сталося так, що вони зустрілися відразу за лісочком, неждано-негадано, зустрілися на путівці, на межі, що розділяє Габришеві і кооперативні лани — він, старий Габриш, і Йозеф, голова. Навіть злякалися трошечки один одного, кожний думав про своє, і не привіталися як слід. Йозеф підніс палець до кашкета, буркнув щось собі під ніс, ніби «добридень», але й те слово підхопив вітер. Габриш також наче щось буркнув, а скорше — й зовсім нічого.

Габриш пильно дивиться на свій лан і скося, непомітно погляда на кооперативний. А Йозеф дивиться на кооперативний і тільки ледь скидає оком на одноосібний. Неначе обидва прикидають: а чиє поле зеленіше? Але, як воно ведеться на селі, важко обійтися без єдиного слова, тут не так, як у місті, де люди ніби й не поважають один одного і не мають про що говорити. Як ведеться, словом мусиш перекинутись, але яким?

Габриш прокашлюється, шукає в кишені хусточку, але той шмат брудної ганчірки якось і дістати незручно, а не те що скорі-

статися з нього при людях. То скорше для вжитку хатнього, приватного, а в Габриша, як ми вже знаємо, приватне завше бере гору. І ось урешті Габриш озивається й каже якраз те, що в нього на серці і в думці.

— Дивись, Йозефе, дивись? Я знаю, ви у вашому кооперативі на таке ласі. Сам бачиш те своє кооперативне, ну й що ти про нього скажеш? Усе якесь строкате, ні сяке, ні таке, погано ти його угноював. Знаєш, правду мовивши, я тобі не заздрю... Ну, що хотів, те й маєш. Ось де доказ, сусідоньку, тільки подивись на моє і твоє. Я, Йозефе, щоб ти знав, про землю дбаю, як про дитину, дивись — моє поле рівне, як стіл, ані грудки ніде не стирчить. Сидячи в конторі, такого не матимеш. А в тебе що? Землю, голову, трошки не так треба глядіти — там штрик, тут штрик... Ось хоча б оце — озимина, скажеш? Наче полатані штани, як ото колись давно носив Ткадлечек — мудрагель був такий. Також мудрував понад міру, політикан, до всього ліпив хвилософію, а врожай звозив на ручному візку.

Бачу, тобі й розмовляти не хочеться, та й що б ти сказав? Кажу тобі, Йозефе, погорите ви. Збираєтесь, промови виголошуєте, активи якісь, політику мішаєте до гною, а баби сидять на ваших зборах. Бабі, голово, дай сапу в руки та добре пильнуй, як вона працює. Добровільно, своєю охотою навіть кінь не потягне. Господь бог не дарма батога створив, він знав, що треба коневі. Ось порівняй-но мою зелену кожушину із своїм кооперативним бадиллям. З мого лану буде якийсь зиск, а з твого, голово? Межі то ви заорали, а подивись — усе вилізло нагору, кожна нивка — інша пісня, пальцем тобі покажу, де було Зіваліччине, де Філіпцеве, а де Мерендине, чи Бамбулине по-вуличному. Маєш добре товариство, хоч би вибирали кращих, сортували якість, а то назбирали голоти, господар не господар — усіх до гурту, як тих корів, що перекололися рогами у вашому кооперативному хліві. А ще як усуспільните всіх півнів, ото вже буде халепа, Йозефе. Ну, не ображайся, кожен має своє, маєш ти своє, маю я своє. І трактори вас не врятують, марно землю занастите, що й бур'ян не ростиме, і самі попропадаєте. А люди? Ніби я не знаю тутешньої голоти ледачої.

— Ну, скінчили вже, пане Габришу? — в'їдливо питає Йозеф. Він притримує шапку, щоб вітром не зірвало, обертається спиною до вітру. — Чи маєте ще щось сказати?

— Я вже все тобі, голово, сказав. Тепер бери собі слово сам, ти ж голова. Я охоче послухаю твоєї агітації, але наперед скажу: марні твої сподівання, старого Габриша не переробиш. Я ще маю силу, щоб дати собі

раду, як і досі давав. Ну що ж, починай, чи, може, тобі, Йозефе, не хочеться? Я зачекаю, приготуйся.

— Габришу, Габришу, я бачу, вам хочеться з кимсь погризтись, вас уже якийсь гедзь вкусив! Не вкусив? Ну, не вкусив, то не вкусив, однаково я вам не вірю. Ви просто лютий на щось. Та годі про це. Озимина, правда, у вас дуже гарна, честь вам і слава. Корови, скільки я знаю, у вас також найкращі, але в корівнику і в нас непогано. Та не про це йдеться, вся річ у вашій чортячій натурі. Знаєте, сьогодні мені не дуже хочеться говорити, зате вам, як бачу, охота побалакати. Видно, оскільки на когось зігнати кортить. І не перепиняйте мене, тепер слово маю я. Ви добре знаєте, що півнів усупільнювати ніхто не буде, не думайте, що я такий уже дурень.

Я думаю про Францека, про вашого Францека, як ви йому прокльони на голову сипали за те, що він записався до кооперативу. Він не був комуніст, але як порівняти вас двох, то видно, що він пішов трошки далі, ніж ви. Мені шкода вас, ви добрий господар, книжок маєте повну полицю, багато що розумієте, але чогось вам таки й бракує. Порпатись на своєму клаптику, корову пасти на мотузці, сапкою орудувати— цього ви іншим зичите, а самі давно придбали собі молотарку, снопов'язалку маєте. Ми знаємо, ви б своєю машинерією раді все село закріпачити, аби собі тугіш кишеню напхати. Ну що ж, ми на тому поставимо крапку. Мені шкода вас. Ви віщуєте нам кінець, та, закладаюся, ви раніше його діждетесь.

Стривайте, пане Габришу, не перепиняйте, не я ж почав, то ви завели розмову. Самі дебати почали, то послухайте й мого виступу. Я знаю, ви хочете сказати, що все це марно, що я вас не перероблю, що ви радніше все спалите чи викинете на смітник. Ви вже не раз те мені казали, та однаково я вам не вірю. У нас є свої труднощі, це правда, Франчак і Трмола вийшли з кооперативу, і я знаю, що це ваша робота, ви їх загітували, чорти б вас ухопили. Але мине рік, два, і ви до нас урешті прийдете, ще й шапку скинете. Тільки не казійся! Знаю, що ви добрий хлібороб, цього ніхто у вас не відбере. Знаю також, що й з людьми нелегко, що вони звикли до іншого ладу, може, й до вашого, щоб на вас спину гнути, але з батоном ви нічого не зробите.

Подивіться на Емілку. Рідня вам, ви ж її дядько. Ще торік нас проклинала, і ось ми доручили їй корів доглядати, тих корів, що нібито, як ви кажете, перекололи одна одну, — і що ж вийшло? У корівні, де працює Емілка, — мов у церкві, сама все вибілила, корови в неї, мов панночки, любо гля-

нути, найкраща доярка в окрузі. А почувли б ви, як вона виступала на останніх зборах! Як вона вичитувала тим, хто працює абияк, дармоїдами їх назвала, так рубала, що і я краще не сказав би, аж вікна деренчали. Вона більше тепер важить, ніж ви, хазяїн, про неї в газеті писали, а про вас? Чи писав хтось колись про вас, про старого Габриша? Ніхто і ніколи. Шкода й мови. Скільки разів вам казав, приставайте до нас, зробимо з вас агронома, а ви?

— Облиш, Йозефе, цим ти мене не купиш, я не сьогоднішній.

— Це правда, ви не сьогоднішній, ви вчорашній, такий, що, здається, цісар Франц-Йосиф з вас промовляє. Думаєте, я хитрую і хочу вас впіймати на свій гачок? Мені те й не в голові. Просто я зичу вам добра. Могли б бути великою людиною, мати якусь вагу, а так? Що ви таке? В селі вас називають глитаєм, жмикрутом.

— Знаю, навіть куркулем.

— Та, може, й куркулем, якщо так хочете, хоч який із вас куркуль. Дурень ви, Габришу. І дайте мені спокій, не кричіть на мене, шкода гаяти з вами час. Замість того, щоб за розум узятись, хитруєте над Францеком, зі склепом, із хрестом.

— Ти мені, комуністе, про хрест не згадуй. Ви й свого батька могилку занедбали, он хрест вам на сором поставили під муром, там і стоїть. А ти мені про хрест. Добре, хоч твоя Мадлена на проводи вінок там поклала.

— Еге, розкажіть мені про хрест, буцімто такий ви вже християнин. Що мені той чортів хрест! Навіть мертвим спокою не даєте, гризетесь, як вовки.

— Не кричи на мене, голову, бо ти проти мене шмаркач.

— Шмаркач, то й шмаркач, а ви що таке? Колись залишитесь на своєму полі, як кіл у плоті, сам-самісінький, нікого, навіть Тоніка, не втримаєте, він теж на вас начхає.

— Тоніка не чіпай, Йозефе, хоч дітей у нас не відбирайте, я з ним, телепнем, якимсь дам собі раду. І з твоєю Цілкою я також уже поговорив. Затям собі, то не пара для Габришевого сина.

— Знаю, знаю, вам треба наймички до буряків, до гною, до сапи. Хай вас чорт візьме, пане Габришу! У родичі до вас я не напрошуюсь, бо то як з мосту в воду. Францек уже вмер, Жофка мало не збожеволіла, а ви мені про пару. Вам уже добре, і сльози вже висохли, прощайте, не кричіть і йдіть до дідька.

Ще довго чує Йозеф за собою Габришів фальцет, ще довго розносить вітер його лайку. Гендляр клятий, зажега! «І чого я встряв з ним у розмову, ще й такого дня. Ось тепер і видно, чого варта ота їхня

віра. Мало не побилися за могилу, бовдур проклятий, гієни, худоба, а не люди. Та й у худоби серця більше».

Невеселий повертався Йозеф надвечір додому. В полі наслухавсь Габришевих пісеньок, а вдома чекала його нова, Мадлена.

— Де ти був? Чи маєш бодай трошки розуму? Уже, кажуть, зчепився з тим Габришем і кричали один на одного, що бозна куди й чути було. Тільки ворогів собі в селі наживаєш, що лиш люди скажуть про тебе! Діждешся того, що й Вацулік, той, що був головою до тебе! Я тут терпну, скоро вже четверта, а тебе нема. Певно, по ланах бігав, чи де тебе носило? Я ходила шукати тебе аж на Падєлки. Ще вб'ють колись.

— Авжеж, як Вацуліка забили. Годі вже тобі голосити. Ти ж знаєш, що я не люблю страшних побрехеньок. До сьогодні так ніхто й не знає, що сталося з Вацуліком, коли його знайшли в стайні мертвого, отож годі вже про це.

— Ти ж сам казав, що його хтось уколошкав і що навряд чи кінь. Боже, боже, до чого ми ще доживемося.

— Облиш, Мадлено, не грай мені на нервах, клопоту й так досить.

— А хто знає, як воно ще було з Францеком.

— Та звісно, Габриш його отруїв.

— Зацькували його, зацькують і тебе.

— Хто мене зацькує? Габриш? Та що я, по-твоему, заєць? Ніби ти мене не знаєш. По-перше, я ніколи зроду ні перед чим не зупинявся, а були гірші часи, згадай окупацію. По-друге, коли я вже на щось наважився, мене й двома парами коней від того не відтягнеш. По-третє, живемо ми вкупі вже понад двадцять п'ять літ, і ти вже мала б добре мене знати, що я ні перед ким не гнуся.

— Діждалися добра!

— А ти гадала, що ми будемо ходити селом, узявшись за руки та співати «Інтернаціонал»? Що всі будуть до комунізму, як до меду, пхатись?

— Та ні, але, що вам підпалюватимуть скирти, що я ночами потерпатиму, де ти та чи живий ти, такого я не думала.

— А що, ти гадала, ніби всі люди ангели? Якби ти тільки бачила, що там закрутилось довкола Францека — поплакали, пробубоніли цілу купу «отченашів», а тоді трохи не почубились за склеп, аби зайву сотню на бідного Францека не витратити. Наволоч!

— Та плюнь ти на них.

— Еге, плюнь! Не я ж заводився, Габриш сам почав чіплятися. Ти б теж не стерпіла. Хіба ти ніколи ні з ким не гарикалась? Он Марічу так просто старою відьмою назвала. То чого ж ти від мене хочеш?

— Габриша не переробиш.

— Я б з ним, татку, не схотіла й розмовляти, з тим бовдуром, — озивається з кутка Цілка, і голос її тремтить.

— Ще ти мені побалакай. Як ти з Тоніком водишся, то недалеко й ти втєкла. От що-йно в полі старий мені сказав: «Твоя Цілка не пара Габришевому синові».

— Це він отаке сказав? — підскочила Мадлена. — Той старий хамло? Того Тоніка, Цілко, забудь, або йди, куди хочеш! Може, ще просити старого шкарбана? Ти ба, зовсім уже знахабніли! Ще колись лиха діждемось.

— Вже на нас ножі гострять, Мадлено.

— Ой, не кажи.

— Зате в кооперативі все йде добре, а це головне.

— Добре! Тільки труднощі наганяють.

— Дякувати богам й за це. Позаторік жінки плакали над межами, коли ми їх переорали, а сьогодні трохи не б'ються за трудодні, хіба це не прогрес? Уже й бригадників з міста не треба, і Марічу вже ніхто слухати не хоче, коли вона починає теревені правити. З весняною сівбою ми були другі в окрузі, а знаєш, як показала себе Емілька?

— Емілька? Щось тебе дуже цікавить твоя Емілька.

— Що ти хочеш цим сказати?

— Чогось ти аж надто з нею носишся, все тільки вона, Емілька, вірець для нас! Тож і в газету ти її випхав. Гордість кооперативу, мовляв, а що ж я? Ніщо! Гарую з ранку до ночі, а що з того маю? Емілька, бач, йому над усіх!

— Почекай, хіба ти не пам'ятаєш, яка вона була ще рік тому?

— Еге ж, заступайся за неї, заступайся, ти ж і днюєш, і ночуєш там у неї в корівнику.

— Та господь з тобою, з глузду зсунулась, чи що? Я — і Емілька. Таке вигадає. Якби це була якась молоденька, хай йому біс, а то... чортзна-що, ти ж проти неї красуня.

— Ну, ну, не викручуйся, он Мажка знайшла собі зовсім парубчака, а їй уже скоро шістдесят.

— Я ж не Мажка.

— Чого ж ти зуби шкіриш?

— Мадлено, не дурій, хай тобі абищо, Мадленко!

Як воно ведеться, в таких випадках добре міцно стиснути дружину в обіймах, пригорнути, а як пручатиметься, повернути лицем до себе і тоді, покірну і заспокоєну, цілувати в ті давні любі уста, як тоді, давно-давно, бог зна коли.

— Ти ж у мене єдина, хто ж мені ще потрібен!

— А хто тебе зна... Боже, а де ж Ціл-

ка? — жахається Мадлена. — Куди це вона щезла? Цілко! Вже, певне, зачинилась нагорі, в кімнатці. Сердешна. Тут, тут вона, — гукає Мадлена, стукає в двері до своєї нещасної дитини й умовляє її крізь двері: — Не бійся, Тонік наче на старого, знаєш же сама, як він тебе любить. Відчини, донечко моя, не журись, май розум, усе буде добре, шкода сліз!

А Йозеф? Той стоїть собі внизу під сходами й осміхається, торкаючи рукою свою неголену бороду. Він думає: «Отаке диво, соціалізм, а скільки всілякої мороки. Коли б та Емілька хоч була молодша, а то ж... Опудало кривобоке. Як отаке могло спасти на думку моїй навіженій Мадленці?»

Панотців агрус

Чогось мені в цю мить ізнов упав у вічі костьол. Отой бжезувський костьолик, що, як ми вже знаємо, сьогодні аж світиться веселим сяйвом. Дім священика поруч невеличкого костьолу повитий диким виноградом, що не розпустив іще листя, а довкола садок.

Пригадую, коли я ще був хлопчаком, то завжди дивився на священиків дім з почуттям надзвичайної пошани, якогось дивного остраху, ніби там, у панотця, все не таке, ніби люди там живуть інакше, хоч на крихту шляхетніше, гідніше, прекрасніше, ніби там усе й пахне не так, і панує цілком інший лад, і плін життя не той. Точно я того собі не уявляв, але те, що коїлося у вітарі, як я здогадувався чи відчував, — і, мабуть, не без підстави, — не могло, звичайно, не залишити відбитку на житті власника цього дому та всіх, хто там живе. Мені просто здавалося, що в тому домі мешкає бодай часточка самого бога — ще й через те, що там у саду росли смородина, агрус, полуниця, і з них панотцева економка робила силенну цілком прозаїчних, хоч і дуже смачних мармеладів, соків та вин.

Пам'ятаю, одного разу, ще хлоп'ям, я дістав від покійної панни Гедвіки калачик, він був малесенький і хрусткий, солодкий-солодкий, одне слово, то був калачик, спечений у панотця. Такого калачика тоді в селі більш ні в кого не можна було побачити. Напевне ж неспроста воно так було; такий калачик міг народитися лише там, у панотцевому домі, в панотцевій печі, в безпосередній близькості від храму господнього. Коли хлопці крали агрус десь-інде — дарма, нехай собі, думав я, коли ж вони з тим самим мерзенним наміром перелазили через тин у сад священика, мені те видавалося тяжким гріхом.

Пізніше, щоправда, я вже інакше дивився на той дім, мені здавалось, що там живуть не зовсім згідні зі святим письмом, що там живуть значно краще, ніж усі в селі, за винятком хіба вчителя, багатих хазяїнів, фельдшера та лісничого, але ж цим останнім святе письмо й не мало служити завірець для життя. А от багатство в тому домі, здавалось, анітрохи не узгоджувалося з тим, про що сказано в євангелії. Нарешті, будучи вже підлітком, я зайшов так далеко, що з якоїсь хлоп'ячої непокірливості перестав навіть вітатися з панотцем, виявляючи йому цим те, що я протестую проти такого тлумачення принципів християнства. Це ж несправедливо, коли одна людина є живим втіленням доброти, тоді як тут-таки, за священиковим парканом, порпаються в пилюці голодні, обідрані дітлахи, босі, худі. Я не хотів розуміти оцієї видимої винятковості й мав усю ту нерівноправність і кривду за гріх над гріхи. Чому, слуго божий, думав я собі, ти не поділишся своїм білим хлібом із голодними? Чому не продаси, що маєш, чому не віддаси свого маєтку тим, хто нічого не має? Знаєте ж ті хлоп'ячі літа, буйні, бешкетні, літа, коли зароджується неповага до даного господом богом світового ладу.

Відтоді, звісно, вже чимало води збігло. В Бжезувці за той час змінилося багато священиків. Один, надто суворий, любив бити учнів тростиною по долоні, такої різки ви тепер не купите в жодній державній крамниці, а тоді вона коштувала 20 гелерів. Іншого панотця не досить чемно називали «ворожкою», бо він дуже любив грати в тарок, уживаючи при тому не зовсім пристойних слів. Років кільканадцять тут служив дуже добрий священик, що гелера не взяв у бідного і гнав від порога усіляких благочестивих Розар і Маріч із кошиками ласощів, яєць та грудками масла. Ім'ям божим велів їм усе те віддати своїм дітям. «Царства небесного, матінко, за масло не купиш», — любив він казати.

Не мав він священицької поважності, був нібито й не гідний свого високого сану, і парафіянам не подобався, бо все ж якось воно неприємно, коли тебе завертають від порога хоч би й з повним кошиком. Так, наче гидують тобою. Що це за парох? Та й свою священицьку братію він судив дуже різко, одне слово, був занадто вимогливий не тільки до людей, але й до самого себе. Жодного гелера він не заощадив, не відклав і лишив у спадок своїй «панні» Аніцці лиш костура жебрацького.

Ще один, видимо, найпобожніший і найвелебніший з усіх, — його хтозна-чому називали Синичкою, — мав геть обношеного сурдута, холодні руки, був сухий, як казали,

мав тільки півшлунка, щоб багато не витратити на харчі. Той уже нікому не подарував ні гелера. До господи бога він стояв найближче за всіх, зате від людей був найдалі. Парафіяльний будинок за нього був такий, як, очевидно, й має бути, і хто приходив до панотця, ще на хвіртці скидав шапку й дух затамовував, а до дверей ішов навшпиньках, мов до вітваря. Той, пробачте на слові, Синичка навіть у очі людям не дивився, а при розмові підносив погляд догори, в небеса або ще далі, однак усі земні справи тримав у пильному порядку, і Людмилі, економці, буцімто залишив непоганий капітал, що за нього вона, як плескали злі язики, придбала неподалік у місті досить прибутковий заклад не дуже доброї слави.

Однак ми з вами трохи відійшли від теми. Дуже багато змінилось з тих часів, зникли латані штани, зникла боса, обшарпана дитяча ватага, а хліб, дар божий, вже давно перестав бути коштовністю. Так, дуже багато змінилось, але панотцевої садиби ніщо мовби й не зачіпало. Вона лишилась майже така, як була, і тут ніби й досі живе якась частка чогось потойбічного. Либонь, усе ж таки за цими столітніми, капітальними дверима є щось... ну, гаразд, що воно зашкодить, коли ми самі трошки підглянемо, що тепер там робиться, а надто сьогодні, після тої історії, в домі небіжчика Франца.

Двері до будинку відчинені. Їх не замикають. І марно ми боялися, що вони зариплять. З цього видно, що обов'язки священика тут виконує Лойзек, людина практична, обізнана з технікою. Сіни темні, просторі, холодні, високі, викладені на стародавній манір кольоровими кахлями, подекуди вже добре вичовганими. Навпроти дверей висить важкий дерев'яний хрест з досить невиразною подобою Ісуса Христа. Двері до кімнат майже чорні, з кількома шарами різної фарби, вже потемнілої, якісь таємничі, ніби припишкли. Так і чекаєш, що звідкись із глибини сіней, із сутіні, яка тут панує, озвуться приглушені звуки органа або принаймні фісгармонії, якісь ніби трохи потойбічні звуки. Повітря солодко відгонить чимсь схожим на ладан — та це ж просто пахощі кави, звичайної кави, а до них домішується ще душок стародавньої парафіяльної трухлятини. Замість органа й фісгармонії звідкись із-за дверей нараз долинає спокійний розмірений цокіт маятника.

Десь там, за дверима... так, так, справді, ніби хтось плаче. А може, ми помиляємось? Чи таки справді це плаче Анежка? Звичайно, вона. Лойзек, певно, ходить туди й сюди по кімнаті. А втім, чому б нам не прочинити трошки двері — якнайобережніше чи радше навіть тільки в уяві. Так, Лойзек

дійсно ходить туди й сюди, закривши руки за спину, поринувши в глибоку задуму. Час від часу поглядає на Анежку, що втирає хусточкою рясні сльози. Тяжке зітхання виривається з її грудей, вона аж здригається з жалю до себе.

— Аж серце крається, — хіба від цих людей коли діждешся дяки?

— Ну, ну, рибонько, ти вже аж надто стала романтична.

— І чого тільки я для них не робила! Я вже не кажу про сьогоднішній день: ти ж їм таку послугу зробив! Хіба ти мусив був ото бігти соборувати Франца, коли однаково було вже запізно? А бач, погодився зразу. Ти ж, по суті, комедію зіграв для них, а бач яка дяка!

— Чого ж ти іще сподівалась від цього старого скнари? Чи ти його не знаєш!

— Якби хоч я була стрималась, я ж завше так умію стримуватись, а то розізлилась хтозна-як. Та це, видно, сам чорт мене підкусив. Треба було ото бруднитись із Габришем; як він визвіривсь на мене, хамлюга. Й досі здригаюсь, як згадаю.

— Не дивуйся, Анежко, все то, бач, гроші.

— Та знаю, ще б пак я не знала. Але й ти гарний — не заступивсь за мене, от що мені найдужче допіка. Прилюдно сказав мені, що, мовляв, не годиться так. Принизив мене.

— Та ти не сердься, хіба ж я знав, про що йдеться? Ну, не плач, а то мені серце розірветься.

— Ще й глузуєш.

— Я глузую? З тебе, Анежко? Невже ти й справді так думаєш? Ану, покажи личко. Дуже прошу тебе — о, о, вже й усміхнулась, моя милесенька, — знадливо сміється Лойзек. — Плачеш тепер, але ж ти ще краще втерла носа Габришеві. Мені тільки прикро, що я не шпурнув те їхнє печиво їм на голови.

— Треба було так і зробити, вони хотіли тебе купити, я ж тобі моргала, а ти... Аж негарно якимось, ні в чому міри не знаєш.

— Що ж, коли я був такий голодний, із самого ранку майже нічого не їв.

— Завше ти в мене голодний.

— Та ж не гнівайся вже на мене, прошу тебе.

— Та добре, добре! Аби тільки Габриш чого не накоїв нам, бо то лихий чоловік.

— Лихий? Хамлюга він. Я не знав, що він претендує на Зузчин склеп, але ви з мамою добре втерли йому носа. Я певний — сьогодні він і не спатиме. А окошиться все на старій Розарі.

— Дивись, аби не на мені.

— Чого ти боїшся, Анежко? На те я й священик, щоб йому руки вкоротити. А ма-

ма, напевно, йому піддалася б, як ти гадаєш?

— Якби не перестріла її, йдучи зі станції, то бозна-як би воно вийшло. Кажу їй — матінко, що це ви надумали — Францека покласти біля тата. А вас куди, невже вам хочеться після смерті лежати бозна-де на цвинтарі? Адже ж то Жофчин обов'язок — поховати чоловіка, а коли не зможе, хай Габриш трусне капшуком.

— Правильно, Анежко!

— Ото було б гарно, коли б урешті платити за мамин надгробок довелось мені. Це ж не одну тисячу треба, коли робити як слід. Що вони в нас, крадені?

— Авжеж, авжеж. Я йому покажу! Відколи ще він винен мені за службу божу, й не за одну!

— Та ми з Габришем і не родичі. Бачили такого — дочку випхав заміж на готове хазяйство, а тепер іще хоче залізти до склепу, нахаба!

— Гидота!

— І яке зухвальство! Я тепер і комуністам не дивуюсь, адже ж то таки справдешній куркуль.

— Та куркуль, але до віри хай комуністи не мішаються, тут ми з ними не годимось і не погодимось ніколи. Хочеш вір, а хочеш ні, діло твоє, але ж тут ідеться про хліб.

— Атож.

— Йозеф чоловік непоганий, машину мені полагодив, але більше в нас із ним нічого спільного нема. Ну, що ти там купила в місті?

— Бач, геть про все забула. Навіть не сказала тобі, що купила Геленці. Ото радітиме, подивись, яке гарненьке платтячко я їй купила.

— Гарне, дуже гарне. Ото вже буде викручуватись перед дзеркалом, чепуруха мала.

— Я аж бачу, як загоряться їй оченята, коли ми до неї в неділю поїдемо. «Що мені тітуса привезла?» — зразу питає. Тітуса! Тільки й чую завше «тітусю», «тітусю»... Ніби я не мама. Ой Лойзеку, навіщо всі ці муки?

— Що ж удієш, це ще не біда, гірше за всіх не живемо.

— Це правда, де б ми ще таке мали.

— Авжеж.

— Купила Геленці рейтузики, старі вона вже зносила. Ще купила цукерок і ту жуйку дурну. Не знаю, навіщо вона дитині.

— Було б їй краще шматок ковбаси купити.

— Недавно мені снилась Геленка. Так гарно снилась! Ніби лежить крихітка моя у мене в ліжку і так до мене тулиться. Я була така щаслива, взяла її на руки, а вона об-

няла мене за шию, і я її теж пригорнула — і на цьому прокинулась.

— Я також часом думаю про неї, аж голова не раз пухне. Тут уже нас бог трошки покривдив. З цього боку наше життя, як то кажуть, трошки дьогтем помазане.

— Знов язика розпускаєш?

— Ах, пардон, пробач, — сміється Лойзек.

— Добре, що ти хоч перед людьми ще не забуваєшся.

— Не бійся!

— Еге ж, іще я віддала пошити Геленці синове плаття, знаєш же, що вона хоче бути балериною.

— Розбестиш ти її. Скільки ж воно коштуватиме?

— Та... менше сотні.

— Сто чортів, а чи не можна було дешевше?

— Та хай уже дівчинка потішиться. Вона така охайна! Візочок у неї ще зовсім новенький, береже його. В іншій б уже й цурки не зосталось. Це ж наша втіха, хоч не такі самотні будемо.

— Та я знаю, тільки дуже багато клопоту. А ще як заміж ітиме, ось тоді побачиш, що то буде. Краще б хлопець.

— Дасть бог, і хлопця дочекаємось, — лукаво мовить Анежка.

— Ну, знаєш, ще одного шибеника мати на шиї, ні, красенько дякую. З нас і Геленки аж занадто. Що на вечерю?

— Сардельки, підсмажена цибуля.

— Чудово, буде що жерти.

— Може, таки їсти, га?

— Я більш не буду, Анежко, слово честі, — сміється Лойзек.

В цю мить у сінях лунає дзвінок.

— Кого там іще несе? — каже Лойзек і незадоволено йде до дверей. Визирає і, помітивши в сінях жінку, гукає:

— Хто там? Чого вам? Весілля, хрестини, похорон? Що, нічого? Як це? Чого ж ви тоді хочете?

— Та це я, панотче, яєчок вам принесла. Панна вдома? Принесла б більше, та не несуться кляті.

— А, це ви, Марічо! Зараз гукну панну. Панно, до вас гості. Марічка яєчок принесла.

Дешиця для кухні

— В мене тут небагато, панно Анежко, але що маю, те даю від серця, а не з розрахунку, як дехто. Ось грудка свіжого масла, нема за що дякувати, панно, воно придасться. Хіба ж ні? Ой, у вас кухонька, як

лялечка, чистенька, не те що мій хлів. Хоч би тільки не забути, вже все село гомонить, і всі раді, що старий бовдур облизня спіймав, знаєте, йому шкода грошенят, він задарма хотів би той шведський мармур мати, щоб не бути гіршому за інших, але як собі постелеш, так і спатимеш. Так, так. Та й добре ж ви з матінкою відшили того поганця Габриша! Склеп належить тому, хто найближчий до небіжчика, а не тому, хто на черзі, хоч би він сто разів був син або дочка — так воно було й буде навіки. Ви бачите, панно, як він хотів обкрутити всіх круг пальця, о, то хитра bestія, ви б тільки почули, який у них гвалт був сьогодні, навіть на молодятах хотів зігнати свою злість, так кричав на них у садку; я на власні очі бачила, як він там казився. Ох, аби ви тільки побачили, панночко, Тоніка, коли б ви чули, як він відрубав старому — в мої справи, каже, не втручайтесь, я в вас наймитом не буду. Зжеріть самі все, каже: хіба ото годиться синові кричати так на батька, добра мені повага до сивини, та біс його бери, того Габриша, так йому, гаспидові, й треба.

Яєць тут навіть двох десятків нема, вісімнадцять, але як кури почнуть нестись, цілу копу принесу, тільки ж, певно, всіх курей доведеться порізати, бо однаково з них ніякого зиску. Найдужче мені... жаль Жофінки, біда з нею, ну, нехай уже старих бог карає, а її завіщо? Старого то хоч би й грім побив, не шкода. Та й Францек сердега — чого ото було пертись до того кооперативу. Ще хтозна, що з нього буде. Я й Габришеві не дивуюсь, що його чорти хапають, коли він бачить, як його господарство під руками розпадається: я б сама прокляла все на світі, прости господи мене грішну.

Ой, який у вас гарний фартушок, панно, так же ж личить вам, то я, стара баба, доношую, хто що дасть, навіть мені, старій бабі, купувати нове, я вже якось доношу те, що є. А з того светра панотцевого, що ви подарували, — тільки не дуже дивуйтесь, — я пошила святочну кохту до костюлу. А гріє як — то, либонь, від того, що панотець, даруйте на слові, носили його на собі, то воно ніби свячене, чи що, тьху, та й язик же мій дурний! Я довго не морочилась — раз-два і все, пришила лямку до коміра, ніби мереживо — дир, дир на машинці — маю вдома таку стару січкарню, хотіла вже здати її на утиль, але шиє добре, то чому ж.

Я ще не сказала вам, як Йозеф із Габришем погризлися десь під гаєм і так кричали один на одного на тому вітрі, що було чути бозна-де. Почула їх крива Кунеткова, що ото Костурякою дражнять. Вона ходила в ліс по хмиз чи ще по щось, хіба я знаю,

ото вже вуха наставляла, а ще кажуть, ніби вона недочуває, еге ж, недочуває! Це та сама, що в костюлі, замість співати, реве, як корова, слуху не має, а пнеться співати. Самі панотець уже скільки разів казали: хто має в костюлі хропти, хай краще не приходять — то вони мали на оці Нінку Пограбачову, та в храмі кожної вечірні виспиться. Оце ще мені богомільна!

Що я ще хотіла сказати? Ага, як завели вони в полі сварку, ото було гвалту. Габриш злий, що в нього нічого не виходить зі склепом, накинувся на Йозефа, що, мовляв, його кооператив — то купа гною. Вже буцімто й з кулаками ліз до Йозефа, погрожував, що підпалить їм стайні — бачте, куди ото заводять сліпа пристрасть. Але землю в людей не треба б відбирати, я їм свого не дам, хоч би з голоду вмирала. Я знаю обов'язок доброї католички: які там кооперативи, коли вони проти святого письма. Адже й сам Ісус Христос ходив босий, а хіба він мішавсь до політики?

А знаєте, панно, скільки клопоту я маю зі своїм старим? Подумайте, він також пристав до комуністів. Я навіть у святій сповіді згадувала, щоб господь навернув його на правдивий шлях. А знаєте, мого Войтека недавно вже й на зборах питали, який же він комуніст, коли не вступає до кооперативу. А я своєю дурною головою думаю — він, може, кращий комуніст, ніж ті, що ото крутять хвости коровам у кооперативі, хіба тепер добереш?

Яєчка, панночко, свіженькі. Я не така, як одна стара пройда, не хочу її називати, що не соромиться носити вам бовтуни. Ото така віра? І як ото з такою чорною душею ходити до святого костюлу, складати руки перед вівтарем? Я б таку погань і до сповіді не допустила, ані розгрішення не дала б! Лойзек — тьху, знов мій проклятий язик — ворог мій, ото ж, бачте, не годиться, щоб велебного отця по селі так називали. То що ж я хотіла сказати? Повірте, вже й не знаю. Голова, як решето, прости господи — стривайте, ага, вже згадала, так ось, панотець дуже добрий чоловік до людей, але він того кодла не знає, ще каятиметься колись. Казала ж я одного разу Габришеві: а не ви хіба колись хлопцем лазили до парохового саду красти агрус? Тоді в нас панотцем Синичка був. Бачите, починалося все з малого, а тепер він простяг свою руку і до небіжчикова склепу. Я не подивую, як він іще колись засіє кукурудзою цвинтар, щоб мати чим годувати поросят, — куди до нього тим комуністам!

А ви, панно, нічого не бійтеся, я недалечко від вас, якби щось трапилось, духом прилечу. А щодо їхнього печива, я на нього наплюю, хай вони подавляться ним, як я

мала його їсти, коли Габриш кожному в рот заглядає, воно б мені в горлянци застрягло. Я печу собі по-старому, нащо мені ті витребеньки. На моєму печиві діти трохи зубів не ламають. Коли буде яка новина, забіжу до вас, хай Габриш лусне зі злості. Я його ніби наскрізь бачу, господи прости мене грішну. Хоч би Францеків похорон минув як слід, бо щось мені весь час підказує — коли б Габриш знову не накоїв чого. Ну, вже піду, годі язиком молоти. Давно треба було вже бути вдома, і чого ви мене не виганяєте, панно, прощайте, прощайте!

Ніби навзаводи з вітром, мчить Маріча вулицею додому. Дорогою щось гомонить сама до себе, розмахує руками, коли раптом — о боже! — старий Габриш іде назустріч! Ну що ж, не втікати ж від нього! Пан староста, чи ви бачили! Минулося! А й його таки зігнуло, ще б пак ні, літа не ті! Господь знає чому, але нараз Марічі стає якось аж шкода старого. Самі кості та жили, а вдягнений, як жебрак.

Усе це так бере Марічу за серце, що вона летить просто на Габриша і, завбачливо глянувши праворуч та ліворуч, тягне його набік.

— Що в тебе знову, Марічо? — дратливо питає старий. — Новину яку маєш, чи що?

— Та самі знаєте, пане Габришу, що там говорити, знов халепа. Я собі думаю: ну чого ті люди такі лихі одне на одного, мов ті чорти? Що ми таке на цьому світі? Ніщо. Як і небіжчик Францек. Допіру, пане Габришу, я зустріла панотцеву Анежку, їй-богу, не хочеться дарма говорити, але як їй не соромно — парохова економка, до бога найближче стоїть, а таке плеще на вас, ніби ви з нею свині пасли. Зузку намовила Анежка, голову даю собі відрубати. А знаєте, що вона ще казала? Що, мовляв, минулося, ніхто вас тепер уже не боїться — натякала ще на ваше старостування. А хіба нам тоді було погано? Я їй на те — а що, хіба він эле порядкував селом? Бодай до майна чужого була пошана. Йозеф також з вами, кажуть, негарно повівся; ніхто вже старих не поважає. А чого ото Йозефові до цього пхатися? Хай краще пильнує свою Цілку, коли б чого не трапилось.

А та Анежка просто не знає, що вже корчити з себе. Панотець чоловік ніби й непоганий, до людей добрий, але вдома всім верховодить вона, куди там Лойзекові. Щось там у них нечисто, ви, думаю, знаєте, що я маю на мислі. Торік, на Святого Духа, Ціцварка нібито бачила Лойзека, як він ходив у саду в самих трусах. Вона й очам своїм не хотіла вірити. Загоряв, мовляв, але куди це годиться, щоб слуга господній загоряв, та ще прилюдно. Так, так, пане Габриш, хіба я не знаю, скільки то

клопоту з покійником. Треба було Зузку зразу за барки взяти, а не панькатися з нею. Я знаю, як носять Анежці яйця та масло, то вона любить, гребла б обома руками, а християнського співчуття до своїх ближніх хіба дочекаєшся від неї? Вона ще й на іншого язиком клепатиме, що він, мовляв, ненажера, а ви, мовляв, на цвинтарі хочете сіяти кукурудзу, щоб поросят годувати. Бачте, як люди вміють віддячувати. Прощайте з богом, пане Габришу.

Маріча йде, зупиняється, оглядається, дивиться вслід Габришеві, і їй здається, ніби він з нею навіть не хотів розмовляти. Задрипанець. Боже, чого я тільки намолола! Ох, той мій язик, якби оце Анежка почула! І нащо я все це верзла, хоч би вже про кукурудзу було не патякати, боже милий, про ту кукурудзу я ж перша сказала, ну й заварила ж кашу. Зате йому, задаваці, добре допекла. Диви, диви, як руками розмахує, немов жито жне, шкандибайло; рука — нога, нога — рука. А добре його Зузка, лисиця, піддурила. Вже думав, мармур у кишені, еге, побачиш ти його!

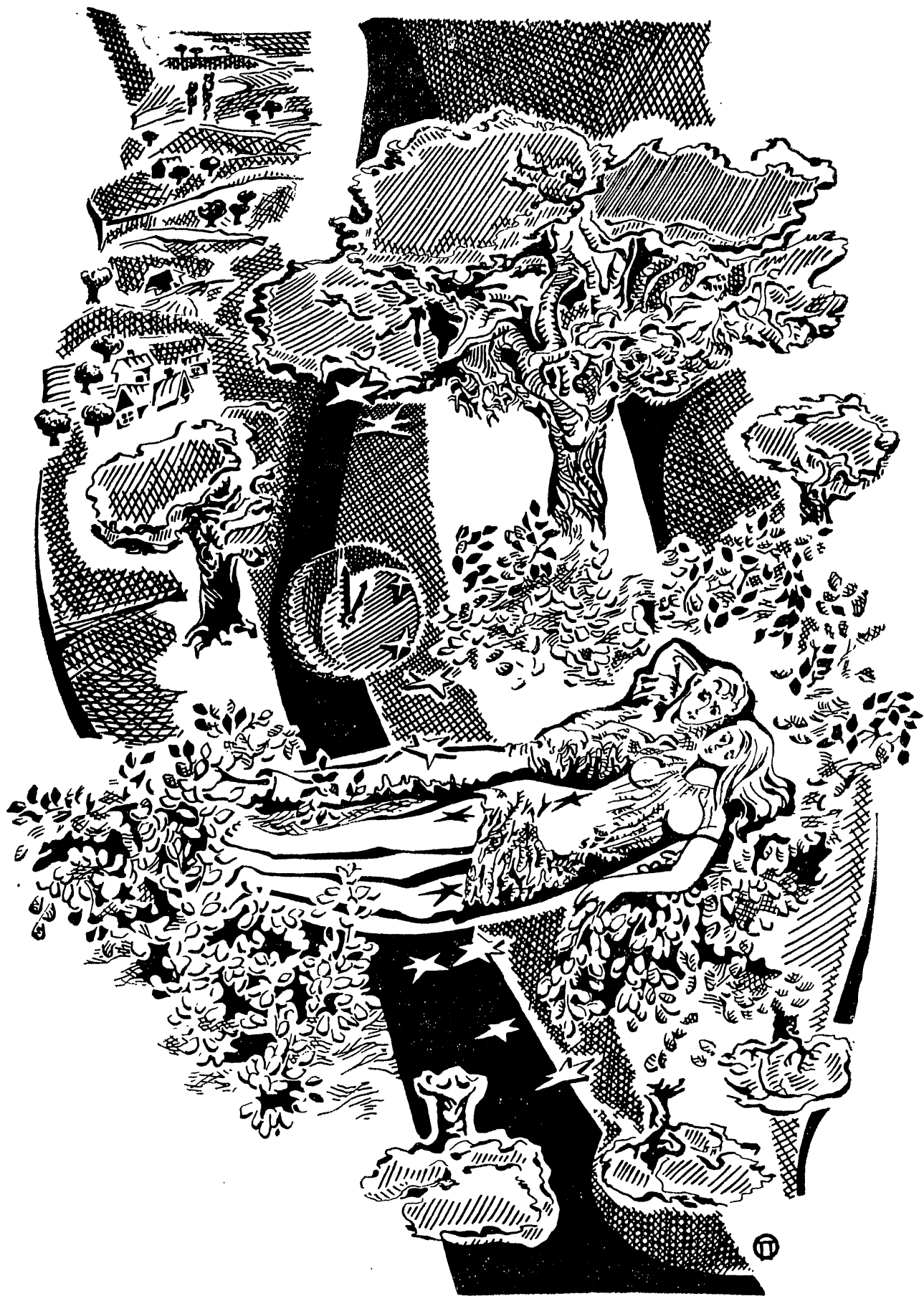
Пісня пісень

Вечір. Тиша. Теплий вечір, яких буває небагато, а надто наприкінці квітня, коли ось-ось на порозі стане травень. Південний вітер, що розгулявся після полудня і шумів, надвечір змінився спокійним леготом, ласкавим шепотом далеких південних країв.

Вечір — як вечір, досить буденний, але не зовсім і буденний, і ліс, що допіру шумів під вітром гілками і лопотів на весь світ, тепер зовсім умовк, і шум його змінився у наполегливий шепіт, що стихає, то гучнішає, то знов стихає, щоб за хвилику пролунати зітханням, дивною піснею зеленої повені.

Все це таке близьке і враз далеке серцю, і просто не хочеться вірити, що в такий сонячний, радісний, погожий день чорна тінь майнула поряд, і добра, щира людина, ніби громом побита, назавжди, навіки розлучилася з тими, хто лишився жити.

Серця двом неспокійно калатають, і те, чого звичайно й не чуєш, не відчуваєш, ніби росте, розпростується, до чогось готується, поривається невтримно — до того, що споконвіку називають коханням, сповненням і довершенням людського щастя. Шукаєш те щастя, вагаєшся, помиляєшся і знову і знову набуваєш віри, певності, що в цьому, власне, сенс життя, його найбільше щастя, і що ніколи не було й немає нічого вищого. Це юна пісня, молода парость, пуп'янок, що

готується розквітнути, вже й розпукується, щоб забити дух тобі й цьому другому, що того самого вечора з тобою снить разом, прагне одного.

Серця в тих двох ніби спотикаються на порозі невідомого й затихають у зітханні, що його не чуєш і чути не можеш. Це прадавня пісня і водночас завжди нова, ще не чута. Пісня без слів, однак усе в ній промовляє гучніш за слова. Лиха тінь чужої смерті, тінь, що зблиська зачепила своєю тривогою і страхом їх обох, Тоніка й Цілку, поволі обертається в палке прагнення до забуття, прагнення погасити зловісні цвинтарні вогники дотиком уст, спраглими цілунками, міцними обіймами, буянням життя. Та водночас це й бунт проти докотишньої глупоти, гідної відьомського середньовіччя, проти Габришевої зятятості, проти пліснявої скнарості й захланності старого світу, проти всього, що калічить життя і ганьбить людину.

Все довкола, навіть місяць, що золотим дукачем викотився над ліс і відмінився в срібло — і той, здається, має глибоке значення для цієї любовної гри цього вечора, цієї ночі — вічно першої ночі з усіх, що настають, настануть і мають настати. Немовби підходиш ближче й ближче до гарячого полум'я життя. Це грабунок, блюзнірство, але й не зовсім — скорше навпаки, це найсвятіше право молодості, що його саме в цей день і в цю хвилину здійснює життя.

Це стежка щонайдавніших думок і запитань, на які не дістаєш відповіді, це шлях, де одне одному ніби заступає дорогу, шлях із далекими манівцями, прогулянка лабіринтом, подорож не без сумнівів, вагань і зволікання, дорога, подібна до хресної путі з багатьма зупинками, дорога думок, від яких мліє серце і замирають груди. Будь-які слова в цю хвилину зайві, про це знаєш ти, знає твоя кохана; зараз між серцями точиться інша розмова, і слова — тільки погане прикриття жагучої людської наготи, а спрагли серця співають зовсім іншу, нечувану доти пісню.

— Що ж я тобі можу сказати, Цілко? Чула, що тато кричав? Мало тобі ще? Хіба б ти не так само вчинила? Отож-бо. Сама була свідком, чула все, то що ж іще? — ніби хтось інший питається, а не Тонік.

— Знаю, все знаю, все чула, аякже, — відповідає Цілка, аби відповісти.

— Він мене ременем не злякає, з цього віку я вже трошки виріс. Дурень старий, за кого він мене має? Гарував у нього на полі, як віл, гарував на нього і Францек. Досить з мене, плюну на нього, спакую валізи й квіт.

— Ну і що?

— Нічого, спакую і квіт, я вже сказав. Тільки мами мені шкода.

— Мама? — Цілку аж у серце шпигнуло.

— Пусте, щось собі знайду, можу взяти курс на Оставу, трактористи й там потрібні, чом ні? Що я, праці боюся?

— Тонічку, — раптом звертає вбік Цілка.

— Що? — затамувавши віддих, питає він.

Чи чули ви коли-небудь, про що гомонять такі двоє сердець? Мабуть, чули; неодмінно чули, ще б пак ні! Якби нам удалося записати їх на якусь кіноплівку, хоч би й на чорно-білу, а краще на кольорову, з яскравими барвами, то це був би спір відтінків блискучо-темних, оксамитно-червоних, блакитно-шовковистих, сліпучо-сріблястих, перетканих щирим золотом жаги. Немовби причастя святе прийняв вином і кров'ю, квіт папороті знайшов, що скарби розкриває в ніч на велику п'ятницю, поганському ідоліві кохання поклоняєшся, криком життя з смерті глузуєш.

Ніч глибока-преглибока, ні — ще глибша, безодня. Тиша навколо, тільки звідкись із лісу, з його глибини повіває легіт, листочками зашелестить і думку зворухне. В долонях своїх держиш тепле, ніжне обличчя дівоче, мов келих вина п'єш з присмерклих дівочих очей, що дивляться, вдивляються, питають, випитують. Уста напіврозтулені, усміх згасає, на повіки лягає тягар, центнери весняної ночі, первісне, стихійне запаморочення.

А час біжить, поспішає і, напевно, звідкись із-за моря, з незмірної далини дзигар жалісно вибиває на костьолі одинадцятку, дванадцятку, вже північ, а тоді й перша година зітхає дзвоном. І ясно вже, зрозуміло, що чудеса на світі ще живуть, що є речі, чия слава затьмарює світло зір, що є на світі такі приймачі-транзистори, які можна сховати в жмені, а проте й там, у теплому затишку долоні, вони виграють, мов орган.

У таку мить може здатись, що й усмішку чути, що в ній лунає щось аж глузливе — але й не зовсім. А все здається тобі, що хтось зблизенька шепоче насмішкливо на вухо, ніби твоя Цілка тебе волосинкою щастя полоскотала, пір'їнкою, павутинкою — і це від шаленої радості з усього того, що все вже вирішено, справджено назавше, навіки. Що йому, Тонікові, вже нема вибору, що він уже, власне, вибрав. Ох золотко моє, хлопчику, пустунчику рідний!.. Аж ось і радість від серця відліта, чуєш тільки його стукіт, то її, Цілчине серце озивається несподівано, мовби твоє, мовби воно одне на вас на двох. Це вже ніби наречена до тебе перебралася врешті з перинами, з посагом, перебралася назавжди.

Потім стелеш постіль, злегка, ніби шовком, думку думкою прикриваєш, знемогу

знемогою колихаєш, і Цілка ніби на парашутику спускається в ромен-цвіт та конвалії сонної змори. Засинає, і здається їй, ніби вона літає, підноситься вгору, торкається квітів, очі від нестерпного сяйва аж примружує — і раптом... чий же це вона чує сміх? О боже, де тільки тут Марженочка взялась, ручками плеще, убрана в платтячко, ніби в хмаринку. Дивиться, їде в кареті, та ще в якій! Саме скло і кришталь, така, як небіжчиків возять, як ото й пана вчителя везли, а дзвони видзвонюють, видзвонюють... Карета від сонячного блиску аж міниться, їде і ніби землі не торкається. Цілка розбігається, біжить, хоче стати за Марженкою на задок, але дівчинка сміється, сміється, — вйо, вйо, конику, кричить, аж захлинаючись своїм дитячим дзвінким сміхом. Цілка хапається за колесо і, перелякана, відчуває, як слабнуть, мертвіють руки, ось уже держиться самими кінчиками пальців, а земля вже бозна-де внизу; вона пускає колесо з рук, серце їй стискається від невимовного жаху, вона падає, падає і прокидається — ах, це ти, Тоніку, рідний мій! І цілує його, як того, кого втратила назавжди і враз знову знайшла.

Отченаш

Розара не тільки заснути — задрімати не може, в її бідній материній голові все вже аж переплуталося, тільки один господь знає, скільки клопоту та голова мала. Встає, йде навшпиньках до дивана, щоб укрити онучечку свою, Марженочку; дівча весь час розкривається й розкривається, ніжками ковдру відкидає, сердешне, ще й не тямить, що сталося. Гладить по голівці Пепіка — обережно, щоб дитина не прокинулася. Тоді задивляється на Жофінку, свою донечку наймилішу, сердешну, слухає, як спокійно вона дихає, дай їй боже сили оклигати з цього горя. Рясні сльози течуть по Розариних щоках, і кінця їм нема. Ну хто б міг сказати, що нас чекає? День такий сонячний, погожий, тільки бога хвалити, а смерть-костомаха вже ладнала своє лихе діло. Розара згадала і свого старого, і серце їй іще дужче заболіло із скрухи. Бог його знає, що він там удома робить на самоті. Певно, не спить іще, бігає по хаті, клене всіх, хоч би бога не чіпав своїм грішним язиком, як він ото має звичку, коли в нього щось не виходить.

І знову Розара клякає, хтозна вже вкотре

цього нещасливого дня, і, переплівши пальці, починає молитись, молитись неспокійно, безладно, незв'язно.

Отче наш, що на небесі,
Хай святиться ім'я твоє,
Хай прийде царство твоє,
Хай буде воля твоя...

«Якби ж наш батечко мав бодай крихту глузду та не наробив ганьби на все село. а то ж із ним говорити — горохом об стіну. Мати божжа, що ж тепер буде? Він же не вгамується, хіба я його не знаю? Знову, мабуть, чимось голову сушить після того, як Анежка з Зузкою зіпсували йому все діло, найпаче Анежка, а все ж було вже на вірній дорозі. Які ж бо ті люди невдячні та заздрісні! Бач, боїться Анежка, що витратиться доведеться, як Зузка помре. Нічого б їй не сталось, грошей має, не знає, куди дівати, а так мій старий мав би святий спокій, господи, а то сидить і сидить, рахує й рахує, щоб не прорахуватись, якось викрутитись, а так уже ж мав радість, сердега.

Господи боже, не покинь нас і не обділи ласкою своєю. Коли вже кінець тій муці? Навіть на службу божу за упокій душі доводиться уривати потай від Онджея, бо ж він про небіжчиків і думати не хоче, карі пекельної, бач, не боїться! А скільки разів я йому казала — батечку, пам'ятай про останню годину! Але що йому жінчине слово? Добре, що хоч у костьолі має своє постійне місце перед господом. А тепер оце мусила кинути його самого вдома, як він нахвалявся, що тій святості панотцевій ще покаже, царю небесний, просвіти його, щоб він свого серця зовсім не закам'янив. Та й Анежці не треба було так робити. Чи бачили ви ту святенницю, вдає з себе святу Магдалену, а в Уезді тримає байстря. Та невже мій Онджей такий бусурман, щоб думав на святому місці, на цвинтарі, кукурудзу сіяти? Я його на колінах благаю, щоб він те пробачив Анежці, але він сказав, що молитиметься господу богу, аби прибрав від нас відьомське коadlo. Це він про Анежку, господи спаси й помилуй.

...Хай буде воля твоя,
Як на небесі
Так і на землі,
Хліб наш щоденний...

Боже, і кролям забула кинути сіна, про все я, бідна, вже забула, добре, хоч корови подоїла, слізьми своїми їх окропила, дивлюсь у дійницю й нічого за ними не бачу. А чи ж діти їли щось? Марженочка з'їла рогалик, а чи нагодувала Жофінка Пепіка? Мабуть, так і лягло спати голодне, гороб'ятко моє. І куди той баламут Тонік раптом

щез надвечір, либонь, знов пішов до неї, до своєї Цілки, аби-то там нічого не накоїли вдвох. Цілка начебто й непогана дівчина, завжди матері помагає, і біля плити вміє впоратись, тільки з вірою в неї негаразд, відома річ, яблуко від яблуні далеко не падає, хоча Йозеф, правда, чоловік чемний, завше тебе привітає, не якесь там бурмило. І на Тоніка старому не слід було так кричати. Що лишень люди подумают? Та й навіщо воно — тепер молодята ще дужче тягтяться одне до одного, бо Тонік такий самий упертий, як і його татусь. Я ніколи така не була, ніколи батькові-матері не перечила. Гай-гай, а Цілку як налаяв! Ото вже не треба було, головина ж дочка, навіщо нам із ним сваритися? Що ж ти хочеш, Онджеєві до живого допекло, та й кому б не допекло. Краще б ті молодята не попадались йому на очі.

...Хліб наш щоденний дай нам сьогодні
І прости нам провини наші,
Як і ми прощаємо провинникам нашим...

А тій панотцевій помивачці також не треба було мішатись, коли зсе йшло, як по маслу, Онджей уже збирався й кролика на гуляш забити, й обід поминальний був би, а тут — на тобі, все пішло шкереберть. Ой, що ж це ще буде, все село вже язиками плеще, завтра хоч не йди до крамниці, ото вже шушукатимуться, нам же кожен погібелі зичить, бо в нас грошенята є. А чи питає хто, як вони нам дістаються? Від рота вриваємо. Хіба це життя? А скільки сорому набралися через Мажку, рідну мою сестру, то, либонь, кара божя, їй уже шістдесят, а вона злигалася з Вінцеком, недолітком. З нас трьох сестер вона була найпобожніша, а тепер забула господа бога, п'яниці на шию почепилася. Казали люди, ніби бачили, як вона ходить по хаті голісінька, зовсім з глузду з'їхала, стара дівка. Ні, не треба було боронити їй, коли ще змолоду покохала Ондерку, лютеранина, та хотіла вийти за нього. Ось тепер вона й дуріє, а Вінцек, лайдак і п'яниця, користує з того, п'є за її гроші й жирує з нею. Ще б пак не жирувати, коли Мажка пенсію дістає, я б таким дала пенсію, аякже! Вже з жиру не знають, що й робити, ще й хату проп'ють — останнє, що від матері зосталось. Хай-но поткнеться до мене, я її й на поріг не пущу. Господи, скільки вже того сорому набрались, як тільки люди на нас дивляться, а були ж колись у такій пошані. Вже й до управи Мажку викликали, казали їй, щоб вона хоч літа свої шанувала та не страмилася, а вона? Тільки тепер, каже, скуштувала, що то воно за життя. Мовби й не католичка! Тепер іще бракувало, щоб та безбожниця Цілка нашого Тоніка збаламутила та принадила. Личко

вродливе — то ще не все, є ще й душа, про неї дбай, вона безсмертна. Але то напевно сам диявол нас спокушує, і доведеться нам келих гіркоти своєї до дна спити. Ой, до чого ж я, бідна, ще доживуся!

...І не введи нас у спокусу,
А визволи від лукавого...

Еге ж, од лукавого... ще діждемось і того лукавого, бо люди міри ні в чому не знають, усе тільки заздрощі... і не введи нас у спокусу...»

Розару змагає дрімота, вона заплющує очі, потім розплющує одне, друге — «...визволи нас від лукавого, амінь». Голова їй знову падає на груди, віддих завмирає; вона зітхає глибше, знову несміло, тихо, ніби з полегкістю, а тоді сміливіше, гучніше й ось уже хропе важко, гучно, на різні лади.

Анонімний лист

Анежці тремтять руки, серце їй ніби то спинається, то знов починає шалено калатати. Ні, Анежка не розуміє, не може зрозуміти, як це можна! Така гидота, така підлість, чи бачено, чи чувано коли таке в світі? Ні, цього листа вона, мабуть, не дочитає, аж страх бере від самої згадки про нього. А вона ж перечитала ще тільки півсторінки. Хотіла вже була зіжмакати, закинути, подерти, знищити того листа — але ні, не зважилась, не може зважитись, не прочитавши ще хоч один рядок. Читає і не читає, тільки поглядом схоплює то те, то інше слово — усі гидкі й жахливі, — тоді в панічній рішучості перегортає сторінку, і перше, що їй впадає в око, — це підпис. Власне, не підпис, а — «Ваша давня знайома А.»

Що ж це за «А.»? Анна? Анастасія? Алжбета? І знов, розхвильована й обурена, Анежка читає листа з самого початку, тоді нашвидку перебігає другу сторінку. Ні, немає сумніву, такої брутальності й гидоти вона ще зроду не бачила. Її знову в жар укинуло.

Не знаю, як ви, любі читачі, але я з власного досвіду знаю, що анонімний лист — то зовсім не жарт. Такий анонімний лист, що його вам напише якийсь хам, якась така «ваша давня знайома» (не обов'язково, звичайно, щоб це була жінка), вмить викликає підвищення кров'яного тиску, а коли він у вас і так високий, то вже є над чим замислитись, а надто як ви звикли, щоб із вами поводитись пристойно, шанували вас і таке інше. Можна, звичайно, на такий анонімний лист зневажливо махнути рукою, але

що з того — від цього підлота не перестане бути підлотою, одне слово — на серці вам буде так прикро, що прикріше вже й бути не може. І не тільки прикро, а навіть аж страшно чогось невідомого.

Напевне, ви зразу ж почнете порпатись у своїй пам'яті — кому, коли і що саме ви поганого зробили, хто це вам мстить і за що; почнете шукати причин тієї помсти і злоби, джерел цієї найотрутішої отрути. І напевне силкуватиметесь відбутися від усього зневажливою усмішкою, але дуже скоро зрозумієте, що це вам не вдається й не допомагає. Цілком можливо, що ви справді зіжмакаєте листа, не дочитавши, але марна річ: за хвилину ви знову порпатиметесь у кошику, щоби про всяк випадок зрозуміти, чого, власне, тому поганцеві від вас треба і що він взагалі про вас знає. Одне слово, листа цього не можна не дочитати до кінця, як не можна не допити до дна келиха гіркоти. І тільки тоді, коли дочитаєте, почнете ходити по кімнаті, сам не свій, повний злості й люті, якої, власне, навіть не маєте на кого вилити.

Може, ви спершу подумаєте — чи не віднести до міліції або органам влади, але й ту думку зразу ж відкинете: ще розійдеться по людях, хоч ви, звісно, далекі від того, аби підозрювати в пліткарстві охоронців громадського порядку або вибраних представників влади... Отож, мабуть, найкраще буде не розмазувати цього бруду. Однак можна майже напевно твердити, що ця гідота не даватиме вам спокою, головне вночі, щонайменше протягом двадцяти чотирьох годин, як не сорока восьми, навіть у тому разі, коли вирішите на все начхати. Отже, врешті вам більш нічого не залишається, як проковтнути цю гидку пілюлю, а перед близькими людьми вдавати, ніби нічого не трапилось.

Анежка анонімного листа отримала о дев'ятій ранку, і найбільша її трагедія полягала в тому, що якраз того дня вона була сама вдома, бо Лойзек поїхав до міста, звідки мав повернутись аж пізно ввечері. Це його четвер, коли він бігає і влаштовує свої справи в місті, купує, що треба, і в Народному домі зіграє раз-другий у тарок. Тут я хотів би зауважити, що жінки в прикрі хвилини життя бувають відвертіші й куди охочіше шукають у вас опори, підтримки, підбадьорення, поради. Та Лойзека вдома нема, і тим гірше для Анежки, що ні з чим таким іще ніколи не зустрічалась у житті. Отрута, видимо, в таких обставинах може мати подвійну, а то й потрійну силу.

«Кому це я дорогу перейшла? Чи я зробила комусь щось поганого? Може, я когось образила? Який бруд і нахабство! Бу-

ва, цілий рік звісточки ні від кого не маєш, тож я так зраділа листові. Розпечатую, — та що ж це: «Лисице, свята Єновефо?»

Хіба я не така людина, як усі? Кому воно вадить, що я тут у панотця економкою, і невже мені й тут мало клопоту та прикросів? Ні, хіба ж це можливо, що я маю пектись у пеклі?»

Дзвінок, що ту мить пролунав у коридорі, так її налякав, що під нею аж ноги затремтіли. Лист — куди його подіти? Вона миттю ховає його в шухляду стола, ні, туди не можна, до буфету — також не можна, за пазуху, але чому за пазуху — і сама добре не розуміє.

Біжить відчинити, тремтячими руками відсовує засув. Перед нею стоїть Маріча.

— Слава Ісусу Христу.

— Ох, це ви? — видихнула з себе Анежка. — Чого вам?

— Та принесла вам молока, панно. Я ж обіцяла вам учора літр молока.

— Ах, справді, молоко, я й забула.

— Що з вами, панно? Ви бліді, як смерть, господи, чи не погано вам?

Одне слово, сталося те, що, напевно, не повинно було статися. Анежка розплакалася ревними сльозами, розридалася так, що годі було її заспокоїти. Ні, не може вона в таку хвилину не виплакаться на грудях у кого-небудь, хоч би навіть у Марічі, коли нема більш нікого. Надто ж тепер, коли вона вдома самотня, ніби покинута навіки. Не може вона, хай навіть крізь сльози, уривчасто, не вповісти всього свого нещастя. Звісно, всього, що стояло в листі, вона не розповіла, але й з того, про що вона наважилась розповісти, випливало, що пекла їй справді не минути, коли вірити анонімці, сатана вже жде не діждеться її, що вона святобожна пройда, що замолоду вона віялась, як хотіла, крутила чоловікам голови, і хай тепер хоч скільки молиться, нікого тим не одурить; хай собі носить гроші до ощадної каси із своїм панотцем, але всі знають, для кого вона їх складає, і від вічної кари не врятує її навіть сам папа римський.

Маріча хреститься, навіть не розуміючи як слід Анежчиних скарг, зате вона добре розуміє, що це над усі дива диво, що воно збудить усе село, і послужлива та енергійна Газетярка вмить обертається на детектива.

— Лист, кажете? А підписано як? Ага, анонімка. І ви здогадуєтесь, хто б це міг писати, чия рука? Покажіть мені листа, я подивлюсь на нього. Не пригадуєте, де йо-

го поклали? Може, в столі? Ні? Згадайте ж, куди ви його заподіли! Сердешна, я бачу, що ви сама не своя, у вас такий вигляд, що страх дивитися. Подайте скаргу! А ви нікого тут на селі не образили? Та де там, кого ви можете образити! І замість підпису там тільки «А.»? І хто б це міг бути? Коли то ймення, може бути Андула, Анаска, а може, Адамічка? Але навіщо б тій писати чортам на радість? Куди ж ви поділи того листа? Пригадайте, пошукайте краще!

Анежка шукає листа, не думаючи його знаходити, бо там є згадка про одну річ, далеко гіршу, ніж усе те, про що вона крізь сльози розповіла Марічі. Та згадка стосується Уєзда і тітки, що тримає в себе її Геленку, і Анежка зовсім не хоче, щоб у селі всі про це знали. Аж нарешті придумала — знайшовсь ніби клапоть першої сторінки листа, що начебто не згорів, коли вона кинула листа в грубку.

— Ось він, Марічко.

— Гм, писано друкованим, — мовить Маріча замислено. — Але так у селі ніхто не пише, хіба хтось почерк змінив. А конверт? Маєте його? Гм, печатка тутешня. Ото вже дурень, хоч би кинув його в скриньку у місті, але він, йолоп, не мав часу або просто не хотів дарма чоботи дерти. Ви така шановна людина в селі, і раптом отак вас образити, так зганьбити. Це злочин, панно.

«Сердешна Анежка, як її не жаліти», — думає Маріча, але їй уже не сидиться. Ото буде розмов у селі. Марічу знову охопила її давня пристрасть — «газетярство». І виявляється, що вона до всього ще й людина дії.

— Тепер ми не маємо права гаяти й секунди... Сьогодні четвер, листа вкинуто... коли ж його вкинуто? А може, його приніс хто з іншого села? В нашій парафії ще Заплуки і Чтениці, треба думати, безбожників і там досить. Ну, ось вам іще двоє сіл, може, маєте там якихось ворогів? Правда, звідки б вони там у вас взялися? А чи нема тут якоїсь старої зачіпки — якісь давні любощі або що? Та хіба ж таке у вас може бути, ви просто янгол, ото ж і лихо. Бо інакше того, хто це писав, було б легко знайти. Стривайте, панно, може це Розіна, але навряд, вона ж дітей має й до служби божої завше ходить, жертвує щедро, навіть півкрони не шкодує й панотця поважає. Боже, а куди ж я поставила молоко? Ага, ось воно.

Може, Альфонска? Починається на А, але де там, вона такого вченого листа не зуміла б зліпити, хіба за неї написав Метул, але він таке вайло. Далі, за річкою, живе Хайда Антонін, то комуніст, але він ні одної відправи не пропустить. Гірша справа з Адоль-

феком, бачите, А — Адольфек. Але що це я, господи, він же помер торік у червні, сердега, ще ж і не старий був. На Медарда його поховали, в той день був дощ, просто як з відра лило. Мілючекам тоді знесло хлівця з кролями. Але придивіться до цього письма — далебі, це не жіноча рука, то писав чоловік. Якби попросити того, хто розуміється на письмі, зразу розгадав би. А що, якби дати собаці понюхати листа, як ви скажете? Та ми стільки його обмацували, що собака ще по нашому сліду піде! А може, відбитки пальців, панно, як ви гадаєте? Правда, ми також обидві тримали його в своїх лапах і даремно з тим бігти до міліції та славу розносити, правда?

Щоб не забути, зустріла я старого Габриша на майдані, і знаєте, з ким він ішов? З Вашеком, отим п'яницею. І знаєте, куди вони прямували? У шинок до Забіяка. Очам своїм не повірила — Габриш до шинку йде. Думаю собі, тільки молоко віднесу, неодмінно піду туди, зайду ззаду через кухню та подивлюся, що воно має означати. Спершу подумала, чи не з журби Габриш це робить, а тоді міркую собі — в Габриша журба? Якраз! Хіба що, може, його Зузчин склеп так розізлив? Ви ж із мамою вашою добре йому, старому пройді, допекли! Господи, мені оце знову щось майнуло в голові, навіть подумати боюся. Мене слухайте, панно, куди вам та міліція! А що, коли це він писав, Габриш? Боже правий, може, це мені шепнув на вухо сам дідько? Тепер я пригадую, панно, коли ви вчора йому бовкнули про ту кукурудзу, його ніби оса вкусила, кричить — я їй покажу, відьмі, пробачте на слові, я їй дам кукурудзу на цвинтарі!

— Яку кукурудзу?

— А пам'ятаєте, панно, ви сказали, що він, Габриш, напевно, колись кукурудзою цвинтар засіє? Як в око вліпили!

— Але ж це ви казали, Марічко!

— Ох, та невже? Бідна моя голова, все переплутала, — збентежилась Маріча, але, схаменувшись, загладжує помилку: — До біса кукурудзу, маємо вірний слід! Свіжий слід, любя панночко! Тільки де взяти доказів? Стривайте, я вже придумала; піду до Розари, вона сама вдома, заб'ю кролика і дам їй на гуляш із глибокого свого жалю, мовляв, хай не думає, що я хочу в них задарма на поминках наїстись. «На тобі, Розарко, кролика, бери, бери, чого там», — а сама все обдивлюсь, переконаюсь, розпитаюсь, чи не має Габриш каламаря, паперу якогось. Я думаю, це варте кролика, га? Але тут треба зробити все хитро, обережно, не поспішаючи, мовби нічого й не сталося. Не бійтесь, панно, я все вивідаю.

Прощайте, я скоро повернусь. Заманимо вовка в пастку, впіймаємо старого лиса. Де ж мій глечик з молоком, ага, ось він, то я вже біжу, панно, я ще всім покажу, хто така Маріча!

Цвинтарні квіти

— Ох, Свату, добре, що я тебе зустріла, сідай, чому не сідаєш? Готовий роман, та що там роман, ціла атомна бомба! Може, вип'єш молочка? Зачекай, у мене є вино зі смородини власного виробу, не шампанське, звичайно, але пити можна, нічого, що тобі від нього щелепи зводитиме, я кожного ним радо частую, оцет та й годі! Тільки ж із якого кінця почати? Про листа ти вже знаєш, клаптик його мені дала Анежка, хіба ж вона дасть цілого? Де там, знаємо ми, в кожного з нас є за душею таке, про що нікому не скажеш, — і в мене, і в тебе, бо всі ми, люди, — добре зілля!

Нічого не записуй, я ні за що не можу ручитися, до цього я незвична, а ви на весь світ готові все рознести. Знаємо вас, письменників. Як же ж воно було? Ага, біжу я від Анежки просто додому по кроля на гуляш, якнайкращого вибрала, аби не судили потім, хай, думаю, й стара Розара хоч раз потішиться. Слава богу, застала її вдома, вона саме була в дворі біля курей. «Заходь, заходь, — каже, — ну навіщо ти забила кролика, тільки шкоду собі робиш. Ну, спасибі, бог тобі віддасть», — каже.

«Почекай», — думаю собі і йду за нею. Входимо, там у них на кухні стіл Габришів, на столі каламар, ручка. Бачиш, мені просто збіса щастить. Біля плити валяється папірець якийсь обгорілий, ну, думаю, як би його зробити, щоб Габришка на якусь хвилину вийшла з кухні. Нарешті кажу їй: «Сусідонько, я бачила там у світлиці таку гарну геранію, вже й розпукується, чи не подарували б мені гілочку?» Тільки-но вона вийшла, я миттю до плити, бачу — його рука, Габриш писав по-друкованому, це він вправлявся на клаптику паперу, щоб ніхто не впізнав. Читаю, всього там півтора рядочки, тільки — «...кло тебе не мине, коли хтось...» І трошки нижче «...дьма». Я відразу думки докупи і навіть без окулярів усе вмиті зрозуміла. Те «...кло тебе не мине» — то «пекло тебе не мине», а «...дьма» — «відьма». Оце роман, еге ж? Попався ти мені Онджею, в торбу, і з неї вже не вилізеш.

Ми з Розарою гарненько поговорили собі, я її ще обережно спитала, чи не писав старий чогось, коли світив уночі? «Чи я знаю? — каже вона. — Я спала тієї ночі в Жофінки та її дітей, бо не випадало залишати дочку саму в домі жалоби. Що ж

Розара не така погана жінка, скільки разів виносила вона мені в поле маслянки, коли я працювала в них, нищечком від старого, звісно. Мені аж жаль стало плести на неї, але так їй і треба, нащо йшла за такого глитая.

Почекай, Свату, не перебивай мене, я все тобі розповім, що і як. Біжу я з тим папірцем до Анежки — дивіться, шановна панно, чи я не правду казала? Щоб я — та не рознюхала? Габришеві тепер сам дідько не може. Тільки боронь вас боже — на мене ні слова, бо тоді я пропала, не виправдаюсь уже перед ними, а маслянки таки шкода. Але яка я дурна, мелю про якусь маслянку, а тим часом таке скоїлося, що тобі волосся на голові стало б дуба, коли б ти не був лисий. Напевно, кінець світу настає, що люди таке витівають. Подумай лишень: возом, парою коней приїхав Габриш темної ночі на кладовище, украв хрест із могили Йозефового діда, поклав його на віз і — до міста, щоб там написа збили та нового викарбували.

Але, щоб уже з самого початку, — йду, як ти знаєш, уранці з молоком до панни, аж бачу раптом — Габриш із Вашеком-п'яницею до шинку йдуть. Може, горе йде запивати, думаю собі. Може, зі злості на Зузку з Анежкою, що так допекли його з тим мармуром? Бачиш, Свату, і тут не зрадило мене моє передчуття. Знаєш, що вони запивали? Ніколи не вгадаєш! Хрест покійного Йозефового дідуса! Посвячений, мармуровий, із написом: «Тут спочиває Йозеф Вискочіл, селянин, умер року божого 1898, порядковий номер 321». Ось тобі і Габриш, чи спало б таке на думку тобі, вченій людині? А той старий, бач, знайшов, як дати собі раду — просто наче оце його чую: «Нехай тобі, Зузко, твій проклятий склеп, де притуга найбільша — божа неміч найближча».

Шинкарева Терка сказала мені, що Габриш замовив шість чарок горілки, але сам не пив; та то ще не все: опісля він дав Вашекові ще літр сливовиці, Вашек потім кричав по селу вночі, що він продав Ісуса Христа за літр горілки. Я це на власні вуха чула і сказала йому: «Чи ти, дурню, вже пекла не боїшся?» Він мене за те трохи не побив, мене, стару жінку! Та я таки сказала йому: «Шибениця тебе не мине, Вашеку! Подумай лишень: хрест, ніби ту корову на ярмарку, продали».

Дуже хитро Габриш зметиковав. Думав собі: «Склеп полетів до дідька, гроші та кож, і як його зробити, як викрутитись, щоб і мармур був, і щоб не витратитись, як придумати, але ж не вкрадеш — не проживеш». Ніби зараз Онджея, грішника старого, чую, бачу наскрізь його грішну ду-

шу. Напевне, побачив дідового хреста на цвинтарі під муром. Оце так знахідка, думає собі, а потім зустрів Вашека — то була друга знахідка! Чого б він мав питати Йозефа, коли дідусь був і Вашеків? За горілку Вашек зробить що завгодно. Та й нащо питатися за хрест у Йозефа, комуніста, правда ж? Однаково він про віру не дбає.

І начхав Габриш на Йозефа, запряг коней та й поїхав із хрестом до міста, до майстерні.

Але це ще не все, Свату! І мене воно зачепило! Подумай лиш, мій старий бовдур допомагав Габришеві в тому блюзнірстві: вантажив хреста на віз. Казала я Войтекові — бачити тебе не хочу, за чарку слив'янки ти вдруге допоміг Юді продати Христа, доведеться взяти з тобою розлуку. Але знаєш, він був уже під чаркою, то тільки заіржав, мов кінь, на мої слова і — бувай, Марічко! Послав мені, негідник, поцілунок і пропав у темряві, тільки й бачила його. Тепер, мабуть, у Забіяка сидить, та все одно, я його там знайду, хай начувається!

Бачиш, Свату, що далі, то гірш. Хрест іщез, і вся заковика в тому, що Вашек його продав, а на це він не мав ніякого права. Бо хрест колись придбав Йозефів батько, а не Вашеків, той також був не кращий за сина. Я тоді — скільки духу — біжу до Йозефа, розповісти йому цю новину. Ніяк знайти його не могла, аж нарешті побачила в корівнику. Викликаю його на одне слово, мені не хотілося говорити вголос, бо там була Емілька, а вона ж родичка Габришева. «Дуже важлива справа, — кажу Йозефові, — такого ще не було, відколи світ стоїть, і не буде». Все йому виклала, що бачила й що винюхала в селі. «Хрест у твого діда вкрав, — кажу йому, — він, старий Габриш, що ти на це скажеш?»

А він дивиться на мене й мовчить, аж мене злість бере, я йому: «Опам'ятайся, Йозефе, ти комуніст, тебе обікрали реакційонери, а ти нічогісінько? Чуєш, що я тобі кажу, дідів хрест поцупили, твого діда! То й що, кажеш? Таж той хрест належить Йозефові Вискочілові, твоєму рідному дідові. Навіщо? Ти ще питаєш? На возі відвезли його до міста, щоб ім'я твого діда переправити на ім'я Францека, розумієш мене? Йозефе, ти цього так не залишай, ти йому, Габришеві, цього не даруй, бо я тоді тебе знати не схочу. Це ж крадіж, наруга над пам'яттю про діда і над тобою, Йозефе. Дідусь, напевне, в домовині перевернеться! А Онджея, бач, уже й мур цвинтарний не спинив. Та ще й цвинтар своїм возом відгною опоганив, доведеться тепер місце останнього спочинку наново освячувати. Анежка аж за голову схопилась, коли про

все це почула. Ти, Йозефе, не барися, біжи мерщій до суду».

Нарешті я розбуркала Йозефа, він тоді каже, що це вже занадто, це вже до неба волає, я йому, каже, покажу, тому ненажері, тому куркуляці, вже зовсім людей не соромиться! Все село аж гуде, Свату, я всіх оббігала і всі в одно: цього так лишати не можна. Хіба вже той паршивець і кари господньої не боїться? То ми, Свату, за цього соціалізму так доробилися, колись такого зроду не було, щоб добрі католики хрести крали. Бувши панотцем, я б Габришеві розгрішення не дала. Казала я Анежці, хай панотець не спускає йому, аж поки не покається. А Йозефові я там потемки за корівнею ще сказала: «Ти йому цього не подаруй, старому хамлюзі». Йозеф, правда, спершу зігнав оскому, налаявши Габриша, а тоді як зарегоче, аж за живіт схопився, що й я не могла його втихомирити. Каже: «Більшого пройдисвіта я ще не бачив, — і знову реготати, мало плота за корівнею не повалив. Аж заходиться:—Як то він... того хре... хреста тягнув, ме... мерзотник», — і знову регоче. Мені урвався терпець. «Чи ти сказивсь, — кажу йому, — що ж тут смішного, хіба то не твій хрест, хрест твого діда?» — «Та мо... мого ж, мого, і ото він справді туди во... возом заїхав?» З мене цього було вже занадто. Я йому кажу гостро: «Коли ти не даси цій справі ходу, не підеш до адвоката, не позиватимеш його, то не навертайся мені на очі, прощай!» А він навздогін мені кричить: «Не бійся, Марічо, я йому по... покажу, я його навчу, буде він знати, як хрести красти!» — і знову в сміх. — «То це він своїм во... возом цвинтар опоганив, еге, Марічо?» Я ще довго чула за собою в темряві, як він реготав.

А тепер скажи мені, Свату, будь ласка, що мені думати про Йозефа? Хіба це християнин? Ні віри не має, ані пошани до мертвих. Що знає такий безбожник про вічне життя? Дулю, пробач на слові. От і добери, що й до чого. Я в житті своєму гіркому багато чого бачила, але таке мені навіть не снилося. Бачиш, синку, мені це в голові не вкладається. Габриш — мерзотник над мерзотниками, ти мені хоч що кажи. Розіна казала, що такого спалити було б замало. А Міхалічка каже — списати б усе це та послати президентові, хай уряд знає, які в нього піддані. А я б позов учинила, адвоката б найняла — судити його, негідника, щоб він без останніх штанів зостався. А тоді дати йому в руки жебрацького костюра, ото б йому, паскуді, пасувало, в нього ж одна нога коротша. Вже й цвинтар від нього треба стерегти, я казала про кукурудзу, але що там кукурудза проти хреста за літр горілки!

Гній із хліва

Сьогодні Йозеф зумисне встав раніш за Габриша. Однак не треба думати, що Йозеф і справді був такий лихий на нього — він просто щось надумав. Навіть засміявся, згадавши, як Маріча розповідала про те страхіття з хрестом.

«Ач, куди його, поганця, завела жадоба. Ну, так йому й треба. Сором який! Та він у мене в жмені, паскудник. Бовдур старий, аж шкода його».

Йозеф не пішов просто селом, а навмисне подався поза городами, обійшов Габришеву стодолу, зайшов у двір, роздивився, послухав — ну, пора, старий уже в хліві, корів чистить.

«Побачимо, що з цього буде. Тепер я поморочу вам голову, пане Габришу. Тепер ми нарешті поговоримо. Може, й до цвинтарного муру вас притисну. Побачимо! Той літр сливовиці дорого вам обійдеться, отут ви трошечки дали маху».

Габриша він застав у хліві самого.

Привітався, як годиться, побажав добро-го ранку і тут же помітив, як пересмикнуло хазяїна. Тепер, подумав Йозеф, із цього тіста можна щось зліпити.

— Ви, бачу, теж раненько встали, — мовив він.

— Устав, устав, що ж удієш, роботи завше по вуха, — ніби нічого й не сталось, відказав той, перед цим теж чемно відповівши на Йозефове привітання. Правда, поза спиною йому пробіг мороз. Крутить у руці вила, не знає, що далі: чи ще набрати на них гною, чи кинути їх. Тоді враз рішуче застромив їх у купу гною, глянув на корів, витер об штани руки. Жаль: Йозеф прийшов сюди не для розваги. Габриш здогадується, з якої хмари грім.

— Гній із хліва... — промовив він за хвилину. — Чи є краще добриво за гній із хліва...

— Корівки у вас гарні, пане Габришу. Ота недавно отелилась? — питає Йозеф навмання, мовби нічого й не сталося.

— Отелилась? Котра? — стримано перепитує хазяїн і тільки кашкета на голові поправляє. Обережно зиркає на Йозефа, що пильно дивиться кудись поміж корів.

Йозеф, видно, не дуже поспішав з розмовою. Позіхає, роздивляється, скося зиркає на хазяїна. Бачить його, дідуганову грішну, зморшкувату душу, бачить і те, що він мов сам не свій — знервований, настраханий, ніби його піймали на гарячому.

— Не знаю, як почати, пане Габришу, але думаю, ви вже знаєте, чого це я так рано до вас прийшов.

— Цебто як, Йозефе, звідки ж я маю знати?

— Сказати правду, мене це трохи здивувало. Не те, щоб я зовсім спантеличився, ні, але, подумав собі: «Грім би тебе побив, оце так історія!»

— Не знаю, яку ти історію маєш на увазі...

— Пане Габришу, а скажіть, чого ви, власне, вчора надвечір їздили до міста?

— До міста, питаєш? А чого це тебе так цікавить?

— А хоч би того, що й я міг би поїхати з вами. Я ж мав час. Владнали б усе за одним заходом.

— Цебто що?

— Та я про ціну. Можна ж було б у міс-ті разом усе оцінити. Вага, якість — я ж не фахівець.

— Який фахівець? Стривай, що ти хочеш цим сказати?

— А те, що не хочу дерти з вас зайво-го, не знаючи ціни.

— Не розумію, про що це ти торочиш.

— Таж про мій мармур, що ви, не знаєте? Його чортзна-скільки гатунків: є чорний мармур, шведський, а наш, на дідовій могилі, був світлий, жовтавий. Той, кажуть, найдорожчий, ото і є справжній мармур, його буцім аж з Італії привозять, а знаєте ж, довіз щось коштує, того він такий і дорогий. Я просто щоб помилки якої не вийшло.

— Навіщо ти мені, Йозефе, все це розповідаєш? — уїдливо питає Габриш й осміхається, але видно, що йому не весело.

Йозеф ніби навмисно неквапливо припалює цигарку.

— Хай тобі чорт, погасла, тут наче протяг... Питаєте, пане Габришу, навіщо я вам усе це розповідаю? Щоб не збрехати. Я трохи вибився з грошенят, якось у цьому місяці не можу звести кінці з кінцями.

— Слухай, Йозефе, не розігруй мені тут комедії, кажи ясніше і без манівців. Чи, може, хочеш із мене посміятись?

— З якої речі я маю з вас сміятися? Що це вам спало на думку? Мені, далєбі, йдеться тільки про ціну.

— Якщо ти про той хрест, то я можу тобі сказати таке: ми з Вашеком уладнали все, як і належить. А щодо тебе, то ти мені колись сам сказав, що до того дідового хреста тобі нема ніякого діла.

— Звідки ви це взяли, пане Габришу? Чи не з отієї розмови в полі на вітер?

— Бачу, що зуби шкіриш, тішишся. Скажи, куди ти хилиш?

— Це я зуби шкірю? Мабуть, швидше ви жартуєте. Отож слухайте, щоб вам було

ясно: мені треба двір вимостити, я телевізор взяв у кредит, треба виплачувати, і хлопець не дає спокою з тим піонерським табором. Отож зайва копійчина не завадить.

— Так ось, той хрест я купив у Вашека і квит. Вашек помагав і відвезти. — Голос Габришеві аж зривається.

— Не знаю, Габришу, але чи не ошукав вас часом той Вашек? Бо він, шахрай, не мав права його продавати. За літр горілки — ото він такий, паскуда.

— Як це не мав права?

— Ну й жартун же ви, пане Габришу, щоб вам та не знати, що то мій тато поставив дідові хреста. Та дарма, я гадаю, ми якось домовимось. Ото чудасія була, заходжу я вранці до Вашека, а він лежить на дивані, як сніп, і очима не бачить. Кажу йому: «Здоров, братику, як ся маєш? Ну й обкрутив же ти Габриша!»

— Годі вже, Йозефе, що ти з мене дурня робиш!

— Тихо, сусіде, я ще не скінчив.

— Яке там тихо, облиш цю комедію. Яке мені діло до того, хто ставив хреста, я нічого не знаю і квит. Це ще треба довести, викласти папери, рахунки, свідків знайти.

— А чого ж, знайду.

— Це ще побачимо, а зрештою, можна й побалакати.

— Знаєте, Габришу, мені б дуже не хотілося йти з цим до адвоката або до народного комітету.

— Мене не залякаєш, Йозефе.

— Хіба я вас лякаю?

— Кажі зразу, що і як, скільки ти хочеш?

— Скільки? Не знаю, не хочу вас грабувати, хто його зна, яка йому ціна.

— Камінь уже вивітрився, поганенький, та й у майстерні я ж маю заплатити. То що, скільки?

— Треба подумати...

— Мабуть, я справді дав маху. Слухай, Йозефе, дам тобі п'ятдесятку — і хай буде святий спокій. Такі хрести жебраки продавали по тридцять і по п'ятдесят крон на Лешні, коли зносили старий цвинтар. Тоді я прогавив. То що, згода?

— Ви з дешевого краю, пане Габришу.

— Більше не дам.

— Не знаю, але треба б щось додати.

— Хай буде натурою, дам тобі ще кроля.

— Кроля? І ви думаєте, що я вам упіймаюся на такий гачок? Так ось, скажу вам навпростець, дідовою пам'яттю я не торгую. Я хотів лише дізнатися, що ви за один. Хреста відвезіть туди, звідки взяли, і досить балачок. Що б я вдома Мадлені сказав? А послушали б ви, що жінки в селі говорять. Що у вас, мовляв, сорому нема. Не

знаю, не знаю, як ви викрутитесь із цієї халепи і хто вас із неї вирятує.

— То ти, виходить, справді, з мене дурня робив? Іди ти під три чорти, всі йдуть під три чорти, що мені до твоєї Мадлені й до баб? А Розара як? Хоч би її пожалів, її ж грець поб'є з усього цього! Хоч її пожалій, ти ж комуніст. Та дідько з тобою! Я нічого не вкрав, я купив хреста і квит.

— Що ж, побачимо. І не кричіть, самі в усьому винні. Бувайте!

— Йозефе!

Та Йозеф тільки рукою махнув, вийшов надвір, Габриш за ним, кричить, розмахує руками погрожує, благає. Йозеф виходить за ворота й навіть не оглядається, тільки осміхається собі під ніс, як то кажуть.

«Ну, стривай, Йозефе, по-поганому — так по-поганому. Чи я не давав тобі коней для кооперативу? Ну, в мене твердий лоб, а в тебе хіба ні? Іди, йди! І собаку можна перевиховати, а втім, як знаєш. Іди, йди, бодай не вернувся!»

Бачили такого! Голова!»

Лихий повертається Габриш до хліва й не знає, за що братися, за що вхопитися, що робити, кричить своїм писклявим голосом, б'є Красулю, зганяє на ній оскому.

«Приніс того Йозефа чорт на мою голову! Ач який, він не торгує дідовою пам'яттю! Добрий який! Навіть своїй партії він честі не робить, ніби я не знаю директив тої їхньої партії. Бачу, вирішив він зі мною по-справжньому стягтися! Хай спробує, не боявся я і гіршої халепи, не злякаюсь і цієї!»

А все ж таки Габриш почувається не дуже добре. Яке вже тут добро! Ну хіба це життя? Нарешті він розгублено сідає на краєчок корита, сухою долонею проводить по обличчю, по тому найжаченому зарості, і дивний сум огортає його. Подивився на свої мозолясті долоні, й так йому враз шкода себе стало, така довкола пустка, бідність, порожнеча. «Боже, ходжу, як харпак, сам собі всього жалію. Чи я коли щось мав на світі? Нічого! — І тут його думка мимоволі кудись збочує, блукає, немовби зачіпає радість, красу, молодість — усе те, чого, власне, він і не знав ніколи. — Еге, голубчику, пізно жалкувати за цим, коли вже постарівся. А тепер тільки крізь шпаринку в плоті те життя можеш підглядати. Бач, куди тебе завела твоя дурна впертість!»

Невідомо, доки сидів Габриш у такій глибокій задумі, аж раптом здригнувся, ніби прокинувся, побачивши біля ніг свого кудлатого пса Горішка. Якось нерішуче почував його, свого єдиного товариша, за вухом. Ось, тварина безсловесна, та де там безсловесна! Ач, як розумно дивиться на хазяїна, співчуває немов, прислухається.

— Ох ти моя тваринко безсловесна, песику мій кудлатий, живеш ти й не знаєш ніякого клопоту! Мабуть, тільки ти мене розумієш. Тільки ти єдиний по-справжньому любиш свого хазяїна, тільки ти, песику. Ну що ж, Горішку, видно, й нам доведеться на старість обновлятися, переробляти себе за новою модою. Навряд, навряд чи ми з тобою зможемо! Іще, гляди, сколективізують нас обох, друже. А може, нам у громаді буде веселіше, як ти гадаєш? Стривай, песику, мені щось сійнуло в голові! О, я вже знаю раду на тебе, Йозефе, і на ту святенницю з парафії. Я всі ваші плани розладнаю, знайте, що не марно в мене на плечах оця макітра! Я ще вам покажу, голубчики, хто такий старий Габриш.

Матінко пресвята

Зібралася, здається, вся рідня. Маріча, що вже відбубоніла свої прощальні молитви, обережно прослизнула до світлиці і скромненько стала в кутку. Видно, вона не прикидається зворушеною, а й справді така. В цей особливий день, коли, здавалося б, треба в покорі думати про смерть, про тягар розлуки, думаєш, однак, казна про що — зовсім не про жалобу, а про все те, що сталося за останні двадцять чотири години, і про те, що ще може статись.

Лойзек при всім параді, в рясі, хоч по ньому не видно, щоб він якось це усвідомлював; він наче зовсім не дбає про поважність, що годилась би йому, як головній особі в тій церемонії, яка має ось-ось відбутися,—в останньому прощанні з Францеком. Він глибоко замислений, це правда, але якось не так, якось по-іншому, ніж треба; ось уже вдруге перетнув світлицю од вікна до вікна, не звертаючи уваги на присутніх, що аж надто похапливо вступались йому з дороги.

З-за дверей сюди долинає неугавне бубоніння — молитви тих, що прийшли прощатися. Анежка опустила очі, дивно бліда, навіть молилася якось неухважно, а рясні сльози так і котяться їй по щоках, ніби й сама вона збирається попрощатись із цим світом. Йозеф дивиться кудись у вікно і бозна про що думає. Узка — в чорному, як і всі зрештою, руки її важко лежать на колінах; вона байдужа до всього, що діється навкруги, тільки уста сьогодні міцно стулила, люта на всіх присутніх. Є в тому, певне, і біль розлуки, останнього прощання з сином, бо це ж таки її син. Габриш — той неспокійно совається на стільці, вже кілька разів і надвір вибігав, ніби хотів під-

рахувати присутніх, та враз повертався назад. Йому все здавалось, що люди аж надто цікаво на нього оглядаються, і ще він наче боявся, щоб тут, у кімнаті, без нього нічого не сталося. Одне слово, ніде не можна знайти собі спокою, тим паче, що навіть не знає, куди поділася Розара.

Жофка ще одягається, можливо, Розара з нею. Є тут і дальші родичі, вчитель Говаділік, Францеків дядько, з дружиною; вона потай, щоб ніхто не бачив, їсть цукерки і не дуже ввічливо розглядає відсталу чоловікову рідню. Немає тут Тоніка, він надворі біля труни, обкладеної вінками. Він також, певно, думає про щось своє, особисте, не чує, не бачить того, що діється довкола, оцього нескінченного моління, що має, мабуть, полегшити бідній Францековій душі розлуку з домом. Цілка (додамо для повноти) допіру прийшла і зразу вгледіла Тоніка. І дивиться, очей з нього не спускає, дивується, не розуміючи, чи це справді він, чи можливе все те, що сталося позавчора. Чимось занепокоєний, Тонік раптом обернувся і, побачивши Цілку, весь спалахнув. А їй очі загорілися щасливими, пустотливими вогниками, і йому здається, наче він знову опинився над прірвою, що їй не видно дна, або перед якимось трохи не чудотворним образом.

Деяке замішання викликала грішниця Марія, ота відштовхнута всіма в родині жінка, що лиш тепер, у більш ніж поважному віці, пізнала, що таке життя. Вона також у чорному й оскільки, хоч би там що, належить до їхньої родини, то, відбубонівши абияк свого отчеша, наважилась постукати в двері великої світлиці — «вітальні», де в цей час у тяжкій мовчанці сиділи всі родичі. Габриш зрадів її приходові, хоча вчора не пустив би її навіть на поріг. Нібито і в її появі він бачив якийсь порятунок від напруження, що ніяк не спадало. Усі не без цікавості звели очі на Марію, від чого, мабуть, і їм полегшало. Цікаво, що Габриш якось аж надто покvapно запросив її сісти. «Знайшли кого, сусідонько, припрошувати, — в'їдливо подумала Маріча. — Вигнати б її, хвойду, щоб аж захурчала! Мені, бач, стільця в тебе не знайшлося! Ну, Онджею, цього я тобі повік не забуду!»

Решти родичів, мабуть, не варто перераховувати — досить сказати, що всі стільці зайняті, oprіч, правда, Лойзекового. Молоть, — яка тут є, — стоїть по кутках.

Дальший наш запис матиме переважно діалогічну форму, бо події, що відбулися потім, розвивались дуже швидко, та й шкода мені було марнувати тієї фантастичної чотиривимірної кіноплівки, бо настрої присутніх нам і так уже добре знайомий.

Ось він, той запис:

— Добре, хоч розгодинилося,— перша озвалась Маріча.

— Авжеж, Марічко,— хапається за слово Габриш.

— Коли в такий сумний день іде дощ, воно ще сумніш робиться,— підмальованими губами промовляє та, що лиш тепер пізнала, що таке життя.— Не люблю, коли йде дощ, як зразу все відмінюється, коли засвітить боже сонечко!

— Над ранок хмарилось, але тепер, бач, розійшлося.

— Що?— замислено перепитує Лойзек.

— Розійшлося, панотче.

— Що розійшлося?— не розуміє Лойзек.

— Та хмари ж, панотче.

— Ага...

— Ой, Марічко, таж тобі нема на чому й сісти,— звернув на неї увагу Габриш.

— Нічого, сусіде, я постою, я до цього звикла, цілий божий день не присяду, все бігаю.

— Ти що, за поштаря?— осміхається Йозеф.

— А чом би й ні, село довге, набігаєшся, поки скрізь побуваєш.

— Так, так...

— Сумний день...

— Авжеж сумний, Францек іще б міг бути серед нас.

— Атож, чоловік при повній силі, мене це дуже вразило, але нічого не вдієш...— позіхає вчитель.

— Які у вас на вікнах гарні завіски, це Розарка плела?

— Еге ж, вечорами, коли випаде вільна хвилина, так, знічев'я, витребеньки.

— Не кажіть, пане Габришу, дуже гарні. А ось і сама господиня. Хвалимо ваші завіски, це ви самі плели?

— Сама.

— Павучки і хрестики, дуже гарно, скільки тут рядів?

— Сто ві...— не кінчила, не змогла докінчити Габришка.

— Розарко, не треба плакати, сльозами горю не зарадиш. Знаю, знаю, це нелегкий тягар. І навіщо ці люди отруюють один одному і без того гірке життя?

— Справді, навіщо?

— Скільки тої муки на цьому божому світі...

— Найгірше те, що вони часом один до одного — мов ті вовки в овечій шкурі, ніби й без того мало страждання та прикрощів.

— Так і я думаю, панно, ви ніби мої думки читаєте.

— Так, я теж багато міркував над цими проблемами,— втручається вчитель.— І дійшов висновку, що матеріальний добробут не завжди є запорукою щастя. Ми б дуже збідніли, якби втратили духовне; так, ду-

ховне — це те, що нас підносить, звільняє з кайданів матерії. Звісно, не всі дотримуються цієї думки, але, дякувати богу, ми маємо свободу думки, — трохи стомленим голосом закінчив він.

Йозеф скоса глянув на нього, але нічого не сказав.

Маріча погоджується з паном учителем:

— Еге ж, пане вчителю, головне, щоб людська душа мала свою волю.

— Так, так, я також про це думав...

— Хто? Ви, Габришу? Розкажіть комусь іншому!— накинулася на нього Маріча.— Боже!— скрикнула вона перелякано.— Мені оце подумалося, що я забула ключ у дверях, бо останнього разу, як була в місті, то лишила свою халупу незамкненою. А знаєте, люди вже не крадуть, як давніше.

— І не кажіть, Марічо.

— Авжеж, панно, навіть цигани вже не їздять у своїх халабудях.

— Тільки ж, Марічко, ми самі те бачили, — нині бувають іще нікчемніші типи, ніж ті цигани.

— Ну що ж, різних клопотів і нині не бракує,— обережно докинув Габриш.

— А вам, пане Габришу, я теж хотіла б дещо сказати, коли вже ви заговорили про клопоти. Недавно я отримала дуже дивного листа, дуже образливого, як сказати прямо. Щоправда, лист той не підписаний, анонімний. Та після всього, що сталось позавчора, я вирішила, що ви, мабуть, до нього причетні.

— Який лист?— Габришеві аж дух перехопило, але він отямився і мало не вигукнув:— Я нічого не знаю.

— Це був анонімний лист, пане Габришу, — ще раз повторила Анежка.

— Ви, мабуть, сплутали адресу, панно!

— Аби ви не сплутали. Як вам не соромно отакі прикрощі людям робити, пекло та вічну погибель на них накликає. Скільки живу, я ще не одержувала таких мерзенних листів. Оце такий із вас католик?

— Я вже сказав вам, що нічого не знаю.

— На бога, нас же чекає похорон, останнє прощання з Францеком.

— Але ж, панотче, ви самі мені казали, щоб я так цього не залишила. Та ж тут є більш ніж очевидні докази на того, хто писав. Він зачепив не тільки мою честь, а й вашу, панотче, і то найбрутальніше.

— На жаль, так. Це справді паскудний вчинок.

— То, виходить, на мене думають, що це я писав того листа?

— А хіба ні?— кидає Маріча.

— А ти чого сюди пхаєш свого довгого носа?

— Не знаю, у кого він довший.

— Чого це ти до мене присікалась?

— Тільки не викручуйтеся, Габришу, ми порівняли ваше письмо з анонімкою, усе збігається.

— Я навіть не знав, що з Газетярки ти стала вивідачем.

— Бачите, вже впіймалися.

— Я?

— На бога, батечку, ти ж присягав, що нічого не знаєш!

— Нічого я не писав! А з тобою, Марічо, я ще побалакаю.

— Сусіди, дуже прошу вас, облиште про це, все з'ясується, і кожний дістане по заслугі. Панно, дуже вас прошу, не годиться ж так, це не гідне нас у таку сумну хвилину, коли там люди моляться. Замокніть, прошу вас. Це ж ганьба!

— Справді, панотче, це все не гідне нас, принизливе для людської душі. Я така ображена, що мовчати нізачо не буду!

— Панно, сусіди, парафіяни!

— Ну, кажи вже напростець, Анежко, годі тобі закидати наздогад, хай я писав чи не писав, однаково своє слово я скажу, чуєш, мені вже твої хитрощі в печінках сидять!

— Ну, ну, кажіть, не соромтеся, пане Габришу, я послухаю, хай усі чують і знають, що ви за один, який ви негідник!

— Батечку, опам'ятайтеся!

— Відчепись! Все скажу, пресвята Анежко, чом ні? Заносишся вище всіх, кожен у селі тебе боїться, панотцем нас лякаєш, але, як уже на те пішло, то Лойзек, перепрошую, панотець у сто разів кращий від тебе, бо нікого не жене мітлою до костюлу.

— А я хіба когось жену мітлою? Чи бачив хто мене з мітлою? Чи я якась відьма? Чули, люди? А мітла на декого справді знадобилася б!

— От бач, такі є мітла!

— Авжеж, є! Передовсім на вас! Кого ви хочете навчати, коли ви, старий скнара, навіть небіжчикам не даєте спокою. Ось у Зузки, матері Францекової, хотіли відібрати склеп, хотіли її обікрасти, щоб ваші тисячі цілі лишилися!

— Може, мільйони?

— Ім'ям божим, пане Габришу, закликаю вас, заткніть нарешті грішну пельку.

— Я, панотче? Хай її перше ваша куховарка заткне!

— Батечку, помовч уже, на бога!

— Нехай вона замовкне! Ти мені, Анежко, хочеш щось виказати? Я знаю, ти злякалася, що тобі доведеться висипати грошенята, як Зузка вмере, я добре знаю твоє милосердя, лисице! Це ти Зузку намовила не віддавати склепу! У тебе все підраховано, скільки вам парафія дає, скільки береде за службу божу, за похорон, за весілля і бо-

зна ще за що. Маєш холодильник, машину, телевизор, може, тобі ще літак потрібен?

— Матінко пресвята, батечку, Онджею!

— Чуєш, панотче? Заступіться ж за мене, нещасну, ні, це вже неможливо, бачите, чуєте, ще й кричить, панотче!

— Панотця сюди не мішай!

— Досить, Габришу! І вас, панно, прошу, з мене цього досить. Що це ви собі дозволяєте, Габришу?

— Я, панотче? Не кричіть на мене!

— Мати божа, святогостинська, Онджею, пожалій хоч мене, свою дружину!

— Я, Маріча, раджу вам, панотче, зі свого дурного розуму, ви цього так не подаруйте! А ви, Габришу, покайтесь!

— Сама покайся, в тебе гріхів цілий віз.

— Чуєте? Хамлюга!

— А хто ти така, коли перед тобою треба замикаати хату, як перед злодієм?

— Я не краду, як дехто!

— Ану повтори!

— Не боюся я вас, Габришу! А своє поле накажу виорати трактором, хай вам та ваша шкапа здохне, досить я напрацювалася на вас за маслянку!

— Оце такий ви католик?

— Кращий, ніж ти, Анежко! Ти мене хочеш учити віри?

— Боже мій!

— Людоньки!

— Не розумію, де це я опинився?— дивується вчитель.

— Не втручайся, Вінцеку,— просичала дружина і з хвилювання проковтнула аж дві цукерки.

— Годі вже, хай вам чорт!— утрутився Йозеф.— Пане Габришу, киньте, люди почують, невже вам не сором? В костюлі днюєте й ночуєте, а тут розійшлися, мов два люципери.

— Хай він кине, він! Подивіться, що він мені написав, гляньте, він відьмою і сатаною мене називає і навіть не відмовляється, сам признається! Це він, він писав!

— А хіба ви, панно, справді відьма чи сатана? Пльоньте на нього, а ви, Габришу, часом не збожеволіли? Ось товариш священик, чи то пак Лойзек, панотець, правду каже, облиште!

— Хай він облишить, Йозефе, він хай облишить, бо я вже вся аж трушуся, вся тремчу! Яке він мав право, він, що за крейцар здатен людину вбити, згвалтувати!

— Еге ж!

— До чого я тільки дожилася, і в такий день, у своїх, у родині, о...

— Онджейку!— падає перед Габришем на коліна Розара.— Ради спасіння душі своєї, Ондро!

— Кари божої ти не боїшся, старий безсоромнику!— кричить Маріча.

— Не кричи, Марічо, ще твого крику тут бракує.

— Пане вчителю, пані вчителька, панотче, ой, кінець мені, я вмеру!

— А ти, Онджею, хіба не мав дитини до шлюбу?

— З тобою не мав, Марічо, що тобі до цього? Я не відмовляюсь, я не корчу з себе святу Єновефу.

— Ні, я більше не можу. Коли він так дозволяє собі нас ображати, панотче, то це, мабуть, остання моя година, ні, не хочу більше жити, не маю сили — а хоч би й дитина, Геленка моя, так, я маю її, кожний має, і вона моя, є і буде, нікому її не віддам і не дозволю Геленку ображати, нікому, ніколи! Невже я гірша за людей? Мабуть, тільки ви, Йозефе — бо ще не влізли в оцей бруд — зрозумієте нещасну матір, і ви, панотче... Лойзеку, не покидайте мене! Хай світ про все дізнається, про все! А ви, Габришу, ще в пеклі горітимете! Знаємо ми вас, дочок повіддавали заміж, де більше корів, і синів поженили на маєтках, знаєте, хто ви такий? Ненажера останній! І я дякую богам, що прийшли комуністи, бо старий Габриш зжер би все село, дякую тобі, Йозефе, ти єдиний маєш людське серце!

— Йозефа кличеш на поміч? О, я знаю, що ти маєш на меті. Ось я тебе козирем, хай і моє пропадає! Йозефе, запиши мене до кооперативу. Я, Онджей Габриш, порядковий номер сто п'ять, хочу вступити до кооперативу, а ти, Анежко, лусни зі злості!

— Негідник, знає, як до Йозефа підступитись, а що з дідовим хрестом буде? Йозефе, ти йому цього не даруй, не приймай його до кооперативу!

— Може, тебе, старої відьми, буде питатись?!

— То я стара відьма? А хто ти?

— Якщо хочеш, Йозефе, я зараз подам заяву.

— Ні, пане Габришу, не гарячіться, заяву треба подавати до правління. Навіщо так поспішати?

— А що, дістав по пиці, Онджею?

— Облиш, Марічо.

— Це я, Йозефе? Ну, гаразд. А тобі, Онджею, старої відьми не пробачу. Ніколи не забуду.

Поки всі галасували, Лойзек стояв у задумі біля вікна. Напевно, все те, що він бачив і чув, глибоко його вразило. Ще б пак ні. Бо там лунали слова не вельми шляхетні й християнські, і вони не могли його не вразити. Він знову пройшовся по кімнаті, і знову присутні запобігливо вступилися йому з дороги.

— Так ось воно як, любі сусіди й парафіяни... Тільки що ж вам на все це відповісти? Говорили ви тут один одному правду

в вічі. Але все те, що тут сказано, почасти стосується й мене... І ось я не знаю, просто не знаю, що говорити.

Лойзек зупиняється, розгублено обводить поглядом світлицю, дуже схвилюваний. Тоді знов починає ходити в щонайглибшій задумі. Всі навколо припинили. Тільки Марічо покашлює й зацікавлено поглядає на всіх, ніби промовляючи: «Матінко пресвята, що то тепер буде?»

— Не знаю, як би це вам сказати, — врешті нерішуче озивається Лойзек. — Кожний з нас, напевне, має за душею бодай невеличкий грішок, ми ж добре знаємо один одного, бачимось трохи не щодня, а скільки разів зустрічався я з вами в сповідальні чи на службі божій. Та й у мар'яж я ніколи не відмовлявся зіграти — по-сусідському, по-приятельському. Але оте, що допіру сталося, просто... в голові не вкладається. Я ж вас благав, — даремно, щоправда, — вгамувати свої пристрасті, не ганьбити серця свого, чинити, сказати б, згідно з вірою святою і вченням господа нашого Ісуса Христа. Та де там! Мені здається тепер, що добре насіння, яке я намагався посіяти, не зійшло.

Лойзек умовк і, закривши руки за спину, знову почав ходити від вікна до дверей.

— Я дійшов висновку, що я теж, мабуть, не той, ким би мав бути і за кого ви мене, певно, вважали. Але не про це тепер мова. Тут згадано те дитя в Уезді, і автор анонімного пасквіля теж вельми нетактовно торкнувся цієї проблеми. Так, ми любимо це дитя, і я цілком згоден з присутньою тут Анежкою, що вона справді відкладала потроху грошенят, аби Геленка щось мала, як виросте — може, й на посаг, на навчання тощо. Я, правда, за грішми ніколи надто не ганявся, хоча, звісно, і в злиднях жити не мав охоти, бо це ж, образно кажучи, треба бути дурнем довіку.

А вас, панно, прошу: годі вже вам лити сльози, — повернувся він до Анежки, та враз мовби й забув про неї. — Кінець кінцем, я навіть радий, що все так обернулось і що все тут було висловлено напростець. Можна б поговорити й про довіру, якщо я її заслуговую, хоча, як людина, чом би я її й не заслуговував? Ні, не перебивайте мене, прошу вас. Ось, наприклад, я поважаю Йозефа, дуже шанував і Францека, хоч і надто рідко бачив його в святому костюлі. І до решти ставився чемно й тактовно. Ніколи не робив ніякої різниці між людьми, і якщо мені чогось шкода, то тільки оцього лицемірства, почасти й мого власного, що так довго мене мучило. Ось я чую, як там надворі мої парафіяни моляться біля труни ревно чи радше запопадливо; ну що ж, нехай молитви їхні дійдуть до бога, але, що вдієш,

коли чорне сім'я дияволове знайшло місце у серцях ваших, хоч, може, й не назавжди.— Обличчя Лойзекове знову спохмурніло, він знову став на коротку мить суворим пастирем своїх овечок, суддею й учителем, хоча й явно безпорадним.— Але я хочу говорити насамперед про себе, як воно все вишло. Мої батько й мати хотіли, щоб я вчився на священика. От я й вивчився. Матінка, небіжка, аж плакала зі щастя. А я ту ніч проплакав із горя й жалю. В цій грі мені не стало козирів. Не перебивайте мене, Анежко, прошу вас. Я інколи питаю сам себе: «Чому воно все сталося так, а не інакше?» Відповідь на подібні питання, як мені здається, не дуже втішна, скорше навпаки — сумна.

Я б міг, пане Габришу, притягти вас за все до відповідальності й добре провчити, але я цього не роблю. Що ж до мене самого, то богові, мабуть, і справді можна служити інакше й краще, без того лицемірства, про яке я вже згадував. Отож я до певної міри й щасливий, що все сталося саме так, як сталося, що все, як то кажуть луснуло. Я вже, мабуть, справді не схочу бути ворогом свого власного щастя, цебто щастя земного, бо і його ж посиляє нам Провидіння. Та й хто б це не хотів вільно тішитися життям, людською любов'ю, мати втіху в невинній дитині так само, як ви маєте втіху в своїх дітях. Я прощаюсь...

Лойзек не доказав, не зміг. Сльози, що-правда, він нужньо вгамував, зібравши всю свою силу. І водночас йому аж мороз пробіг поза спиною на думку, куди це він зайшов, куди його завели язик і серце. «Напевно, сам чорт мені нашептав»,— майнуло в голові. Але він зразу споважнів, ніби замилювався сам собою, ніби хотів будь-що спити до дна келих гіркоти, стати по-своєму героєм дня.

В ту дивну хвилину майже ніхто з присутніх—ані Маріча, ані Зузка, ані навіть Габриш,— не зміг стримати болісно-щасливих, гарячих сліз зворушення. Лойзек відвернувся і помацки сягнув до своєї сумки, що в ній приніс рясу, але потім знову поставив її й завагався — що робити далі?

Прикру мовчанку й збентеження раптом порушила Жофінка, що на превелике здивування всіх з'явилась на порозі в барвистій сукні. Всі заціпеніли. Жофінка тихенько зачинила за собою двері і поволі, якось розгублено, ніби йшла по тоненькому льоду, обкрутилась довкола себе, бозна з чого безмежно щаслива. Ще й обдивилася себе якось аж захоплено.

— Лишенько, дитина моя!— кинулась до неї на смерть перелякана мати.— Що це на тебе найшло! Боже мій, дитя моє бідне, Жофінко! Жофінко!

— Ну, як я вбралась, га?— незважаючи на матір, мовила Жофінка.— Знаєте, я хочу бути гарна, молоденька. Щоб була, мов та квіточка, як казав колись Францек, коли ми ще не побралися. І не дивіться так на мене, бо я зараз сховаюсь, а тоді шукайте.

— Царю небесний, за що ти нас караєш! Що це на тебе, нещасна дитино моя, найшло? Схаменися, Жофінко! Батечку, це ти винен, це на тебе кара божя впала, на всіх нас за гріхи наші. Лишенько, дитино моя!

— Я вам подобаюсь, панотче? Чи гарна я, дядьку Йозефе?— не зважає на цей крик Жофінка, мовби не чує й не бачить нікого, мовби опинилася в якомусь райському саду.— Францек мій завше казав, щоб я носила вищі підбори, тоді я струнка, як лозинка. Що ще вам сказати? Серденько мені так б'ється, яка я нині гарненька, ах, ви навіть не знаєте, яка я, подивіться лишень на мене.

— Жофінко, донечко моя, опам'ятайся!

— Ще цього нам бракувало,— по-своєму збентежився Габриш.

— Так вам і треба, ось і маєте, та що там казати, всі ми гарні,— озвалася Маріча.

— Але ж, матусю, ви мені сукню помнете, сльозами намочите, яка ж я тоді буду? І що скаже Францек? Чого ви плачете? Я гніваюся на вас, щоб ви знали.

— За гріхи, за гріхи наші господь нас карає,— бідкається Габришка.

— Всі ми грішні,— кається Маріча.— Всі, скільки нас тут є. Тільки вона, лілея, троянда, голубка чиста. Це, напевно, господь навмисне між нас, вовків, ангела свого послав, аби ми прозріли в блуді своєму.

— Господи боже, дитино моя бідненька, так не можна людям на очі показуватись, ох, що тільки з нами буде, голова паморочиться, це вже смерть, смерть моя!— Розара, мати, падає на коліна перед Жофкою, обіймає ноги своєї дитини.— Хоч би вже скоріш умерти!

— Ще ти мені будеш комедію грати... краще встань та допоможи їй, хай одягнеться як слід, сорому не робить.

— Цить, батечку, душі в тебе немає, замучив ти нас, усіх замучив!

— Я — вас? Ану тихо мені, та ворушись!

— Звірюка ти, грубіяні! — Габришка аж задихається, встає, мов нежива, й підносить руки, ніби проклясти чоловіка хоче.

Та Маріча не дає їй цього зробити.

— Облиш його, старого дурня, ідіть, ідіть, Жофінко мила, голубко моя, ідіть, ідіть, Розарко, я допоможу вам.

— І я допоможу, Розарко,— озивається Зузка, і вони вдвох із Марічею обережно виводять Жофінку.

Розара йде слідом за ними, заточується,

крізь сльози не бачить нічого: ще одна добра душа підтримує й її.

Лойзек, що весь час мовчав, сумно дивиться у вікно, кудись у далечинь, Анежка сидить нерухомо, бліда, як смерть, з останньою сльозою на віях. Мовчать усі, тільки «тітка з міста», як її називають, нервово зашаруділа пакуночком, витягла з нього останню цукерку й шепнула чоловікові:

— Видно, збожеволіла молодиця.

— Здається, що так. Мабуть, з горя, а може, це й спадкове,— відповів той і зміряв поглядом Габриша.

— Чого вам?

— Та нічого, пане Габришу, то жінка, питає, котра година.

— Година?

Раптом розчиняються навстіж двері, й на порозі з'являється Маріча, геть захекана:

— Людоньки, ворухіться, час похорону вже минув, що з вами, вже пора виносити, не баріться, панотче!

— Що, прошу? А, справді... Ні, ні. Не знаю, пробачте, але я не можу, ні, не можу,— скорше до самого себе промовив Лойзек, ніби щойно прокинувся після тривалого сну, і взагалі він якийсь чудний.— Ні, не можу, не можу,— промовив глухо.

— Боже, панотче, що це з вами?— злякалась Анежка.— Боже, що з тобою? Може, тобі погано, Лойзеку?— підбігла вона до панотця.

Однак той обережно відсторонив її від себе і знову втупив очі у вікно.

— Пробачте, прошу вас, але після всього цього я не здатний служити відправу, ні, не можу.

— Як то, панотче? Люди надворі, повний двір он, навіть усі не помістилися, аж на вулиці стоять, ціле село, всі миряни,— нетямиться Маріча. «Що то буде з Францеком?»— думає вона. Їй здається, що це сниться якийсь лиховісний, страшний сон, вона справді не розуміє, чи це сон, а чи дійсність.

Жахнувся й Габриш, перелякалися всі.

— Це ж кінець світа буде,— стогне Маріча.

З усіх боків тільки й чути: «Панотче, боже, що ж тепер буде, схаменіться, Лойзеку, боже». Врешті не лишається нічого, як утрутитися Йозефові: перелякана Маріча схопила його за рукав, щоб не мовчав, а сказав своє слово голови.

— Скажи, Йозефе, ти голова, бачиш он панотця, який він на виду, мов схибнувся, йди роби щось, рятуй нас.

— Пане парох, я не хотів би втручатися, це не моя справа, але мені здається, пане парох, що сьогодні однаково вже пізно відступати. Нічого з вами за один раз не станеться, а так же зчиниться переполох, на-

рікати почнуть, невже на сьогодні ще не досить? Отож, пане парох, я гадаю, що нічого з вами не станеться.

— Ви так думаєте, Йозефе?— невесело подивився на нього Лойзек, ніби тільки він, голова, міг дати йому раду й настанову в цю скрутну хвилину життя.

— Добре, Йозефе, ходімо,— сказав він, ніби, тонучи, хапався за соломинку. Мабуть, і справді в своїй меланхолії він зайшов надто далеко, а тепер наче знайшов хоч якийсь вихід, коли не остаточне розв'язання проблеми, в якій заплутався.

Маріча, що навмисне відстала, каже до Йозефа:

— Бачиш, який священик, тебе, безбожника, послухав, ото світ настав...

— А ви куди?— зупиняє вона в дверях Тоніка з Цілкою.— Куди пхаєтесь?

— Що з Жофінкою?

— Справжнє нещастя, дітки.

— Я чув, що вона нібито зовсім розум утратила з горя.

— Усі ми, мабуть, подуріємо, Лойзек і Анежка, і я сама вже як дурна. Ох, Жофінка, сердешна, квітчасту сукню надягла на похорон, подумати тільки, це вже кінець, погибель! Але послухайте, дітки мої, новину! Ото очима закліпаєте! Тоніку, Цілко! Нізащо не вгадаєте! Де вам угадати! Не бійтесь більше старого, батька себто! Що я хочу сказати? І ви ще питаєте? Твій батько подав заяву до кооперативу.

— Як то, мій батько?

— Твій, дурнику, а чий же? Хай я крізь землю провалююсь, коли брешу. На власні вуха чула. Ой, молодятка мої, радійте, ваше зверху! Думаю, чи й мені не податись до того кооперативу, щоб потім самій не залишитись. Швидше, дітки, бо не доженемо!

Прощання

Шляхи господні часом і справді невідомі. Ось і Лойзек, що врешті якось аж занадто охоче біг через сіни, аби виконати свій священицький обов'язок, — похоронну відправу, — виходячи надвір, несподівано спіткнувся на порозі, і всім здалося, ніби чиясь рука не зовсім чемно виштовхнула його з дверей. Може, нічого особливого в тому й не було—таке може статися з кожним, — але якийсь шибеник захотів, а кілька жінок злякано відскочили: одній з них Лойзек мало не влетів у обійми. І хоч лункий ляпас свідчив про те, що вищезгаданий шибеник одержав по заслугі за свою невихованість, пригода ця мала великий, вирішальний вплив на дальший Лойзеків настрій.

Звісно, Лойзек така сама людина, як і будь-хто (цим ми, звичайно, не хочемо сказати, що в його вдачі не було ніяких характерних рис). І його дуже глибоко вразило все, що відбулося в світлиці. Цього він аж ніяк не чекав. Це схоже було на невдячність, більше, на грубість, неповагу, та ще й від досить близьких йому людей. І тоді в ньому прокинулось щось подібне до жалю, в його душі озвалось якесь давнє, чисте почуття й пробилось несподівано назовні, сянуло давно засипаною в купі попелу іскрою, готовою спалахнути полум'ям. Може, досить було б жменьки хмизу, щоб вона справді спалахнула полум'ям. Однак сталося зовсім інше. Лойзек якось аж надто радо вхопився за Йозефові слова, немовби йому приклали бальзам до роз'ятреної рани. Йому стало легше. «Справді, за один раз нічого зі мною не станеться», — подумав він. Ну, а потім той поріг, що об нього він так негарно перечепився, хоча й був з іншої опери, але й ця подія досить сильно вплинула на поранену Лойзекову душу. Він відчув, як у ній закипає злість, і не тільки на себе, але й на все і всіх довкола. Ні, він не вилаявся, стримав себе, та шкода — та давня чиста іскра так і не спалахнула полум'ям, завмерла.

Лойзек, як ми вже знаємо, священик і надзвичайно практична людина, зовсім не мрійник; він і про бога не дуже дбає, не те що про релігійні церемонії та формальності, хоч від своїх парафіян із цілковитим правом вимагає дотримувати їх, бо врешті це питання обов'язків і дисципліни мирянина, і тут нема й не може бути ніяких жартів. На що б воно подобало, коли б ті миряни не замовляли, скажімо, відправ за упокій душі й не платили по двадцять п'ять крон за кожну відправу? І взагалі, що б воно вийшло, коли б люди захотіли обходитись без усяких інших послуг цієї церковної, об'разно кажучи, крамнички? Без усього того, з чого весь час так щедро сиплеться йому в кишеню? Стільки гусей, качок, свинини, добра всякого! Яким би коштом такий Лойзек міг тоді репрезентувати небо на нашій земній планеті?!

Досить влучно сказала одного разу Маріча, коли її Войтек почав нарікати на Лойзека: «А ти що думаєш, дурню, священик, слуга божий, буде сіно їсти, мов яка худобина?»

Ми трошки відійшли від справи, але зовсім не марно, як побачимо пізніше. Видно, не так-то воно легко зректися всіх цих чисто земних вигод.

Але повернімось у двір, до Лойзека. Гляньте, як він раптом навдивовижу рішуче обійшов катафалк, не звертаючи уваги на людей, що намагалися звільнити йому

дорогу. Лойзек, бозна-чому, зовсім забув про всі церемонії й швидким кроком попрямував просто до воріт. Усе рушило, посунуло за ним, навіть не шикуючись у ряди, родичі небіжчика прощтовхалися ближче до катафалка, де їм годилося йти, всі стиха гиркали один на одного, щоб якось навести лад у проводі, поки вийдуть на вулицю. Зузка з Розарою взяли попідруч Жофку, вбрану вже в чорне.

А Лойзек? Відтоді як він мало не впав на порозі, його огорнула якась неприязнь до людей, до своїх парафіян. «Чорт би вас ухопив», — думалось йому. Коли він ото так вилетів із хати, його навіть було пойняло почуття якогось задоволення; іншими словами, йому приємно було бачити, як люди сахнулись перед ним. І взагалі йому здалося, що вони не варті, щоб він служив їм, оцьому сільському набродові; особливо був лихий на старих жінок, хоч добре й не знав, чому саме на них.

Щось у цій Бжезувці раптом збридилось, і то дуже.

Здавалося, що вся ця потолоч не варта навіть його мізинця, що вони не гідні його як священика.

«Аби вже скоріш кінець цій комедії», — майнуло йому в голову, хоча треба віддати йому належне — він зразу ж дорікнув собі за цю думку. Та марна річ — злий дух уже, видно, опанував його розум, і полізли в голову думки: «Знайшли собі попихача — то байстря їм охрести, то звінчай їх, благослови до ліжка, то похорон відправ, то молись їм чортзна за кого, то висповідай — кінця-краю нема.

Погань — отой Габриш, дурень старий, або Маріча, відьма, господь з нами, а лукавий згинь! Ну, тепер тутешні плетухи матимуть поживу, вже вилупили баньки на нього, мов у цирку. Тих баб без ліку, тиснуться до священика, руки б усе цілували, якби хоч молоденькі дівчатка, а то якісь, даруйте, старі шкапи».

— Швидше там з хрестом! — злісно grimнув Лойзек на причетника.

І раптом сталося те, чого в історії Бжезувки ще ніколи не було — замість йти поважно, неквапно, як годиться в жалобному проводі, люди якось мимоволі наддавали ходи.

— Матінко пресвята, ото був поспіх, на майдані вже чвалом бігли! — оповідала потім Маріча.

Не набагато краще було й на цвинтарі. Хор не знав, коли почати, і так вийшло, що й не почали, хоч були вже й наготувались. Просто якось не вийшло. Здавалося, що ніхто й промовляти не буде, та Лойзек усе ж розпочав своє прощальне слово.

«Краще б уже й не починав, — подумала ображено Маріча. — Оце таке казання? Оце хіба так проводжають небіжчика? Перше, бувало наплачемось, слухаючи панотця, а тут хоч би що, все насухо. Корабель якийсь тоне, моряки, вантаж, бий мене сила божа, до чого тут, на цвинтарі, моряки? Страхіття! Добре, що Йозеф виступив, якби не він, то вже й не знаю, але і в нього нічого доладного не вийшло».

Сказати правду, страхіття ніякого там не було, але не було й дуже гарно. Лойзек справді почав із того, що смерть людини — це як загибель корабля в морських глибинах, але нічого не сказав про родину, не висловив свого співчуття, а про Францека згадав аж насамкінець. Як пак він говорив?

Зрештою, послухаємо його:

— Бо що таке людина? Розбитий корабель, що потопав в бездонних глибинах бурхливого океану вічності. Коли корабель тоне, моряки не залишають на ньому жодного вантажу, що обтяжував би його: кидають у безодню все, що можна кинути: провіант, одяг до останньої сорочки. Всю земну марноту. Тож питаю вас: чи може той, хто прощається з земним існуванням, кинути щось у безодню, аби полегшити себе? Може, відповідаю! Може скинути з себе гріхи свої, що тягнуть нас донизу, мов жорно на шиї, бо нема гірше, як, потопавши, бути обтяженому гріхом, сказати б, первородним і так далі. Та ніхто зі смертних не може позбутись цього тягара без допомоги священика, чия освячена рука завжди готова поспішити на поміч ослаблій руці вмируючого, бо лиш палець священика, намащений свяченим елеєм, торкаючись ніг, вух, очей ваших під час соборування, стає для нас у цю буремну хвилю, як то кажуть, рятувальним поясом. Хай простить тобі господь усе, що завинив слух і погляд твій, який жадібно прагне всього, мов у біблійного Давида, що крізь шпаринку в садку стежив за Сусанною...

Ту мить Лойзек уперше усвідомив, що збочив з дороги, говорить не дуже мудро і що про це він навіть не збиравсь говорити. Але так воно вже буває, — як зіб'єшся, говорячи, з думки, то нема вже порятунку, як з гори далі котишся, мовби зразу відмовили всі внутрішні, розумові гальма.

Ще Лойзек не докінчив, а Маріча досить нерозважливо бовкнула, що говорить він «ні в тин, ні в ворота». Але найбільше не сподобалась та Сусанна, що за нею так жадібно стежив біблійний Давид. Коли вже йшла додому, гукнула Зузці, чи то, бува, не за нею якийсь Давид стежив. Тільки кінець Лойзекового промовляння сподобався Марічі — коли священик згадав про Францека, що все своє життя був вірним

шанувальником Найсвятішого серця господнього та діви Марії семиболісної.

А це чомусь зачепило Йозефа, і на загальне збентеження знову сталося те, чого ніхто не чекав, принаймні на цвинтарі. «Я тобі дам семиболісну, я тобі покажу, — розізлився Йозеф. — Там, у хаті мало не розплакався, а тут уже знову показуєш свої попівські зубки!» І не було в світі сили, що б могла Йозефові завадити, щоб він, комуніст і безбожник, не взяв слова. Ніхто цього не чекав, і тим більше було загальне здивування, коли безбожник Йозеф дуже гарно заговорив про життя, про Францека, яка це була людина і батько, як він самовіддано і некорисливо допомагав людям за німців. І Жофінку згадав, нещасну матір двох сиріток, оцінив її мужність, не забув і про маленьку Марженочку, про Пепіка. Він сказав: «Наш спільний людський обов'язок — завжди допомагати матері й дітям, бути для них порадиниками, коли вони стануть повноправними членами нашої великої родини». Тільки по Йозефових словах люди заплакали. Гарно дуже в нього вийшло — крім хіба останніх слів.

— Гарно дуже вийшло, батечку, тільки тій семиболісній краще б ти дав спокій, — не стрималась Мадлена, коли поверталися додому.

— Справді? — в'їдливо запитав Йозеф.

— Що це з тобою зробилось, батечку, що всіх нас у сльози увігнав, тільки панотця не треба було зачіпати, бо знову балач-ки підуть по селі.

— Кинь, Мадлено, не вчи мене.

— Тим кінцем ти все зіпсував.

— Нічого не зіпсував! Татова правда, — підтримала батька Цілка. — Невже ти не бачиш, мамо, як Лойзек прикидається, що то за пройда. Хоч би ту семиболісну Францекові не пришивав, шахрай. Невже Францек був якась баба-богомолка? До костюлу не ходив, уже й заяву до партії подав, яке має право священик плескати, що йому заманеться?

— Я не захищаю панотця, але хоч би ти, батечку, якось лагідніше сказав.

— Лагідніше? Бачили таку? Цілка добре сказала. То тільки ти весь час боїшся, умовляєш, руки заламуєш, аби тільки чоловік твій чого не втнув. Тисячу літ ми живемо вдвох, і одно тільки й чуєш — «ох, господи», «боже мій», «матінко пресвята, що воно тільки буде!»

— Ти боягузка, мамо.

— Ну, чого ти так скисла, матінко, ніби в тебе стодола згоріла? Невже я зробив якийсь злочин? Сказав, що парох помиляється і що Францек шанував іншого святого, що він знайшов дорогу до іншої правди

на цьому світі, до Маркса. Невже це брехня? Хто брехав, я чи священик?

— Хіба тобі не видно, мамо, що брехав Лойзек?

— Хоч би того Маркса не згадував.

— Яке там «хоч би»! Чи ти мене не знаєш? А якщо я для тебе дурний, то, будь ласка, хто нас примушує життя одне одному отруювати?

— Тату, це вже зайве. А ти, мамо, не плач. Коли ти вже не будеш така? Я тобі дивуюся, гестапівців не боялась, а тут перед Лойзеком і бабами вся тремтиш. І взагалі, вам обом дивуюсь, тобі й таткові. Любите ж одне одного, а завше щось між вами негаразд. Ет, бодай вам!

Життя йде далі

Літо. Пора досягання. Обважнілим колоскам і не в гадці, що сіячева рука змінилася, що вона стала міцніша, мудріша, ширша, механізованіша, що це вже не та давня жменя, зціплена в лякливій спазмі себелюбного «я». Давно вже не видно миршавого жита поруч своїх дорідніших, щасливіших сусідів. Вітер, і той веселіше та вільніше дме над широчезними ланами, що їм кінця й краю немає. Межі переорано, лиш одна нивка одноосібна лишилась під лісом, де вперто боронить свій власний маленький світ останній з бжезувських могикан — Йожка Цвачек на прізвисько Чанкайші. Він, як запевняє Маріча, дожидає, поки «оце все лусне». Самотній вовк, і на згадку про нього вже й старий Габриш сумно хитає головою. Ще б пак, коли він, Габриш, іще торік у квітні «збагнув» новий «дух часу».

Правду сказати, в тому «дусі часу» він і далі бачить тільки розрахунок і все рахує й рахує, та дарма, то вже не ті підрахунки, новочасні, колективні, тут уже не обійдеться без вищої математики. Новий «дух часу» пішов на користь і Розарі, ще б пак, їй зразу легше стало. І не тому, що вона не працює, навпаки, працює, як віл, але тепер бачить наслідок своєї праці, бо має свої трудовні, а що вона колись мала в свого Онджея? Хоч тепер, на старі літа, вона зрозуміла — в перерахунку на трудовні, — що вона має свою людську ціну, що вона тепер рівна з Онджеєм, така сама порядна людина. І взагалі тепер, на старість, завдяки цим бісовим трудовням, стали вони з Онджеєм якось краще ладнати.

Коли вже зайшла мова про Габриша й Габришку, треба згадати й Жофінку. Тоді, після похорону, її віднесли з цвинтаря не-

притомну. Тиждень не верталась до тями. І здавалося, не вернеться. Та якось там оклигала — але хай нам про всі бжезувські новини розкаже Маріча. Бо вона якраз вийшла надвір, я вже бачу, як вона витягує шию, дивиться, дивиться, мабуть не впізнає мене.

— Не впізнаєте, Марічо?

— Господи, чи це ти, Свату? Дивлюсь, приглядаюсь, думаю собі, кого це чорти несуть, думала, може, хтось з округи, але чого б той чухрав пішки? Чого це ти так довго не показуєшся? Ой, відколи це ти не був тут! Ох, старіємо, братику, вже й голова моя трохи не вся сива, і крижі болять, ет, шкода говорити.

— А взагалі як? Що нового?

— Не знаю, з якого кінця й почати. Після Францекового похорону все якось уляглося, люди ніби переказилися, ти ж знаєш, яка тоді була веремія! Шкода згадувати. Цілка з Тоніком уже побрались, також нашвидкуруч, знаєш, молоді; але Розіна, ота гергепа, казала, ти її знаєш, що Цілка буцімто була вже на третьому місяці, коли весілля справляли. І ото таке хоче стати вчителькою! Ну, Свату, такого б уже й не слід допускати. Оце називається виховання? Здається, про це й на комітеті говорили. Бідолашна Цілка стільки наплакалася! Що ж, хай кожен робить, як знає, пригадай, що ми замолоду виробляли! Ох, де ті часи!

Габриш пішов угору, тепер уже бригадир рільничої бригади, в цьому він тямить, але, думаєш, змінився? Грім з неба — жене людей на роботу трохи не ломакою. Недавно виступав на зборах, каже — жито згромадимо і квіт. Бог не дарма дав чоловікові кишеню, то щоб порожня не була!

А знаєш, Свату, люди йому плескали, мов навіжені. Щоб кишеня, каже, порожня не була! Ото хвилософ, а правду сказав, кожне хоче заробити. О, наші люди, братику, вміють працювати, щоб ти знав, цього року ми перші в окрузі обсіялись.

Питаєш про Жофінку? Вона вже оклигала, але я полаялась через неї з своїм сином Метудом, думала, влаштую хлопця, та де там — шкода говорити! Думаю, чого ж — Жофінка вдова, дім на п'ять світлиць, іще не така стара й собою показна, біля дому садок і як родить, а що якби її посватав Метуд, бо лікар казав, що їй би вагітність не пошкодила, напровадила б на інші думки. Але Метуд, поганець, знайшов собі вже Здену Папучарову, що ото працює офіціанткою в ресторані в місті. Отака нинішня молодь.

Лойзек, питаєш? Уже й сліду нема. Зразу після тої історії він добився перевodu, навіть не знаю, в яку парафію. Ще б пак, він,

негідник, добре все розрахував, так, либонь, і святі на небі розкошують. Накивав від нас п'ятами. Знаєш, баби жалкували, на його останньому казанні плакав трохи не весь костьол. Тепер маємо нового панотця, якогось Іноценца Вейражку, кажуть, із самої Чехії, але парафіянам байдуже, бо від тої переміни ніхто не збіднів. Але що там балакати, Лойзек був Лойзек, а цей новий якийсь сухар, ніколи навіть не пожартує. Як тільки приїхав, я зразу побігла до нього, щоб, чого доброго, мене котра з баб не випередила, і оповіла йому все достоту, що в нас робиться, як я мучусь на цьому світі — кажу, чоловік мій комуніст, син Гонза почав пиячити, гультай та й годі. Який був добрий синок, Свату, а тепер шукаю по шинках. Отака подяка за всі мої турботи, це він у батька вдався.

А запаніли всі як, щоб ти знав! Усяке ніщо має мотоцикла, щось одинадцять автомашин є в селі, хіба колись таке було? Поглянь, Габриш також має антену на даху, ловить Остраву, довгенько просиджують з Розарою біля телевізора. Тільки я не маю досі нічого; годую бліх, як колись казав Онджей, старий Габриш, коли ми посварилися з ним. Ти чуєш, Свату, я — і раптом бліх годую! Ото дочекалася дяки! До самої смерті цього йому не забуду, паскуді, а знаєш, він уже не ходить з тою залатаною матнею. Я ж йому родичка. Як хочеш його, агронома, подражнити, запитай: «А що, мармур буде?» Про той хрест йому й не нагадуй, чорти беруть його зразу.

Та що тобі казати, перше було, коли йдеш з лісу, насамперед впадає в око костьол, а тепер? Нова корівня! А праворуч, зразу біля дороги, ще один такий мунумент — пташарня. Мовби й не наша Бжезувка! Та чого ж тепер дивуватися, що люди вже й на Місяць деруться, в той космос. Усе це одна політика.

Ти чуєш, моя онучка Лідуночка, в серпні

їй буде шість, мого найстаршого сина первісточка, прибігає вчора з вулиці й питає: «Бабусю, а що таке Кубак чи то пак Куба?» Подумати тільки, таке пискля, а вже й воно нині знає більше за бабусю. Страшна розбишака, але я її, крихітку, дуже люблю. Господи боже, що їх, гороб'яточок, чекає на цьому світі? Війни я боюся, а бог, бач, хоч би що, мені б зо дві такі блискавки в руки, я б знала, що робити. А він старий, всемогутній і всевидючий, не знає?

Лідуню, зараз же мені злізь із груші! Поглянь на неї, пустунку! Мушу йти до неї, бо ще впаде. Приходь до нас увечері, маю трохи сливовиці, приходь.

Що ще до цього додати? Я гортаю свої записи, порпаюся в думках, здається, ні про кого не забув. Ах, Зузка! Ця просто помолоділа і, незважаючи на свої старі літа, ще пнеться заробити якийсь трудовень, хоч у дочки їй живеться, як у бога за пазухою. Оце вже, напевно, і все. Але ж ні! Там на цвинтарі над могилкою, дбайливо прикрашеною трояндами, є надгробок з жовтого мармuru, того, що вночі його вкрали, а вдень про нього домовилися. На тому надгробку золотими літерами викарбовано Францекове ім'я, а під ним віршик:

«Щоб він спочинок
Знайшов у Бога,
Ти не вагайся,
Молись за нього».

Історія, однак, не закінчується, життя йде далі, поважно й весело, сміх зустрічається зі сльозами, старе з новим, минуле з майбутнім. Триває спір двох епох — епохи старої, що відживає своє чи вже й віджила, і епохи нової, що потихеньку та помаленьку, але рішуче знайшла свою дорогу до Бжезувки й оселилась тут навіки.

З чеської перекладали Прокіп ГОНТАР
та Євген ОСЕЧКІН

Делегація керівників жіночих організацій Фінляндії в Українському товаристві дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами.
Фото П. Чемериса.

ВИДАНО У БУДАПЕШТІ...

Мабуть, найталановитіші—ті архітектори, які будують мости між народами. Такі зодчі мусять мати велику ерудицію, непересічний талант. В нашій рідній літературі геніальними зодчими були Іван Франко, Леся Українка, Максим Рильський... Справу цих велетнів продовжують наші сучасники.

Шандор Петефі — угорський Шевченко — заговорив українською мовою завдяки чудовим перекладам Леоніда Первомайського (книжечка вибраних поезій витримала кілька видань), Юрія Шкробинця (поема «Апостол», Ужгород. «Карпати». 1968). Микола Лукаш переклав «Трагедію Людини» Імре Мадача.

Ужгородське видавництво «Карпати» спільно з будапештськими книжковими фірмами надрукувало угорською мовою твори Тараса Шевченка, Леоніда Глібова, Михайла Стельмаха, Олеся Гончара, Юрія Дольд-Ми-

хайлика. Угорське видавництво «Європа» надрукувало в перекладі Єви Гріґашші відомий роман Юрія Яновського «Вершники», а також великий том творів Остапа Вишні. Перу Єви Гріґашші належить чимало інших перекладів з української літератури.

Навіть короткий експурс в українсько-угорські літературні взаємини не може обійтися без згадки про те, що закарпатський краєзнавець — учений і письменник Петро Петрович Сова зробив переклад давньоруського епосу «Слово о полку Ігоревім» на угорську мову, і цей переклад наші будапештські друзі визнали найліпшим.

В свою чергу угорці видали в перекладі на свою рідну мову велику антологію «Українські новелісти» («Європа», 1968)¹. В цій збірці

представлена українська новела як класична, так і сучасна. Тут видруковані твори близько п'ятдесяти авторів.

У книзі надруковані новели класиків — Г. Квітки-Основ'яненка, О. Стороженка, П. Куліша, Ю. Федьковича, Марка Вовчка, Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка, Т. Бордуляка, Б. Грінченка, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, Модеста Левицького, О. Маковея, Л. Мартовича, Л. Українки, В. Стефаніка, М. Яцківа, Марка Черемшини, Г. Хоткевича, С. Васильченка, А. Тесленка.

Окремі письменники, як В. Стефанік, І. Франко, М. Коцюбинський та інші, представлені й кількома творами.

Сучасна українська проза представлена іменами Остапа Вишні, О. Слісаренка, П. Панча, О. Довженка, А. Головка, Г. Косинки, Б. Антоненка-Давидовича, О. Копиленка, І. Сенченка, Ю. Яновського, Ірини Вільде, Л. Первомайського, М. Стельмаха, М. Томчання, О. Гончара, І. Чендея, П. За-

¹ Ukrán Elbeszélők, Európa, 1968.

гребельного, Р. Іваничука, Б. Харчука, Григора Тютюнника, Ю. Щербака, В. Симоненка, Є. Гуцала, В. Дрозда, Валерія Шевчука.

Збірку «Українські новелісти» склала Шаро Коріг, а вийшла вона під загальною редакцією Ласло Шандора.

Наприкінці антології «Ук-

раїнські новелісти» вміщена «Післямова» й бібліографічні довідки про наших письменників, автором яких є Ендре Бойтар. В «Післямові» висвітлюються й питання українсько-угорських літературних зв'язків.

В. ФЕДИНИШИНЕЦЬ

м. Ужгород.

У КІЛЬКА РЯДКІВ

У Варшавському видавництві «ПВ» вийшла друком книжка під назвою «Поети світу — В'єтнамові». Склали цю цікаву збірку відомі польські поети Леопольд Левін та Юзеф Озга-Міхальський. Передмову написав видатний польський письменник Ярослав Івашкевич.

До збірки ввійшли вірші поетів усіх континентів земної кулі, які виступають проти ганебної інтервенції США у В'єтнамі.

Поруч з поезіями Армана Гатті, Пабло Неруди, Благі Димитрової, Рафаеля Альберті, Ніколаса Гільєна, Олексія Сурнова та інших, у збірці надрукований вірш відомого українського поета Миколи Упеніка «Ми з вами» в перекладі Юзефа Озга-Міхальського.

Обкладинка збірки «Поети світу — В'єтнамові».

Нещодавно в Нікосії, в будинку Кіпро-Радянського товариства було відкрито виставку народного мистецтва Української РСР. На відкритті були присутні представники громадськості Нікосії, активісти Кіпро-Радянського товариства дру-би і культурних зв'язків,

журналісти. З вітальним словом до присутніх звернулася голова Українського товариства дружи і культурного зв'язку із зарубіжними країнами В. М. Дмитрук. Вона розповіла про розвиток народної творчості на Україні.

У залі, прикрашеному державними прапорами Кіпру і Української РСР, були представлені твори прикладного мистецтва з усіх кінців нашої республіки — кераміка, різьблені статуєтки, скляні вироби, національні костюми, виготовлені руками народних майстрів.

Продукцію Радянської України — чавун і прокат чорних металів, залізну руду й магістральні тепловози, кокс й хімічну продукцію, сірку, цукор, олію тощо — охоче купують понад 90 країн світу.

В цьому році наша республіка збільшить експортні поставки своєї продукції в середньому на 10 процентів. Як і раніше, найбільше товарів йтиме у братні соціалістичні країни.

З кожним роком зростає частка України в допомозі, яку подає Радянський Союз молодим незалежним країнам Азії й Африки. Наприклад, підприємства республіки виготовляють обладнання для металургійного заводу Бонаро, що споруджується в Індії. Він буде потужніший за Бхлайський металургійний комбінат. Десятки фабрик і заводів України виконують замовлення ОАР і Алжіру. Зростають експортні поставки в Іран, Ірак, а також у молоді держави Африки.

Значним попитом користується продукція українських підприємств і в таких капіталістичних країнах, як Японія, Італія, Австрія, Швеція, Фінляндія. Тут охоче купують чавун і прокат, а також верстати, екскаватори та іншу продукцію. США і Канада стали постійними імпортерами віконного скла.

В свою чергу, в минулому році на Україну надходила продукція з 67 країн світу. Наша республіка купує на міжнародному ринку обладнання для підприємств легкої і харчової промисловості, тролейбуси, трамваї, труби, взуття, тканини, меблі та багато інших виробів.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

РЕЕСТР КАТАСТРОФ.

Скільки затонулих кораблів перебуває на морському дні? Два американські вчені спробували відповісти на це запитання. На підставі даних англійської страхової компанії Ллойда та інших джерел, вони встановили, що за останні 2 тисячі років жертвами Нептуна були в середньому 500 кораблів на рік. Висновок: нині на дні океанів покоїться не менше мільйона кораблів. Інакше кажучи, на кожні 14 квадратних миль морського дна припадає один затонулий корабель.

МЕНША СЕНСАЦІЯ?! Як

повідомляє преса, пілоти американського космічного корабля «Аполлон-8» Борман, Ловелл і Андерс отримали після свого польоту лише кілька тисяч листів. Це зовсім незначна цифра в порівнянні, наприклад, з тією зливою кореспонденції, яку свого часу одержав Чарлз Ліндберг, що перелетів Атлантичний океан. Він отримав на протязі місяця близько 3,5 мільйона листів, 100 тисяч телеграм і 14 тисяч бандеролей. Аби всім відповісти, йому довелося найняти 15 секретарів. Підраховано, що якщо він сам спробував писати відповідь на кожний лист, то лише на саме їх читання йому довелося б витратити 25 років.

ЗЛИВА МУДРОСТІ... 3

1966 року вибрані твори Мао Цзе-дуна (у чотирьох томах) вийшли в Китаї тиражем у 150 мільйонів примірників. «Мала червона книжечка» (цитатник) надрукована тиражем в 740 млн. примірників, тобто понад один примірник на кожного китайця, включаючи немовлят і неписьмених. Загальний тираж брошур і збірок творів Мао перевищив 2 мільярди примірників. Найменшим тиражем вийшли «Поезії голови Мао» — «лише» 96 мільйонів книжок.

Ю. КОБИЩАНОВ

ПЕРШІ СТЕЖКИ

Радянська країна з моменту її утворення виступала за визволення колоніальних народів з-під ярма імперіалістичних поневолювачів. Після другої світової війни, коли десятки африканських і азійських країн піднялися на боротьбу за свою незалежність, вони постійно відчували братерську підтримку з боку радянських людей. Країна Рад надавала їй надає велику допомогу молодим незалежним державам Африканського континенту в будівництві промисловості і транспорту, модернізації сільського господарства, створенні сучасних учбових закладів, лікарень, осередків культури. Сотні інженерів і техніків, викладачів і лікарів, діячів культури і робітників з усіх республік Радянського Союзу, зокрема і з Радянської України, щедро діляться з африканцями своїми знаннями і досвідом, плідно співробітничують в різних галузях економіки, науки, мистецтва.

В наш час бурхливого розвитку дружніх контактів варто згадати і про тих, хто прокладав перші стежки, вивчав мову і культуру далеких країн, щоб ознайомити з ними своїх співвітчизників.

Паломники

Розігрався щось вітрець мій
 рідний.
 Став палкий неначе той Хамсін,
 Запальний, рвачкий Сахари син, —
 Чи давно ж покинув край мій
 бідний?
 Леся Українка.

Цей вірш написано в Єгипті.
 Єгипет — перший край африкан-

ського материка, де з'явилися українці.

Першим киянином, що побував на берегах Нілу, був ігумен Данило, на прізвисько Паломник. Він приїхав уклонитися «святим місцям» християнства в Африці. Потім паломники з Київської Русі та України пішли «слідами Данила». Так і називалася одна книга, видана у Львові на по-

чатку нашого століття («Як-то Русь ходила слідами Данила», Львів, 1907 р.).

Особливо почастишали паломництва українців до Єгипту, починаючи з XVIII століття. Ченці Макарій та Селіверст з Новгород-Сіверського прибули сюди в 1705 році. Вони відвідали Александрію, спостерігали свято розлиття Нілу, зрошення ланів нільською водою по каналах, дивуючись з родючості землі, що давала два врожаї на рік. З африканських рослин увагу наших сіверюків привернула фінікова пальма, з тваринного світу — «птахи очень великі, називаєми страуси». 1706 року Макарій та Селіверст опинилися в Єрусалимі, де також зустріли африканців: коптів та ефіопів.

Вперше про коптів у Палестині згадує анонімний український «Путник о граде Іерусалиме», написаний між 1597 та 1607 роками. Пізніше — на початку і в середині XVIII століття про них пишуть Іполит Вишенський, ієромонах Варлам з Києво-Печерської

лаври, Василь Григорович-Барський, Серапіон Множинський та інші, пізніші мандрівники.

Чернігівський ієромонах Іполит Вишенський вперше в українській літературі повідомляє про Ефіопію, з складу якої окремо виділяє «Агавешську землю» (Абіссінію). Макарій та Селіверст перші на Україні писали про «хабежів» (абіссінців, тобто ефіопів).

Про те, якими важкими й небезпечними для українців були в ті часи навіть мандрівки в Єрусалим, не кажучи вже про Єгипет, видно з нотаток Серапіона Множинського, ченця Матронинського монастиря, що містився поблизу Чигирина. Греки радили Серапіону приховати свою національність, не називатися ані «русином» (українцем), ані «москалем» (росіянином), щоб не затримали як шпигуна, а видавати себе за болгарина чи серба. Зате мандрівки в далекі країни, міста, подібних до яких не було тоді «в нашій Малоросії», та до «святих місць», з дитинства знайомих з книжок, щедро винагородили Множинського за всі знегоди, що їх він зазнав у дорозі. В Єрусалимі він також бачив «хабежів, або абесинів».

Безумовно, найвидатнішим з українських мандрівників XVIII ст. був Василь Григорович-Барський. Син небагатого київського торговця, він не мав коштів на подорожі, але прагнення «бачити чужі країни» пододало всі перешкоди. В 1723 році юний київський бурсак Барський вирушає в мандрівку, яка триватиме чверть століття!

А вже весна, а вже красна,
Із стріх вода каплє...
Молодому козакові
Мандрівочка пахне!

Так співали в популярній тоді пісні.

Барський обійшов усю Україну, потім побував у європейських володіннях Туреччини, подорожував по Малій Азії, Сирії, Палестині, багато разів відвідав Єгипет. Знаючи грецьку, італійську, арабську і трохи турецьку мови, Барський вільно спілкувався з насе-

ленням, дістаючи відомості, яких не могли б зібрати інші мандрівники.

Освічений українець став впливовою особою в православній арабській церкві, центром якої, поряд з Єрусалимом, була Антіохія.

Барський жваво цікавився пам'ятниками старовини. Він описав обеліск Клеопатри й колону Помпея в Єгипті, стародавні й середньовічні архітектурні споруди в інших країнах. Найбільше враження на нього справили колосальні споруди Баальбека в Лівані: циклопічний храм і тераса з велетенських кам'яних плит. «Какови тии биша людие и какови имеаху храбрости и каково безмерную тяготу возноша на сиецевую висоту!»

Повернувшись на батьківщину, він докладно описав свої мандри, додавши до того опису переклади з грецької. Книжка його мала таку назву: «Пешеходца Василия Григоровича - Барского - Плаки-Албова, уроченца Киевского, монаха антиохийского, путешествия к святым местам в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723 и оконченное в 1747 году, им самим писанное». Довгий час не могли знайти коштів на видання рукопису; проте твір цей викликав таку цікавість, що кияни переписували його від руки. Тільки в 1778 році рукопис був виданий, причому не на Україні, а в Петербурзі, і пізніше витримав кілька перевидань.

Василь Барський докладно описує Нижній Єгипет і повідомляє про колонії коптів в усіх містах Палестини. Кілька разів згадує він і Абіссінію. Проте про ефіопських християн у Палестині Барський не згадує й словом. А втім, слово «ефіопи» не сходить з його уст, але так він називає... арабів-бедуїнів!

Загалом, у XVI—XVIII століттях українці знали з африканських країн головним чином Єгипет, особливо Нижній, а з країн тропічної Африки мали досить невиразне уявлення лише про Ефіопію.

З огляду на історичні причини у XVIII столітті на Україні не

могли з'явитися навіть зародки наукової єгиптології, арабістики чи африканістики.

Перші ефіопісти

В наступному столітті на Україні, в зв'язку із загальним культурним піднесенням, зароджується науковий інтерес до Ефіопії, з'являються перші паростки ефіопістики.

1810 року друкарня молодого Харківського університету випускає «Граматику» І. Орнатовського, де вперше згадується «ефіопська мова».

Та лише через п'ять років українець Михайло Лучкай починає вивчення мов Ефіопії та Єгипту.

Михайло Поп, що взяв собі прізвище Лучкай — за назвою рідного села Великі Лучки, — народився в 1789 році. Освіту здобув в Ужгороді, Надъваране (тепер Орадя в Румунії) і у Відні. Відень був столицею музики й науки і водночас — всеєвропейської католицької та феодальної реакції. Тут скромний український студент у 1812—1816 рр. вивчає богослов'я в уніатській семінарії «Барбареум». Культурні багатства Відня та наполегливі самостійні заняття піднесли Лучкаю до вершин знання й зміцнили в ньому почуття відповідальності за долю свого народу.

Згадаймо, що Михайло Лучкай був молодшим сучасником Скороди і старшим — Гоголя, але водночас — сучасником і земляком петербурзького драматурга Кукольника. Їм обом було тісно в Закарпатті, яке тільки починало тягтися до культурного життя.

Протягом десяти років після закінчення семінарії Лучкай працює архіваріусом Мукачівського єпископства в Ужгороді. 1826 року він дістає запрошення стати капеланом у місті Лукка, в столиці однойменного італійського князівства. Правителем Лукки був українець-уніат; його охороняв загін українців; саме їхні духовні потреби і мав задовольнити отець Михайло Лучкай. З Лукки Лучкай виїздив і в інші міста Італії.

1830 року вийшла друком його

го головна праця з української мови: порівняльна грамати́ка старослов'янської та української мов (власне, карпатських говірок). Наступного року Лучкай повертається до Ужгорода, де стає настоятелем уніатської церкви. Помер він у 1843 році.

Головна історична праця Лучкай, написана латинською мовою «Історія Карпатської Русі», була завершена незадовго до його смерті. Цікавий факт: місцеві українські історики широко використовували цю працю, хоч вона досі не опублікована.

Отже, сліди вели в Ужгород. Восени 1963 року я приїхав в це мальовниче, на диво затишне місто. Я знав, що відомості про працю Лучкай можна дістати у Якова Штернберга, доцента кафедри історії Ужгородського університету. Довідавшись про мету мого прибуття, Штернберг дістав з письмового столу невеликий старовинний зшиток без обкладинки. На першій сторінці — напис російською мовою: «Сей словарь и алфавит написал в 1815 году в Вене Михаил Лучкай и подарил библиотеке мукачевского епископства в 1817 году».

З подивом розглядав я тексти, написані впереміж латиною та ефіопським алфавітом; іноді мені вдавалося прочитати слова і цілі вирази мовою геез, іноді я не міг зрозуміти мови, очевидно, амхарської, якої майже не знаю. Подекуди, як близькі приклади, у словнику наводились арабські слова, але написані невправно, зліва направо, а не справа наліво, як належить. Ефіопські літери також іноді були накреслені нерозбірливо або неправильно.

Ось як описує цей зошит Т. Д. Тютрюмова, досвідчений лєнінградський ефіопіст: «В ньому є не тільки алфавіт і словник, а також текстовий матеріал (молитви), зразки речень, короткі фонетичні коментарі та числівники мови геез. Наприклад, на звороті

першого аркуша наведена молитва «Отче наш» коптською мовою, написана ефіопськими літерами, а також короткий коментар до неї латинською мовою. Другий аркуш містить молитву «Отче наш», але амхарською мовою. Потім також іде текст (паралельний) латинською та амхарською... Другий і третій аркуші містять молитву «Вірую» амхарською мовою. З середини третього аркуша ідуть... біля десяти амхарських речень, близьких за синтаксисом до мови геез... На аркушах четвертому і п'ятому подано короткий словничок (близько 150 слів) мови геез... На п'ятому аркуші... наведені також числівники мови геез... Далі на чотирьох аркушах подано алфавіт мови геез... До алфавіта додано таблицю порівнянь вимови літер мови геез з літерами інших мов: арабської, англійської, французької та угорської. Закінчується алфавіт таблицею дифтонгів мови геез з короткими фонетичними коментарями до них...»

Звідки Лучкай брав матеріали для своїх занять з мови Ефіопії, визначити не пощастило.

Вперше про цей цікавий рукопис згадував чеський вчений Франтішек Тихий. Українській науці він майже не був відомий, поки Я. І. Штернберг не знайшов його знову в бібліотеці Ужгородського університету.

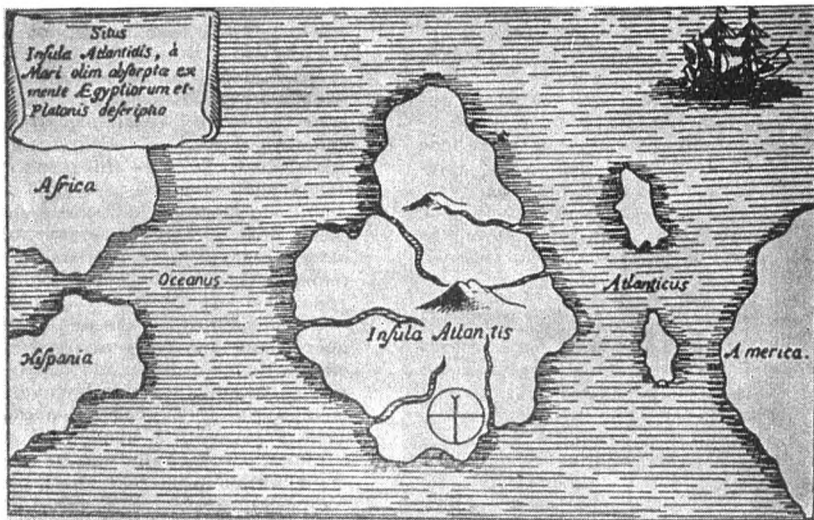
1829 року, коли Михайло Лучкай перебував у Луці, в Харківському університеті було запроваджено викладання мови геез. Курс її читав латинською мовою німецький вчений Б. А. Дорн. Хоч до Харкова він приїхав двадцятичотирирічним юнаком, на цей час у себе на батьківщині, в Німеччині, він уже захистив докторську дисертацію з ефіопської філології. Дорн більше відомий як арабіст та знавець інших східних мов і літератур. Його лекції слухав відомий український історик Костомаров. 1836

року Дорн переїхав до Петербурга, і кинуті ним зерна ефіопістики та арабістики на Україні загинули, не давши паростків.

У 1861 році до Києва приїхав перший російський ефіопіст Порфи́рій Успенський. Тут він надрукував свої головні праці з ефіопського християнства, тут він зібрав колекцію ефіопських рукописів, поповнену тими, що їх він вивіз з Палестини. В той час у Києві вже зацікавились Ефіопією та Нубією, що помітно у виданнях Київського університету та Духовної академії.

Збільшилася й кількість українських мандрівників, що відвідували Єрусалим з його колоніями африканських християн, а також Єгипет.

Але тільки в другій половині ХІХ — на початку ХХ століття українці з'являються в країнах тропічної Африки, особливо Північної та Північно-Східної. У Танганьїці на початку ХХ ст. виникли хутори українських переселенців; Кенію в той же час відвідало не менш як три групи туристів-мисливців («сафарі») з Києва. До Судану та Ефіопії більшість українських мандрівників потрапляли у складі російських експедицій; українці Є. П. Ковалевський та О. К. Булатович залишили помітний слід у географічній науці. Про них написано цілі томи наукових і науково-популярних праць. Відблиск їхньої слави помітний навіть у художній літературі: чудовий російський поет Ф. І. Тютчев написав вірш «Пам'яті Є. П. Ковалевського»; О. К. Булатовичу пощастило трохи менше: його історія, у вигляді звичайного анекдота, переказана в романі Ільфа і Петрова «Дванадцять стільців» як «Повість про гусара-схимника Олексія Булатова». Проте, наскільки мені відомо, українською мовою не написано жодної сторінки про цих наших видатних співвітчизників.

Уявна карта Атлантиди із середньовічного атласа «Мундус субтєванеус Кірхнері».

ЗНОВУ ПРО АТЛАНТИДУ

Атлантида... Таємнича земля, пошуки решток якої тривають вже тисячоліття. Часом десь знаходять руїни стародавніх міст, які вважають за Атлантиду, та ніхто з певністю не може сказати, чи це доводить існування легендарної землі, чи вона лишається тільки поетичним міфом.

Звернімося до енциклопедій. В УРЕ, наприклад, сказано так: «АТЛАНТИДА — букв. земля атлантів, тобто велетнів. За давньоєгипетською легендою, яку записав Платон у 4 ст. до нашої ери, це був нібито великий острів, який зник під водою внаслідок землетрусу. На А. начебто існувала могутня держава, яка підкорила народи Середземномор'я, крім греків. Вчені робили багато спроб встановити, де була Атлантида. Під Атлантидою розуміли Америку, Канарські острови, Скандинавію, острови Егейського моря, уявний зниклий острів біля Криму, зруйноване карфагенським місто Тартес («місто етрусків») у Південній Іспанії тощо. В основі легенди про Атлантиду лежить якийсь реальний факт про зниклий острів або якусь землю, але, де вони були, точних даних немає».

Велика Радянська енциклопедія також зауважує, що «жодна із

спроб (щось певне сказати про Атлантиду) не може бути визнана за науковообґрунтовану». А дореволюційна енциклопедія братів Гранат називає її «легендарним островом... існування якого заперечували вже Страбон і Пліній», — грецькі мислителі, що жили на початку нашої ери.

Дві тисячі триста років тому Платон писав у своїх діалогах так: «І на протязі одного дня, на протязі одної фатальної ночі все впало вглиб землі, що розверзлась, й острів Атлантида зник у морі...».

Отже, Платон вірив у існування Атлантиди. В іншому діалозі «Тімейоні» він писав, що це «історія... цілком правдива». Він описав багатства мешканців Атлантиди, невідомі цінні метали, які добували там, рідкісні дерева й тварини, квіти; писав про родючість цієї землі, про чудові будівлі, зведені її жителями: храми, палаци, порти. Усі будівлі там були споруджені з різноколірного каменю, що створювало чудову зорову гаму.

За версією Платона, Атлантида загинула за тисячу років до його народження, в період найвищого

свого економічного і культурного розквіту. Острів, що його поглинуло море, мав форму великого кола, а вся імперія атлантів простягалася від узбережжя Лівії та Єгипту до північного краю Тірренського моря. За твердженням Платона, держава Атлантида складалася з десяти окремих маленьких держав, але відомості збереглися лише про дві з них: Метрополіс, прабатьківщину всіх атлантів, і про державу, де мешкав король Атлантиди.

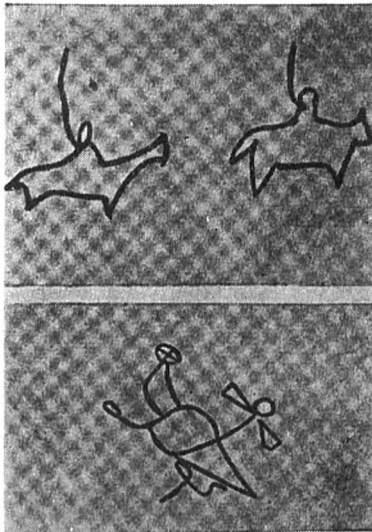
Гіпотеза Платона була сприйнята з недовірою багатьма його сучасниками і нащадками. Так, уже Арістотель, через сто років після Платона, висловлював глибокі сумніви відносно того, чи Атлантида справді існувала. Його підтримували й вчені пізніших часів. Скептики казали: «Платон черпав свої відомості з усних переказів. Та які є підстави вірити їм?»

Однак серед прихильників Платона не існувало єдиної думки про місце, де лежала легендарна держава. Так, іспанець Комора писав у 1533 році, що Атлантида — це просто Америка. Швед

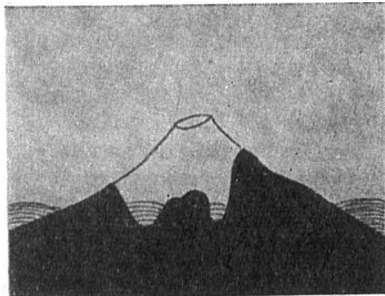
Рудбек запевняв, що Атлантида була розташована десь коло Скандинавського півострова, і наприкінці XVII сторіччя написав на цю тему чотиритомну працю, яка становила вступ до більш детального розгляду цієї загадки. На жаль, пожежа 1709 року в Упсалі, де жив Рудбек, знищила його рукописи, і незабаром їх автор помер від розпачу. Німецький дослідник Бок вважав за єдине місце, де могла лежати Атлантида — Південну Африку, інші шукали її на Кавказі, француз Балбі — на берегах Шпіцбергену, а ще через сорок років археологи Бартольд і Латрейль доводили, що вона була поряд із Грецією. Словом, таємничий острів став ще й заблудою.

Суперечки з приводу таємничого острова тривають і досі, вони породили величезну літературу. Автор книжки «Атлантида» Людвіг Зайдлер стверджує, що повна бібліографія атлантидології налічує понад дві з половиною тисячі томів, а в книжці радянського вченого М. Жирова названо понад 700 джерел, якими він користувався, вивчаючи Платонову гіпо-

Зображення вершників на скелі, відкриті в Південній Америці.

Зображення острова Тері у розрізі. Понад 3 500 років тому в його центрі існував погаслий вулкан. Одного дня вулкан ожив, і його виверження відкрило морським водам доступ до кратера.

тезу. Проте до останнього часу про прями свідчення існування острова атлантів не було і мови, йшлося тільки про нові припущення. Так, французький учений Гоме, який довгий час викладав в Алжирському університеті східні мови, археолог і мандрівник, потрапив на уявні сліди Атлантиди, подорожуючи з науковою метою поблизу кордону... між Бразилією та Венесуелою! Там він відкрив рештки величних храмів, написи й малюнки на камінні. Одною з найцікавіших його знахідок був так званий «Педра Пінтада» (Мальований Камінь), частина поверхні котрого вкрита написами й малюнками, подібними до єгипетських ієрогліфів і зображень на пірамідах. На підставі цих знахідок Гоме створив свою власну гіпотезу про існування Атлантиди.

На його думку, людина, що з'явилася на європейському континенті

в післяльодовиковий період, була ніким іншим, як виходцем з Атлантиди. Кістяк людини вперше було знайдено в місцевості Кроманьйон у 1868 році, звідки й походить її назва — кроманьйонська. До наших днів учені не змогли дати відповіді на запитання, звідки прийшла на нинішню французьку територію ця первісна людина. Гоме твердить, що вона не могла прийти ні зі сходу, ні з півночі, бо дороги звідти закривали їй нескінченні болота й льодовики. Знайдені під час розкопок рештки поселень кроманьйонської людини дають підставу думати, що прибула вона із заходу, тобто з району Атлантики. Отже, на думку Гоме, кроманьйонці раніше мешкали в Атлантиді і перейшли на материк, після того як острів пішов на дно океану. Гоме вважає, що вони подалися в двох напрямках: одні залишилися в Європі, а другі сягнули аж на американський материк і опинилися в Бразилії, де він і знайшов малюнки та написи, подібні до єгипетських і фінікійських. Поволі атланти розселилися по всій Америці, й все її корінне індіанське населення — ніхто інший, як нащадки атлантів.

Атлантидологи, прихильники Платонові теорії, вважають, що гіпотеза Гоме знайшла підтвердження у висновках американського вченого з французьким прізвиськом—Огюста Ле Плонжона. Останньому пощастило встановити деяку подібність між текстами, які залишили по собі стародавні мешканці Південної Америки майя, й ієрогліфами давнього Єгипту. Ле Плонжон встановив також деяку подібність мови майя, до мови давніх греків. Як відомо, тексти народу майя і досі становлять певну загадку, і застосування до них, з метою дешифрування, ме-

тодів аналізу єгипетських ієрогліфів досі не дало потрібних наслідків.

Як відомо, на початку середньовіччя фризські кораблі дісталися Ісландії, а вони були не набагато більші за єгипетські та фінікійські. В VII—VIII століттях човни вікінгів допливали до Гренландії й узбережжя Північної Америки. Чому б там не могли побувати й атланти? — так ставлять питання прихильники гіпотези Платона.

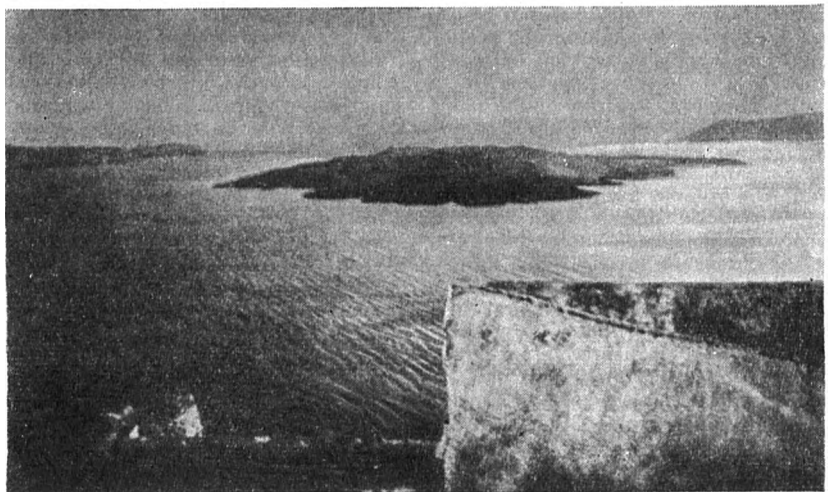
Цікаві дані отримали нещодавно дослідники дна Атлантичного океану за допомогою ехолотів. З'ясувалося, що на його дні існує велике виразно окреслене плоскогір'я з горами. З великого підводного масиву піднімаються скелясті вершини, які створюють Азорський архіпелаг. Гори ці вулканічного походження, а деякі з них є діючими вулканами.

Дехто вважає, що цей підводний масив і є колишньою Атлантидою, бо місце, де його знайдено, точно відповідає вказаному в Платонових діалогах.

Існує ще одне припущення про Атлантиду, автором якої є вчений пастор Ойген Спанут. Він виходить у своїх поглядах з Платонових діалогів. З тексту Платона випливає, що атланти вже знали про залізо і застосовували його в боях. Археологи ж твердять, що вироби із заліза з'явилися в басейні Середземного моря близько XIII століття до нашої ери, і то лише внаслідок наступу завойовників з півночі, з морських країн. Спанутові цих даних вистачило, аби заявити, що Платон просто помилково визначив дату зникнення Атлантиди внаслідок катаклізму.

Єгиптологи знайшли в Карнаку й інших місцевостях написи, що роз-

Сучасний вигляд острова Тері. Чи саме тут сталася катастрофа, яка поклала край існуванню легендарної Атлантиди?

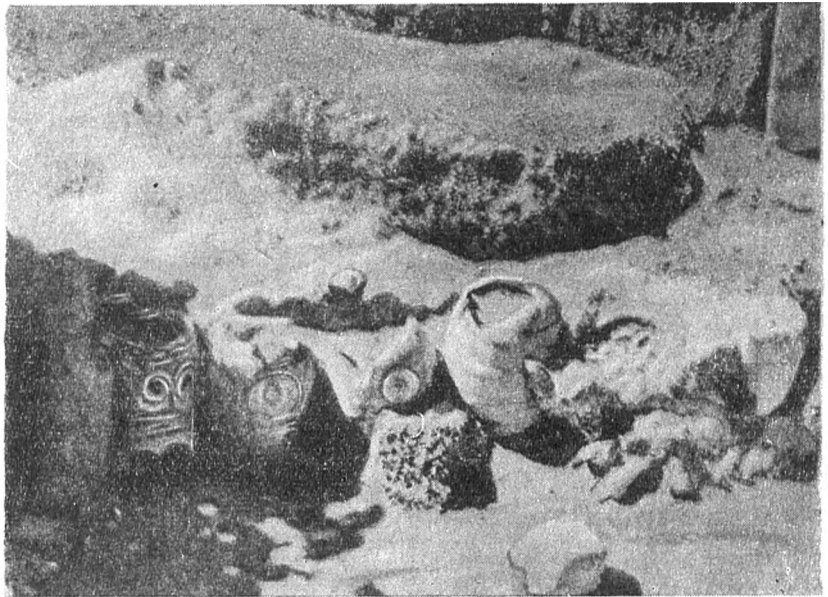
повідано про війни, котрі точилися на єгипетській землі десь у XII сторіччі до н. е. Нападники названі в них «жителями Півночі й народами з моря». Спанут, порівнюючи текст Платона і написи, залишені давніми єгиптянами, висловив припущення, що «завойовники з Півночі» й платонівські атланти — це одне й те саме.

Спростувавши хронологію Платона, Спанут заперечив і правдивість географічного розташування Атлантиди, поданого грецьким філософом. У своїй книжці «Знайде-на Атлантида» він вважає, що Платон, написавши, ніби Атлантида лежала десь за «Геркулесовими стовпами», хотів тільки сказати тим, що до неї треба було плисти морем. А поскільки атланти прибули до Єгипту з півночі, як запевняють древньоєгипетські написи, — то їх і треба шукати десь північніше. Спанут посилається при тому на слова Критіаса з Платонівського діалогу, котрий розповідає, ніби поблизу столиці Атлантиди була земля, яка прямовисно здійснювалася над морем. Склею утворювало каміння трьох кольорів: біле, чорне й червоне.

На Північному морі є тільки один подібний острів — Гельголанд. Після довгих роздумів над текстом діалогу «Критіас» Спанут дійшов висновку, що столиця Атлантиди була розташована за 8 км 800 м від Гельголанду...

Тепер йому залишалось лише вивчити морське дно, щоб дізнатися, чи слід шукати там рештки столиці атлантів. Спанут знайшов у Гамбургу людей, які субсидували його пошуки, і в 1952 році вирушив на Гельголанд. У зазначеному місці корабель зупинився й водолази спустилися в морські глибини. Наслідки їх пошуків були сенсаційні. Знайшли рештки кам'яного муру заввишки в 2 метри, що спирався на величезні блоки. Ширина його становила 12 метрів, за першим муром водолази побачили другий. Зовнішня стіна була збудована з червоного каменю, а друга — з білого. Платон писав, що будинки й оборонні муровані в Атлантиді були зведені з каміння трьох кольорів — чи не того, яке атланти брали на Гельголанді? Спанут заявив: «Збіг даних Платона з наслідками наших досліджень поблизу острова Гельголанд — абсолютний».

Майже одночасно з дослідженнями Спанута провадилися й інші, очолювані професором археології університету в Афінах Спірідоном Марінатосом. Навчений історією з пошуками решток Трої, Марінатос взяв на віру Платонову розповідь, але шукав рештки Атлантиди в районі Егейського моря. Довгий час про ці розшуки ніхто нічого не знав, та раптом двоє американських археологів Джеймс Мевор з Океанографічного інституту

Фрагмент розкопок, які веде на Тері професор Марінатос. Чудово оздоблені амфори свідчать про надзвичайно високий культурний рівень міста, засипаного вулканічним попелом і залитого морем.

в Массачусетсі й Еміль Вермейль із «Мьюзеум оф фاین артс», влаштували в Бостоні прес-конференцію, на якій виступили з заявою, що вони відкрили сліди міфічної Атлантиди під шаром вулканічного попелу, частково на дні Егейського моря, частково на острові Тері, розташованому за 100 кілометрів од Криту.

Вивчення матеріалів, поданих обома американцями, показало, що вони тільки оглянули й сфотографували розкопки, виконані Спірідоном Марінатосом, і хотіли привласнити собі наслідки його праці.

Як повідомляє італійський журнал «Еуропео», Марінатос займався пошуками протягом кількох десятиліть, і вже 17 років тому подав про них відомості на Міжнародному конгресі археологів у Хельсінкі.

Розкопавши вулканічний попіл на острові Тері, вчений знайшов під ним рештки давнього міста, засипаного внаслідок виверження вулкана.

Провадити роботи в районі острова Тері значно складніше, ніж у Помпеях, бо більшість руїн перебуває під водою, що підтверджує Платонову гіпотезу. Очевидно вулканічне виверження на Тері було подібне до вибуху вулкана Кракатау на Тихому океані, коли внаслідок катаклізму до вулканічного кратера ринула морська вода.

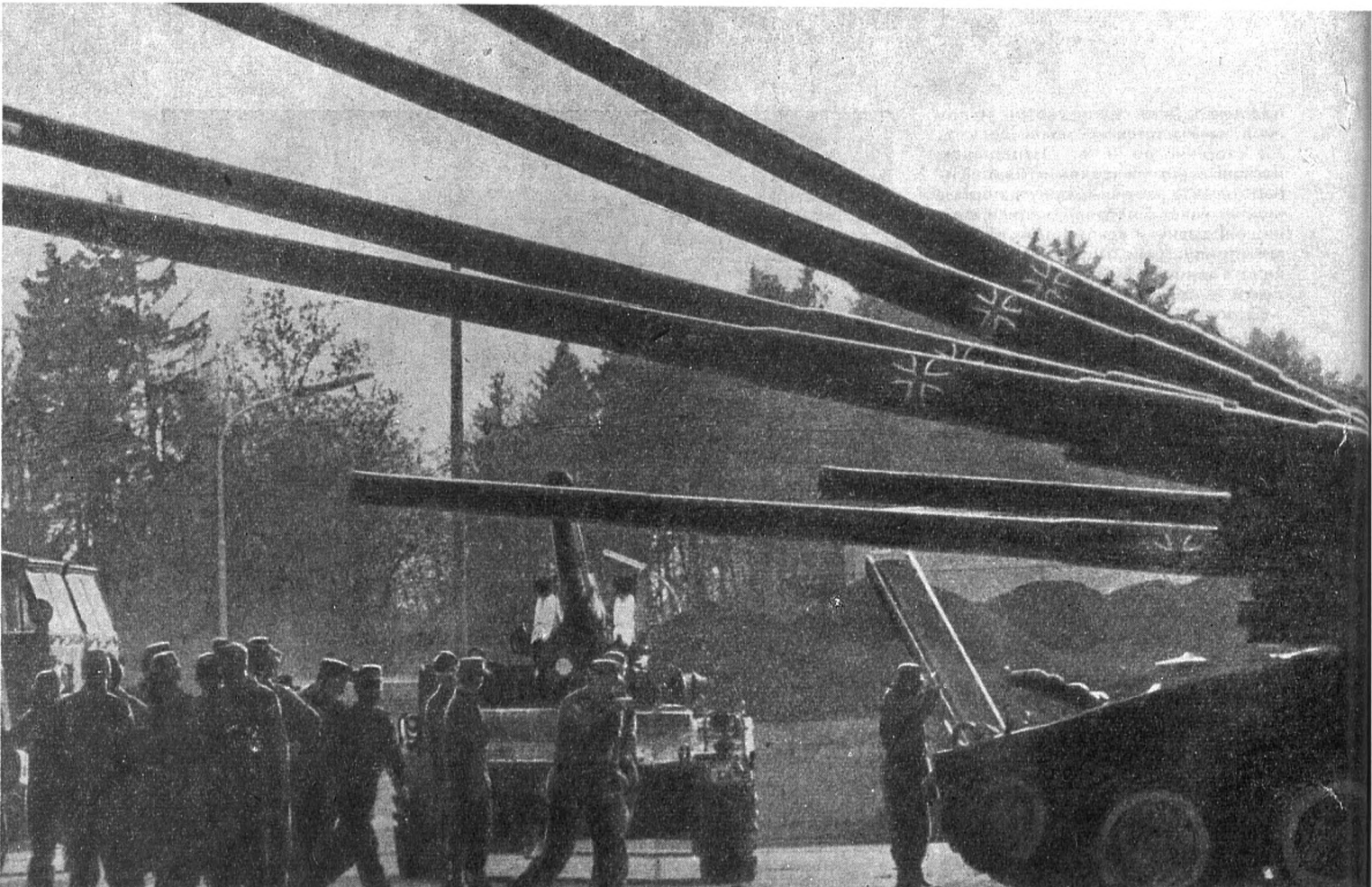
Отже, проведені дослідження дозволяють припустити, що знайдено рештки міста, яке нараховувало до 30 тисяч жителів. С. Ма-

рінатос цілковито переконаний, що тут лежав отой Метрополіс, назву якого наводить у своїх діалогах Платон. На той час його розміри були велетенські, й він цілком заслуговував на назву Метрополіса — про що свідчить також і його надзвичайно висока урбаністична культура — адже серед попелу було знайдено рештки дво- і триповерхових будинків!

Про високий культурний рівень міста свідчать також і чудові фрески. Деякі з них набагато перевищують за своїми художніми якостями фрески Помпеїв. Серед іншого в давньому місті було знайдено амфори з вином і оливковою олією, а також велику кількість побутового посуду.

Було знайдено також багато кістяків хатніх тварин — але жодного кістяка людини, а також ніяких вивертів із золота. Це дозволяє припустити, що катастрофа на острові Тері мала дещо інший характер, ніж помпейська, де мешканці не встигли врятуватися. Тут же населення, очевидно, мало час організувати евакуацію на кораблях. Частина втікачів, твердить С. Марінатос, перебралася на ближчі острови й на територію Греції, переповідаючи про загибель свого міста — звідки чулки й дійшли до Платона.

Не можна, звичайно, з певністю твердити, що розкопки професора Марінатоса остаточно розв'язують гіпотезу про існування Атлантиди. Та, очевидно, з часом наука зможе нарешті розшифрувати поетичну легенду про загадкову державу.

ПІД ЗНАКОМ ЗАЛІЗНОГО ХРЕСТА

Чорні хрести, намальовані на цих гарматах, були зловісним символом гітлерівської армії. Бундесвер перейняв цей символ.

Почнемо з одного надзвичайно промовистого факту. За останні вісім років військовий бюджет Федеративної Республіки Німеччини зріс утричі, і нині він забирає, за офіційними даними, понад чверть всього бюджету боннської держави. Досить сказати, що вже кілька років тому загальна сума витрат на озброєння в ФРН значно перевищила ту, яку Гітлер витратив на свій вермахт перед початком другої світової війни.

Нині бундесвер налічує півмільйона солдатів, і він став головною ударною силою НАТО в Європі.

Із виступів керівних діячів ФРН, статей у західнонімецькій пресі постає досить виразна картина того, яке майбутнє готують бундесверові західнонімецькі реваншисти. Планується озброєння його

великою кількістю наймодерніших американських літаків «Фантом» (один такий літак коштує майже 4 мільйони доларів). Вже розпочато будівництво власних військово-транспортних літаків типу «Трансаль», військово-морський флот має одержати нові винищувачі з ракетними установками, підводні човни з антиміagnetними корпусами та іншу техніку. Танки «Леопард», якими нині озброєно бундесвер, мають бути замінені новими — «БМ-70», спільного американо-західнонімецького виробництва. Та вінцем усіх мрій реваншистів з Бонна є атомна зброя. Щоправда, керівники Пентагону поки що не наважуються передавати безпосередньо Західній Німеччині ракети з ядерними боеголовками, — але військовий альянс Вашингтон — Бонн вже тепер являє собою серйозну загрозу для народів світу.

З озброєнням бундесверу новою технікою і збільшенням його чисельності поєднується і другий вельми небезпечний фактор — психологічний. За свідченнями журналістів, які спеціально вивчали становище в ФРН і настрої західнонімецької молоді, там, незважаючи на опір з боку прогресивних молодіжних організацій і взагалі прогресивних сил, все більше розпалюється атмосфера реваншу. Молоді, яка прийшла до свідомого життя після другої світової війни, не розповідають правди про злочини Гітлера, зате їй втлумачують, що, мовляв, Німеччину «окуповано», розділено на дві частини, і що, мовляв, завданням молодого покоління німців є ліквідація цієї «історичної несправедливості». Таким чином, технічне озброєння армії іде поряд із психологічною обробкою майбутніх солдатів.

Як же все-таки трактують західнонімецькі реваншисти питання

На зустрічі кавалерів рицарського залізного хреста зібралися гітлерівські недобитки.

Ось один з них іде попереду молодих солдатів бундесверу. Хай, мовляв, молоді візьмуть за приклад його бойовничості і кровожадності! 92 отаких кавалери рицарського залізного хреста і сьогодні обіймають відповідальні посади в боннському військовому міністерстві.

про відповідальність за злочини фашизму?

«З гітлерівським минулим покінчено, головних злочинців покарано, а солдати й офіцери вермахту були чесними й добропорядними людьми. За нами немає ніякої провини, нам нема чого соромитися», — так виглядає офіційна версія про недавнє минуле німецької армії. І в повній відповідності до цього військовослужбовцям, які брали участь у другій світовій війні, дозволено тепер носити всі ордени й медалі тих часів, включаючи спеціальні відзнаки за кампанію проти Польщі 1939 року, похід у Францію 1940 року і за участь у війні проти Радянського Союзу.

У казармах бундесверу нині відкрито «кімнати традицій», де вивішено портрети гітлерівських генералів, нагороджених рицар-

Запрошення на зліт кавалерів рицарського залізного хреста. Щоб не було сумніву, яким духом буде просянуто цей зліт, на запрошенні зображений хрест з датою початку другої світової війни — «1939».

Солдатів бундесверу навчають «на досвіді минулої війни».

ськими хрестами, виставлено документи й прапори частин гітлерівського вермахту. В одній лише офіцерській школі в Ганновері вивішено 180 портретів «героїв» минулої війни.

Понад 100 казарм бундесверу носять імена колишніх гітлерівців. Так, казармам в Ульмі присвоєно ім'я «лиса пустелі» генерала Роммеля, патроном казарм в Остдорфі є генерал Шварцкопф, який організовував ескадрильї літаків-«штукасів». Ракетному винищувачу бундесмаріне присвоєно ім'я гітлерівського адмірала Лютгенса — того самого, що командував броненосцем «Бісмарк», потопленим у 1941 році в Атлантиці.

Західнонімецькі школярі нічого не прочитають у підручниках ні про гітлерівські концтабори, ні про гетто, ні про Лідіце й Орадур, ні про спалені радянські міста і села. Процес денаціфікації по закінченні війни обминув значну частину педагогічних кадрів, які й нині виховують молодь в дусі німецького мілітаризму і реваншизму.

Апарат політичного виховання в бундесвері, так зване «Іннере фюрунг», твердить, що хоча ФРН не є офіційним спадкоємцем гітлерівського райху, проте її громадяни самі повинні відчувати себе спадкоємцями традицій німецької зброї. Гітлер, мовляв, був лише епізодом, а традиція німецької зброї — вічна.

«Престиж» німецького мундира, який один час дещо підупав, сьогодні знову відроджений у повній мірі. Про це свідчить і такий, здавалося б, дрібний факт, що тепер, як і за вільгельмівських і гітлерівських часів, різні авантюристи залюбки натягають на себе офіцер-

ський мундир, і це допомагає їм шахраювати.

У самому бундесвері діяльна підготовка до війни йде повним ходом. Військові навчання, муштра — все відбувається цілком в дусі гітлерівської армії.

Про те, чого і як навчають у бундесвері, переконливо свідчать різні нещасні випадки, що трапляються в німецьких військових частинах і стають відомі громадськості.

Великого розголосу набула історія з солдатом Антоном Боденмюллером, який був розчавлений танком на заняттях з протитанкової оборони. Це сталося через злочинне нехтування його командирами найелементарніших заходів безпеки.

Другий випадок ще промовистіший. Деякий час тому ми вже розповідали на сторінках нашого журналу про смерть одного солдата бундесверу, отруєного газа-

ми, взятими на озброєння в ФРН під виглядом «димових шашок». Нещодавно такий самий нещасний випадок повторився знову. Цього разу жертвою став солдат Норберт Тайзен, який сидів в укритті й, наковтавшись отого «маскувального диму», ледве вибрався назовні, встиг сказати своїм товаришам кілька слів і в муках помер через одинадцять днів. Після аналітичного розтину, лікар сказав, що «якийсь диявол з'їв легені солдата». Звичайно, ніякий диявол до цього випадку не мав жодного стосунку. Просто димова шашка типу ДМ-1 виділяла відомий ще з часів першої світової війни отруйний газ фосген. І цього факту західнонімецьким військовим колам не вдалося приховати.

Варто також розповісти, як впливає на побут західнонімецьких містечок розміщення в них частин бундесверу.

«У маленькому містечку Пфуллендорф, — розповідає журнал «Штерн», — співіснують нині шість тисяч городян і дві тисячі солдатів бундесверу, що сплять біля гармат, як і належить артилеристам».

А втім, солдатів навчають не стільки стрільбі з гармат, скільки вправам з ракетами, що мають атомні заряди. Щоправда, цих зарядів, як переконає журнал, «жоден німець і в очі не бачив», та, — заспокоює часопис далі, — «поряд розташований спеціальний табір під суворим контролем американців, і ніхто не знає, що там сховано».

Як визнав один із керівників

Американські ракети «Онест-Джон» вже надійшли на озброєння бундесверу.

У казармах артилерійської частини в Пфуллендорфі висять ці плакати, прикрашені прапорами держав — членів агресивного блоку НАТО, з заклинами готуватися до нової війни.

боннської військово-артилерійської академії, «думки про атомну зброю не йдуть нам з голови».

Генерал Гербер, командир з'єднання, куди входить і частина, розташована в Пфуллендорфі, запевняє, що його солдати ніколи не бачили атомної зброї. Навіть він сам не може сказати, що зберігається в отому таємничому американському таборі.

Кореспондент журналу «Штерн» їде до Пфуллендорфа. Він зустрічається там із нижчими офіцерами, що тримаються не так дипломатично, як їхній начальник. Один із них каже репортеріві одверто:

«Ви знаєте, хто ми? Ми — це «школа шоферів нації», що пове-зуть її новим шляхом!» «Новий шлях» — це шлях до панування над світом, — так пояснив офіцер свій вислів.

Репортер знайомиться з цікавою історією Пфуллендорфа останніх років, коли там розташувалася ота артилерійська частина.

Пфуллендорфу вісімсот років. Друга світова війна обминула це містечко, і воно лишилося зовсім непошкодженим. Тут не було ніяких промислових підприємств, і пфуллендорфці заробляли собі на прожиток сільським господарством. У післявоєнні роки тут з'явилися заводи й фабрики — це був час «економічного чуда» — й населення містечка одразу подвоїлося. Та зовсім нове життя почалося в Пфуллендорфі, коли там розташували артилерійську частину. Негайно почалося будівництво казарм для солдатів і житлових будинків для офіцерського складу.

У 1959 році «військовий табір Пфуллендорф» був відкритий офіційно. «Солдати допоможуть нам зробити наше рідне місто відомим у цілій країні», — захоплено казав бургомістр, визначивши блискуче майбутнє, що чекає на Пфуллендорф саме на шляху мілітаризації всієї ФРН.

Кореспондент журналу розповідає далі про ідилічне життя в містечку, про те, що його солдати чудово розважаються після служби з місцевими дівчатами, а особиста поведінка військових є «взірцем для всієї пфуллендорфської молоді».

Кореспондент розповідає і про інше. Коли в містечку розташувалася артилерійська частина, туди прибули й американці. Їм виділили велику ділянку землі для «спеціального табору». «Звичайно, — свідчить репортер, — місцеві бюргери чудово розуміли, що там буде зберігатися». Та гроші за землю, котрі пішли на дальшу розбудову містечка, їм були цікавіші, й

Вони співають ті самі пісні, що й солдати гітлерівського вермахту!

вони поставилися байдуже до того, що під самим носом у них розташовано склади атомної зброї.

Командир однієї з батарей намагався запевнити кореспондента, що йому, мовляв, не відомо, що лежить на тому складі — може, навіть нічого, і його солдати, можливо, стережуть просто порожні бетонні бункери (як виявляється, американці, збудувавши табір і завізши туди «невідомо що», пішли звіти, доручивши охорону тим самим солдатам бундесверу. Отже, практично це означає, що вони в разі потреби матимуть вільний доступ до зброї, схованої на тому складі!).

Таким є повсякденне життя в маленькому і колись тихому містечку Пфуллендорф, одному з багатьох, що стали тепер на території ФРН вогнищем, яке може розпалити в майбутньому пожежу нової світової війни!

КИШЕНІ З ПЕРСПЕКТИВОЮ.

Західнонімецька фірма готового одягу «Бреннікмайер і К^о» пропонує нові моделі одягу з «кишенями, неприступними для злодіїв». Оті кишені застібаються автоматичними замками-блискавками, а коли їх відкривають, чути легкий посвист. Свої нові виробу фірма рекламує в такий спосіб: «Врахуйте, що число кишенькових злодіїв у Федеративній республіці найближчими роками зростатиме!»

ЗАСТЕРЕЖЕННЯ. Напис на дорожньому щиті поблизу англійського міста Ділінг: «Увага! Будьте обережні! На нашому маленькому кладовищі всі місця вже продані на два роки вперед».

МИСТЕЦТВО І ЖИТТЯ. Якийсь жартівник замкнув співаків з популярного квартету «Роккі сінгерс» в номері готелю, де вони зупинилися. Всі четверо марно галасували понад годину, вимагаючи, щоб їх випустили. Ніхто в готелі не звертав на це ніякої уваги. Чергова покоївка пояснювала потім: «Їхній лемент дуже нагадував їхні співи, й ми гадали, що вони просто репетирують. Ми навіть дбали про те, аби їм ніхто не заважав».

Франка Віола після повернення «з полону».

РЕКОРД РЕКЛАМИ. Туристське бюро в Лос-Анджелесі заохочує туристів відвідувати штат Каліфорнія в такий спосіб:

«Клімат Каліфорнії такий чудовий, що тут ніхто ніколи не помирав. Коли перші мешканці Лос-Анджелеса хотіли заснувати власне кладовище, то покійника їм довелося привезти з Чикаго. Це було тіло гангстера, якого каліфорнійське повітря негайно оживило. Він скочив із труни й притомом побіг грабувати наш «Ферст нешнел бенк».

БЕРЕЖІТЬ ТИГРІВ! Міжнародна організація охорони природи вимагає заборонити полювання на тигрів. В Індії, наприклад, кількість цих хижаків зменшилася до 4 тисяч. Коли не буде вжито енергійних заходів, через 25 років тигри зникнуть остаточно.

ТОВАРИСТВО НИЗЕНЬКИХ. В Осло (Норвегія) засновано клуб осіб низького зросту. До нього приймають жінок та чоловіків не вищих за 150 см. Однією з функцій клубу є придбання для своїх членів квитків до театрів та кіно в перших двох рядах партеру.

НЕ БУВАЄ ПРАВИЛА БЕЗ ВИНЯТКУ. У Венесуелі нещодавно відбулися вибори президента, яким став Рафаель Кальдера. То були лише четверті вибори за 147-літню історію країни з часу проголошення її незалежності. Президенти тут змінювалися переважно внаслідок державних переворотів.

ДЕМОНСТРАНТИ, ПРИБОРКАЙТЕ ПОЛІЦАТІВ! Як відомо, в серпні минулого року в Чикаго відбулися сутички між демонстрантами — прихильниками миру у В'єтнамі, й поліцією, внаслідок яких чимало людей було поранено. Висновки комісії, що вивчала обставини сутички, такі: «Поліцаї втралили будь-яке самовладання. Охоронці порядку діяли так грубо, що обурили цим натовп. Крім того, поліцаї вживали більш грубальних виразів, ніж демонстранти».

Сіцилійська ФІАЛКА

Всі учасники подій, що зім'яли й розтоптали душу сіцилійської дівчини Франки Віоли, наче зішли зі сторінок відомого роману Алессандро Мандзоні «Заручені». Франка Віола дуже нагадує найлагіднішу й разом з тим незламну героїню роману — Люцію, Джузеппе Руїзі — відважного Лоренцо, Філіппо Мелодія — лютого Безіменного. Та і самі події й атмосфера, в яких вони відбувалися, наче взяті прямо з роману Мандзоні: таке саме безправ'я й затурканість мас, бандитизм, середньовічні пережитки — ще так сильно в сучасній Італії.

...Убоге сіцилійське містечко Алькамо. Сіре, злиденне життя. У сім'ї бідного городника Бернардо Віола росте дочка Франка. «Франка» по-італійському означає одверта, щира, а «Віола» — це фіалка. «Щира фіалка» — це не тільки ім'я і прізвище дівчини, а й точна її характеристика.

Франка рветься у широкий світ і мріє про палермський університет, але як здійснити бідній дівчині таку високу мрію? Дівчина здавалася приреченою все життя нести ярмо злиднів і безправ'я сіцилійської селянки.

Містечко Алькамо — одна з баз всемогутньої в Сіцилії мафії. «Ца-

рем і богом» тут був молодий багатий Філіппо Мелодія, отаман бандитської зграї, зв'язаний родинними узами з ватажками мафії. Він щодня пиячив із своєю бандою в барі «Каліпсо», ганявся на своїй машині «Джув'єтта» за дівчатами, розмахував пістолетом на вулиці, тероризував населення.

Шістнадцятирічна Франка так сподобалася Філіппо, що він вирішив одружитися з безприданницею. І тут сталася несподіванка. Франка Віола категорично відкинула таку принадну пропозицію найбагатшого жениха в містечку.

Філіппо Мелодія знайшов чисто сіцилійський вихід із ситуації: його банда викрала Франку і кинула її зв'язаною під ноги своєму отаманові. Той цілий тиждень глумився і знущався з неї, а потім відпустив, «великодушно» повторивши свою пропозицію одружитися.

Неписаний сіцилійський закон непорушно встановлює, що коли гвалтівник погоджується одружитися зі своєю жертвою, то його злочин перестає бути злочином і перетворюється на нормальний і легальний засіб подолання опору дівчини. Що ж до самої дівчини, то їй залишається єдина можливість — підкоритися своїй долі й піти за бандита, бо в протиную

разі вона вважатиметься на все життя збезчещеною.

Та ніжна, тендітна Фіалка виявилася безстрашним борцем за свою гідність. Франка не тільки пішла за Філіппо, а ще і притягла його та його підручних до суду. Це вже був прямий виклик найбагатшій в Алькамо сім'ї й усталеним звичаям та кривавому страховиську мафії. Піти на таке означало в сіцилійських умовах підставити себе і всю родину під дуло бандитської «лупари» (обрізу). Та Франка не завагалася ані на хвилину. І таку ж виключну мужність виявили її батьки, що цілком підтримали дочку.

Палко підтримала Франку і вся прогресивна Італія. Листи й телеграми солідарності надходили до неї зі всіх кінців країни. Суд над Філіппо та його бандою став важливим епізодом у довгій історії боротьби трудової й передової Італії проти чорних сил мафії. Суд не міг залишитися глухим до могутнього голосу громадськості. Філіппо засудили на 13 років тюрми, кількох його підручних — на менші строки.

Лупара підстерігала Фіалку та її сім'ю на кожному кроці. Довелося встановити поліційну варту біля будинку Віоли. Мафія спустошила виноградник і город, сім'я голодувала.

Дівчині з усіх боків пропонують гроші на навчання, на виїзд з Сіцилії, щоб врятуватися, не жити в обстановці терору. Їй пропонують чималі суми за виступ для кінохроніки та по телебаченню, за статтю для журналу і просто як матеріальну підтримку. Але Франка і чути не хоче про те, щоб її нещастя стало джерелом якихось прибутків. Ні, краще голодувати

далі. Сім'я вирішила також не тікати з Алькамо, бо це було б капітуляцією перед мафією. Обставини, доля висунули їх на передову позицію в боротьбі з силами темряви, і цю позицію голодуюча, зацькована мафією Франка вирішила захищати до кінця.

Та було для Франки й дещо страшніше за голод і лупару — це мовчазний і зловбий бойкот сім'ї з боку мало не всього містечка. Одні боялися мафії та її «табу», інші обвинувачували дівчину в тому, що вона не захотіла «врятувати свою честь» і «змити з себе пляму ганьби» шлюбом з Філіппо. А ті, що захоплюються подвигом Франки, не наважуються сказати про це.

Поєдинок між Франкою і мафією триває, триває також і оголошений їй бойкот. Та ось нова сенсація, і знову ім'я Франки з'являється на перших сторінках італійських газет. Франка одружується! Молодий бухгалтер Джузеппе Руїзі і Франка Віола давно кохають одне одного. Джузеппе не злякався ані лупари, ані «тавра безчестя».

Та це одруження стало новим викликом, кинутим царству мафії! Франка хотіла обвінчатися лише в Алькамо. А поліція давала на це дозвіл тільки за таких умов: воно повинно відбутися потай і обов'язково вночі, бо інакше без лупари й бомб не обійдеться...

На таємному нічному вінчанні були присутні сенатори, весілля відбувалося під охороною цілого загону поліції. Італійські правлячі партії, наживаючи політичний капітал, заявляли про свої симпатії до молодих. Президент Італії Сарагат надіслав молодим вітальну телеграму, такі ж телеграми надіслали й міністри. Кардинали благословили молодих, подарунки сипалися їм зі всіх кінців країни. Та до «хеппі енд», до щасливого кінця ще далеко, бо поєдинок в Алькамо не закінчено.

У романі «Заручені» Лючія своєю небесною чистотою схвилювала феодала-бандита, привела його на шлях каяття і доброчинності. На відміну від Лючії Франка Віола не зробила з бандита Філіппо праведника. Але своєю мужньою боротьбою вона завдала мафії й владі темряви міцнішого удару, ніж всі парламентські походи проти мафії, всі кампанії преси й поліційні легіони.

Лазери сіцилійської Фіалки — заслужені лаври!

Б. БОЛАР

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ЛАНЦЮГОВА РЕАКЦІЯ. Американський письменник Уоррен С. Балтімор на запитання одного критика про джерело ідеї його нового роману, відповів: «Ідея цього роману спала мені на думку в кінотеатрі, коли я дивився новий голлівудський фільм».

А коли письменника запитали, що то був за фільм, він сказав з посмішкою: «О, це була екранізація одного з моїх оповідань!».

АСТРОЛОГИ НА СЛУЖБІ. Лондонська газета «Файненшел таймс» повідомляє, що на Заході все більший успіх мають астрологи. Нещодавно в Сполучених Штатах місці Кетлін Теодозія провела сеанс «пророцтва» в галузі економіки й фінансів. Їй допомагали два математики й шість операторів електронно-обчислювальних машин. Десятки великих комерційних компаній систематично радяться з астрологами, переважно в питаннях добору кадрів. Деякі астрологи перебувають на постійній службі, як консультанти.

ЧИ ЗБЕРЕГЛИСЯ ДЖЕНТЛЬМЕНИ В АНГЛІЇ? Фейлетоніст газети «Гардіан» пише: «Мій знайомий нещодавно подорожував по Англії в товаристві двох японців. Під кінець подорожі один з японців запитав: «Чи є ще у вашій країні людина, про яку я багато чув, але не зустрівся тут із нею? Я маю на увазі типового англійського джентльмена. Де його знайти?»

НАЙДОРОЖЧА ВЕЧІРКА У СВІТІ. «Король болівійського олова» Антенор Патініо влаштував у своєму маєтку в Португалії «бал мільйонерів». Серед гостей, що приїхали сюди з різних країн, були, між іншим, колишній італійський король Умберто, Генрі Форд-молодший, Джіна Лоллобріджіда та інші. Бразильська газета «Фатос і фотос» пише з приводу цього балу: «Він коштував понад півтора мільйона доларів. Стільки, скільки в шахтах сеньйора Патініо міг би заробити десяти тисяч років».

Франка Віола на процесі Філіппо Мелодіа.

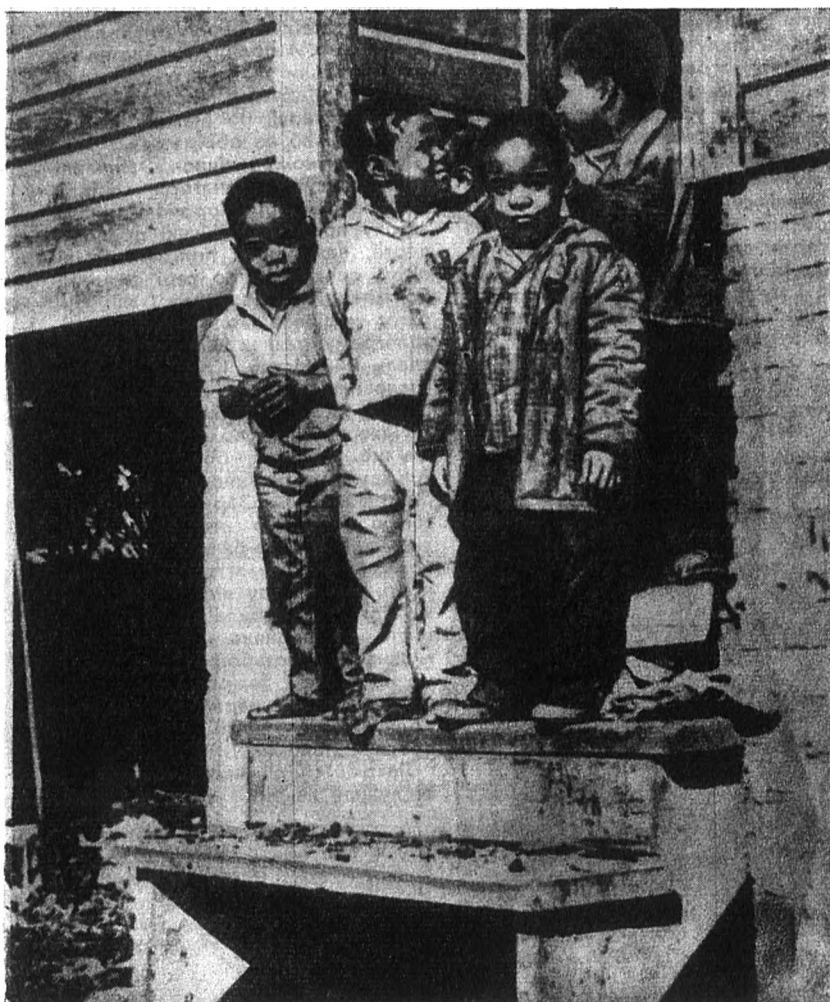

ПІД ЗОЛОТИМ МОНБЛАНОМ

Діти з минулого? Мов кошмарний сон, зринають у пам'яті фотографії чвертьвікової давності. Отакі були вони, діти Освенціма, маленькі мученики Треблінки, підслідні «кролики» Дахау.

Жах і подив застигли в їхніх очах, всі страхіття доби, сльози всього світу. Вони не могли збагнути, чим завинили перед дорослими. Адже вони й гадки не мали

про звичайні пестощі дитинства, не бавилися м'ячем, не пускали змія, не стрибали через скакалку, не зривали яблук у чужих садах — не знали навіть, що є в світі дерева, рясно вкриті плодами. Діти ці були вимуштровані, мов ті солдати, вони безмовно корилися дорослим і не розуміли, чому ці дорослі такі люті, жорстокі й скупі. Чому не дають їм

їсти й навіть пити? Чому вівчарок годують м'ясом, а їх, дітей, морять голодом?

Адже діти завжди чекають від дорослих лагідної усмішки, ніжності, піклування; жінки голублять їх, чоловіки дарують іграшки та цукерки. Чому ж ці чоловіки катують дітей? Це гірке запитання волато до світу дорослих.

Погляньте на їхні личка. Ось дистрофічна дівчинка; цей малюк із страхом і докором дивиться на світ, від якого не чекає вже нічого доброго; ось ще одна крихітна людина — живе уособлення всіх страждань та мук знедолених. Для них Освенцім — це ще не минуле, не історія. Дорослі ще катують їх випробуванням способом — голодом, який паралізує всі бажання, всі прагнення, робить болючим кожен рух. Ні скакалка, ні навіть справжній гумовий м'яч не привернув би їхньої уваги. Навіть сонце в небі здається ворожим.

Але діти ці — не з минулого. Це діти сьогоденності, які живуть поруч з купами золота. Адже це давній парадокс: поруч золота має бути голод, злидні, діти-дистрофіки. Ми не шукали ці документальні знімки: самі американці показали їх у своїй країні по своєму телебаченню, показали не як рідкісний виняток, а як свідчення національного лиха. Адже в американському суспільстві процвітають злидні, 20 процентів населення країни живе в страхітливій бідності, а життєвий рівень ще 20-ти процентів жителів нижчий за прожитковий мінімум, встановлений самим урядом Сполучених Штатів.

Телевізійна передача «Голод у США» не випадково починалася з показу фотографій цих дітей. Як молоді рослини перші гинуть від хвороб і шкідників, так і голод косить насамперед маленьких громадян «золотої» Америки.

США 1969 року — це ніби дві окремі країни: одна — хвалена країна «необмежених можливостей», друга — країна злиднів. Населення цієї останньої, за свідченням американської буржуазної преси, становить 27 мільйонів 700 тисяч чоловік. Такі вони — ці незаперечні факти американського сьогодення.

60 процентів злидарів у США — це жителі міст. А втім, злидні панують не лише в гетто великих міст, а й у відрогах Аппалачів, на Південному та Середньому Заході, а на півночі сягають аж Лаунтона на Алясці. Навіть у нью-йоркській окрузі Уечестер, де живе 212 тисяч родин, в тяжкій економічній скруті перебувають 44 тисячі.

Але південь країни — це справжній розсадник злиднів. Тут

Схоже на цеглини, чи не правда? Але то злитки золота у Форт-Ноксі.

в 16-ти південних і прикордонних штатах живе половина її бідарів, хоча населення цих штатів становить лише третину всього населення США.

У доповіді організації «Хрестовий похід громадян проти злиднів» під назвою «Голод у США» сказано, що тут хронічно недоїдають 10 мільйонів чоловік. Доповідь нагадує, що голод викликає «органічні ураження людського мозку, інтелектуальну та фізичну відсталість, підвищену схильність до захворювань, зниження інтересу до навколишнього світу, апатію, почуття ворожості,

розпачу, схильність до насильства».

Американський тижневик «Тайм» опублікував карту «Голод у Сполучених Штатах». На ній заштриховано густонаселені райони країни, де особливо лютують злидні й голод. У цих районах смертність серед дітей в два рази вища, ніж середня по країні.

...Вони блукають, мов тіні лиховісних таборів: виснажені, дистрофічні, знедолені, не розуміючи, завщо їх катують, чим завинили вони перед тими, хто називає їх майбутнім Америки. Так, претенденти на президенство у своїх пе-

редвиборних промовах багато говорять про квіти майбутнього, про «покоління надії», соціологи й філософи пишуть дослідження, шукаючи реформ для ліквідації голоду. Але ніякі локальні реформи не можуть змінити порочну капіталістичну систему, мета якої — експлуатація більшості меншістю, аби меншість ця наживалася й багатіла.

Як писав відомий американський публіцист Герберт Аптекер у журналі «Політикал афферс», за останні 20 років понад 57 процентів національного бюджету США пішло на війну та на воєнні приготування, і тільки 6 процентів витрачено на соціальні потреби. Гранична ощадливість, коли йдеться про народні потреби, і безприкладна щедрість там, де плететься людська кров!

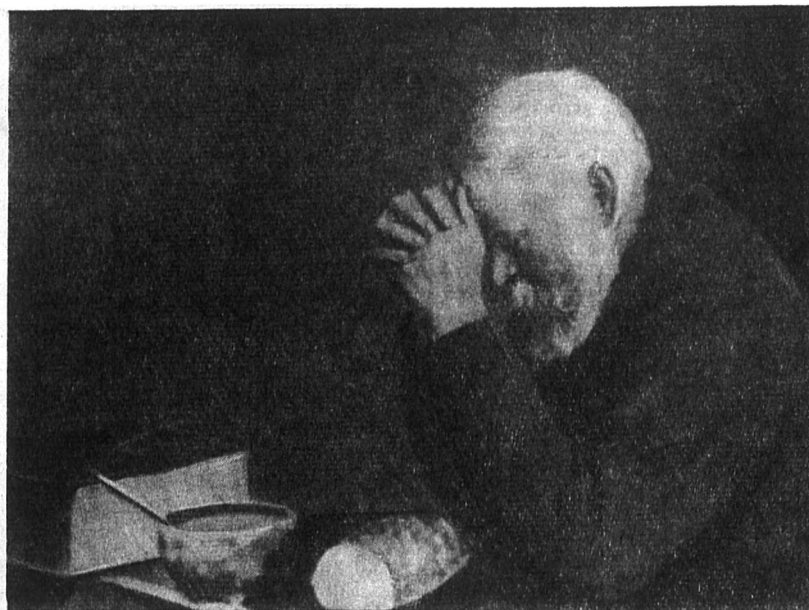
Згадаймо горьківського «жерця моралі», який говорив про Америку:

«Ви знаєте, що наша країна живе тільки одним прагненням — робити гроші. Тут всі хочуть бути багатими, і людина для людини лише матеріал, з якого завжди можна витиснути кілька крупинок золота. І все життя є процес витискання золота з м'яса та крові людини».

Саме про це нагадує фотографія неприступного Форт-Нокса, де зберігається переплавлена в золото людська кров і піт, дитячі сльози, материнське горе. Правда, запаси золота в США за останні 10 років зменшилися вдвоє, але не тому, що золото витратили на порятунок голодних дітей: його вклали у війни за нові монблани золота.

Як тут не пригадати міф про Мідаса, царя фрігійського. Аполлон покарав його, зробивши так, що в нього виросли ослині вуха. Мідас їх старанно приховував, про це знав тільки його цирюльник. Але таємниця так мучила того цирюльника, що він розповів про неї, нахилившись над ямою. У тій ямі виріс очерет, який став пошепки розповідати таємницю, і згодом усі вже знали її.

Всім треба знати, що голод, злидні в найбагатшій країні капіталістичного світу стали гострою проблемою. Її давно вже не можна приховати, як цар Мідас не зміг приховати свої ослині вуха. Про неї змушена писати й буржуазна преса. Навіть оглядач «Нью-Йорк таймс» Джеймс Рестон визнав: «Велике суспільство перетворилося на хворе суспільство».

МОЛИТВА

I

Поки людина молода і сповнена енергії, поки легко і бадьоро ходить по землі, вона майже не замислюється над старістю, яку Ціцерон назвав невиліковною хворобою. І це зрозуміло. Адже орел, що ширяє у блакитній височині, не боїться тієї хвилини, коли крила вже не здатні будувати підняти його до хмар.

Молодість швидкоплинна, і щастя, що людина починає це розуміти тільки тоді, коли посивіє голова. І саме тоді посилюється якесь незвичайне ставлення до всього прекрасного: людина ніби вперше відчуває аромат конвалій, не може відірвати зачарованого погляду від зеленої травиці, що навесні вкриває землю, з благоговінням спостерігає схід сонця, сумує, коли в осінньому саду опадає пожовкле листя. Літа спливали за водою, й на схилі віку людина нарешті збагнула, що найбільше її багатство — це життя, і прожити його треба так, щоб не було соромно перед самим собою.

Про що молитися цей старий сам на сам із своїми думками, нездійсненими надіями, гіркими роздумами? Весь зовнішній вигляд його, речі на столі — хлібина, полумисок з ложкою і навіть біб-

лія, до якої він дедалі частіше звертається, викликають певні думки про його життя-буття. Можливо, він і не заплямував свого сумління гонитвою за готівкою. Був він, либонь, чесний і працьовитий, не робив нікому лиха, та ось лишився самотній, хоч навколо — мільйони людей. Про що ж він молиться?

П'ятдесят років над цією чудовою фотографією «Молитва», яку справедливо вважають справжнім твором мистецтва, замислюються люди, намагаючись знайти ключ до серця старого. Ще в 1918 році ця фотографія, зроблена Еріком Енстромом, розійшлася колосальними тиражами в Сполучених Штатах Америки.

До речі, 61-річний син Енстрома — Роджер ще й досі користується фотоапаратом свого батька, який, можливо, молився за свого сина, за його майбуття, за те, аби він збагнув справжню суть життя, що лишилася таємницею для батька.

Хтозна, можливо для Роджера біблія вже не є дороговказом. Адже неминуче, як писав Жан Кондорсе — французький просвітитель-соціолог, «настане момент, коли сонце освітлюватиме землю, населену тільки вільними людьми, що не визнаватимуть іншого володаря, крім свого розуму, коли тирані й раби, священики та їх

безглузді й облудні знаряддя існуватимуть лише в історії та на театральних сценах...»

II

Спи, малюк, спи, а ми спробуємо прочитати твоє майбутнє, зазирнути у невідоме, у світ таємничий, подібний до підступного океану, з небезпечними рифами, грізними айсбергами, дванадцятибальними штормами. Кожен батько, сидючи біля колиски сина, прагне уявити прийдешнє і прочитати ще не написані сторінки літопису маленької людини, такої зворушливо безпорадної, з ніжним личком та ясними, мов небо, очима.

Може, не до бога звернена його «молитва». Хіба під егідою бога виникло недосить зла чи замало пролилося крові, хіба мало злочинів чинилося в його ім'я?

Не може людина жити в жахливій лихоманці ідолопоклонства, бо це робить її нездатною пізнати суть речей.

Кожен чесний батько бажає, аби саме повітря навколо його дитини дихало неспокоєм пізнання, аби ім'я її знали не лише сучасники, а й майбутні покоління, як знають імена Ньютона, Гете, Ейнштейна, Бальзака, Толстого, Бетховена, Чайковського.

У мріях ми завжди линемо далеко. Це природно, але насамперед хочемо одного лише: щоб син безкорисливо служив людям, які вирощують колос, гартують сталь, вивчають грона зірок; щоб серце завжди кликало його в батьків дім, де мати співала колыскову, як кличуть птахів їх да-

лекі гнізда; щоб на залиті сонячним сяйвом площі рідного міста, і на багатобарвні лани, і на липу під вікнами він завжди дивився так, немов побачив їх уперше, повернувшись з далеких мандрів.

Багато про що може сказати батько: і про те, що зятятість незмінно веде до ганьби, запальність — до каяття, лінощі — до приниження, байдужість — до катастрофи. Батько зобов'язаний думати про долю своєї дитини. Тим більше, що знов неспокійно жити. Луна фанфар з Бонну докочується і до маленького баварського Шамбаха, де зроблено це

фото. Фанфари віщують непевність, гіркоту, біль, сумнів.

III

Є така притча — про п'яничку-попа з незвичайно червоним видом. Хтось спитав його, чого це в нього таке лице, адже духовні особи мають часто поститися і спокутувати гріхи всього світу. «Ще б пак, — відповів піп, — барва сорому за гріхи людства пристала до мене так міцно, як розпушта — до світу».

Цю притчу мимоволі пригадуєш, коли дивишся на таке, неначе звичайне собі фото. По всіх світах є ще доволі людей, сповнених віри в свого бога, що не можуть жити без ідола, без молитви. Що правда, святі отці помітно втрачають свій вплив, бо люди все менше прислухаються до їхніх проповідей. І все ж молитву як засіб впливу на свідомість ще не знято з озброєння релігії й сильних світу цього. Ось хоч би й ця сцена в одному канадському кафедральному соборі. Моляться не звичайні парафіяни, а в'язні з тюрем Онтаріо і Квебека. Їх привезли до собору, де урочисто відправа має спонукати до каяття. Поруч з ними моляться урядовці й поліцаї. Адже малося на увазі продемонструвати нову тенденцію у виправній кримінальній практиці.

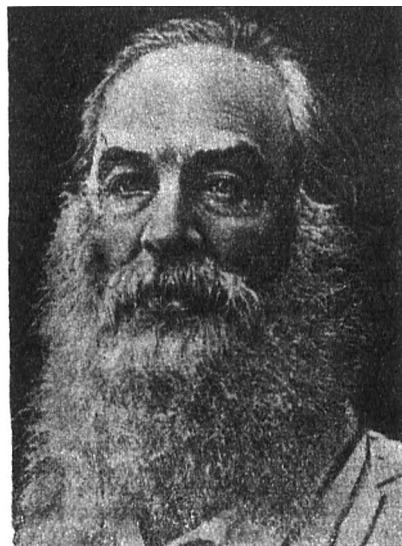
Богобоязливі злочинці поводитися досить пристойно. Обійшлося без звичайних витівок та ексцесів. Щоправда, після молебня виявився прикрий факт. Безслідно зник один ув'язнений, хоч на кожного злочинця тут були присутні два урядовці й поліцаї.

ВІТАЛІЙ КОРОТИЧ

СТЕБЛА БЕЗСМЕРТНИХ ТРАВ

Люди їхали до Америки, як ідуть найматися — щоб працювати, зібрати трохи грошей, спробувати продати руки свої, спину, стеґна — всі м'язи, — за ліпший дім, смачніші страви до столу — жити краще. І в це поняття кращого життя увіходили мрії про будинок з квітами перед ганком, про коней у дворі та дійницю, де піниться молоко. Книг до Америки не привозили — хіба що біблію.

Як привіз її перший з Уїтменів — переселенців з Голландії, глава роду, де вважалося, що життєписи святих вицерпують цікаві історії, які можна пізнати зі всіх на світі книжок. Біблія лежала на столі при покутті, вечорами її читали вголос, її знали напам'ять. Потім, за багатороковий десятиліть, дослідники творчості Уолта Уїтмена, відзначивши паралельні повтори в його віршах, тропи, характерні для східної поезії, знижують плечима й пошлються на біблію, як першу й, може, єдину літературну школу великого поета Америки. Ще згадають вони про народні балади, довгі емігрантські оповіді під банджо — ритми їх легко було вчуті в «Стеблах трави». Поза тим Уїтмен і дотепер здається більшості дослідників феноменом незрозумілим та нелогічним — як трояндовий кущ, зрослий протягом ночі на картопляному полі. Історикам Сполучених Штатів хочеться іноді за Уїтменовим життям встежити ту мить в історії народу, коли наймит вперше зводить очі, що зболіли вже в роботі, й ду-

має про красу і про завтрашній день; та різницьким ножем витинає з цурки першу дерев'яну скульптуру.

...Початки поетового життя були звичайні для його часу і його країни. Наречено майбутнього автора «Стебел трави» — як і належить — батьковим іменем; первісток Уїтменів мав бути Вальтером, як і родувальник родини. Вальтер Уїтмен-молодший ставитиме будинки на Лонг-Айленді, лагодитиме діряві дахи й навішуватиме на стайнях двері, що не піддаються ніяким хитрощам злодіїв. Так думали в родині, де росло дев'ятеро дітей і кожному вже від початку накреслювалась завтрашня доля. Ніхто не знав, що найстарший син зречеться родинних планів, зречеться імені — стане якимось Уолтом — і на тридцять шостому році життя видасть книгу, яка зватиметься «Стебла трави» і безсмертить ім'я Уїтменів. Книга ця вийде у 1855 — в середині XIX століття, що покличе до життя своїх Лінкольнів, Боліварів, Шевченків; століття, що подарує світові «Комуністичний маніфест» та перші книги Ульянова-Леніна.

Європа жила в переддень страшних воєн і бурхливих революцій; вона ж таки проводжала в довгий емігрантський шлях до Америки сотні тисяч своїх дітей. Люди бігли в Новий світ у пошуках спокою та добра, тільки й за Атлантикою ніщо не вістувало тиші.

Новотворені Штати передчували громадянську війну. Дер-

лись нитки, що в'язали, здавалося, навічно — рабовласницький Південь з Північчю. Близько чотирьох мільйонів чорних рабів гнули спину в двадцятип'ятимільйонній країні й вони були, наче вибухівка, що миті здатна висадити в повітря Новий світ. Мільйонні — небачені — тиражі збирала «Хатина дядька Тома» Бічер-Стоу. То була вже не книга, то була політика — слово в дискусії між Північчю й Півднем, рабовласниками й рабами. Видана за три роки до Уїтменової збірки поезій, «Хатина дядька Тома» просувалася наче військо, долаючи опір, здобуваючи нових прихильників та нових ворогів.

Щойно народилась республіканська партія. Довготелесий адвокат з Іллінойсу Авраам Лінкольн виголошував перші промови й виступав у дискусіях перед вируючим натовпом. Здавалось, ціла країна обернулася на потривожений мурашник, і в цьому стовному розгاردіші дуже просто було загубитися. Уолт Уїтмен існував непомітно; ніхто, крім батьків, не ставив йому того на карб.

Країна пізнавала себе. Великі технічні відкриття змінювали її обличчя; парові двигуни пирскали на Міссісіпі, народився вже Томас-Алва Едісон; в Америці починали цінувати не лише м'язи, але й мозок, що ними керує. І водночас повставали раби, як у древньому Єгипті; плантатори з рушницями найновіших марок полювали на людей; священик з Бруклі-

на Бічер проголосив, що «гвинтівка Шарпа — більша за біблію моральна сила». Це був той самий Бічер, якого шанували в Брукліні нарівні з богом, той самий, чия церква стояла зовсім недалеко від садиби Уйтменів.

Втім, Уолт недосить вивчив рідні околиці, бо в Брукліні не засиджувався подовгу. В країні хиталося все, ніщо не вистувало сталості — тисячі людей переганяли свої фургони з кінця в кінець велетенської території, вмирали й знову народжувались міста, навіть біблія втрачала роль найвищого авторитету в Брукліні, та й самому селищу роковано вже було стати околицею застрашного Нью-Йорка. Вальтер Уйтмен, якого друзі вже називали Уолтом, виходив з Америки сучасної в застрашну, і шляхи його були довгі й непрості.

Сімнадцять штатів обійшов Уйтмен у 1848 році. Пішки. Сам. Він вважав такі мандрі необхідними для себе й був послідовний, здійснюючи задумане.

Десятки біографів скоментували пізніше цей нахил до усамітнення, шукаючи в ньому джерело містичних переживань, намагалися зрозуміти, чому серед лісів поет чувся не гірше, а часом ліпше, аніж у людському товаристві. Біографи згадують про палке кохання, що освітло Уйтменове життя на 29 році в Новім Орлеані, й жінку, що майнула й зникла, принісши одне з найбільших зворушень, будь-коли зазнаних поетом. А він лишався одинокий, і всі звикли до того. Ця змалку відзначена схильність Уолта Уйтмена до усамітнення й мовчання була одна з головних його, іншими помічених, рис. Небагатослівний у всьому, що стосувалося планів його і переконань, неквапний у рухах, Уолт рано набув репутації лінивого дивака й не надто бривдився нею. Трохи працював з батьком, будуючи й продаючи хатки для новосельців, допомагав іншим, але в усьому, де ставав за помічника, Уолт був такий самий безініціативний та малокорисний, як і тоді, коли працював журналістом у провінційній газеті чи складачем там-таки.

Може, найбільшу користь, як друкар, він приніс людству, власноруч готуючи до видання «Стебла трави», але кажуть, що й тоді Уйтмен пересувався зосереджено та неквапно, розуміючи, що вічні речі не виникають з поспіху. Найбільший російський дослідник Уйтменової творчості Чуковський теж поділяє легенду про поетові лі-

нощі, але з його робіт, так само, як і з робіт людей, що знали Уйтмена особисто, — виникає радше образ великого й могутнього звіра, причасного перед стрибком; американського гігантського ведмедя-грізлі, що здається малорухливим, доки не пірнає в справжній бій, доки не уздрить мету, в гонитві за якою варто знесилюватись.

Уйтмен знайшов свою мету в середині життя, й воно поділилось відтоді на дві половини, зовсім несумісні й мало в чому подібні. Звичкний ховати своє серце від інших, над усе боячись помітного іншим душевного болю, він так розкрив своє серце в поезії, як то вдавалось небагатьом митцям впродовж тисячолітньої історії цивілізації. Уйтменів батько — знаний в Брукліні тесля — спав на землі у себе в майстерні, не заходячи до будинку. Уолт також не шукав комфорту, але до кінця життя він взагалі не мав родинного дому, не мав дружини, дітей, і та сама земля, що правила батькові за перину, була для поета всім — дорогою, ліжком, співрозмовницею. Так він вирішив ще напочатку й лишився послідовним. Коло знайомих Уйтмена було неймовірно широке. Він повільно й обережно підпускав людей до себе, але обідав з ними, сперечався, співав — інакше кажучи, зберігав стосунки, що їх звичайно зуть товариськими, з десятками акторів, портових вантажників, літераторів, моряків, видавців, журналістів та волоцюг. Ще змалку квакери-батьки говорили йому про вселюдську рівність. Уолт в неї переконано вірив. Поезія Уйтмена, той вибух, що здався пізніше несподіваним багато для кого, визирала в його поведінці й уподобаннях, способі взаємин з іншими людьми. Поет доростав до власної книги, як доростає до плодоноші яблуня, непомітна спершу в чагарниках. Він був послідовно цільний у житті своєму й світосприйманні — що б не робив.

Уйтменова поезія прояснювалась крізь його журналістські роботи — спроби швидкого дотику до людського життя. Дивно, але якісний провал між газетярством і літераторською працею Уйтмена — разуючий. І статті його, й перша — наївна до безпорадності — повість «Франклін Еванс» і, навіть, перші вірші його — ніщо не вистувало геніальних «Стебел трави». Хіба що вже тут йому притаманна життєвість вражень (це від досвіду журналіста) і своєрідність викладу — формально — десь на межі поезії та прози. Можна було вгадува-

ти містки, що лягли в минуле, невидимі, як нерви під шкірою, але так само важливі.

...Він друкував перші свої твори і в «Демократік ревію», поруч з Емерсоном, незаперечним на той час авторитетом в англомовній поезії. Та великий поет зауважив Уйтмена лише тоді, коли вийшли «Стебла трави»: Написане раніше не було варте розмови. Що ж трапилось?

«Земля й море, звірі, риби й птиці, небесна просторінь та небесні тіла, лісисті гори й ріки — то все непогані теми... але народ чекає від поета, щоб той вказав на щось значніше за красу й гідність, пов'язані з німими речами довкола... чекає від нього, аби вказав, де пролягла стежка, що єднає дійсність з людськими душами...» Це — з передмови, писаної самим Уйтменом до знаменитої книги. Поет знав, чого прагне, і нині вже залежало, чи стане таланту для здійснення задумів.

Вистачило.

Всі поети — так чи інакше — знають ціну собі. Я маю тут на увазі митців, свідомих свого обов'язку й відповідальних. Уйтмен не запобігав перед читачем, він поділяв працю навпіл, вимагаючи вдумливості від споживача своїх слів. «Читач постійно має брати на себе належну частину роботи, так само, як я виконую власну». Він думав сам, зобов'язуючи інших до мислення — нелегка місія поетів, почесна й невдячна праця.

Уйтмен, чоловік з патріаршою бородою, опинився на чолі молодого культурного руху Нового світу тоді ще, коли американський загаль не визнавав, висміяв і викляв його. Півстоліття було потрібно, щоб Америка — бодай у вершинах — доросла до власного барда. Геній завжди сучасний наступним поколінням і майже завжди гірко платить сучасникам за свою вищість. Міщанство співіснує з минулим, тим-то кожен провісник завтрашнього дня викликає в нього острах і спротив. Уйтменові повертали першу його книгу майже всі, кому було її подаровано. Лиш Емерсон захоплено привітав поета, щоб трохи згодом покрити з власного захоплення. Уйтмен стояв перед тисячами очей і не бачив доброзичливих поміж ними. Вирували плітки, друзі відверталися, не бажаючи пізнавати, ганьба лягла на родину, і Америка, яка невдовзі пишатиметься ним, не прийняла Уйтмена. Найбільший з гуманістів Нового світу, він прийшов, щоб жити в не-

гуманні часи. Хоча — коли існувала золота доба для поетів?

Уїтменову книгу слід читати підряд — вірш за віршем, рядок за рядком. Висмикнуті з тексту цитати кажуть небагато про що, бо «Стебла трави» це саме книга поезій, де, покладаєні поруч, немов камінь при камені, вірші утворюють струнну й вічну будову. Форму їхню продиктовано змістом, вона на шаровується на зміст і невіддільна від нього. Той специфічний ритм, що існує в оригіналі й так важко відтворюється в перекладах, теж є частиною Уїтменової поетики — так ніхто не вмів до нього. Та й після — народиться школа, що розтягнеться на десятиліття й перейде американський кордон. Але тільки справжні майстри зможуть у ній існувати. Такі, яким у Сполучених Штатах був Сендберг. Як Маяковський, що народився за рік по смерті Уїтмена і вважав геніального американця за одного із своїх вчителів.

Уїтмен освідчувався в коханні всьому людству, прагнучи виповнити душевним добром цілу планету, бо моральне зубожіння вбачалося йому, як найстрашніша з убогостей. Школа його — не лише вміння писати для всіх; це і вміння любити:

Ким би не був ти, я руку тобі
на плече покладаю, щоб став ти
моєю піснею,
Тобі шепочу до вуха:
Стількох жінок та мужчин
любив я, а тебе люблю я
найбільше:
Ніхто не має таких чеснот,
яких не було б в тебе,
Ані краси, ні добра такого,
що ти маєш,
Ані відваги, ані терпіння,
що ти їх маєш...
Крізь гнів, честлюбство,
втрати, нещасття, сірість
Я твоє торує собі шлях.
(«Тобі»)

Вже мовлено тут, що цитувати Уїтмена — марна річ; він з тих поетів, які не пізнаються в цитатах. Але декларації, подібні до згаданої, можна ставити епіграфом у кожне дослідження, присвячене гуманізму. Уїтмен мислив мільйонними категоріями. Навіть говорячи про себе самого, поет озирає себе збоку, наче владар, що пильно вдивляється в обличчя підданого. Та Уїтменові загальники були напрочуд людські; оспівуючи натовп, він розрізняв кожну постать у ньому. Він сам був частка того натовпу й постійно озирає себе збоку. Уїтмен фанатично вірив у прогрес, найбільшим боєм його було, що:

...Тисячі тисяч людей ідуть за такими людьми, що в людей не вірять.

(«Думка»)

Він вишукував добре й високе начало в кожній душі — це був дуже раціональний пошук, як у переказі про Діогена, що вдень з ліхтарем блукав у прадавніх вуличках, відповідаючи здивованим: «Шукаю людину!» Уїтменів пошук був послідовний та безнадійний — як у давнього мудреця, та й сам він з донкіхотовою снагою прагнув змінити світ.

А з нього кпили. Першу збірку оголосили не вартою читання. Пізніше ж, коли Уїтмен доповнив книгу віршами про адамових дітей — незвичайною любовною лірикою, його проголосили людиною аморальною. А він лишався лагідний і спокійний, рано ставши «добрим сивим поетом» (так згодом його назвуть). Уїтменова доброта була тим незвичайнішою, що існувала на тлі розперезаної й нестримної люті, розлитої океаном без берегів.

В Америці вирувала громадянська війна. Новонароджена країна здригалася в марних спробах самоочищення. Раби й рабовласники, вихідці з усіх континентів планети зійшлися на полі бою, поділені за єдиним лиш принципом — ставлення до людської особистості, ставлення до майбутнього своєї країни. В той час Уїтмен у розмові з Траубелом так формулює своє кредо: «...я не можу примусити себе любити Америку й зичити їй процвітання коштом якого б то не було іншого народу». Це були думки не самого лише поета і, висловивши їх, він зразу ж опинився в таборі Лінкольна — того самого, чиї перші кроки в політиці збіглися з написанням «Стебел трави» і чия загибель надихнула Уїтмена на знаменитий «О Капітане!..» — реквієм, що його в Америці знає напам'ять кожен школяр.

Уїтмена ніколи не ставлять до реєстру великих американських політиків. Але — так чи інакше — кожен рядок його навіяно сучасними поетові битвами, а в пророцтвах своїх поет виявився далекогляднішим за багатьох президентів.

В 1862 році Уїтмен їде у Вірджінію на пошуки свого брата Джорджа. Він знаходить молодшого представника роду в госпітальному ліжку, пораненого в бою з військом Півдня. Госпіталь розташований у Вашингтоні, маленькому зеленому місті на ріці Потомак, яка лежить кордоном з південними штатами. Будинки переповнено пораненими. Не вистачає обслу-

говуючого персоналу. І тоді поет наймається писарем — це щоб мати хоч трохи грошей на їжу собі й солдатам армії Півночі. Він приносить їм хліб, виноград і смажене м'ясо, весь вільний час проводячи при ліжках бійців. Завжди чутливий до людської біди, Уїтмен схиляється під тягарем чужих мук. Він пише листи, читає неписьменним про домашні новини, згадує біблію — книгу свого дитинства, до якої часто звертаються вмираючі й тяжкохворі.

Великий поет розчинився в житті своєї країни, він позбувся імені, колишніх звичок, символів — став санітаром Уолтом. Але нове його життя не виникло з нічого, воно продовжило дні парубка з Лонг-Айленда, поета, що дебютував книгою в Брукліні, — Уїтмен піднімався східцями свого життя, де кожен поверх виглядав інакше. І праця по вашінгтонських лікарнях нагадує про себе згодом, коли зросте кількість поетових прихильників і він стане славним — не так славним, як після смерті, але вже відомим поетом. Поета розіб'є параліч («удар», казали сто років тому), і йому нагадають, як заразився він колись кров'ю з гангренозної рани й лежав у лихоманці, що повернулася відгомоном минулих літ. Може, й параліч звідти — як ускладнення. Лікарі вважали так.

З п'ятдесят четвертого року життя Уїтмен вже не може позбутися наслідків наглого паралічу. Він фотографується, сидючи в кріслі, а приятелі стоять навколо, і їх стає все більше. Не всі вони однаково віддані — перші друзі та учні — це лиш початок. А втім:

Пережожий, якщо ти, гуляючи,
схочеш побалакати зі мною,
чому б тобі не почати розмову
зі мною?
Чому б і мені не порозмовляти
з тобою?
(«Тобі»)

Гості приходять до Уїтмена в Кемден, штат Нью-Джерсі, він вітає кожного і до кожного уважний однаково. Кинувши все, переїжджає з Англії Енн Гілкرایст, щоб опікуватися ним — лави уїтменових прихильників зростають в Європі так само швидко, як і за океаном. Особливо на Британських островах — то сумна доля багатьох американських поетів, англійці вітають їх раніше за співвітчизників; це ще відчують Роберт Фрост, Томас-Стернз Еліот, — та хіба лише вони?!

Цікаво, що Америка — пуританська в своїх літературних смаках — не прийняла Уїтмено-

вої поезії не в тих зразках її, що були найвідважніші формально. Уїтменова несподіванка була зовсім інакша. На бенкеті зла й жорстокості з'явився неочікуваний співець — він оповідав людям про любов і добро й не намагався навіть грати в блюзнірську забаву, звану красним письменством для фермерських родинних читань. Він був чужий в Америці — цей корінний американець Уїтмен. Він був надто брутальний для них — молодих нью-йоркських повій та старих цинічних політиків з Вашингтона. Все було так, наче під час вистави, де вбивають героїв, з чиїх грудей течуть потоки бутафорської кармінової крові, по-справжньому вбили людину й кожен здригнувся, настільки грандіозна була правдива людська смерть на тлі всіх імітацій.

В Уїтмена все було по-справжньому. Навіть брутальність його була життєва, природна, така, що її не можна соромитись — мов робітничий піт. Він говорив з людьми, наче з самим собою, але, несприятливо до такої щирості, співрозмовники зле розуміли поета. Він говорив, перш за все, до тих і від імені тих, що працюють. Але й робітництво не сразу почуло свого поета — Уїтменові слова не знайшли негайного відлуння в загалі, до якого було їх кинуто. А поет прагнув усім прищепити свою любов до життя. Не того, з цукеркових обгорток, а справжнього, пропахлого землею, молоком, цеглою і кров'ю. Може, один з найбільших життєлюбів світової поезії, він жив, зневажений і хворий, жодного разу не зрадивши своєму щирому оптимізму. Він — як народ, що вічно

лишається життєлюбом; Уїтмен прагнув злитися з народом і стати його речником. Пам'ятаєте, як Тичина писав про це:

Людськість промовляє
Трьома розтрубами фанфар:
Шевченко — Уїтмен — Верхарн.
Мов кабелі од нації до нації...
(«В космічному оркестрі»)

Все — раціоналізм Уїтмена і деяка його монотонність, що стає раптом річю розкутою й безбережною, як в народних баладах, усе відступає під тиском генія, що прагнув говорити з цілим світом, міцно втопивши ноги в рідний американський ґрунт. Він дивився і в наш бік, написавши за десятиліття з чимось до смерті: «...я буду щасливий, що мене почують, що зі мною увійдуть в емоційний контакт великі народи Росії». Для нього всі народи були великі, і він різно висловлював їм свою шану — але завжди щиро.

Уїтмен передчував свій контакт із завтрашнім світом. Генії мають право на такі візії; Уолт Уїтмен наближався до смерті, думаючи про минулість всього на планеті, крім справ людського розуму й рук. Ще за життя він огледів камінну брилу для своєї могили і вказав на кручу, де хотів би спочити під тою брилою. Друзі прочитали над поетовою могилою уривки зі священних книг різних народів та вірші найбільших поетів планети, в тому числі й Уїтменові; він уже відділився від написаного, і твори геніального американця самотньо рушили навколо світу — поет вмер 26 березня 1892 року. Газети надрукували великі некрологи, сотні людей прийшли на похорон, і в одній зі скорботних промов пролунали слова, що

здалися тоді звичайним ввічливим перебільшенням, а згодом підтвердилися десять тисяч разів: «Ще довго по тому, як всі ми помremo, мужні слова, мовлені ним, лунатимуть...»

Нова нація, що творилася на північноамериканському континенті, народила найбільшого зі своїх поетів, як знак власної дозрілості. Поети значать народи своїм словом і складають для них бойові гімни та колискові пісні. Уїтмен був не тільки речником Америки. Він був її дзеркалом, відбивши усі складні звини шляху своєї країни власною творчістю і власним життям. Це був поет справді національний, що міг народитися лише в Америці й писати тільки в ній. Геніїв, подібних Уолтові Уїтмену, нації народжують, щоб потім століттями доростати до їхнього рівня. Сполученим Штатам належить ще пройти крізь сотні очищень та змити з себе багато шарів крові й бруду. Чи зможуть вони?

Уїтмен лишається одним з найбільш яскравих промовців на безперервному всепланетному вічі, де точиться суперечка про прийдешність.

Поезія — матеріал майже не транспортабельний, вона вимагає від тлумачів особливої пильності, надто, коли йдеться про таких гігантів, як Уїтмен. І те, що великого американця приводили до нас поети рангу Івана Кулика й Василя Мисика, зробило його творчість справді потрібною вже кільком поколінням на українській землі. Життя Уїтмена в Радянській Україні лиш починається й тривати йому нескінченно, воно вічне, як стебла безсмертних трав у нашій степу.

УОЛТ УІТМЕН

3 «Пісні битого шляху»

Легконіж і з легким серцем виходжу на битий шлях;
Вільний, здоровий — цілий всесвіт переді мною;
Довгий брунатний шлях переді мною, він веде, куди забажаю.

Я не прошу вже ласки в долі — сам собі я — щаслива доля,
Ні про що вже не канючу, нічого ніяк не відстрочую, нічого не потребую,
Дужий та задоволений, проходжу я битим шляхом.

Земля ця мене влаштовує.
Наближати сузір'я? Пощо?
Там, де є вони — хай лишаються,
А для тих, що зіркам належать, має вистачити сузір'їв.

(Ну, а я? І тут я проношу мій старий солодкий вантаж;
Я несу їх — чоловіків та жінок — я несу їх у собі, куди б не пішов;
Присягаюся — неможливо мені позбутися їх;
Мене виповнено ними — навзаєм виповнюю їх).

1856

Вночі на березі моря

1

Вночі на березі моря
Стоїть дитина з батьком,
Задивлена в небо осені, на схід.
Там крізь темряву,
Хижі хмари, похоронні хмари гуртуються в чорні маси,
Насуваються, злі й моторні, наповзають до небокраю,

До прозорої та ясної смужки овиду, що лишилася ще на сході;
Сходить — превелика і зимна — зоря-володар Юпітер;
І поруч, лиш трохи вище,
Пливають найніжніші кривні — Плеяди.

2

З берега дитина, тримаючи батькову руку,
Спостерігає скорботні хмари, що нижчають, переможні, щоб залити
невдовзі все, —

Починає плакати стиха,
Не плач, дитино,
Не плач, рідна,
Дозволь, я поцілунками геть заберу сльози;
Нещадні хмари не переможуть надовго,
Панування їхнє не вічне — вони володітимуть зорями лиш в уяві;
Юпітер відродиться — заспокойся — глянеш вгору іншої ночі —
відродяться і Плеяди,
Вони невмирущі — зорі, срібні та золоті, усі засвітяться, знову,
Великі зорі й малі — усі засвітяться знову — зорі перебудуть;
Безсмертні вічні сонця і задумливі древні місяці — усі засвітяться знову.

3

Отже, рідна дитино, ти плачеш лиш за Юпітером?
Ти сумуєш на похороні зірок?

Є щось
(Губами, які тебе пестять, додаю пошепки,
що тут дарую спокусу, загадку, тьмянний лиш натяк),
Є щось безсмертніше, ніж зірки,
(Багато всього поховано, багато днів та ночей минуло),

Є щось, чому жити довше за сяйний Юпітер,
Довше за сонце, чи якийсь вертлявий супутник,
Чи промінних кривних — Плеяди.

1871

З англійської переклав Віталій КОРОТИЧ

«Герніка» П. Пікассо

ЕРНЕСТ ХЕМІНГУЕЙ

РОМАН

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Тепер у печері панувала тиша, і чути було тільки, як сичить сніг, падаючи крізь отвір у склепінні на розжарене вугілля.

— Пілар, — сказав Фернандо. — М'яса там не залишилось?

— Ох, відчепись, — сказала жінка.

Але Марія взяла миску Фернандо, підійшла з нею до великого казана, знятого з вогнища, і накладала в неї печені. Повернувшись до столу, вона поставила миску перед Фернандо й погладдила його по плечу, коли він схилювся над столом. З хвилину вона стояла коло Фернандо, тримаючи руку на його плечі, але Фернандо навіть не глянув на неї. Він їв.

Агустін стояв коло вогнища. Інші сиділи за столом. Пілар сіла за стіл навпроти Роберта Джордана.

— Ну, Inglés, — сказала вона, — тепер ти сам побачив, що він за людина.

— А що він тепер зробить? — спитав Роберт Джордан.

— Може зробити все, що завгодно, — жінка опустила очі. — Все, що завгодно. Він тепер на все здатний.

— Де у вас кулемет? — спитав Роберт Джордан.

Продовження. Початок див. «Всесвіт» № 4 за 1969 р.

ЗА КИМ СІМНУЄ ДЗВІН

— Отам, у кутку, загорнутий у ковдру, — сказав Прімітіво. — Він тобі погрібний?

— Не зараз, потім, — сказав Роберт Джордан. — Я тільки хотів знати, де він.

— Він тут, — сказав Прімітіво. — Я приніс його сюди й загорнув у свою ковдру, щоб механізм не заіржавів. Диски в отій торбі.

— Ні, цього він не зробить, — сказала Пілар. — З *máquina* він нічого не зробить.

— Ти ж сама кажеш, що він здатний на все.

— Так, — сказала вона, — але він не знається на *máquina*. Кинути сюди гранату — це він може. Це на нього більше схоже.

— Дурні ми й слиньки, що його не вбили, — сказав циган. Досі він мовчав. — Робертові слід було вбити його учора ввечері.

— Вбити його, — сказала Пілар. Її велике обличчя потемніло й змарніло. — Тепер і я за це.

— Я був проти, — сказав Агустін. Він стояв коло вогнища, звівши свої довгі руки, й у відблисках вогню під його вилицями на зарослих щоках залягали тіні. — А тепер я теж за це, — сказав Агустін. — Цей Пабло — як отрута, і він був би тільки радий, якби нас усіх перебили.

— Хай усі скажуть, — стомлено промовила Пілар. — Ти, Андресе?

— *Matarlo*!, — кивнувши головою, сказав старший брат, той, в якого чорне волосся гострим клинцем опускалося низько на лоба.

— Еладіо?

— Теж, — сказав молодший брат. — По-моєму, він дуже небезпечна людина. І користі з нього ніякої.

— Прімітіво?

— Теж.

— Фернандо?

— А чи не можна його заарештувати? — спитав Фернандо.

— А хто його пильнуватиме? — сказав Прімітіво. — Щоб пильнувати в'язня, треба двоє чоловік, і до того ж, що ми робитимемо з ним потім?

— Можна б продати його фашистам, — сказав циган.

— Оцього ще бракувало, — сказав Агустін. — Тільки такої підлоти нам бракувало!

— Я лише пропоную, — сказав циган Рафаель. — По-моєму, фашисти дуже зраділи б, якби він їм дістався.

— Облиш, годі, — сказав Агустін. — Це підлість!

— Моя підлість не підліша за самого Пабло, — виправдувався циган.

— Однією підлістю другу не виправдаєш, — сказав Агустін. — Ну, всі висловилися. Залишилися тільки старий та *Inglés*.

— Їх це не обходить, — сказала Пілар. — Пабло не був їхній ватажок.

— Стривайте, — сказав Фернандо. — Я ще не скінчив.

— Ну, то кажи, — сказала Пілар. — Кажи, поки він не повернувся. Кажи, поки він не вкотив під попону гранату й ми не злетіли в повітря разом з динамітом й усім, що тут є.

— Я вважаю, що ти перебільшуєш, Пілар, — сказав Фернандо. — Навряд чи він має такі наміри.

— Я теж не вірю, — сказав Агустін. — Бо тоді й вино злетіло б у повітря, а вина йому незабаром знову захочеться.

— А що як віддати його Ель Сордо, а Ель Сордо нехай продасть його фашистам, — запропонував Рафаель. — Виколемо йому очі, тоді нам легше буде скрутити його.

— Замовкни, — сказала Пілар. — Коли я слухаю тебе, мені хочеться зробити підлість тобі самому.

— Фашисти однаково нічого за нього не дадуть, — сказав Прімітіво. — Інші вже пробували робити таке, і нічого не виходило. Ще й тебе розстріляють на додачу.

— А я гадаю, що за сліпого хоч трохи, а дали б, — сказав Рафаель.

— Замовкни, — сказала Пілар. — Ще раз скажеш таке, і тебе спіткає те саме, що й його.

— Але ж Пабло сам виколов очі тому пораненому *guardia civil*, — невгавав циган. — Ти хіба забула?

— Заткни пельку, — сказала йому Пілар. Її збентежило, що про це згадують в присутності Роберта Джордана.

— Мені не дали скінчити, — знову втрутився Фернандо.

— То кінчай, — відповіла йому Пілар. — Ну, кінчай.

— Оскільки арештовувати Пабло немає рації, — почав Фернандо, — і оскільки використувати його для якоїсь махінації...

— Кінчай, — сказала Пілар. — Кінчай же, ради господа бога!

— ...було б ганебно, — спокійно вів далі Фернандо, — я схилився до думки, що Пабло треба ліквідувати, аби забезпечити успішне здійснення передбаченої операції.

Пілар подивилася на чоловічка, похитала головою, закусил губу й нічого не сказала.

— Така моя думка, — сказав Фернандо. — Я гадаю, ми маємо всі підстави вважати, що він являє собою небезпеку для Республіки...

— Матір божа! — сказала Пілар. — Навіть тут, виявляється, можна бюрократію розвести!

— ...що виходить як з його слів, так і з його недавніх учинків, — провадив далі Фернандо. — І хоч він заслуговує на вдячність за свою діяльність на початку руху й аж до останнього часу...

Пілар була відійшла до вогнища. Тепер вона знов повернулася до столу.

— Фернандо, — спокійно сказала вона, подаючи йому миску. — Ось тобі м'ясо, і зроби ласку — заткни свою шановну пельку й мовчи. Ми твою думку вже взяли до уваги.

— Але як же... — почав був Прімітіво й замовк, не скінчивши фрази.

— *Estoy listo*, — сказав Роберт Джордан. — Я готовий зробити це. Оскільки ви всі вирішили, що так треба, я згоден зробити вам цю послугу.

Що за чортівня, подумав він. Наслухавшись Фернандо, я й сам заговорив так, як він. Мабуть, це заразно. Французька — це мова дипломатії. Іспанська — мова бюрократизму.

— Ні, — сказала Марія. — Ні.

— Це не твоє діло, — сказала дівчині Пілар. — Прикуси язика.

— Я зроблю це сьогодні, — сказав Роберт Джордан.

Він побачив, що Пілар дивиться на нього, приклавши палець до уст. Вона вказувала очима на вхід.

Попона над входом піднялася, й Пабло просунув голову всередину. Він оскірівся до них усіх, проліз під попоною, повернувся до них задом і поправив її за собою. Потім знов обернувся до них, стяг із голови плащ і струсив з нього сніг.

— Про мене розмовляли? — спитав він, звертаючись до всіх. — Я вам завадив?

Ніхто не відповів йому, і він повісив плащ на кілочок, вбитий у стінку, й підійшов до столу.

— *Qué tal?*! — спитав він і, взявши зі столу свій порожній кухоль, занурив його в миску. —

¹ Вбити його (исп.).

² Як справи? (исп.).

Вина не зосталося,— сказав він до Марії.— Піднати трохи з бурдюка.

Марія взяла миску, підійшла до закуреного, роздутого, просмоленого бурдюка, що висів на стіні шиєю донизу, й витягла чопика з ноги, але не до кінця, а так, щоб вино лилося в миску тоненькою цівочкою. Пабло дивився, як вона, стоячи навколішках, підтримує миску, дивився, як прозорий червоний струмінь дзюрчить і вирує в посудині.

— Обережніше,— сказав він їй.— Вино там тепер уже нижче лопаток.

Усі мовчали.

— Я сьогодні випив од пупа до лопаток,— сказав Пабло.— За один день. Що це з вами? Язика поковтали, чи що?

Ніхто йому не відповів.

— Заткни міцніше, Маріє,— сказав Пабло.— Щоб не вилилося.

— Тепер у тебе буде досить вина,— сказав Агустін.— Вистачить, щоб упитися.

— Ну, принаймні в одного язик знайшовся,— сказав Пабло й кивнув Агустінові.— Вітаю. А я вже подумав був, що вам усім через це мову відібрало.

— Через що саме? — спитав Агустін.

— Через те, що я прийшов.

— Гадаєш, це так багато важить для нас? Здається, Агустін сам себе роз'ятрує, подумав Роберт Джордан, і, можливо, зробить це сам. Ненависті йому не позичати. А я не відчуваю до Пабло ненависті, подумав він. Зовсім не відчуваю. Він огидний, але ненависті до нього в мене немає. Хоча ця історія з виколотими очима додає новий штрих до його портрета. А втім, це їхня справа — їхня війна. Але в найближчі два дні він може сплутати нам усі карти. Поки що я триматимусь осторож, думав він. Один раз сьогодні я вже пошився в дурні через нього, і я готовий ліквідувати його. Але я не маю наміру починати знову цю безглузду гру. І ніяких стрілецьких змагань, ані будь-яких інших ідіотських фокусів тут, коло динаміту, теж не буде. Пабло, звичайно, подумав про це. А ти подумав? — спитав він самого себе. Ні. Ні ти не подумав, ані Агустін. Ти заслуговуєш на найгірше після цього.

— Агустіне,— сказав він.

— Що? — Агустін відвернувся від Пабло й похмуро глянув на Роберта Джордана.

— Мені треба побалакати з тобою,— сказав Роберт Джордан.

— Потім.

— Ні, зараз,— сказав Роберт Джордан.— Por favor¹.

Він одійшов до виходу, і Пабло провів його очима. Агустін, високий, з запалими щоками, підвівся й попрямував до нього. Він ішов неохоче, і вигляд мав зневажливий.

— Ти забув про те, що в рюкзаках?— стиха, так, щоб інші не почули, сказав йому Роберт Джордан.

— А, в причастя!— сказав Агустін.— Отак звикаєш і забуваєш.

— Я сам забув.

— У причастя!— сказав Агустін.— Ну й дурні ж ми!

Він розмахистою ходою повернувся назад і сів за стіл.

— Випий вина, Пабло, друже,— сказав він.— Ну, як там коні?

— Дуже добре — сказав Пабло.— І хуртовина скоро вщухне.

— Гадаєш, зовсім ущухне?

— Еге ж,— сказав Пабло.— Зараз уже не так

сипле, і крупы пішли. Вітер ще віятиме, але сніг припиниться. Бо вітер переміниться.

— Гадаєш, завтра випогодиться?— спитав його Роберт Джордан.

— Атож,— сказав Пабло.— Погода буде ясна й холодна. Вітер повертає.

Подивись-но на нього, думав Роберт Джордан. Тепер він сповнений приязні. Перемінився, як цей вітер. Він жорстокий убивця, і зовнішність має свинячу, але чутливість у нього, як у доброго барометра. Так, думав він, свиня теж розумна тварина. Пабло ненавидить нас, чи, може, тільки наші плани, і в тій ненависті своїй доводить діло до того, що ми ладні вбити його. Але помітивши, що ми дійшли до такого стану, він зупиняється, й усе починається спочатку.

— Нам пощастить з погодою, Inglés,— сказав Пабло Робертові Джордану.

— Нам?— сказала Пілар.— Нам?

— Атож, нам,— Пабло всміхнувся, глянув на неї й сьорбнув вина з кухля.— А чом би й ні? Я все обміркував, поки був надворі. Чом би нам не порозумітися?

— Щодо чого? — спитала жінка.— Щодо чого?

— Щодо всього,— сказав їй Пабло.— От, наприклад, щодо мосту. Я тепер з вами заодно.

— Ти тепер з нами заодно?— сказав йому Агустін.— Після всього того, що нагородив?

— Атож,— відповів йому Пабло.— Як погода перемінилася, то й я з вами заодно.

Агустін похитав головою.

— Погода,— сказав він і знову похитав головою.— І після того, як я бив тебе по зубах?

— Так.— Пабло посміхнувся, дивлячись на нього, і провів пальцями по губах.— І після цього.

Роберт Джордан стежив за Пілар. Вона дивилася на Пабло, як на якогось дивовижного звіра. З її обличчя ще не зійшов той вираз, що з'явився на ньому, коли згадали про виколоті очі. Вона похитала головою, немов намагаючись струсити цей вираз, потім закинула голову назад.

— Слухай-но,— сказала вона Пабло.

— Що, жінко?

— Що це з тобою діється?

— Нічого,— сказав Пабло.— Я змінив свою думку. Та й по всьому.

— Ти підслухував за попоною,— сказала вона йому.

— Так,— відповів він.— Тільки нічого не розчув.

— Ти боїшся, що ми в'ємо тебе.

— Ні,— відповів він їй і глянув на неї з-над кухля.— Цього я не боюся. Ти сама це знаєш.

— Тоді що ж з тобою діється?— сказав Агустін.— То ти п'яний, кепкуєш з нас усіх, відмовляєшся від участі в операції, верзеш щось про нашу смерть, ображаєш жінок, заважаєш нам зробити те, що треба зробити...

— Я був п'яний,— сказав Пабло.

— А тепер...

— Тепер я не п'яний,— сказав Пабло.— І я змінив свою думку.

— Хай тобі інші вірять. Я не повірю,— сказав Агустін.

— Вір не вір — мені однаково,— сказав Пабло.— Але ніхто, крім мене, не проведе вас до Гредоса.

— До Гредоса?

— Це єдине місце, куди можна буде податися після мосту.

Дивлячись на Пілар, Роберт Джордан підніс руку, але так, щоб Пабло цього не бачив, і постукав себе пальцем по правому вуху.

Жінка кивнула головою. Потім ще раз кивнула. Вона сказала щось Марії, й дівчина підійшла до Роберта Джордана.

¹ Будь ласка (ісп.).

— Вона каже: авжеж, чув,— сказала Марія у вуху Робертові Джордану.

— Отже, Пабло,— розважно сказав Фернандо,— ти тепер з нами заодно і згоден взяти участь у знищенні мосту?

— Атож, друже,— сказав Пабло. Він подивився Фернандо просто в очі й кивнув головою.

— Направду?— спитав Прімітіво.

— Направду,— відповів йому Пабло.

— І ти гадаєш, що операція пройде успішно?— спитав Фернандо.— Ти тепер віриш в успіх?

— Авжеж,— сказав Пабло.— А ти хіба не віриш?

— Вірю,— сказав Фернандо.— Але я ніколи не втрачаю віри.

— Я пішов звідси,— сказав Агустін.

— Не йди, надворі холодно,— приязним тоном сказав йому Пабло.

— Нехай собі холодно,— сказав Агустін.— Але я не можу більше залишатися в цьому тапісото.

— Даремно ти називаєш нашу печеру божевільнею,— сказав Фернандо.

— Тапісото для буйних,— сказав Агустін.— І я піду звідси, поки не збожеволів разом з вами.

РОЗДІЛ ВІСМНАДЦЯТИЙ

Це наче карусель,— думав Роберт Джордан. Але не така, що швидко крутиться під катеринку, і діти їдуть верхи на корівках з позолоченими рогами, а поряд кілля, які треба кидати на кийок у синіх, висвічених газовими ліхтарями сутінках на Авеню-де-Мен, і ятки із смаженою рибою, і крутиться колесо щастя, ляпаючи шкіряними язичками по стовпчиках з номерами, і тут-таки складені пірамідами призи — пакуночки з грудками цукру. Ні, це не така карусель, хоч і тут люди чекають — так само, як там, перед розкрученим колесом щастя, як ті чоловіки в кепках і жінки у светрах, волосся яких блищить у світлі газових ліхтарів. Так, люди тут такі самі. Тільки колесо інше. Тут воно везе тебе то вгору, то вниз.

Два рази воно вже обернулося. Це величезне колесо, встановлене під кутом до землі, і після кожного оберту воно повертається до вихідного положення. Один його бік вищий від другого, і оберт виносить тебе вгору, а потім повертає назад, униз. Тут навіть призив немає, подумав він, і ніхто з власної волі не сів би на те колесо. Але щоразу ти сідаєш на нього й робиш коло, хоч і не хотів. Оберт тільки один: велике коло, спершу вгору, потім униз, і знову повертаєшся туди, звідки почав. От і зараз ми повернулися туди, подумав він, так нічого й не розв'язавши.

В печері було тепло, вітер надворі вдух. Роберт Джордан сидів за столом, розгорнувши перед собою записника, і обмірковував технічний аспект мінування мосту. Він накреслив три схеми, обчислив формули й зобразив за допомогою двох рисунків план мінування мосту — надзвичайно просто й наочно, так, щоб Ансельмо міг довести діло до кінця, коли б з ним самим щось сталося під час операції. Скінчивши креслення, він уважно переглянув їх.

Марія сиділа поряд з ним і через плече дивилася на його роботу. Він знав, що Пабло сидить навпроти й інші теж тут — розмовляють і грають у карти; він вдихав повітря печери, в якому запах кухні й їжі поступився місцем запахів диму й чоловіків — вони відгнали тютюном, і

червоним вином, і кислим, застарілим потом. Коли Марія, стежачи за його олівцем, поклала на стіл долоню, він підніс її лівою рукою до обличчя і вдихнув свіжий запах мила й води, що залишився після миття посуду. Не дивлячись на Марію, він опустив її руку на стіл і знову взявся до роботи, не помітивши, що вона зашарілася. Вона задишила свою руку на столі, поряд з його рукою, але він більше не чіпав її.

Накресливши план висадження в повітря мосту, він перегорнув сторінку й почав писати бойовий наказ. Думка його працювала швидко й чітко, і йому подобалося те, що він писав. Заповнивши дві сторінки в записній книжці, він уважно перечитав їх.

Начебто все, сказав він собі. Все цілком ясно і, здається, нічого не забуто. Обидва пости буде знищено, а міст висаджено в повітря згідно з наказом Гольца, і це все, за що я відповідаю. Мені не слід було втрутати в цю історію з Пабло, але якийсь вихід і тут знайдеться. Буде Пабло, чи не буде Пабло — мені, зрештою, однаково. Але я не маю наміру ще раз лізти на те колесо. Двічі я на нього сідав, і двічі воно робило повний оберт і поверталось в те саме положення, і більше я на нього не сяду.

Він згорнув записника і глянув на Марію.

— Hola, guara,— сказав він їй.— Ну, зрозуміла що-небудь із цього?

— Ні, Роберто,— сказала дівчина й поклала свою долоню на його руку, що все тримала олівець.— Ти вже скінчив?

— Так. Усе вже накреслено й розписано.

— Що ти робиш, Inglés?— спитав через стіл Пабло. Очі його знову помутнішали.

Роберт Джордан уважно подивився на нього. Тільки далі від цього колеса!— сказав він собі. Не сідай на це колесо. Здається, воно знов закрутилося.

— Опрацьовував план нападу на міст,— ввічливо сказав він.

— Ну і як, виходить?— спитав Пабло.

— Дуже добре,— сказав Роберт Джордан.— Усе виходить дуже добре.

— А я опрацьовував план відступу,— сказав Пабло, і Роберт Джордан подивився в його п'яні свинячі очі, а потім на миску з вином. Миска була вже майже порожня.

Тримайся чимдалі від колеса, сказав він собі. Він знову п'є. Так. Але на колесо ти все-таки не лізь. Кажуть, Грант майже ніколи не бував тверезий під час Громадянської війни. Либонь, що так і було. Мабуть, Гранта це порівняння розлютило б, якби він побачив Пабло. А крім того, Грант ще й курих сигари. Ну що ж, треба буде десь роздобути сигару для Пабло. Саме цього й бракує його обличчю: наполовину зжованої сигари. Де б тут дістати сигару для Пабло?

— Ну, і як у тебе виходить?— запитав він чемно.

— Дуже добре,— сказав Пабло й кивнув головою солідно й розважливо.— Muy bien.

— Що-небудь придумав?— спитав Агустін, відриваючись од карт.

— Так,— сказав Пабло.— Багато дечого.

— Звідки ж воно все береться? З тієї миски?— спитав Агустін.

— Може, й звідти,— сказав Пабло.— Хтозна. Маріє, налий вина в миску, будь ласка.

— В тому бурдюку, либонь, сила чудових думок,— сказав Агустін, повертаючись до карт.— Чом би тобі не влізти туди й не пошукати їх там?

— Ні,— незворушно відповів Пабло.— Я шукаю їх у мисці.

Він теж не лізе на колесо, подумав Роберт Джордан. Видно, воно крутиться само собою. І

на ньому, напевно, не можна довго кататися. Це небезпечна розвага. Колесо смерті. Добре, що ми з нього зізліли. Через нього мені вже разів кілька в голові паморочилося. Але п'яниці й справді підлі чи жорстокі люди катаються на такому колесі, поки не здохнуть. Спочатку воно несе тебе вгору, і розмах у нього щоразу інший, та потім однаково повертає тебе додолу. Ну, і нехай крутиться, подумав він. Я на нього більше не полізу. Ні, генерале Грант, з мене досить, я вже, пане генерале, покрутився.

Пілар сиділа коло вогню, поставивши стільця так, щоб можна було заглядати через плечі в карти двох гравців, що сиділи спинами до неї. Вона стежила за грою.

Найдивніше тут — це перехід од смертельно-го напруження до нормального домашнього життя, думав Роберт Джордан. Це особливо впадає в око, коли те колесо несе тебе вниз. Але я вже з нього зізів, подумав він. І більше ніхто мене на нього не затягне.

Ще два дні тому я навіть гадки не мав, що є на світі Пілар, чи Пабло, чи ще хтось з цих людей, думав він. І ніякої Марії для мене на світі не було. І світ, що й казати, був тоді куди простіший. Я дістав од Гольца наказ, що був цілком ясний і видавався цілком здійсненним, хоча й мав у собі певні труднощі й міг призвести до певних наслідків. Я гадав, що, знищивши міст, я або повернуся на фронт, або не повернуся, а якщо повернуся, то попрошу, щоб мені дозволили побути кілька днів у Мадриді. В цій війні відпусток не дають нікому, але я певен, що на два-три дні в Мадрид мене відпустили б.

В Мадриді я хотів купити деякі книжки, найняти номер у готелі «Флоріда» і викупатися в гарячій ванні, думав він. А потім мав намір послати Луїса — порт'є — по пляшку абсенту, — можливо, йому вдалося б роздобути її в «Мантекеріас Леонесас» чи десь інде в районі «Гран-Біа», — а після ванни ліг би в ліжко, почитав і випив кілька чарочок абсенту, а потім подзвонив би до «Гейлорда» й довідався, чи можна зайти туди пообідати.

Обідати в «Гран-Біа» йому не хотілося, бо, правду кажучи, готують там сьак-так і треба приходити рано, бо інакше взагалі нічого не одержиш. До того ж там завжди повно знайомих журналістів, а він зовсім не мав охоти весь час зважувати, що можна казати, а чого — не можна. Йому хотілося випити абсенту, а потім, коли потягне на розмову, піти до «Гейлорда», де смачно готують і є справжнє пиво, і пообідати з Карковим і довідатися, що нового на фронтах.

Коли він уперше потрапив до мадрідського готелю «Гейлорд», де оселилися росіяни, йому там не сподобалося — обстановка видалася надто розкішна, їжа надто добра як на обложене місто, а розмови — надто вільні як на воєнний час. Але я дуже швидко звик, подумав він. Не так уже й погано мати змогу смачно пообідати, коли повертаєшся з такого-от діла. А в тих розмовах, які спершу видалися йому надто вільні, було, як з'ясувалося згодом, дуже багато правди. Я матиму що розповісти в «Гейлорді», коли скінчу це діло, подумав він. Так, коли скінчу це діло.

Чи можна прийти до «Гейлорда» з Марією? Ні. Не можна. Але можна залишити її в номері, і вона викупається в гарячій ванні, і коли ти повернешся з «Гейлорда», вона чекатиме тебе. Атож, саме так, а потім, коли ти розповіси про неї Каркову, можна буде й привести її, бо всі дуже зацікавляться і схочуть побачити її.

А можна було б і не ходити до «Гейлорда». Можна пообідати в «Гран-Біа» й повернутися назад, до «Флоріди». Але ти неодмінно підеш до «Гейлорда», бо тобі схочеться знову смачно по-

їсти й побути в комфорті й розкоші після всього цього. А потім ти повернешся до «Флоріди», і там тебе чекатиме Марія. Певна річ, вона там буде разом з ним, коли все скінчиться. Коли все це скінчиться. Так, коли все це скінчиться. Якщо все тут мине добре, то він таки заслужить собі право на обід у «Гейлорді».

Там, у «Гейлорді», можна було зустріти уславлених іспанських робітничо-селянських командирів, які на самому початку війни вийшли з гущі народної й узялися за зброю, не маючи ніякої військової підготовки, — і виявилось, що багато хто з них розмовляє по-російськи. Це було перше велике розчарування, що його він пережив кілька місяців тому, і воно навело його на гіркі роздуми. Та коли він зрозумів, як це сталося, то дійшов висновку, що, власне, нічого негожого в цьому немає. Це справді були робітники й селяни. Вони брали участь у повстанні 1934 року і, зазнавши поразки, змушені були тікати з країни, а в Росії їх послали вчитися до військової академії, щоб наступного разу вони вже були по-справжньому готові до боротьби й мали військову освіту, кінче потрібну командирів.

Під час революції не можна виказувати чужим, хто тобі допомагає, або що ти знаєш більше, ніж вони думають. Він тепер теж навчився цього. Якщо діло справедливе по суті, то на обман не варто зважати.

Там, у «Гейлорді», він довідався, наприклад, що Валентин Гонсалес, на прізвище El Campesino, тобто селянин, — зовсім не селянин, а колишній сержант Іспанського іноземного легіону; він дезертирував і бився на боці Абд-ель-Керіма. Але і в цьому нічого негожого не було. А чом би й ні? В такій війні відразу потрібні селянські ватажки, а справжній селянський ватажок може виявитися надто схожий на Пабло. Чекати ж, доки з'явиться справжній Селянський Вождь, нема часу, а до того ж і він може мати забагато селянських рис. Тим-то таких ватажків доводиться створювати. Щоправда, коли він уперше побачив Campesino, з його чорною бородою, товстими, як у негра, губами й блискучими, витрішкуватими очима, то подумав, що цей може завдати не менше клопоту, ніж справжній селянський вождь. Коли Роберт Джордан бачив його востаннє, йому здалося, що Campesino вже сам повірив у те, що про нього казали, й почав уважати себе за селянина. Це був відчайдушно сміливий чоловік — сміливішого важко було б, либонь, знайти. Але, господи, як багато він балакав! Зопалу він міг натеревенити казна-чого, не думаючи про наслідки своєї необачності. А наслідки ці вже не раз давалися взнаки. І все ж він був чудовий командир бригади і не розгублювався навіть, здавалося б, у безнадійних ситуаціях. Йому просто ніколи не спадало на думку, що ситуація може бути безвихідна, і тому, навіть коли так воно й було, він завжди вмів знайти вихід.

В «Гейлорді» можна було зустріти й простого каменяря з Галісії Енріке Лістера, що тепер командував дивізією й також говорив по-російськи. Там бував і столяр з Андалузії Хуан Модесто, якому нещодавно доручили командувати корпусом. Він теж не в Пуерто-де-Санта-Марія навчився російської мови — хіба що там були курси Берліца, які відвідували столяри. З-поміж усіх молодих командирів йому росіяни найбільше довіряли, бо він був справжній партієць, «сто-процентний», як вони казали, хизуючись цим американізмом.

Так, «Гейлорд» — саме те місце, де можна завершити свою освіту. Саме там людина дізнавалася, як усе робиться насправді, а не як воно буцімто робиться. Я, мабуть, свою освіту ще

тільки розпочав, подумав Роберт Джордан. Цікаво, чи пощастить мені продовжити її? Все, про що я довідався в «Гейлорді», було розумне й корисне і саме те, що мені потрібно. Щоправда, напочатку, коли він ще вірив у різні дурниці, це приголомшило його. Але відтоді він багато чого зрозумів і визнав необхідність приховувати правду, і все, про що він довідувався в «Гейлорді», тільки зміцнювало його віру в усе те, що він вважав справедливим. Він волів знати справжній, а не вигаданий стан речей. На війні завжди багато брехні. Але правда про Лістера, Модесто і Ел Кампесіно куди краща за всі вигадки й легенди. Коли-небудь цієї правди більше не приховуватимуть ні від кого, а тим часом він був задоволений, що існує «Гейлорд», де він може знати її.

Так, туди він пішов би в Мадрид після того, як купив би книжки, полежав у гарячій ванні, випив кілька чарочок абсенту й трохи почитав. Але всі ці плани він виношував раніше — перше ніж з'явилася Марія. Що ж, гаразд: вони наймуть два номери, і поки він буде в «Гейлорді», вона може робити, що їй заманеться, а він звідти прийде до неї. Вона стільки чекала в цих горах, що зможе трохи почекати і в готелі «Флоріда». Адже в Мадриді вони матимуть аж три дні. Три дні — це дуже багато. Він поведе її подивитись братів Марксів у фільм «Вечір в опері». Цей фільм іде вже три місяці і, напевно, йтиме ще три. Її сподобається «Вечір в опері», подумав він. Напевно, дуже сподобається.

Але від «Гейлорда» до цієї печери — довгий шлях. Ні, не цей шлях довгий. Довгий буде шлях від цієї печери до «Гейлорда». Вперше його привів до «Гейлорда» Кашкін, і йому там не сподобалося. Кашкін сказав, що йому обов'язково треба познайомитися з Карковим, тому що Карков дуже цікавиться американцями і тому що він найбільший у світі шанувальник Лопе де Вега і вважає «Фуенте Овехуна» найгеніальнішою з усіх написаних п'єс. Може, вона й справді така, але Роберт Джордан був щодо неї іншої думки.

Готель йому не сподобався, а Карков — сподобався. Карков — найрозумніша людина з усіх, що йому траплялися в житті. Спочатку він йому здався смішний — кволий тендітний чоловічок у сірому кителі, сірих бриджах, чорних чоботях, з малесенькими руками й ногами й манерою говорити так, наче він спльовує слова крізь зуби. Але Роберт Джордан не зустрічав ще людини, що мала б такий ясний розум, стільки внутрішньої гідності й зовнішнього зухвальства й таке почуття гумору.

Кашкін відрекомендував Роберта Джордана мало не як легендарну особу, і спочатку Карков поводився з ним образливо-чемно, але потім, коли Роберт Джордан, замість удавати з себе героя, розповів одну історію, дуже кумедну й до того ж таку, що зображала його самого в смішному, ба навіть непристойному світлі, Карков від увічливості перейшов до добродушних шпильок, а відтак і до веселого зухвальства, і вони стали друзями.

Коло під'їзду «Гейлорда» стоять вартові з багнетами на гвинтівках, і сьогодні ввечері це, напевно, найприємніше й найбезпечніше місце в обложеному Мадрид. Йому схотілося сьогодні ввечері бути не тут, а там. Хоч і тут непогано зараз, відколи те колесо перестало крутитися. І сніг теж майже перестав.

Він охоче показав би Каркову свою Марію, але незручно було б приводити її туди, не спитавши спочатку дозволу на це, а крім того, невідомо ще, як його взагалі приймуть після цього діла. А втім, наступ на той час завершиться, і Гольц теж буде там, і якщо тут усе пройде успішно,

то всі довідаються про це від Гольца. А щодо Марії, Гольц, певно, посміється з нього, нагадає, що він казав тоді про дівчат.

Він нахилився до миски, що стояла перед Пабло, і зачерпнув кухоль вина.

— З твого дозволу, — сказав він.

Пабло кивнув. Видно, заглибився в свої стратегічні міркування, подумав Роберт Джордан. Шукає розв'язання в тій мисці. Але поганець, мабуть, і справді щось тямить, якщо міг так довго й успішно керувати цим загоном. Дивлячись на Пабло, він спробував уявити собі, який би з нього був партизанський ватажок під час Громадянської війни в Америці. Їх було так багато, думав він, а знаємо ми про них так мало. Не про таких, як Куонтріл, як Мосбі, як мій дід, а про ватажків невеликих партизанських загонів. До речі, щодо вина. Чи ти справді вважаєш, що Грант був п'яниця? Дід завжди запевняв, що так. Що до четвертої години пообіди Грант уже бував напідпитку, а під час облоги Віксбурга пив без просипу кілька днів підряд. Але дід твердив, що хоч який п'яний був Грант, діяв він завжди цілком розважливо, хіба що часом його важко було добудитися. Та якщо вже розбудиш, поведишся він завжди розважливо.

В цій війні жодна з сторін не має свого Гранта, свого Шермана чи свого Стонуолла Джексона. І Джеба Стюарта теж не має. Ані Шерідана. Загнє скільки завгодно Мак-Клеллана. У фашистів їх сила-силенна, а у нас їх принаймні троє.

Так, військових геніїв у цій війні він поки що зовсім не бачив. Жодного. Навіть когось схожого на генія тут не було. Клебер, Лукач і Ганс, командуючи інтернаціональними бригадами, з честю виконали свою роль в обороні Мадрида, але потім старий, лисий, з окулярами на носі, зарозумілий, дурний, як пень, нецікавий у розмові, по-бичачому хоробрый і тупий, роздутий пропагандою захисник Мадрида Міаха почав так заздрити популярності Клебера, що примусив російян усунути його з командної посади й відіслати до Валенсії. Клебер був добрий солдат, але обмежена людина — і до того ж надто балакуча, якщо зважити на посаду, яку він обіймав. Гольц — добрий командир і чудовий солдат, але його весь час тримали на другорядних посадах і не давали йому розвернутися. Наступ, що готувався, мав бути його першою великою операцією, і поки що Роберт Джордану не дуже подобалося все те, що він чув про цей наступ.

Він шкодував, що не бачив битви на плоскогір'ї за Гвадалахарою, коли було розгромлено італійців. Він тоді був в Естремадурі. Про цю битву йому розповідав Ганс зо два тижні тому в «Гейлорді», і так детально, що він наче побачив усе на власні очі. Була така мить, коли здавалося, що поразка неминуча, — це коли італійці прорвали фронт поблизу Тріхуеке, і якби їм тоді пощастило перетяти Торіха-Бріуезьку дорогу, Дванадцяті бригаду було б відрізано. «Але ми знали, що б'ємося з італійцями», — сказав Ганс, — і тому наважилися здійснити маневр, який, був би перед нами якийсь інший противник, завершився б катастрофою. І маневр удався».

Все це Ганс показав йому на своїх картах. Ганс весь час носив їх при собі, в планшетці, і досі ще не міг надивуватися й натішитися тим чудом. Ганс був прекрасний солдат і добрий товариш. Він розповідав, що іспанські частини Лістера, Модесто і Кампесіно добре показали себе в тій битві і що то була, мовляв, заслуга командирів, які запровадили залізну дисципліну. Але і Лістерові, і Модесто, і Кампесіно більшість їхніх маневрів підказали російські військові рад-

ники. Всі троє скидалися на пілотів-новаків, що навчаються літати на машині з подвійним керуванням: будь-яку їхню помилку може зразу виправити пілот-інструктор. Що ж, цей рік покаже, чи добре вони засвоїли науку.

Вони були комуністи й прихильники залізної дисципліни. Дисципліна, яку вони запроваджують, зробить іспанців добрими солдатами. Лістер особливо суворо вимагав дисципліни, і він знав, як викувати з дивізії справжню боєздатну одиницю. Одна річ — утримувати позиції, інша — піти на штурм позицій і захопити їх, і зовсім інша справа — маневрувати військами під час боївних дій, думав Роберт Джордан, сидючи в печері за столом. Цікаво, як Лістер — такий, яким я його знаю, — даватиме собі раду, коли подвійне керування буде зняте. А може, воно не буде зняте, подумав він. Може, його не знімуть, а навпаки — зміцнять. Цікаво, як ставляться росіяни до всієї цієї справи. «Гейлорд» — ось де можна про все довідатися, думав він. Є багато речей, які я мушу взяти і про які можна довідатися тільки в «Гейлорді».

Якийсь час йому здавалося, що «Гейлорд» погано на нього впливає. Там усе було протилежне пуританському, релігійному комуністичному будинку № 63 на вулиці Веласкеса — мадрідського палацу, де розташувався штаб Інтернаціональних бригад у столиці. На Веласкеса, 63 ти почувався членом чорного ордену, зате в «Гейлорді» ніколи й не пахло таким духом, як там чи в штабі П'ятого полку, перш ніж його поділили на бригади нової армії.

В тих обох штабах ти відчував, що береш участь у хрестовому поході. Це єдине слушне визначення, хоча вираз цей вже такий заяложений, що справжній зміст його давно стерся. Незважаючи на бюрократизм, на невмілість, на партійні чвари, ти переймався там почуттям, якого сподівався зазнати і не зазнав у день першого причастя. Це було почуття обов'язку перед усіма гнобленими світу, почуття, про яке так само важко й ніяково говорити, як про релігійний екстаз, і водночас таке ж справжнє, як те, що охоплює тебе, коли слухаєш Баха, чи коли стоїш у Шартрському чи Леонському соборі й дивишся, як летіть світло крізь величезні вітражі, чи коли дивишся на твори Мантеньї, Греко і Брейгеля в Прадо. Воно визначало твоє місце в чомусь, у що ти вірив беззастережно, всім своїм єством, і воно давало тобі відчуття цілковитого братерства з усіма тими, хто служить цій самій справі. Це було щось зовсім незнайоме тобі раніше, але тепер ти зазнав його, і воно, разом з причинами, що його викликали, набуло для тебе такої ваги, що навіть про своє життя тобі стало зовсім байдуже; і якщо ти стараєшся уникнути смерті, то лише для того, щоб вона не завадила тобі виконати свій обов'язок. Але найкраще було те, що ти міг робити щось в ім'я цього свого почуття й цієї внутрішньої потреби. Ти міг боротися.

Отже, ми стали до боротьби, думав він. І ти, хто бився добре і вцілів, незабаром втратили чистоту почуттів. Навіть і півроку не минуло.

Але коли ти береш участь в обороні позиції чи міста, та колишня чистота почуттів повертається до тебе. Так було під час боїв у Сьеррі. Там під час бою відчувалася справжня революційна солідарність. Там, коли вперше виникла потреба зміцнити дисципліну, він це зрозумів і схвалив. Знайшлися боягузи, які під артобстрілом почали тікати. Він бачив, як їх розстрілювали й залишали гнити при дорозі, тільки познімавши з них зброю й цінні речі. Те, що брали зброю, чоботи й шкіряні куртки, було цілком слушно. Те, що брали цінні речі, було просто розумно. Інакше все це забрали б анархісти.

Тоді здавалося слушним, потрібним і справедливим, що людей, які тікали, розстрілювали на місці. Нічого поганого в цьому не було. Вони тікали тому, що думали тільки про себе. Фашисти атакували, і ми зупинили їх на тому схилі, серед сірих скель, карликових сосон і тернини Гвадаррами. Ми трималися на лінії шосе під бомбами, а потім і під артобстрілом, коли фашисти підтягли гармати, і під кінець дня ті, хто вцілів, пішли в контратаку й відігнали фашистів. Потім, коли вони спробували обійти нас з лівого флангу, пробираючись між скель і дерев, ми засіли в будинку санаторію й стріляли в них з вікон і з даху, хоч вони обійшли нас уже з обох боків. Тоді ми довідалися, що означає потрапити в оточення, і ми трималися, доки контратака не відкинула їх знову назад, за шосе.

Серед усього цього, відчуваючи страх, від якого пересихає в роті й горлі, в поросі розкришеного тиньку, переборюючи нагальний жак, коли в спалахах і гуркоті вибухів завалюється стіна, витягуєш з руїни кулемет, відштовхуєш убитих кулеметників, що лежать долілиць, присипані грунтом, і, ховаючи голову за щитком, висмикуєш зім'яту гільзу, вирівнюєш стрічку і, лежачи за щитком, знову поливаєш кулями шосе; ти зробиш те, що треба було зробити, і знаєш, що правда на твоєму боці. Ти зазнав задüşного сп'яніння бою, сп'яніння, що очищає тебе й само очищається страхом, і того літа й осені ти бився за всіх знедолених світу, проти всіх гнобителів, за все те, в що ти віриш, і за новий світ, що його розкрили перед тобою. Тієї осені, думав він, ти навчився не звертати уваги на знегоди, терпляче зносити холод, і сирість, і бруд нескінченних саперних та фортифікаційних робіт. Те почуття, що його ти зазнав улітку й восени, було глибоко поховане під утомою, нервовим напруженням, мукою недоспаних ночей. Але воно не вмерло, і все, через що довелося пройти, тільки зміцнювало його. Саме в той час ти відчував глибоку, здорову й безкорисливу гордість — і якби ти прийшов з усім цим до «Гейлорда», на тебе б там дивилися як на нудного дурня, раптом подумав він.

Ні, тоді ти був би чужий у «Гейлорді», думав він. Ти був надто наївний. Ти був тоді наче осінній благодаттю. А втім, може, і «Гейлорд» був тоді не такий, як тепер. Ні, він і справді був тоді не такий. Зовсім не такий. Тоді взагалі не було «Гейлорда».

Карков розповідав йому про той час. Тоді всі росіяни мешкали в «Палас-готелі». Роберт Джордан не знав жодного з них. Це було ще перед утворенням перших партизанських загонів, перед знайомством з Кашкіним та іншими. Кашкін був тоді на півночі, в Іруні й Сан-Себастьяні, брав участь у невдалих боях під Віторією. Він приїхав до Мадрида тільки в січні, а Карков теж був у Мадриді, коли Роберт Джордан воював у Карабанчелі й Усері, і в ті три дні, коли вони зупинили наступ правого крила фашистів на Мадрид і будинок за будинком очищали від марокканців і терцю¹ зруйноване передмістя, що лежало на краю сірого, спаленого сонцем плоскогір'я, й створювали на пагорках лінію оборони, яка мала захистити ту частину міста.

Про той час Карков згадував без будь-якого цинізму. То був час, коли всім здавалося, що це вже кінець, і в кожного збереглася відтоді дороща за відзнаки й нагороди пам'ять про те, як він поводився, коли здавалося, що все вже втрачене. Уряд утік із міста, захопивши з собою всі машини військового міністерства, і старий Міаха змушений був об'їздити оборонні позиції на велосипеді. Роберт Джордан ніяк не міг по-

¹ Легіонери (ісп.).

вірити в це. Навіть у найпатріотичнішому настрої він не міг уявити собі Міаху на велосипеді; але Карков запевняв, що так воно й було.

Але були й такі речі, про які Карков не писав. У «Палас-готелі» лежали тоді троє поранених росіян — два танкісти й льотчик, яких залишили під його опікою. Вони були в безнадійному стані, і їх не можна було транспортувати; Карков мав подбати про те, щоб ці поранені не потрапили до рук фашистів у тому разі, якщо місто доведеться здати.

В разі, якби Мадрид довелося здати, Карков, перше ніж залишити «Палас-готель», обіцяв дати їм отруту. А по тих трьох трупах, з яких один мав три кульові рани в животі, в другого була відстрелена щелепа й оголені голосові зв'язки, в третього розтрощена кулею стегнова кістка, а голова й руки обпалені так, що обличчя було суцільним пухирем без брів, без вії, без волосся, — ніхто не довів би, що це росіяни. Ніхто не зміг би розпізнати росіян у скалічених тілах, що їх залишили б у номері «Палас-готелю». Ніщо не свідчило б, що ці голі мерці — росіяни. Мертвий не виказує ні своєї національності, ані своїх політичних переконань.

Роберт Джордан спитав Каркова: а що, як доведеться зробити таке, і Карков відповів, що ця перспектива аж ніяк не приваблива його.

— А все ж таки, як би ви це робили? — спитав Роберт Джордан і додав: — Адже взяти й отруїти людину — це не так просто.

Але Карков сказав:

— Ні, це дуже просто, якщо завжди носиш з собою отруту, призначену для тебе самого. — І він розкрив свій портсигар і показав Робертові Джордану, що було сховано в його кришці.

— Але ж якщо ви потрапите в полон, у вас перш за все відберуть портсигар, — зауважив Роберт Джордан. — Скажуть «руки вгору», та й по всьому.

— А в мене ще отут є, — всміхнувся Карков і показав на лацкан своєї куртки. — Треба тільки взяти кінчик лацкана в рот, отак, роздушити ампулу зубами і ковтнути.

— Це вже куди зручніше, — сказав Роберт Джордан. — А скажіть, воно справді пахне гірким мигдалем, як пишуть у детективних романах?

— Не знаю, — весело сказав Карков. — Ніколи не нюхав. Може, розбіємо одну ампулку й понюхаємо?

— Краще прибережіть її.

— Правда, — сказав Карков і сховав портсигар. — Розумієте, я зовсім не поразник, але критичний момент завжди може настати ще раз, а цієї штуки ви ніде не добудете. Ви читали комюніке з Кордовського фронту? Просто чудове! По-моєму, це найкраще з усіх комюніке.

— А що в ньому сказано?

Роберт Джордан приїхав до Мадрида саме з Кордовського фронту, і в нього раптом щось стислося всередині, як буває, коли хтось жартує з того, з чого можеш жартувати тільки ти, але ніхто інший.

— Nuestra gloriosa tropa siga avanzando sin perder ni una sola palma de terreno, — процитував Карков своєю дивною іспанською мовою.

— Невже так справді й написано? — недовірко спитав Роберт Джордан.

— «Наші ушавлені війська просуюються вперед, не втрачаючи ані п'яді території», — переклав Карков по-англійськи. — Так написано в комюніке. Я знайду його для вас.

Ще жива була пам'ять про людей, яких ти знав і які полягли в боях під Пособланко; але в «Гейлорді» з цього жартували.

Ось що являв собою нині «Гейлорд». Але був час, коли «Гейлорда» не існувало. І якщо вже

так склалося, що ті, хто вцілів після перших днів війни, створили саме отакий «Гейлорд», то Роберт Джордан радів з цього і радів, що може бувати там. Те, що ти відчував у Сьєррі, і в Карабанчелі, і в Усері, є тепер далеким минулим, думав він. Але кому вдається зберегти той перший цнотливий запал, з яким починають свою роботу молоді лікарі, молоді священники й молоді солдати? Хіба священикам, бо інакше їм би довелося кинути все. Ну, а тоді, як Карков?

Йому ніколи не набридало думати про Каркова. Коли вони востаннє зустрілися в «Гейлорді», Карков дуже цікаво розповідав про одного англійського економіста, який довго жив у Іспанії. Роберт Джордан протягом багатьох років читав статті цього чоловіка і завжди ставився до нього з повагою, не знаючи про нього нічого. Те, що цей чоловік написав про Іспанію, йому не дуже подобалося. Вона було надто просте й ясне і надто схематичне, і деякі статистичні дані були явно, хоча й ненавмисно, підтасовані. Але він вирішив, що коли добре знаєш країну, тобті рідко подобається те, що про неї пишуть у газетах і журналах, і шанував того чоловіка за його добрі наміри.

А потім нарешті він побачив його. Це було надвечір, під час наступу в Карабанчелі. Вони сиділи під стіною арени, з обох вулиць лунали постріли, і всі нервували, чекаючи початку атаки. Їм пообіцяли танк, але він не прийшов, і Монтеро сидів, підперши голову рукою, й повторював:

— А танка немає. А танка немає.

День був холодний, вітер гнав вулицею жовту куряву, а Монтеро був поранений у ліве плече, і рука йому німіла.

— Нам не можна без танка, — казав він. — Доведеться чекати на танк, а чекати ми не можемо. — Від болю голос його звучав дратливо.

Роберт Джордан пішов подивитися, чи не зупинився танк за великим будинком на закруті трамвайної колії, як гадав Монтеро. Там він і стояв. Але це був не танк. В той час іспанці називали танком усе що завгодно. Це був старий панцерний автомобіль. Добувшись до цього місця за рогом великого будинку, водій не хотів їхати далі, до арени. Він стояв позаду своєї машини, поклавши на металеву обшивку схрещені руки й уткнувши в них голову в м'якому шкіряному шоломі. Коли Роберт Джордан заговорив до нього, він тільки похитав головою, не відриваючи її від рук. Потім він одвернув обличчя, не глянувши на Роберта Джордана.

— Я не дїставав наказу їхати туди, — похмуро сказав він.

Роберт Джордан вийняв з кобури пістолет і приставив його до шкіряної куртки водія.

— То ось маєш наказ, — сказав він йому.

Водій знову похитав головою в товстому шкіряному шоломі, як в американського футболіста, й сказав:

— Кулемет без патронів.

— У нас там є патрони, — сказав йому Роберт Джордан. — Сідай і поїхали. Стрічки там зарядимо. Гайда.

— Нема кому стріляти з кулемета, — сказав водій.

— А де він? Де кулеметник?

— Убитий, — сказав водій. — Там, усередині.

— То витягни його, — сказав Роберт Джордан. — Витягни його звідти.

— Я боюсь торкатися його, — сказав водій. — А він лежить між кулеметом і кермом, і я не можу сісти за кермо.

— Ходімо, — сказав Роберт Джордан. — Ми зараз удвох його витягнемо.

Влазячи до машини, він ударився об щось головою, і з невеликої ранки над бровою на обличчя потекла кров. Мертвий кулеметник був дуже важкий і вже встиг задубіти так, що розігнути його було неможливо, і Робертові Джордану довелося бити кулаком по його голові, щоб виштовхнути її з-поміж сидіння й керма, де вона застрягла. Нарешті йому вдалося підштовхнути її коліном знизу, і вона вивільнилася, і, обхопивши тіло впоперек, він потяг його до дверця.

— Допоможи мені, — сказав він водієві.

— Я боюсь торкатися його, — сказав водій, і Роберт Джордан побачив, що він плаче. Сльози струменіли по його чорному від пороку обличчю, і з носа теж текло.

Ставши під дверцятами, Роберт Джордан витяг мертвого кулеметника з машини, і той упав на пішохід майже коло самих трамвайних рейок, скоцюрблений, зігнутий навпіл. Там він і лежав, притиснувшись восково-сірою щогою до бетонного пішоходу, підігнувши під себе руки, як у машині.

— Сідай, хай тобі чорт, — сказав Роберт Джордан, махнувши пістолетом. — Ну, мерщій!

І в ту мить він побачив того чоловіка, який вийшов з-за рогу. Він був у довгому пальті, без капелюха, сивий, обличчя вилицювате, а очі сиділи глибоко і близько одне до одного. В руці він тримав пачку «Честерфілда» і, вийнявши одну сигарету, простяг її Робертові Джордану, який, наставивши пістолет, підштовхував водія до машини.

— Хвилинку, товаришу, — сказав він Робертові Джордану по-іспанськи. — Чи не можете ви дещо пояснити мені з приводу цього бою?

Роберт Джордан узяв сигарету й сховав її в нагрудній кишені своєї синьої робочої блузи. Він упізнав цього товариша з фотографій. Це був той самий англійський економіст.

— Іди ти знаєш куди, — сказав він йому по-англійськи, а відтак по-іспанськи водієві панцерника: — Вперед. До арени. Ясно?

Він грюкнув важкими бічними дверцятами й замкнув їх, і машина рушила довгим похилим спуском, і кулі застукотіли по обшивці, як камінці по залізному казану. Потім, коли по них відкрили вогонь з кулемета, це були наче різкі, часті удари молотка.

Вони заїхали за арену й загальмували під її стіною, де коло кас висіли ще торішні жовтневі афіші й стояли розкриті ящики з патронами й чекали люди з гвинтівками в руках і гранатами за поясом і в кишенях, і Монтеро сказав:

— Добре. Ось і танк прийшов. Тепер ми можемо атакувати.

Того вечора, коли останні будинки на горбі було вже здобуто, Роберт Джордан лежав, зручно примостившись за цегляним муром коло пробитої в цеглі дірки, що мала правити за бійницю, і дивився на чудове поле обстрілу, що простяглося між ними й пасмом горбів, до яких відступили фашисти, і трохи не з насолодою думав про те, як добре захищає їхній лівий фланг пагорб із зруйнованою віллою на вершині. Він лежав на купі соломи в мокрій від поту одежі й обсихав, загорнувшись у ковдру, щоб не застудитися. Лежачи там, він раптом згадав про економіста й засміявся, а потім пошкодував, що відповів йому так грубо. Але тоді, в ту мить, коли англієць простяг йому сигарету, наче чайові за інформацію, в ньому спалахнула ненависть фронтовика до тилової криси, і він просто не зміг стриматися.

Тепер він згадав, як Карков розповідав про нього в «Гейлорді».

— Отже, ви зустріли його там, — сказав тоді Карков. — Я того дня не міг пробратися далі

Пуенте-де-Толедо. А він, виходить, добувся аж до фронту. Але це, здається, був останній день його подвигів. Наступного дня він виїхав з Мадрида. Найсміливіше він поведився в Толедо. В Толедо він діяв просто як герой. Він був один з авторів плану здобуття Алькасара. Вам треба було побачити його в Толедо. На мою думку, ми завершили облогу значною мірою завдяки його зусиллям та порадам. До речі, то був найбезглуздіший етап війни. То була просто вершина безглуздя. Але скажіть мені, що думають про цю людину в Америці?

— В Америці, — сказав Роберт Джордан, — вважають, що він має тісні зв'язки з Москвою.

— Пусте, — сказав Карков. — Але в нього чудове обличчя, і це його обличчя разом з гарними манерами завжди забезпечує йому успіх. А от з моїм обличчям нічого не доб'ється. Те, що мені пощастило досягти в житті, я досяг усупереч моєму обличчю, яке не викликає в людей ні симпатії, ані довіри. А в цього Мітчелла не обличчя, а скорб. Справжнє обличчя змовника. Кожен, хто читав книжки про змовників, одразу переймається довірою до нього. І манери в нього теж чисто змовницькі. Досить вам побачити, як він заходить до кімнати, і ви вже знаєте, що перед вами змовник чистої води. Будь-хто з ваших багатих співвітчизників, що керується, як йому здається, великодушним бажанням допомогти Радянському Союзові чи прагне застрахувати себе чимсь на випадок можливого успіху партії, зразу зрозуміє з обличчя й поведінки цієї людини, що вона не може бути ніким іншим, а тільки довіреним агентом Комінтерну.

— Отже, з Москвою він не має жодних зв'язків?

— Жодних. Слухайте, товаришу Джордан. Чи знаєте ви, що дурні бувають двох гатунків?

— Прості дурні й заплішені?

— Ні. Я кажу про ті два гатунки дурнів, які трапляються у нас в Росії. — Карков усміхнувся й почав: — Перший — це зимовий дурень. Зимовий дурень підходить до дверей вашого будинку й гучно стукає. Ви відчиняєте двері й бачите абсолютно незнайому вам людину. А її вигляд вражає. Це дебелий паруб'яга в чоботах, у хутрянній шубі й хутрянній шапці, і весь обсипаний снігом. Спершу він тупає ногами й струшує сніг із чобіт. Потім скидає шубу, стріпує її й накидає ще більше снігу. Відтак знімає шапку й оббиває її об двері. І з шапки теж сиплеться сніг. Потім він ще раз притупує ногами й пхається до кімнати. Ви дивитесь на нього й бачите, що перед вами дурень. Це дурень зимовий.

А літній дурень ходить по вулиці, вимахує руками й крутить сюди-туди головою, і кожен за двісті кроків зразу бачить, що він дурень. Це літній дурень. Цей економіст — дурень зимовий.

— Але чому йому тут довіряють? — спитав Роберт Джордан.

— А через те його обличчя, — сказав Карков. — Через його чудову *gueule de conspirateur*¹. І завдяки хитрому трюкові: він завжди вдає, ніби щойно з'явився звідкись, де до нього ставляться з великою пошаною й довірою. Щоправда, — Карков посміхнувся, — щоб цей трюк не втрачав своєї сили, йому доводиться весь час переїздити з місця на місце. Знаєте, іспанці — дивний народ, — вів далі Карков. — Тутешній уряд має дуже багато грошей. Дуже багато золота. Друзям вони нічого не дають. Ви — друг. Чудово. Отже, ви зробите все задарма і вам не треба платити. Але людям, що репрезентують впливову фірму чи країну, яка не ставиться до вас по-дружньому і яку треба схилити на свій бік, — таким людям

¹ Фізіономія змовника (франц.).

вони дають дуже багато. Це дуже цікавий факт, якщо уважніше до нього придивитися.

— Мені це не подобається. Адже, зрештою, ці гроші належать іспанським робітникам.

— І не треба, щоб це вам подобалося. Треба тільки, щоб ви розуміли, — сказав Карков. — При кожній нашій зустрічі я навчаю вас чогось нового, і так поступово ви здобудете всі потрібні знання. Це дуже цікаво для викладача — вчитися самому.

— Навряд чи я викладатиму, коли повернуся. Мене, мабуть, виженуть, як червоного.

— Ну що ж, тоді приїздіть до Радянського Союзу і будете продовжувати свою освіту там. Можливо, це було б для вас найкраще.

— Але мій фах — іспанська мова.

— Є багато країн, де говорять по-іспанськи, — сказав Карков. — Не в кожній має бути так важко зробити щось, як в Іспанії. А крім того, не забувайте, що ви вже майже дев'ять місяців не викладаєте. За дев'ять місяців можна здобути новий фах. Чи багато ви читали з питань діалектики?

— Тільки «Підручник марксизму», виданий Емілем Бернсом. Більше нічого.

— Якщо ви прочитали його до кінця, то це не так мало. Там із півтори тисячі сторінок, і на кожну треба витратити час. Але є ще інші книжки, які вам треба прочитати.

— Зараз на це немає часу.

— Я знаю, — сказав Карков. — Я маю на увазі — при нагоді. Є книжки, прочитавши які, ви зрозумієте багато чого з того, що діється тут. А те, що діється тут зараз, ляже в основу книжки — дуже потрібної книжки, що пояснить багато речей, про які треба знати. Можливо, цю книжку напишу я. Сподіваюсь, що саме я її напишу.

— Не знаю, хто міг би написати її краще за вас.

— Не лестить мені, — сказав Карков. — Я журналіст. Але, як усі журналісти, я мрію творити справжню літературу. Зараз я збираю матеріал для нарисів про Кальво Сотело. Це був запеклий фашист, справжній іспанський фашист. Франко і решта — зовсім не те. Я вивчаю статті й промови Сотело. Він був дуже розумна людина, і дуже розумно те, що його вбили.

— А я гадав, що ви проти політичних убивств.

— Ми проти індивідуального терору, — всміхнувся Карков. — Певна річ, ми проти діяльності злочинних терористичних і контрреволюційних організацій. Ненависть і презирство викликає в нас дворушництво таких, як Зінов'єв, Каменев, Риков та їхні поплічники. Ми зневажаємо й ненавидимо цих людей. — Він знов усміхнувся. — Але все-таки можна вважати, що метод політичних убивств застосовується досить широко.

— Ви хочете сказати...

— Я нічого не хочу сказати. Але, звичайно ми страчуємо й знищуємо виродків, покидьків суспільства. Їх ми ліквідуємо. Але не вбиваємо. Розумієте різницю?

— Розумію, — сказав Роберт Джордан.

— І якщо я інколи жартую, — а ви розумієте, як небезпечно жартувати навіть жартома, — тож, якщо я інколи жартую, то це ще не означає, що іспанському народові не доведеться колись пошкодувати, що він не розстріляв деяких генералів, які й зараз перебувають при владі. Просто я не люблю, коли розстрілюють людей.

— А я тепер ставлюся до цього спокійно, — сказав Роберт Джордан. — Я теж не люблю, але ставлюся до цього спокійно.

— Знаю, — сказав Карков. — Мені про це казали.

— Хіба це так важливо? — сказав Роберт Джордан. — Я хотів просто бути ширим.

— На жаль, — сказав Карков, — це одна з умов, що дозволяє вважати надійною людину, якій за інших обставин довелося б чекати набагато довше, щоб потрапити до цієї категорії.

— А хіба мені обов'язково треба бути надійним?

— Ваша робота така, що ви мусите бути абсолютною надійним. Треба буде мені коли-небудь побалакати з вами, щоб побачити, що діється у вашому мозку. Шкода, що ми ніколи не розмовляємо серйозно.

— Я свій мозок запечатав аж до переможного закінчення війни, — сказав Роберт Джордан.

— Тоді боюся, що вам доведеться обходитися без нього ще довгий час. Але пам'ятайте, що мозком коли-не-коли все-таки треба крутити.

— Я читаю «Мундо обреро», — сказав на це Роберт Джордан, а Карков відповів:

— Гаразд. Чудово. Я вмю розуміти і жарти. Але в «Мундо обреро» бувають і дуже розумні речі. Найрозумніші з усіх, що їх пишуть про цю війну.

— Атож, — сказав Роберт Джордан. — Згоден. Але все ж не можна побачити повної картини війни, читаючи тільки партійний орган.

— Ви все одно не побачите цієї картини, — сказав Карков, — навіть якщо будете читати двадцять газет, а якщо й побачите, мені не зовсім ясно, що це вам дасть. Я майже весь час бачу ту картину і тільки те й роблю, що намагаюся забути про неї.

— Ви гадаєте, що справи такі кепські?

— Зараз уже трохи кращі. Поволі ми позбавляємося найгіршого. Але погані ще дуже багато. Наше завдання полягає тепер у тому, щоб створити могутню армію, і деякі елементи, ті, що йдуть за Модесто, за Ель Кампесіно, Лістером і Дюраном, цілком надійні. Більш ніж надійні — чудові. Ви самі це побачите. Потім є ще бригади, хоч їхня роль змінилася. Але армія, що складається і з добрих, і з поганих елементів, не може виграти війни. Всі бійці армії повинні досягти певного рівня політичного розвитку, і кожен повинен розуміти, за що б'ється і яке це має значення. Кожен мусить вірити в боротьбу, до якої він стає, і підкорятися дисципліні. Ми створюємо могутню регулярну армію, не маючи часу на те, щоб запровадити дисципліну, необхідну такій армії, аби як слід поводитися під вогнем. Ми називаємо таку армію народною, але їй бракує головних переваг справді народної армії, і водночас їй бракує залізної дисципліни, без якої не може існувати армія регулярна. Ви побачите це самі. Все це дуже небезпечно.

— У вас сьогодні не дуже гарний настрій.

— Так, — сказав Карков. — Я допіру повернувся з Валенсії, де бачився з багатьма людьми. З Валенсії ніхто не повертається в гарному настрої. Коли ви в Мадриді, на душі у вас спокійно й ясно і здається, що війна може закінчитися тільки перемогою. А Валенсія — то інша річ. Там ще урядують оті боягузи, що втекли з Мадрида. А на тих, хто залишився в Мадриді, вони дивляться зневажливо. Зараз на думці в них одне: будь-що ослабити військовий комісаріат. А Барселона! Побачили б ви, що робиться в Барселоні!

— А що?

— Справжнісінька оперетка. Спочатку це був рай для всіляких психів і революціонерів-романтиків. Тепер це рай для опереткових героїв. Таких, що люблять хверцювати в мундирах, хизуватися, і парадувати, й носити червоно-чорні шарфи. Тих, що люблять усе, пов'язане з війною, і не люблять тільки воювати. Від Валенсії з душі верне, а від Барселони сміх бере.

— А якої ви думки про путч ПОУМ? ¹
— Ет, це зовсім несерйозно. Безглузда витівка психів і зайдиголів, а по суті, просто інфантилізм. Було там кілька чесних людей, яких збили з пантелику. Була одна розумна голова й трохи фашистських грошей. Дуже мало. Бідний ПОУМ. Дурні вони все-таки.

— А багато людей загинуло під час цього путчу?

— Менше, ніж потім розстріляли чи ще розстріляють. ПОУМ. Це все так само несерйозно, як сама назва. Назвали б уже СВИНКА чи КІР. А втім, ні. КІР куди небезпечніший. Він може дати ускладнення на очі й вуха. До речі, знаєте, вони збиралися вбити мене, вбити Вальтера, Модесто і Пріето. Бачите, яка плутанина в них у голові? Адже всі ми абсолютно різні люди. Бідний ПОУМ. Вони так нікого й не вбили. Ні на фронті, ані в тилу. Хіба тільки кількох чоловіків у Барселоні.

— А ви були там?

— Так. Я послав звітти телеграму з описом цієї мерзенної організації-троцькістських убивць та їхніх підлих фашистських махінацій, не гідних навіть презирства, але, між нами кажучи, все це несерйозно, весь цей ПОУМ. Єдиною фігурою серед них був Нін. Ми були схопили його, та він вислизнув з наших рук.

— Де він тепер?

— У Парижі. Ми кажемо, що в Парижі. Взагалі він був непоганий хлопець, але в політиці припускався фатальних помилок.

— Але чи правда те, що вони були зв'язані з фашистами?

— А хто з ними не зв'язаний?

— Ми не зв'язані.

— Хтозна. Сподіваюсь, що ні. Адже ви часто буваєте в їхньому тилу. — Він усміхнувся. — А от брат одного з секретарів республіканського посольства в Парижі на тому тижні їздив до Сен-Жан-де-Люса й зустрічався там з людьми з Бургоса.

— Мені більше подобається на фронті, — сказав Роберт Джордан. — Що ближче до фронту, то люди кращі.

— А в фашистському тилу вам не подобається?

— Дуже подобається. У нас там є чудові люди.

— Так, а фашисти, либонь, мають чудових людей у нашому тилу. Ми їх ловимо й розстрілюємо, а вони ловлять і розстрілюють наших. Коли ви на їхній території, думайте завжди про те, скількох людей вони засилають до нас.

— Я думаю про це.

— Ну гаразд, — сказав Карков. — Сьогодні вам, мабуть, треба ще про багато чого подумати, а тому допивайте своє пиво й біжіть у своїх справах, а я піду нагору, навідаю декого. Декого в горішніх номерах. Приходьте до мене ще.

Так, думав тепер Роберт Джордан. У «Гейлорді» можна багато чого навчитися. Карков читав його першу й єдину видану книжку. Книжка не мала успіху. В ній було тільки двісті сторінок, і Роберт Джордан не був певен, чи прочитали її хоча б дві тисячі чоловік. Він виклав у ній усе, що довідався про Іспанію за десять років подорожування по ній пішки, у вагонах третього класу, в автобусах, на вантажних машинах, верхи на конях і мулах. Він проїхав Країну Басків, Наварру, Арагон, Галісію, обидві Кастилії і Естремадуру вздовж і впоперек. Але Борроу, Форд та інші написали вже стільки гарних книжок, що він майже нічого не зумів додати. Та Карков сказав, що книжка гарна.

— Інакше я б з вами й не морочився, — сказав він якось. — Я вважаю, що ви пишете абсолютно правдиво, а таке трапляється дуже рідко. Через те мені й хочеться, щоб ви зрозуміли деякі речі.

Гаразд. Хай усе це скінчиться, і тоді він напише нову книжку. Але тільки про те, що знає. Правдиво, і про те, що знає. Однак для того, щоб усе це відтворити, мені треба буде писати куди краще, ніж досі, подумав він. Все, про що він довідався під час цієї війни, було не таке просте.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

— Що ти робиш? — спитала його Марія. Вони стояли поряд з ним.

Він повернув голову й усміхнувся їй.

— Нічого, — сказав він. — Сиджу собі, міркую.

— Про що? Про міст?

— Ні. З мостом уже вирішено. Про тебе, про один готель у Мадриді, де живуть кілька моїх знайомих росіян, і про книжку, яку колись напишу.

— В Мадриді багато росіян?

— Ні. Дуже мало.

— А в фашистських газетах пишуть, що їх там сотні тисяч.

— Це брехня. Їх дуже мало.

— Тобі подобаються росіяни? Той, що був тут перед тобою, теж був росіянин.

— А тобі він подобався?

— Так. Я була тоді хвора, але він здавався мені дуже вродливий і дуже сміливий.

— І скаже ж таке — вродливий! — сказала Пілар. — Ніс плаский, як долоня, а вилиці завширшки як овечий зад.

— Він був мій друг і товариш, — сказав Роберт Джордан Марії. — Я його дуже любив.

— Так, — сказала Пілар. — А потім усе ж пристрелив його.

Коли вона сказала це, ті, що сиділи за столом, звели очі від карт, і Пабло теж подивився на Роберта Джордана. Всі мовчали. потім циган Рафаель спитав:

— Чи це правда, Роберто?

— Так, — сказав Роберт Джордан. Йому було неприємно, що Пілар заговорила про це. Краще було не розповідати в Ель Сордо. — На його прохання. Він був тяжко поранений.

— Qué cosa mas gata ¹, — сказав циган. —

Коли він був з нами, то весь час торочив про таке. Я сам хтозна-скільки разів обіцяв йому зробити це. Як дивно! — повторив він і похитав головою.

— Бо він сам був якийсь дивний, — сказав Прімітіво. — Не такий, як усі.

— Слухай, — сказав один з братів, Андрес. — От ти сам професор і так далі. Чи віриш ти, ніби людина може наперед знати, що з нею станеться?

— Ні, в це я не вірю, — сказав Роберт Джордан. Пабло з цікавістю глянув на нього, а Пілар дивилася на нього без жодного виразу в очах. — У цього російського товариша нерви розклеїлись, бо він надто багато часу пробув на фронті. Він брав участь у боях під Іруном, а там, самі знаєте, було тяжко. Дуже тяжко. Потім він воював на півночі. А відколи організовано перші групи

¹ Троцькістська організація в Каталонії.

¹ Як дивно (ісп.).

для операцій у ворожому тилу, він діяв тут, в Естремадурі й Андалузії. Гадаю, він просто дуже стомився, нерви виснажилися, і йому верзлося казна-що.

— О, я певен, що він бачив багато страшних речей, — сказав Фернандо.

— Так само, як ми всі, — сказав Андрес. — Але послухай, *Inglés*, як ти гадаєш, чи може людина наперед знати, що з нею буде?

— Ні, — сказав Роберт Джордан. — Це все темнота й забобони.

— Ну, кажи далі, — сказала Пілар. — Послухаємо, що думає професор. — Вона промовила це таким тоном, наче зверталася до передчасно розвинутої дитини.

— Я гадаю, що лихі передчуття викликає страх, — сказав Роберт Джордан. — Коли бачиш щось лихе...

— Як-от сьогоднішні літаки, — сказав Прімітиво.

— Або такого гостя, як ти, — стиха сказав Пабло, і Роберт Джордан подивився на нього через стіл, зрозумів, що це не зачіпка, а просто вголос висловлена думка, і провадив:

— Коли бачиш щось лихе, то зі страху починаєш думати про смерть, і тобі здається, що погана ознака справді щось віщує. Я певен, що тільки цим усе й пояснюється. Я не вірю ні ворожкам, ані віщунам, ані в жодні надприродні явища.

— Але той, з чудним іменням, давно знав свою долю, — сказав циган. — І те, чого він боявся, спіткало його.

— Нічого він не знав, — сказав Роберт Джордан. — Він боявся, що так буде, і це відібрало йому спокій. Ніхто не переконає мене, ніби він знав щось наперед.

— Навіть я? — спитала Пілар і, взявши пригорщу попелу з вогнища, здмухнула її з долоні. — Навіть я не зможу переконати тебе?

— Ні. Навіть ти разом з твоїм циганським чаклунством.

— Це тому, що ти справжнє чудо глухоти, — сказала Пілар, обернувшись до нього, і в мерехтінні свічки риси її широкого обличчя видавалися особливо різні й грубі. — Я не скажу, що ти дурний. Ти просто глухий. А глухий не чує музики. І радіо він теж не чує. А що він цього не чує, йому дуже легко сказати, ніби цього не існує. *Qué va, Inglés!* Я бачила смерть на обличчі цього хлопця з чудним ім'ям так виразно, наче її було випалено там розпеченим залізом.

— Нічого ти не бачила, — заперечив Роберт Джордан. — Це був страх і погані передчуття. Страх з'явився в нього після всього, що йому довелося зазнати. А погані передчуття мучили його тому, що він вигадував собі всілякі страхиття.

— *Que va*, — сказала Пілар. — Я бачила смерть так виразно, наче вона сиділа в нього на плечі. І це ще не все — від нього тхнуло смертю.

— Тхнуло смертю! — передражнив її Роберт Джордан. — Може, не смертю, а страхом? Страх має свій запах.

— *De la muerte*, — знову сказала Пілар. — Слухай, Бланкет, найкращий з усіх реон де брег, працював з Гранеро, і він розповідав мені, що в день смерті Маноло Гранеро вони по дорозі до арени зайшли до каплиці, і там від Маноло так сильно тхнуло смертю, що Бланкет трохи не зблював. А вони ж з Маноло були в готелі, і він бачив, як той купався у ванні і вдягався перед коридою. І в машині по дорозі до

арени вони сиділи поряд, і ніякого запаху не було. В каплиці його теж ніхто не відчув, окрім Хуана Луїса де ла Роса. І коли вони всі четверо вишикувалися перед виходом на арену, Марсіал і Чікуело теж нічого не чули. Але Бланкет розповідав мені, що Хуан Луїс був блідий як смерть і Бланкет спитав його: «Ти теж?» — «Просто дихати не можна», — сказав йому Хуан Луїс. — І це від твого матадора». — «*Pues nada*, — сказав Бланкет. — Нічого не вдієш. Будемо сподіватись, що ми помиляємося». — «А від інших?» — спитав Хуан Луїс Бланкета. «Ні», — сказав Бланкет. — Але від цього тхне гірше, ніж від Хосе в Талавері». І того ж таки дня бик Покапена з ранчо Верагуа розчавив Маноло Гранеро перед другим *tendido*¹ на мадрідській Пласа де Торос. А була там з Фініто і все бачила. Бик розчерепив йому голову рогом, і голова Маноло застряла під *estribo* — під сподом бар'єра, куди закинув його бик.

— А ти сама що-небудь відчула? — спитав Фернандо.

— Ні, — сказала Пілар. — Бо я була надто далеко. Ми сиділи в третьому *tendido*, в сьомому ряду. Але звідти, збоку, мені все було видно. Того ж вечора Бланкет, а він працював раніше з Хоселіто, що теж загинув, розповів про це Фініто, коли вони сиділи у «Форносі», і Фініто спитав у Хуана Луїса де ла Роса, чи так усе було насправді, але Хуан нічого йому не відповів, тільки кивнув головою, мовляв, усе це правда. Я сама бачила, як воно сталося. А ти, *Inglés*, певно, такий же глухий до таких речей, як були глухі того дня Чікуело, і Марсіал Лаланда, і всі *banderilleros*, і пікадори, і всі *gente* Хуана Луїса й Маноло Гранеро. Але сам Хуан Луїс і Бланкет не були глухі. І я теж не глуха до таких речей.

— Чому ти кажеш «глуха», коли тут ідеться про них? — спитав Фернандо.

— А, щоб тобі! — вилаялася Пілар. — Ось кому треба бути професором, а не тобі, *Inglés*. Я могла б розповісти тобі й багато інших речей. *Inglés*, отож ніколи не бери під сумнів те, чого ти не можеш просто побачити чи відчутти. Ти не чуєш того, що чує собака. І винюшити те, що винюшить собака, ти теж не зможеш. Але зі свого досвіду ти вже трохи знаєш, яка доля може спіткати людину.

Марія поклала долоню на плече Робертові Джордану, і він раптом подумав: пора кінчати з цими балачками, треба користатися з часу, якого залишається так мало. Але зараз ще рано. Доведеться якось згаяти решту вечора. І він спитав Пабло:

— А ти віриш у чаклунство?

— Та як тобі сказати, — відповів Пабло. — Я радше дивлюся на все це так само, як ти. Зі мною ніколи не траплялося нічого надприродного. А що таке страх — я знаю. Дуже добре знаю. Але я вірю, що Пілар уміє ворожити на руці. Може, вона й справді відчуває цей запах, якщо тільки не бреше.

— *Qué va*, нащо мені брехати! — сказала Пілар. — Хіба я вигадала це? Той Бланкет був дуже серйозний чоловік, і до того ж вельми побожний. Він був не циган, а валенсійський міщанин. Ти ніколи не бачив його?

— Бачив, — сказав Роберт Джордан. — Багато разів. Він маленький, землисте обличчя, і ніхто не орудує мулетою краще за нього. А бігає швидко й легко, як заєць.

— Саме він, — сказала Пілар. — Обличчя в нього землисте, бо серце хворе, і цигани кажуть, що він носить із собою смерть, але йому

Смертю (*icn.*).

¹ Сектор (*icn.*).

дуже легко відігнати її мулетою, все одно як змахнути порох зі столу. Бланкет не циган, а просто він почув, що від Хоселіто пахне смертю, коли вони виступали в Талавері. Щоправда, я не знаю, як це йому вдалося, адже запах мансанільї мав забивати всі інші. Згодом Бланкет згадував про це дуже неохоче, і ті, кому він це розповідав, не вірили йому, — мовляв, усе це вигадки, і він чув тільки запах життя, яке Хоселіто тоді провадив, і що від нього, мовляв, просто смерділо потом з-під пахв. Але через кілька років те саме сталося з Маноло Гранеро, і Хуан Луїс де ла Роса був свідок. Щоправда, Хуана Луїса не дуже поважали, хоч він добре знався на своїй справі. Надто вже він упадав коло жінок. А Бланкет був людина дуже серйозна й поміркована, і він ніколи не брехав. І повір мені, я відчула смерть у твоєму товаришеві з чудним ім'ям

— Не може цього бути, — сказав Роберт Джордан. — От ти кажеш, ніби Бланкет відчув це перед самим разео. Перед самим початком кориди. Але ж операція з поїздом завершилася у вас вдало. І Кашкін не був убитий. Як же ти могла відчути це тоді?

— До чого тут час, — пояснила Пілар. — Від Ігнасіо Санчеса Мехіаса так сильно відгонило смертю під час останнього його сезону, що багато хто відмовлявся сидати поряд з ним у кав'ярні. Всі цигани знали це.

— Такі речі вигадують після того, як людина померла, — відказав Роберт Джордан. — Всі чудово знали, що Санчес незабаром дістане свою *cognada*¹, бо він був уже не в формі, стиль у нього був важкий і небезпечний, ноги втратили силу й легкість, і рухи були вже не такі швидкі.

— Правда, — відповіла Пілар. — Це все правда. Але цигани знали й те, що від нього тхне смертю, і коли він заходив до «Вілья-Роса», то, бувало, такі люди, як Рікардо й Феліпе Гонсалес, тікали звідти через низенькі двері за шинквасом.

— Вони, мабуть, були винні йому гроші, — сказав Роберт Джордан.

— Можливо, — сказала Пілар. — Цілком можливо. Але, крім того, вони бачили в ньому смерть, і це всі знали.

— Вона правду каже, *Inglés*, — сказав циган Рафаель. — У нас усі про це знають.

— Не вірю я в це анітрохи, — сказав Роберт Джордан.

— Послухай, *Inglés*, — озвався Ансельмо. — Я взагалі проти всякого чаклунства. Але Пілар у цих справах — мастачка.

— А все-таки як же воно пахне? — спитав Фернандо. — Який він, той запах? Якщо чимсь пахне, то, виходить, мусить бути якийсь певний запах.

— Ти хочеш знати, Фернандо? — усміхнулася йому Пілар. — Гадаєш, ти теж зумієш відчути його?

— Якщо він справді існує, то чом би й ні?

— А справді, чом? — Пілар кепкувала з нього, згорнувши на колінах свої великі руки. — Ти коли-небудь плавав на кораблі, Фернандо?

— Ні. І не маю охоти.

— Тоді ти запаху того не впізнаєш, бо він трохи схожий на той, який буває на пароплаві під час шторму, коли всі ілюмінатори зачинені. Понюхай мідну ручку задраєного ілюмінатора, коли корабель хитає і в твоєму шлунку порожньо й тремтить, — і тоді ти відчуєш щось схоже на цей запах

— Нічого такого я відчути не зможу, бо на кораблі плавати не збираюся, — сказав Фернандо.

— А я кілька разів плавала на кораблях, — сказала Пілар. — І до Мексики, і до Венесуели.

— Ну, а що ж там є ще, в тому запаху? — спитав Роберт Джордан.

Пілар насмішкливо глянула на нього, з гордістю згадуючи свої подорожі.

— Молодця, *Inglés*. Учися. Це тобі потрібно. Вчися. Дуже добре. Отож після корабля прийди рано-вранці до *matadero*¹ коло Пуенте-де-Толедо в Мадриді, і коли з Мансанаресу здійметься туман, зупинися на мокрій бруківці й почекай, доки з'являться старі жінки, що ходять удосвіта пити кров зарізаного худоби. Вийде така стара з *matadero*, кутаючись у хустку, і обличчя в неї буде землисте, очі порожні, а на підборідді і на щоках стирчать куштики старечого волосся, наче кільчики на пророслій квасолі, — не щетина, а білі кільчики на смертельно-блідій восковій шкірі. І ти, *Inglés*, обійми її, пригорни до себе якнайміцніше і поцілуй у губи, і тоді ти відчуєш, що це є в цьому запахіві.

— Ух, мене аж занудило, — сказав циган. — Про кільчики — це вже занадто.

— Хочеш слухати далі? — спитала Пілар Роберта Джордана.

— Атож, — сказав він. — Коли вже вчитись, то вчитись.

— Мене аж занудило від тих старечих кільчиків, — сказав циган. — І чому це мусить бути в старих баб, Пілар? Адже в наших баб такого ніколи не буває.

— Ще б пак! — насмішкливо сказала Пілар. — У нас усі старі жінки замолоду були стрункі, — звичайно, якщо не зважати на завжди роздуте черево, ознаку чоловічих пестощів, що його циганка завжди носить перед собою...

— Не треба казати таких речей, — сказав Рафаель. — Це непристойно.

— Ти образився? — сказала Пілар. — А чи доводилося тобі колись бачити *gitana*, яка не збиралася б родити або щойно не породила дитину?

— Тебе, наприклад.

— Облиш, — сказала Пілар. — Немає людини, якої не можна було б образити. Я хотіла тільки сказати, що старість кожному приносить якусь потворність. Тут нема чого дуже розводитись. Але якщо *Inglés* хоче навчитись розпізнавати цей запах, то хай уранці піде до *matadero*.

— І піду, — сказав Роберт Джордан. — Але я й без поцілунків його відчую. Мене ті старечі кільчики налякали не менше, ніж Рафаеля.

— Поцілуй таку стару, *Inglés*, — сказала Пілар. — Поцілуй для власної науки, а потім, затримавши в ніздрях той запах, повернися до міста і, коли побачиш ящик на сміття, де лежать зів'ялі квіти, встроми в нього ніс якнайглибше і вдихни так, щоб їхній запах змішався з тими, які є в твоєму носі.

— Гарзд, я це вже зробив, — сказав Роберт Джордан. — А які це квіти?

— Хризантеми.

— Добре. Я їх нюхаю, — сказав Роберт Джордан. — А що далі?

— А далі треба ось що, — провадила Пілар. — Щоб день був осінній, з дощем чи туманом, або щоб це було на початку зими. От такого дня пройди по Кальє-де-Салюд, коли там приби-

¹ Удар рогом (*icn.*).

¹ Різниця (*icn.*).

рають у *casas de putas*¹ і виливають помиї в стічні канали, і як тільки солодкуватий запах розтраченого любовного шалу, разом із запахом мильної води й недокурків ледь торкнеться твоїх ніздрів, завертай до Ботанічного саду, де ночами ті дівчата, які вже не можуть працювати в будинках, роблять своє діло коло залізної брами парку, і коло залізних ґрат, і на хіднику. Там, у затінку, під залізним парканом, вони роблять усе те, що від них може зажадати мужчина: від найпростішої речі за десять сентімо і аж до тієї великої, вартістю в цілу песету, заради якої ми взагалі живемо на світі. І там, на клумбі з зів'ялими квітами, яких іще не повиривали, щоб посадити нові, на клумбі, де м'якше, ніж на хіднику, ти знайдеш кинутий мішок, що пахнетьме вогкою землею, зів'ялими квітами і всім тим, що робилося на ньому тієї ночі. Цей мішок матиме в собі все — запах землі й сухих стеб-лин, і зогнилих пелюсток, і той запах, що супроводить і смерть, і народження людини. Загорни свою голову тим мішком і спробуй дихати крізь нього.

— Ні.

— Так, — сказала Пілар. — Загорни свою голову тим мішком і спробуй дихати крізь нього. Вдихни глибоко, і тоді, якщо всі раніші запахи ще залишилися при тобі, ти відчуєш той запах близької смерті, відомий нам, циганам.

— Добре, — сказав Роберт Джордан. — І ти кажеш, що коли Кашкін був тут, від нього пахло саме так?

— Еге ж.

— Ну що ж, — серйозно сказав Роберт Джордан. — Якщо це правда, то я зробив добре, що застрелив його.

— Ой! — сказав циган.

Решта засміялася.

— Дуже добре, — схвально промовив Прімітіво. — Тепер вона прикусить язика.

— Слухай, Пілар, — сказав Фернандо. — Ти ж не можеш вимагати, щоб така освічена людина, як дон Роберто, робила таке паскудство?

— Не могу, — погодилася Пілар.

— Адже все це вкрай гидко.

— Так, — погодилася Пілар.

— Невже ти справді думаєш, що він може так принизити себе?

— Ні, не думаю, — сказала Пілар. — Іди лягай спати, добре?

— Але ж Пілар... — невгавав Фернандо.

— Замовкни! — несподівано люто сказала Пілар. — Не клей дурня, і я постараюся теж не розмовляти, як дурна, з людьми, що нічого не розуміють.

— Так, я визнаю, що не розумію... — почав Фернандо.

— Краще нічого не визнавай і не намагайся зрозуміти, — сказала Пілар. — Сніг іще падає?

Роберт Джордан підійшов до виходу з печери, підняв попону й визирнув надвір. Ніч була ясна, холодна, і сніг перестав. Він подивився в далечинь — на білину між деревами, а потім угору, на чисте небо. Йому забило дух від свіжого холодного повітря.

Ель Сордо залишить багато слідів на снігу, якщо йому пощастить сьогодні вкрасти коней, подумав він.

Він опустил попону й повернувся до задимленої печери.

— Надворі вияснилося, — сказав він. — Завірюха вщухла.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

Вночі він лежав і чекав на дівчину. Вітру тепер не було, і сосни нерухомо стояли в нічній темряві. Їхні стовбури чітко вирізнялися на тлі снігу, що вкривав усе довкола, і Роберт Джордан лежав у своєму спальному мішку, відчуваючи пружність постелі, яку він собі намостив, і ноги його були простягнені на всю довжину теплої мішки, а свіже повітря холодило йому голову й щипало ніздрі, коли він його вдихав. Він лежав на боку, підклавши під голову штани і куртку, в які він загорнув сандалі; під боком він відчував холодний метал великого пістолета, якого вийняв із кобури, коли роздягався, і прив'язав шнуром до зап'ястка правої руки. Він одсунув від себе пістолет і глибше заліз у мішок, не зводячи очей з чорної розколини в скелі, де був вхід до печери. Небо було чисте, і світла, що відбивалося від снігу, було цілком досить, щоб бачити стовбури дерев і виступ скелі в тому місці, де була печера.

Перше ніж лягти, він узяв сокиру, вийшов з печери, пройшов по свіжому снігу до краю галявини й зрубав молоду ялинку. Потемки він підтяг її до скелі. Там, під кам'яною стіною, він поставив ялинку сторчма і, тримаючи її за стовбур одною рукою, другою взяв сокиру коло самого обуха й одну по одній обчухрав усі гілки, так що їх набралася ціла купа. Потім він поклав оголений стовбур на сніг поряд із гіллям і вернувся до печери по коротку дошку, яку перед цим бачив там під стінкою. Цією дошкою він розчистив місце під скелею, відтак підібрав обтесані гілки, струсив з кожної сніг і виклав пухнастими китицями в кілька щільних рядів — як підстилку для свого спального мішка. Обчухраним стовбуром він придавив кінці гілок у ногах, щоб не їжилися, і з обох боків закріпив його кілочками, які відколов од дошки.

Потім заніс дошку й сокиру назад, до печери — нахилившись, пройшов під попоною і поставив їх під стіною.

— Що ти робив надворі? — спитала Пілар.

— Постіль.

— Знайшов з чого робити — з моєї полиці!

— Перепрошую.

— Ет, пусте, — сказала вона. — На тартакі дошки знайдуться. А що то за постіль ти собі зробив?

— Таку, як роблять у нас дома.

— Ну, то бажано тобі на ній солодких снів, — сказала вона, а Роберт Джордан розкрив один із своїх рюкзаків, витяг звідти спальний мішок, загорнені в нього речі поклав назад, виніс мішок з печери, знову нахилившись, коли проходив під попоною, і розстелив його на гілках захитим кінцем до обчухраного стовбура, закріпленого кілочками в ногах. Відкритий верх мішка захищала од вітру кам'яна стіна скелі. Потім він повернувся до печери по рюкзак, але Пілар сказала:

— Вони й цю ніч можуть переночувати зі мною.

— А вартових сьогодні не буде? — спитав він. — Ніч ясна, і хуртовина скінчилася.

— Фернандо піде, — сказала Пілар.

Марія стояла в далекому кінці печери, і Роберт Джордан не бачив її.

— На добраніч вам усім, — сказав він. — Я йду спати.

З тих, хто розстеляв ковдри й сінники на долівці перед вогнищем і відсував збиті з дошок столи й криті сирицею табуретки, розчищаючи

¹ Будинки розпусти (ісп.).

соби місце на ніч, тільки Прімітіво й Андрес озирнулися на нього й сказали:

— Buenas noches¹.

Ансельмо вже спав у кутку, загорнувшись з головою у ковдру й плащ. Пабло заснув, сидячи на табуретці.

— Дати тобі овечу шкуру? — стиха спитала Роберта Джордана Пілар.

— Ні, — сказав він. — Дякую. Не треба.

— Ну, тоді добраніч тобі, — сказала вона. — Я відповідаю за твої речі.

Фернандо вийшов разом з Робертом Джорданом і постояв трохи над розкладеним мішком.

— Дивна річ спала тобі на думку, дон Роберто, — спати надворі, — сказав він, стоячи в темряві, загорнутий у плащ і з карабіном за плечем.

— А я звик до цього. На добраніч.

— Якщо звик, то це інша справа.

— Коли тебе заступають?

— О четвертій.

— До четвертої змерзнеш.

— А я звик.

— Якщо звик, то це інша справа, — ввічливо сказав Роберт Джордан.

— Еге ж, — погодився Фернандо. — Ну, мені треба йти. На добраніч, дон Роберто.

— На добраніч, Фернандо.

Потім він зробив собі подушку із свого одягу, заліз у мішок і почав ждати, відчуючи пружні ялинові гілки крізь фланелево-пухове легке тепло, дивлячись на вхід до печери над білим снігом; серце йому гучно калатало в ці хвилини чекання.

Ніч була ясна, й думки в нього були ясні й холодні, як нічне повітря. Він вдихав запах ялинового в'їття, аромат прим'ятої глици й гостріші пахощі живиці, що сочилася з відрубаних гілок. Пілар, подумав він. Пілар і запах смерті! А я люблю такий-от запах. Такий, і ще запах свіжо-скошеної конюшини й прим'ятого полину, коли їдеш по череду, і запах диму, коли горить дерево чи осінні листя. Так пахне, мабуть, туга за батьківщиною — запах диму над купами листя, яке спалюють восени на вулицях у Міссулі. Який запах ти волів би відчути зараз? Солодкої трави, з якої індіанці плетуть свої кошики? Продимленої шкури? Запах землі після весняного дощу? Запах моря, коли їдеш крізь прибережні зарості дроку в Галісії? Чи вітру, що повіває з берега, коли вночі підпливаєш до Куби? Він пахне цвітом кактусів, мімозою й ефедрою. А може, ти обереш запах підсмаженого бекону вранці, коли хочеться їсти? Чи вранішньої кави? Чи червоного яблука, коли його надгризаєш? Чи сидру в давильні, чи хліба просто з печі? Ти, мабуть, зголоднів, подумав він, ліг на бік і знов почав дивитися на вхід до печери при світлі зірок.

Хтось виліз з-під попони, і він бачив, що ця людина стала біля розколини в скелі, де був вхід до печери. Потім він почув, як рипнув сніг під ногами, й людина нахилилася під попоною й знову зникла в печері.

Вона, мабуть, не прийде, доки всі не поснуть, подумав він. Скільки часу буде змарновано. Півночі вже минуло. Ох, Маріє! Приходь швидше, Маріє, адже часу залишилось так мало.

Він почув м'який шурхіт снігу, що осипався з гілки на вкриту снігом землю. Повіяв легкий вітерець. Він відчув його на своєму обличчі. Раптом його охопив страх, що Марія не прийде. Вітер, що знявся, нагадав йому, що незабаром почне світити. З гілок знову посипався сніг, і він почув, як вітер розгойдує верхів'їття сосон.

Ну ж бо, Маріє! Приходь швидше, подумав він. Прийди зараз. Не чекай там. Тепер уже не варто чекати, доки всі поснуть.

І тоді він побачив, як вона вигулькнула з-під попони, що запинала вхід до печери. Вона зупинилася на хвилину, і він знав, що це вона, але не міг розгледіти, що вона робить. Він тихо свиснув, а вона все стояла коло входу до печери й щось робила там, у густій тіні, що її відкидала скеля. Потім вона побігла до нього, тримаючи щось у руках, і він бачив, як вона, довгоного, біжить по снігу. Потім вона стала поряд з ним навколішки і, притиснувшись чолом до плеча Роберта Джордана, струсила сніг з бо-сих ніг. І поцілувала його, й подала йому якийсь клунок.

— Поклади це біля своєї подушки, — сказала вона. — Я зняла все там, щоб не гаяти часу.

— Босоніж — по снігу?

— Так, — сказала вона, — і в самій тільки шлюбній сорочці.

Він міцно пригорнув її до себе, і вона потер-лася головою об його підборіддя.

— Не торкайся моїх ніг, — сказала вона. — Вони дуже холодні, Роберто.

— Давай їх сюди, грійся.

— Ні, — сказала вона, — вони зараз зігріють-ся. А ти скажи швиденько, що кохаєш мене.

— Я кохаю тебе.

— Отак. Так. Так.

— Я кохаю тебе, зайчику.

— А моя шлюбна сорочка подобається тобі?

— Це та сама, що й раніше?

— Так. Та сама, що й учора. Це моя шлюбна сорочка.

— Дай сюди ноги.

— Ні. Тобі буде неприємно. Вони самі зігрі-ються. Вони теплі. Тільки зверху холодні від снігу. Скажи ще раз.

— Я кохаю тебе, зайчику.

— Я тебе теж кохаю, і я твоя дружина.

— Там уже всі послули?

— Ні, — сказала вона. — Але я більше не могла витримати. Та й, зрештою, яке це має значення?

— Ніякого, — сказав він, відчуючи її всім своїм тілом, тоненьку, довгу, чудовно теплу. — Зараз ніщо не має значення.

— Поклади мені руку на голову, — сказала вона, — а я спробую поцілувати тебе. Так добре? — спитала вона.

— Дуже, — сказав він. — Скинь свою шлюбну сорочку.

— Треба скинути?

— Так, якщо тільки тобі не холодно.

— Qué va, холодно! Я вся наче у вогні.

— Я теж. А потім тобі не буде холодно?

— Ні. Потім ми будемо, як лісове звірятко, одне звірятко, так близько одне до одного, що й не розрізнити, де ти, а де я. Ти відчуваєш? Моє серце — це твоє серце.

— Так, — сказав він. — Не розрізнити.

— Ну, бачиш. Я — це ти, і ти — це я, і ко-жен з нас — ми обоє. І я кохаю тебе, ох, як я кохаю тебе! Адже правда — ми з тобою одне ціле? Ти відчуваєш?

— Так, — сказав він. — Відчуваю.

— А тепер відчуваєш? В тебе немає свого серця. Воно — моє.

— І своїх ніг немає, і рук немає, і тіла немає.

— Але ми все ж різні, — сказала вона. — А я хочу, щоб ми були зовсім однакові.

— Невже справді хочеш?

— Так. Хочу. Хочу. І я хотіла тобі сказати про це.

— Ні, ти не можеш хотіти цього насправді.

— Може, й ні, — тихо сказала вона, торкаю-

¹ На добраніч (исп.).

чись губами його плеча. — Але мені хотілося так сказати. Коли вже ми з тобою різні, то я рада, що ти Роберто, а я Марія. Але якщо тобі захочеться помінятися, я радо поміняюся. Я буду тобою, бо я кохаю тебе.

— Я не хочу мінятися. Краще бути як одне ціле, і щоб кожен залишався тим, чим є.

— І ми зараз будемо як одне ціле і ніколи більше не розлучимось. — Потім вона сказала: — Я буду тобою, коли тебе не буде тут. Як я кохаю тебе, і як мені хочеться дбати про тебе!

— Маріє.

— Так.

— Маріє.

— Так.

— Маріє.

— О, так, так.

— Тобі холодно?

— Ні. Натягни мішок на плечі.

— Маріє.

— Я не можу говорити.

— О, Маріє, Маріє, Маріє!

Згодом, міцно пригорнувшись до нього в довгому теплому мішку, куди не проникав нічний холод, вона лежала мовчки, притиснувшись головою до його щок, а потім спитала:

— А тобі?

— Сомо tu ¹, — сказав він.

— Так, — сказала вона. — Але вдень ² було інакше.

— Так.

— А мені так краще. Можна і не вмирати.

— Оjala по, — сказав він. — Сподіваюсь, що можна.

— Я не про те.

— Знаю. Я знаю, про що ти думаєш. Ми ду- маємо про одне й те саме.

— То навіть ж ти заговорив не про те, про що я думала?

— Ми, чоловіки, думаємо на свій лад.

— Тоді я рада, що ми з тобою різні.

— Я теж радий, — сказав він. — Але я розу- мію, про яке вмирання ти згадала. Це я про- сто так сказав, як чоловік, за звичкою. А від- чуваю я те саме, що й ти.

— Хоч би що ти робив, хоч би що казав, це так і мусить бути.

— Я люблю тебе, і я люблю твоє ім'я, Ма- ріє.

— Воно звичайне.

— Ні, — сказав він. — Воно не звичайне.

— А тепер нумо спати, — сказала вона. — Я засну відразу.

— Нумо спати, — сказав він, відчуваючи по- ряд себе довге легке тіло, відчуваючи, як воно зігріває його своїм теплом, заспокоює, в якийсь чудодійний спосіб розвіює його самотність самим лише доторком стегон, плечей і ніг, разом з ним відганяє смерть, і він сказав:

— Спи спокійно, довгоногий зайчику.

Вона сказала:

— Я вже сплю.

— Я теж зараз засну, — сказав він. — Спи спокійно, кохана.

Потім він заснув і уві сні був щасливий.

Але серед ночі він прокинувся й міцно при- горнув її до себе, неначе вона була все його життя і неначе її відбирали в нього. Він обіймав її, відчуваючи, що все життя — в ній, і це справ- ді було так. Але вона спала міцно й солодко і не прокинулася. Тоді він ліг на бік, натяг їй на голову край мішка й поцілував її в шию, а по- тім підтягнув за шнур пістолет і поклав його так, щоб він був під рукою. І так він лежав і ду- мав у нічний темряві.

¹ Як і тобі (ісп.).

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

На світанку повіяв теплий вітер, і Роберт Джордан почув, як сніг, танучи на деревах, важ- ко опадає. Був весняний ранок. Глибоко вдих- нувши повітря, він зрозумів, що хуртовина була лиш примхою природи в горах і що під полудень сніг зникне. Потім він почув стукіт кінських ко- пит; обліплений мокрим снігом, вони глухо гупали. Він почув також, як клапає об сидло футляра карабіна й рипить шкіра.

— Маріє, — шепнув він і поторсав дівчину за плече, аби збудити її. — Сховайся в мішок.

Однією рукою він застебнув комір сорочки, а в другу схопив пістолет, одвівши великим пальцем запобіжника. Підстрижена голова дів- чини хутко зникла в мішку, й ту ж мить він побачив вершника, що виїхав із-за дерев. Він зіщулювся в мішку і, тримаючи обіруч пістолет, прицілився в людину, що наближалася до них. Він ніколи досі не бачив цієї людини.

Вершник був уже майже навпроти нього. Він їхав на великому сивому коні, і на ньому був сукняний плащ, схожий на пончо, берет ко- льору хакі й важкі чорні чоботи. З футляра, приторченого до правого боку сидла, стирчав приклад і довгастих магазин короткої автома- тичної гвинтівки. Обличчя у вершника було мо- лоде, різко окреслене; за мить він побачив Ро- берта Джордана.

Він сягнув до футляра, і коли низько при- гнувся в сидлі, намагаючись висмикнути з футля- ра гвинтівку, Роберт Джордан побачив червону емблему на лівому боці зеленкуватого плаща.

Прицілившись йому в середину грудей, під ту емблему, Роберт Джордан натиснув на га- чок.

Постріл прогуркотів у тиші засніженого лісу.

Кінь сахнувся, наче стиснутий острогами, а мо- лодик, ще шарпаючи за футляр, осунувся з сід- ла, і права нога його застряла в стремені. Кінь помчав поміж деревами, тягнучи його за собою долілиць, а Роберт Джордан підвівся з пістоле- том у руці.

Великий сивий кінь мчав галопом між сос- нами. На снігу залишилася широка борозна там, де він тяг вершника, а вздовж неї, з одного бо- ку, довгий червоний слід. З печери вибігали люди. Роберт Джордан нахилився, вийняв з міш- ка штани, розгорнув їх і натяг на себе.

— Вдягнися, — сказав Марії.

Він почув гуркіт літака, що летів високо в не- бі. Між деревами він бачив сивого коня, який зупинився, і вершника, який усе ще висів долі- личь — одна нога його застряла в стремені.

— Піді впіймай коня! — гукнув він Пріміті- во, що біг до нього. Потім: — Хто вартував на горішньому посту?

— Рафаель, — відповіла Пілар з печери. Во- на стояла коло входу, і волосся її, ще не піді- бране, звисало двома косами на спину.

— Деся тут поблизу кавалерійський загін, — сказав Роберт Джордан. — Де той ваш клятий кулемет? Тягніть його сюди.

Він почув, як Пілар кличе з печери Агустіна. Потім вона увійшла до печери, й звідти вибігли двоє чоловіків; один із них ніс на плечі ручний кулемет з триногою, а другий — торбу з ди- сками.

— Іди разом з ними туди, нагору, — сказав Роберт Джордан Ансельмо. — Ляжеш біля ку- лемета й держатимеш триную.

Всі троє побігли стежкою, що вела вгору між деревами.

Сонце ще не вишло з-за гір. Роберт Джордан, випроставшись, застібав штани й затягав пояс, пістолет усе ще звисав з його зап'ястка на шнурі. Він сховав його в кобуру на поясі, розпустив петлю й надів її собі на шию.

Колись тебе задушать цією штукою, подумав він. Ну що ж, пістолет своє діло зробив. Він витяг його з кобури, вийняв магазин, вставив у нього набій з патронташа на кобурі й загнав магазин у рукоятку пістолета.

Тоді подивився крізь дерева туди, де Прімітиво, тримаючи коня за вуздечку, вивільняв ногу кавалериста зі стремена. Вбитий лежав долілиць на снігу, і Роберт Джордан бачив, як Прімітиво нишпорить по його кишенях.

— Ходи сюди! — гукнув він. — Веди коня.

Присівши на землю, щоб узутти свої сандалі на мотузяній підшві, Роберт Джордан почув, як Марія, вдягаючись, ворухнеться в мішку. Тепер у його житті вже не було місця для неї.

Той кавалерист не чекав нічого такого, — міркував Роберт Джордан. Він не їхав по кінських слідах і не тільки не був наготові, а навіть не думав про те, що потрібна якась обережність. Він навіть не помітив слідів, що ведуть до горішнього поста. Певно, він з якогось кавалерійського патруля, їх тут багато, в цих горах. Та коли в загоні помітять, що його бракує, то придуть сюди по його ж слідах. Якщо тільки сніг на той час не розтане, подумав він. І якщо тільки із самим патрулем нічого не станеться.

— Ти краще йди вниз, — сказав він Пабло.

Тепер усі повиходили з печери й стояли з карабінами в руках і гранатами за поясом. Пілар простягла Робертові Джордану шкіряну сумку з гранатами, він узяв три й поклав їх у кишеню. Потім пройшов під попоною до печери, відшукав свої рюкзак, відкрив той, у якому був автомат, вийняв ствол і ложе, з'єднав їх, уставив магазин, ще три поклав у кишеню, защепнув замок і пішов до виходу. Обидві кишені повні залізного краму, подумав він. Хоч би не тріснули по швах. Він вийшов із печери й сказав Пабло:

— Я піду нагору. Чи Агустін вміє стріляти з кулемета?

— Еге ж, — сказав Пабло. Він не зводив очей з Прімітиво, який вів коня. — *Mira qué caballo*, — сказав він. — Ви тільки подивіться, який кінь!

Сивий спітнів, його бив легкий дроз, і Роберт Джордан поплескав його по шиї.

— Я відведу його до наших коней, — сказав Пабло.

— Ні, — сказав Роберт Джордан. — Його сліди ведуть сюди. Треба, щоб вони вивели назад.

— Слушно, — погодився Пабло. — Я від'їду на ньому звідси, сховаю де-небудь, а коли сніг розтане, приведу назад. У тебе голова сьогодні добре варить, *Inglés*.

— Пошли кого-небудь униз, — сказав Роберт Джордан. — А нам треба піти вгору.

— Навіщо? — сказав Пабло. — Кіннота низу проїхати не зможе. Зате ми можемо вибратися звідси: крім цієї, я знаю ще дві дороги. А зараз краще не лишати зайвих слідів, на випадок, якщо прилетять літаки. Дай мені *botá* з вином, Пілар.

— Знову надудлишся? — сказала Пілар. — Ось, візьми краще оце.

Пабло простяг руки й поклав у кишеню дві гранати.

— *Qué va*, надудлишся, — сказав Пабло. — Тут діло серйозне. Все одно дай мені *botá*. На самій воді такі діла не вершаться.

Він підніс руки, взяв повід, скочив у сідло, оскільки й погладив зляканого коня. Роберт Джордан бачив, як він ніжно потер боки коня ногами

— *Qué caballo más bonito*¹, — сказав Пабло й знову погладив сивого. — *Qué caballo más hermoso*². Ну, рушаймо. Що швидше я тебе введу звідси, то ліпше.

Він нахилився й витяг з футляра легкий автомат з охолодним кожухом, власне, пістолет-кулемет дев'ятиміліметрового калібру, і оглянув його з усіх боків.

— Дивіться, як вони озброєні, — сказав він. — Оце таки справді сучасна кавалерія.

— Сучасна кавалерія лежить он, долічерева, — сказав Роберт Джордан. — *Vamonos!* Ти, Андре, осідлай коней і тримай їх наготові. Якщо почуєш постріли, відведеш їх ген до того ліска за розпудиною. Візьми з собою зброю, а коней хай тримають жінки. Тобі, Фернандо, я доручаю мої рюкзак, їх треба теж віднести. І головне, пам'ятай, що їх треба нести якнайобережніше. Ти теж пильнуй рюкзаків, — сказав він Пілар. — Обов'язково подбай, щоб їх захопили разом з кіньми. — *Vamonos*, — сказав він. — Ходімо.

— Ми з Марією приготуємо все до відходу, — сказала Пілар. — Ти тільки глянь на нього, — звернулася вона до Роберта Джордана, показавши на Пабло, що важко, мов справжній *vaquero*³, сидів на сивому. Кінь злякано роздмавав ніздрі, а Пабло вставляв в автомат новий магазин. — Глянь, що зробив з нього цей кінь.

— Якби ж то мені зараз двох таких коней! — запально сказав Роберт Джордан.

— Небезпека — ось твій кінь.

— Ну, тоді дайте мені мула, — всміхнувся Роберт Джордан. — Обшукай його, — сказав він Пілар, показавши головою на вбитого, що лежав долілиць на снігу. — Візьми все — листи, папери й поклади в рюкзак, у зовнішню кишеню. Візьми геть усе, зрозуміло?

— Так.

— *Vamonos*, — сказав він.

Пабло рушив перший, а обидва чоловіки подалися слідом, вервечкою, щоб не залишати на снігу зайвих слідів. Роберт Джордан ніс свій автомат дулом униз, тримаючи його за переднє руків'я. От якби до нього підходили набой від того кавалерійського автомата, подумав він. Та вони не підійдуть. Це німецький автомат. Такий був у сердегі Кашкіна.

Сонце виходило з-за гір. Віяв теплий вітер, і сніг танув. Був гарний весняний ранок.

Роберт Джордан озирнувся й побачив, що Марія стоїть поряд Пілар. Раптом вона кинулася стежкою вгору. Він пропустив наперед Прімітиво, щоб поговорити з нею.

— Слухай, можна, я піду з тобою? — сказала вона.

— Ні. Допоможи Пілар.

Вона йшла за ним, тримаючи його за лікоть.

— Я піду з тобою.

— Ні.

Вона все одно йшла слідом за ним.

— Я могла б тримати ноги кулемета, так, як ти казав Ансельмо.

— Не будеш ти тримати ніяких ніг. Ані кулемета, ані чогось іншого.

Вона знову наздогнала його й сунула руку йому в кишеню.

— Ні, — сказав він. — Краще подбай про свою шлюбну сорочку.

— Поцілуй мене, якщо ти йдеш, — сказала вона.

— Ти безсоромна, — сказав він.

— Так, — сказала вона. — Зовсім.

¹ Який гарний кінь (*исп.*).

² Який чудовий кінь (*исп.*).

³ Пастух (*исп.*).

— Вертайся, — сказав він. — У нас буде багато роботи. Якщо вони придуть сюди, по слідах, нам доведеться відбиватися.

— Слухай, — сказала вона. — Ти бачив, що в нього було на грудях?

— Атож. Звичайно, бачив.

— То було Серце Ісусове.

— Так. Його всі наваррці носять.

— І ти цілився в нього?

— Ні. Нижче. Ну, вертайся вже.

— Слухай, — сказала вона. — Я все бачила.

— Нічого ти не бачила. Просто людина. Просто людина впала з коня. Vete. Вертайся.

— Скажи, що ти кохаєш мене.

— Ні. Не зараз.

— Зараз ти не кохаєш мене?

— Déjamos¹. Вертайся. Не можна робити все зразу, — і кохати, і займатись цим ділом.

— Я хочу тримати ноги кулемета, і коли він стрілятиме, я кохатиму тебе, — все разом.

— Ти збожеволіла. Вертайся вже.

— Ні, я не збожеволіла, — сказала вона. — Я кохаю тебе.

— Тоді вертайся.

— Гаразд. Я іду. А якщо ти мене не кохаєш, то я кохаю тебе за нас обох.

Він глянув на неї й усміхнувся, весь час думаючи про своє.

— Коли почувте стрілянину, — сказав він, — ведіть геть коней. Допоможеш Пілар нести мої рюкзаки. А може, взагалі нічого не буде. Я сподіваюсь, що все обійдеться.

— Я йду, — сказала вона. — Подивись, який кінь у Пабло.

Сивий ішов стежкою вгору.

— Так. Ну, йди вже.

— Іду.

Її рука, стиснута в кулак у його кишені, вдарила його в стегно. Він глянув на дівчину й побачив, що вона плаче. Вона висмикнула руку з кишені, міцно обняла Роберта Джордана за шию й поцілувала.

— Іду, — сказала вона. — Me voy. Іду.

Він обернувся й побачив, що вона все стоїть на місці, і перші вранішні промені сонця освітили її смугляве обличчя й коротке золотаво-руде волосся. Вона піднесла кулак, потім обернулася і, похнюпившись, пішла стежкою вниз.

Примітивно озирнувся на неї.

— Гарна була б дівчина, якби не стрижка, — сказав він.

— Атож, — сказав Роберт Джордан. Він думав у ці мить зовсім про інше.

— А яка вона в ліжку? — спитав Примітивно.

— Що?

— Яка вона в ліжку?

— Прикуси язика.

— Не треба ображатися, якщо...

— Годі, — сказав Роберт Джордан. Він оглядав місцевість, обираючи позицію.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

— Наламай мені соснових гілок, — сказав Роберт Джордан Примітивно, — і мерщій принеси їх сюди. Це невдале місце для кулемета, — сказав він Агустіну.

— Чому?

— Постав його отам, — Роберт Джордан показав пальцем. — А чому — я поясню тобі потім. Отак. Дай-но я допоможу тобі. Отут, — сказав він, присідаючи навпочіпки.

¹ Облищимо (іса.).

Він обвів поглядом довгу вузьку розпадину, відзначаючи в пам'яті висоту скель з одного й з другого боку.

— Треба висунути його трохи наперед, — сказав він, — далі, сюди. Добре. Тут поки що вистачить, а там видно буде. Так. Поклади сюди кілька каменюк. Ось, візьми оцю. Тепер другу, з того боку. Залиш місце, щоб можна було водити стволом. Цей камінь треба відсунути трохи далі. Ансельмо, піди до печери по сокиру. Мерщій. Невже ви ніколи не влаштовували справжньої вогневої точки для кулемета? — запитав він Агустіна.

— Ми завжди ставили його там.

— І Кашкін вам ніколи не казав, що його треба поставити тут?

— Ні. Кулемет нам принесли, коли Кашкіна тут уже не було.

— А той, хто приніс, не знав хіба, як із ним поводитись?

— Ні. Принесли носильники.

— Ну хто ж так робить! — сказав Роберт Джордан. — Виходить, вам дали його отак, без будь-яких інструкцій?

— Атож, просто як подарунок. Один був для нас, а другий для Ель Сордо. Принесли їх четверо чоловік. Ансельмо ходив з ними як провідник.

— Дивно, що їх не схопили, коли аж учотирьох переходили лінію фронту.

— Я теж такої думки, — сказав Агустін. — Я гадав, що той, хто їх послав, просто розраховував на те, що вони попадуться. Та Ансельмо провів їх щасливо.

— А ти вмєш стріляти з кулемета?

— Еге ж. Уже пробував. Я вмю. І Пабло вмє. І Примітивно. Фернандо теж. Ми всі вчилися розбирати й збирати його на столі в печері. Одного разу як розібрали, то потім два дні збирати не могли. Відтоді вже більше не розбираємо.

— Але він стріляє?

— Атож. Але ми не дозволяємо циганові й решті торкатися його.

— Ну, а тепер дивись. Там, де він у вас стояв, з нього не було ніякої користі, — сказав Роберт Джордан. — Дивись. Ці скелі не тільки не захищають вас із флангів, а навпаки — надають захист тим, хто на вас нападає. Така зброя вимагає рівного поля обстрілу. А крім того, воно ще мусить бути й широким. Зрозумів? Подивись тепер. Вся ця місцевість прострілюється.

— Ясно, — сказав Агустін. — Річ у тім, що нам ніколи не доводилось оборонятись — крім того разу, коли фашисти брали наше місто. А в тому ділі з поїздом maquina була в солдатів.

— Будемо вчитися всі разом, — сказав Роберт Джордан. — Треба тільки додержуватися кількох правил. А де ж циган, адже пост його тут?

— Не знаю.

— Куди ж він міг подітися?

— Не знаю.

Пабло проїхав ущелиною, повернув і зробив коло на рівній галявині, що стала полем обстрілу для кулемета. Потім Роберт Джордан побачив, що він спускається схилом по слідах, що їх кінь залишив, ідучи вгору. Нарешті він звернув ліворуч і зник між деревами.

Сподіваюсь, він не наразиться на кавалерійський патруль, подумав Роберт Джордан. Бо тоді він виведе їх просто до нас.

Примітивно приніс соснові гілки, і Роберт Джордан почав стромляти їх крізь сніг у незамерзлу землю обабіч кулемета, нахилиючи так, щоб вони прикрили його згори.

— Принеси ще, — сказав він. — Треба замаскувати й обслугу. Виходить не дуже гарно, але

цього вистачить, коли Ансельмо принесе сокиру. І ще одне, — сказав він. — Якщо почуєш літак, лягай відразу там, де стоїш, так, щоб на тебе падала тінь від скелі. Я буду тут, біля кулемета.

Сонце підбилося вже високо, повівав легкий вітерець, і серед скель, на осонні, було тепло й приємно. Четверо коней, думав Роберт Джордан. Дві жінки, я, Ансельмо, Прімітіво, Фернандо, Агустін, потім цей старший з братів, як його, в біса, звуть? Це вже восьмеро. Не рахуючи цигана. Отже, дев'ятеро. Плюс Пабло, що поїхав на одному коні; його можна не лічити. Андрес, ось як його звуть, того старшого брата. Плюс той другий, Еладіо. Разом десятеро. Виходить, менш, ніж по півконя на душу. Троє, скажімо, залишаться тут і прикриватимуть відхід, а четверо можуть від'їхати. З Пабло — п'ятеро. Залишається ще двоє, з Еладіо навіть троє. Куди він, до речі, подівся?

Бозна, чим усе це скінчиться сьогодні для Ель Сордо, якщо його вистежать по слідах на снігу. І треба ж було, щоб сніг так несподівано перестав падати. Але якщо він швидко розтане, то все, може, якось уладнається. Тільки не для Сордо. Сордо, боюся, вже нічого не допоможе: надто пізно.

Якщо тільки сьогоднішній день мине спокійно і нам не доведеться битися, то завтра ми дамо собі ради — навіть тими силами, які маємо. Я певен, що впораємося. Може, не дуже добре. Не так добре, як треба було б, не так, як хотілося б усе зробити; але вдаривши всі разом, впораємося. Аби тільки не довелося битися сьогодні. Бо якщо доведеться — то кепські наші справи.

А тим часом треба сидіти тут, бо кращого місця, либонь, не знайти. Якщо ми кудись підемо зараз, то тільки залишимо зайві сліди. Місце тут, зрештою, гарне, а на крайній випадок звідси є три дороги до відступу. А як настане ніч, то в темряві можна буде з будь-якого місця в цих горах дістатися до мосту, щоб уранці впорати його. Не знаю, чому це мене так тривожило раніше. Нічого важкого тут немає. От тільки б учасно прилетіли наші літаки. Тільки це. Завтра на дорозі аж закуриться...

Ну, а сьогоднішній день буде або дуже цікавий, або дуже нудний. Дякувати богам, що ми вивели звідси кавалерійського коня. Навіть якщо патруль натрапить тепер на його слід, солдати навряд чи доберуть, куди цей слід веде. Вирішають, либонь, що вершник звернув назад, і поїдуть по сліду Пабло. Цікаво, куди подалася ця свиня. Мабуть, заплутає слід, як старий лось, що повертається з узлісся в хаші, пройде трохи під гору, а потім, коли сніг розтане, зробить коло й повернеться сюди долом. Як він побачив того коня, його наче підмінили. Можливо, він і втече звідси разом з ним. Ну, гаразд, хай сам про себе дбає. Для нього це звична річ. А покластися на нього я все ж не можу.

Мабуть, краще таки використати це каміння й замаскувати кулемет ним, аніж влаштовувати тут справжню вогневу точку. Бо почнеш копати — і не отямився, як тебе заступає кавалерія чи налетять літаки. Тут і з такої позиції можна тримати їх стільки, скільки треба, а я все одно не можу тут довго залишатись. Я повинен буду вибратися звідси із своїми матеріалами, і Ансельмо теж зі мною піде. А хто ж залишиться тут, щоб прикрити наш відхід до мосту, якщо розпочнеться бій?

Він саме оглядав місцевість, що лежала перед ним, і раптом побачив цигана, що виходив ліворуч з-за скелі. Він ішов вільною, хиткою дорогою, карабін був у нього за плечима, його смугляве обличчя розпливалося в усмішці, а в руках він ніс двох великих убитих зайців. Він тримав їх за ноги, й голови їхні теліпалися

— Hola, Роберто! — весело крикнув він.

Роберт Джордан приклав палець до уст, і циган злякано змовк на півслові. Ховаючись між скелями, він прослизнув до того місця, де Роберт Джордан сидів навпочіпки коло замаскованого гілками кулемета. Він теж присів навпочіпки й поклав зайців на сніг. Роберт Джордан глянув на нього.

— Ти, hijo de la gran puta¹, — сказав він тихо. — Де тебе носило, туди-перетуди?

— Я йшов за ними по сліду, — сказав циган. — І таки вистрелив обох. Вони кохалися на снігу.

— А твій пост?

— Та я ж ненадовго відлучався, — прошепотів циган. — А хіба щось сталося?

— Тут десь поблизу їздить кавалерійський патруль.

— Rediós!² — сказав циган. — Ти сам їх бачив?

— Один з них і досі в таборі, — сказав Роберт Джордан. — Приїхав на сніданок.

— Мені здалося, ніби я почув постріл, — сказав циган. — Так його й перетак! Як же він пройшов? Тут?

— Тут. Через твій пост.

— Ау, mi madre!³ — сказав циган. — Бідна моя голівонька!

— Якби ти не був циган, я б розстріляв тебе.

— Ні, Роберто. Не кажи так. Я дуже шкодую. Це все через оцих клятих зайців. На світанку я почув, як самець тупцює на снігу. Ти навіть не уявляєш, що вони там виробляли. Я відразу кинувся на той гармидер, але вони втекли. Ну, тоді я пішов по сліду, і там, високо, заскочив їх і убив. Ось помацай, які вони ситі, і це в таку добу. Уявляєш, що нам Пілар зготує з них! Мені дуже шкода, Роберто, не менш, ніж тобі. А того кавалериста вбили?

— Так.

— Хто, ти?

— Я.

— Qué tío!⁴ — сказав циган, видимо підлещуючись. — Ти просто чудо якесь!

— Матері твоєї так! — сказав Роберт Джордан. І мимоволі всміхнувся. — Віднеси цих своїх зайців до табору, а нам принеси чого-небудь поспіжати.

Він простяг руку й помацав зайців, що безладно лежали на снігу, довгі, тяжкі, пухнасті, з довгими ногами й вухами, з розплющеними круглими темними очима.

— І справді ситі, — сказав він.

— Ситі! — сказав циган. — Та в кожного на ребрах ціле барильце сала. Таких зайців я навіть уві сні не бачив.

— Ну, іди вже, — сказав Роберт Джордан. — Швидше повертайся зі сніданком і принеси мені документи того requeté⁵. Пілар дасть їх тобі.

— Ти не гніваєшся на мене, Роберто?

— Не гніваєшся! Я обурений. Як ти міг покинути пост? А що, якби приїхав цілий кавалерійський загін?

— Rediós, — сказав циган. — Щира правда.

— Послухай. Щоб ти більше ніколи не смів залишати свій пост. Ніколи. Такі слова, як розстріл, я на вітер не кидаю.

— Ясно, більше не буду. І потім ще знаєш що? Такої нагоди, як з цими двома зайцями, вже ніколи більше не буде. Таке буває тільки раз у житті.

— Anda!⁶ — сказав Роберт Джордан. — І скоріше повертайся.

¹ Син повії (ісп.)

² Господи боже мій! (ісп.)

³ Ой, мамо! (ісп.)

⁴ От молодець! (ісп.)

⁵ Член монархістської організації.

⁶ Іди! (ісп.)

Циган підхопив зайців і зник між скелями, а Роберт Джордан знов обвів поглядом пласку галюзу і схил гори за нею. Дві ворони покружляли вгорі, а потім сіли на сосну. До них підлетіла третя, і Роберт Джордан, стежачи за ними, подумав: це будуть мої вартіві. Поки вони сидітимуть спокійно, це свідчитиме, що ніхто не наближається з-за дерев.

Циган. Ну яка з нього користь? Ані політичної свідомості, ані дисципліни, і на нього ні в чому не можна покластися. Але він потрібен мені на завтра. Завтра він стане мені в пригоді. Дивно якось бачити цигана на війні. Таких треба було б звільняти од військової служби, як звільняють, зважаючи на моральні переконання. Або як звільняють фізично чи психічно непридатних. Бо від них однаково немає ніякої користі. Але в цій війні з самого початку на моральні переконання не зважали. Не звільняли нікого. Війна всіх стригла під один гребінець. А тепер вона добралася й до цих ледацюг. Тепер вони понюхали, чим вона пахне.

Агустін і Прімітіво принесли гілля, і Роберт Джордан ретельно замаскував кулемет, щоб з літака його не можна було помітити, а з боку лісу все мало цілком природний вигляд. Він показав їм зручні місця для двох спостережних постів: праворуч на високій скелі, звідки видно було все довкола, й ліворуч над скелястим схилом — єдиним підходом з того боку.

— Але якщо ти побачиш когось звідти, не стрілай, — сказав Роберт Джордан. — Кинь сюди камінця, маленького камінця, і дай знак гвинтівкою, отак. — Він підніс гвинтівку над головою, наче захищаючись від чогось. — Скільки їх — покажеш отак. — Він кілька разів підняв і опустив гвинтівку. — Якщо вони будуть спішені, тримай гвинтівку дулом донизу. Отак. Але не стрілай звідти, доки не почувеш, що стріляє наша *maquina*. Стріляючи з тієї височини, цілься в коліна. Якщо я двічі свисну, спускайся, ховаючись за скелями, сюди, до *maquina*.

Прімітіво підняв гвинтівку.

— Я зрозумів, — сказав він. — Це дуже просто.

— Отож спочатку ти кинеш камінець, щоб привернути нашу увагу, а потім покажеш, звідки вони йдуть і скільки їх. Але дивись, щоб тебе не помітили.

— Добре, — сказав Прімітіво. — А гранати теж не можна кидати?

— Поки не застрочить кулемет — ні. Може, кавалеристи проминуть нас, розшукуючи свого товариша, а до нас сюди не поткнуться. Може, вони пойдуть по Паблових слідах. Якщо можна уникнути бою, треба його уникнути. Треба будь-що постаратися уникнути його. Ну, гайда нагору.

— Ме *voу*, — сказав Прімітіво й подерся на високу скелю.

— Тепер ти, Агустіне, — сказав Роберт Джордан. — Що ти вмієш робити з кулеметом?

Агустін присів навпочіпки, високий, чорнявий, із зарослим обличчям, запаленими очима, тонкими губами й великими спрацьованими руками.

— Pues¹, заряджати його вмію. Наводити. Стріляти. Більше нічого не вмію.

— Пам'ятай, стріляти треба, тільки підпустивши їх на п'ятдесят метрів, і тільки в тому разі, якщо будеш певен, що вони йдуть до печери, — сказав Роберт Джордан.

— Гаразд. А скільки це — п'ятдесят метрів?

— Он як до тієї скелі. Якщо з ними буде офіцер, поклади спершу його. Потім перенось вогонь на решту. Ствол води дуже повільно. Вистачить і легкого руху. Кулемет тримай міцно, щоб не

підскакував, цілься старанно і, якщо можеш, не роби разом більш як шість пострілів, бо коли довго стріляєш, ствол задирається вище. Щоразу цілься в одного, а потім перенось вогонь на іншого. Вершинам цілься в живіт.

— Добре.

— Хто-небудь має притримувати триногу, щоб кулемет не підстрибував. Отак. Він і диски набиравиме для тебе.

— А ти де будеш?

— Там, ліворуч. Трохи вище, щоб усе бачити. Я прикриватиму тебе зліва зі своєю маленькою *maquina*. Он там. Якщо вони поткнуться сюди, їх можна буде всіх перебити. Але не стрілай, поки вони не підійдуть досить близько.

— А добре було б усіх їх перебити. Геть усіх. *Menuda matanza!*

— Ні, краще вже хай зовсім не приходять.

— Якби не твій міст, ми могли б їх тут усіх перебити, а потім забратися геть.

— Це нічого не дало б. Ніякої користі. Міст — це частка плану, розрахованого на те, щоб виграти війну. А це що? Звичайнісінький випадок. Нічого не вартий.

— *Que va*, нічого. З кожним убитим фашистом стає на одного фашиста менше.

— Так. Але операція з мостом може допомогти нам здобути Сеговію. Столицю провінції. Ти тільки подумай. Досі нам ще жодного такого міста не вдавалося здобути.

— Ти справді віриш у те, що ми можемо здобути Сеговію?

— Авжеж. Це цілком можливо, якщо ми знищимо міст, як належить.

— Я хотів би і цих усіх перебити, і міст знищити.

— В тебе великий апетит, — сказав Роберт Джордан.

Весь цей час він стежив за воронами. І раптом помітив, що одна з них наче придивляється до чогось. Ворона крякнула й злетіла з гілки. Але друга залишилася на дереві. Роберт Джордан озирнувся на Прімітіво, що влаштувався високо на скелі. Прімітіво уважно оглядав місцевість, але жодних знаків не подавав. Роберт Джордан нахилився, відтяг замок ручного кулемета, побачив, що патрон — у патроннику, й вернув замок на місце. Ворона все сиділа на своїй гілці. Друга зробила широке коло над снігом і знову сіла. Від сонця й теплого вітру сніг падав з обтяжених гілок.

— Завтра матимеш нагоду перебити багатьох, — сказав Роберт Джордан. — Треба буде знищити пост на тартаку.

— Я готовий, — сказав Агустін.

— І другий пост, у будинку шляхового майстра, за мостом.

— Можу цей, можу й той, — сказав Агустін. — І обидва можу.

— Обидва не можна. Їх треба знищити одночасно, — сказав Роберт Джордан.

— Ну, то котрийсь із них, — сказав Агустін. — Мені давно вже кортить зробити що-небудь у цій війні, Пабло згноїв нас тут безділлям.

Повернувся Ансельмо із сокирою.

— Тобі ще потрібні гілки? — спитав він. — Мені здається, що тут уже й так нічого не видно.

— Не гілки, — сказав Роберт Джордан, — а двосе маленких деревець, які можна б тут устромити, щоб усе виглядало природно. Бо довкола мало дерев і ці гілки виглядають трохи неприродно.

— Зараз принесу.

— Відійди трохи далі, щоб пеньків не було видно.

Роберт Джордан почув стукіт сокири в лісі позаду. Він подивився вгору, на Прімітіво, а по-

¹ Ну (ісп.).

тім униз, на сосни за галявою. Одна ворона все ще сиділа на місці. І тут він почув угорі високий, переливчастий рокіт літака, що наближався. Він подивився вгору й побачив маленький, срібний хрестик у сонячному промінні; літак, здавалось, нерухомо висів високо в небі.

— Побачити нас звідти вони не можуть, — сказав він Агустінові. — Але краще все-таки лягти. Сьогодні це вже другий розвідувальний літак.

— А про вчорашні ти забув? — спитав Агустін.

— Сьогодні здається, що це був поганий сон, — сказав Роберт Джордан.

— Вони, мабуть, у Сеговії. Поганий сон чекає там, щоб стати явою.

Літак уже зник за горами, але гудіння моторів ще долиняло сюди.

Коли Роберт Джордан опустив очі, він побачив, що ворона злетіла. Вона полетіла, не крикаючи, просто між деревами.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

— Лягай, — шепнув Роберт Джордан до Агустіна і, обернувшись, дав знак «лягай, лягай!» Ансельмо, що саме показався між скелями, несучи на плечі маленьку сосну, наче різдвяну ялинку. Він побачив, як старий кинув сосну за великий камінь і сам зник між скелями. Тоді Роберт Джордан подивився на ліс за галявою попереду. Він нічого не бачив і нічого не чув, крім калатання власного серця. Аж ось згори зацокав, підстрибуючи, камінець. Роберт Джордан повернув голову праворуч і, звівши очі, побачив гвинтівку Прімітіво, що чотири рази поземно піднялася й опустилася. А потім він дивився вже тільки вперед — на білу галяву з широким колом слідів, що їх залишили кінські копита, і на ліс за нею.

— Кіннота, — стиха сказав він Агустінові.

Агустін глянув на нього, і його смугляві, запалі щокі розплилися в усмішці. Роберт Джордан помітив, що він спітнів. Він простяг руку й поклав її Агустінові на плече. Він не встиг зняти руки, коли з лісу виїхало четверо вершників, і відчув, як напружилися під його долоною м'язи на спині Агустіна.

Один вершник їхав попереду, а троє трохи відстали від нього. Перший весь час придивлявся до снігу. Решта їхала між деревами врозбід. Усі четверо були насторожені. Роберт Джордан лежав на снігу, спершись на широко розставлені лікті, й стежив за ними понад прицілом ручного кулемета, відчуваючи удари свого серця.

Передній доїхав по сліду до того місця, де Пабло зробив коло, і зупинився. Решта підїхала до нього й теж зупинилася.

Роберт Джордан тепер виразно бачив їх над воронованим сталевим стволом кулемета. Він бачив обличчя, бачив шаблі в піхвах, темні від поту боки коней, конусоподібні плащі кольору хакі й такого ж кольору берети, збиті по-наваррськи набакіри. Передній завернув свого коня просто до розпадини в скелі, де було встановлено кулемет, і Роберт Джордан побачив його молоде обличчя, зашкарубле від сонця й вітру, близько посаджені очі, орлиний ніс і видовжене трикутне підборіддя.

Сидячи на коні, — кінь стояв, задерши голову, грудьми до Роберта Джордана. І з футляра

притороченого до правого боку сідла, стирчав приклад автомата, — передній показав пальцем на розпадину, де було встановлено кулемет.

Роберт Джордан ще міцніше впер лікті в землю, дивлячись понад стволом на чотирьох вершників, що стояли, збившись, на снігу. Троє з них стискали в руках автомати. В двох вони лежали поперек сідел. Третій тримав свого сторчма, поставивши прикладом на праве коліно.

Рідко доводиться бачити їх із такої короткої відстані, думав Роберт Джордан. Надто понад стволом кулемета, як от зараз. Звичайно буває, що приціл у тебе піднятий, а вони здаються зовсім мініатюрними, і, щоб поцілити когось із них, треба добре помучитися; або ж вони біжать, залягають і знову біжать, а ти поливаєш кулями схил гори чи перекриваєш вогнем якусь вулицю, або просто гатиш по вікнах; а іноді бачиш здалека, як вони марширують дорогою. Тільки під час нападу на поїзд бачиш їх так виразно, як зараз. Тільки тоді вони такі, як зараз, і чотирьох кулеметів досить, щоб примусити їх тікати. Коли дивився на них понад стволом з такої відстані, вони здаються вдвічі більшими.

Ти, думав він, дивлячись на кінчик мушки, що сиділа тепер нерухомо в прорізі прицілу, скерована на середину грудей командира патруля, трохи праворуч від червоної емблеми, яка яскраво вирізнялася в промінні вранішнього сонця на тлі зеленкуватого плаща. Ти, думав він, тепер уже по-іспанськи, притискаючи палець до спускової дужки, щоб він не торкнувся гачка й щоб не залунав передчасно квапливий, оглушливий гуркіт кулеметної черги. Ти, думав він, ось ти й помер у розквіті юних літ. Ех ти, думав він, ех ти, ех ти. Але хай цього не станеться. Хай цього не станеться.

Він відчув, що Агустін, який лежав поряд, пирснув, але стримав кашель і проковтнув слину. Потім, усе ще дивлячись понад змашеним воронованим стволом крізь отвір між гілками, все ще притискаючи палець до спускової дужки, він побачив, як командир завернув коня й показав рукою на ліс, до якого вели сліди Пабло. Всі четверо завернули й рушили клусом до лісу, і Агустін ледь чутно прошепотів:

— Cabrones!

Роберт Джордан подивився назад, туди, де Ансельмо кинув деревце.

Циган Рафаель пробирався до них між скель з гвинтівкою за плечем і двома сидільними саквами в руках. Роберт Джордан махнув йому рукою — мовляв, «лягай!» — і циган зник з очей.

— Ми могли вбити всіх чотирьох, — тихо сказав Агустін. Він був весь мокрий од поту.

— Так, — пошепки озвався Роберт Джордан. — Але хтозна, що сталося б, якби ми почали стріляти.

В цю мить він знову почув стукіт камінця, що скочується вниз, і швидко озирнувся. Але ні цигана, ані Ансельмо не було видно. Він подивився на свій годинник, а потім угору й побачив, що Прімітіво знову й знову піднімає й опускає гвинтівку швидкими, короткими ривками.

Пабло випередив їх на сорок п'ять хвилин, подумав Роберт Джордан і тут же почув тупіт кавалерійського загону, що наближався.

— No te apures, — прошепотів він Агустінові. — Не хвилюйся. Вони проїдуть так само, як ті.

Загін з'явився на узліссі — двадцять вершників колоною по двоє, убрані й озброєні так само, як перші четверо, — шаблі в піхвах, автомати у футлярах. І так само, як ті четверо, вони зникли в лісі.

— Tu ves? — сказав Роберт Джордан Агустінові. — Бачиш?

— Їх багато було, — сказав Агустін.

— Якби ми вбили тих чотирьох, то нам довелося б мати справу з цими, — дуже тихо сказав Роберт Джордан. Серце його вже заспокоїлося, сорочка на грудях промокла від розталого снігу. Всередині в нього все наче заціпеніло.

Сонце щедро пригрівало, і сніг танув швидко. Він осідав навколо стовбурів дерев, а за стволом кулемета, перед очима Роберта Джордана, поверхня снігу була волога й ажурна, бо згори його розтоплювало сонце, а знизу дихала теплом земля.

Роберт Джордан глянув угору, на Прімітіво, й побачив, що той дає йому знак: «Нічого», — показуючи схрещені руки долонями додолу.

З-за скелі вигулькнула Ансельмова голова, і Роберт Джордан помахом руки покликав його до себе. Переповзаючи від скелі до скелі, старий дістався до кулемета й ліг коло нього, розплатившись на землі.

— Багато їх. Багато, — сказав він.

— Мені твої дерева вже не потрібні, — сказав йому Роберт Джордан. — В подальших лісонасадженнях немає потреби.

Ансельмо і Агустін усміхнулися.

— Обійшлося й так, а саджати дерева тепер небезпечно, бо ці люди ще вертатимуться назад, і вони, можливо, не такі вже дурні.

Йому хотілося балакати, а в нього це означало, що він тільки-но пережив велику небезпеку. Він завжди міг визначити серйозність перешкоди небезпеки з того, чи дуже йому потім кортіло балакати.

— Добре я його замаскував, га? — сказав він.

— Добре, — сказав Агустін. — Добре, туди їх перетуди, усіх фашистів. Ми могли вбити тих чотирьох. Ти бачив? — спитав він Ансельмо.

— Бачив.

— Слухай, — сказав Роберт Джордан старому. — Тобі доведеться піти на вчорашній пост чи кудись інде — місце сам собі вибереш — щоб постежити за шосе, як учора, й запам'ятати все, що на ньому діється. Це давно вже треба було зробити. Сиди там, доки не посутеніє. Потім повертайся, і ми пошлемо когось іншого.

— А як же мої сліди?

— Підеш низом, скоро зійде сніг. Після снігу на дорозі буде болото. Придивися до колії, чи багато проїхало вантажних машин, і чи проходили танки. Більше ми нічого не зможемо з'ясувати, доки ти не станеш на свій пост.

— Можна щось сказати? — спитав старий.

— Авжеж, кажи.

— З твого дозволу, чи не краще було б, якби я пішов до Ла-Гранхи, випитав там, що діялось уночі, й доручив комусь стежити й занотовувати так, як ти мене навчив? А ввечері нам принесли б донесення, або, ще краще, я міг би знову піти до Ла-Гранхи по відомості.

— Ти не боїшся наразитися на кавалерію?

— Ні, якщо не буде снігу.

— А в Ла-Грансі є людина, якій можна доручити це?

— Є. Для такої справи є. Я доручу це жінці. В Ла-Грансі є кілька жінок, на яких можна покластися.

— Мабуть, є, — сказав Агустін. — Я навіть певен, що є. І такі, що можуть придатися до іншого діла, теж є. Може, я піду замість нього?

— Ні, хай піде старий. Ти вмієш стріляти з кулемета, а день іще не скінчився.

— Я піду, як розтане сніг, — сказав Ансельмо. — Він швидко тане.

— Як ти гадаєш, чи можуть вони ввіймати Пабло? — спитав Роберт Джордан Агустіна.

— Пабло хитрий, — сказав Агустін. — Чи можуть люди ввіймати без гончаків розумного оленя?

— Часом трапляється, — сказав Роберт Джордан.

— З Пабло такого не трапляється, — сказав Агустін. — Щоправда, зараз він уже ніщо проти того, який був колись. Але марно він живе собі вигідно в цих горах, та ще й п'є напропале, тоді як стільки інших поставили до стінки.

— Він і справді такий хитрий, як про нього кажуть?

— Ще хитріший.

— Особливого розуму він тут не виявив.

— Сомо qué po? ¹ Якби він не мав особливого розуму, то вчора ввечері йому був би наюк. Мені здається, Inglés, що ти не розумієшся ні на політиці, ані на партизанській війні. І в тому, і в тому головне — це зберегти своє життя. Пригадай, як він зберіг своє життя вчора ввечері. І скільки йому довелося проковтнути від мене й від тебе!

Тепер, коли Пабло знову діяв спільно із загonom, Роберт Джордан не хотів казати про нього нічого поганого і одразу ж пошкодував, що поставив під сумнів його розум. Він і сам знав, що Пабло розумний. Адже саме Пабло зразу відчув усі слабкі місця наказу про зруйнування мосту. Роберт Джордан зробив це зауваження просто з неприязні до Пабло і, ще не закінчивши фрази, зрозумів свою помилку. Це теж був вияв отієї надмірної балакучості після нервового напруження. Щоб перемінити тему розмови, він сказав Ансельмо:

— А як же ти підеш до Ла-Гранхи серед ясного дня?

— А чого ж, — сказав старий. — Адже я не з військовим оркестром піду.

— І не з дзвіночком на шиї, — сказав Агустін. — І не з прапором у руках.

— Якою дорогою ти підеш?

— Спочатку горою, а потім долом, через ліс.

— А якщо тебе затримують?

— Я маю папери.

— Ми всі маємо багато паперів, але деякі ти все ж таки не забудь з'їсти в разі чого.

Ансельмо похитав головою й поплескав долонею по нагрудній кишені своєї блузи.

— Скільки разів я вже ладен був зробити це, — сказав він, — але жодного разу не їв. Не люблю я їсти папір.

— Треба було б завжди носити на документах трохи гірчиці, — сказав Роберт Джордан. — Я тримаю наші документи в лівій кишені сорочки, а фашистські — в правій. Так прийнятні не помилитися в разі якоїсь несподіванки.

Видно, коли командир першого кавалерійського патруля показав на розпадину в скелі, справи були дійсно кепські, бо надто вже всі вони розбалакалися. Занадто розбалакалися, подумав він.

— Але, послухай, Роберто, — сказав Агустін. — Кажуть, що уряд щодень правішає. В Республіці нібито вже не кажуть «товариш», а кажуть «сеньйор», «сеньйора». Може, тобі вже треба переставити кишеню?

— Коли він зовсім поправішає, я перекладу документи до задньої кишені, — сказав Роберт Джордан. — І прошу її посередині.

— Ні, хай уже краще залишаються в сорочці, — сказав Агустін. — Невже ми виграємо війну й програємо революцію?

— Ні, — сказав Роберт Джордан. — Але якщо ми програємо війну, тоді не буде ні революції,

¹ Чому ж ні? (исп.)

ні Республіки, ні тебе, ані мене — нічого, тільки один великий сагаю¹.

— От і я так кажу, — сказав Ансельмо. — Що ми повинні виграти цю війну. І добре було б виграти війну й нікого не розстрілювати. Щоб ми урядували справедливо, і щоб кожен одержав свою пайку, залежно від того, як боровся. І щоб тих, хто бився проти нас, перевиховати так, аби вони зрозуміли свої помилки.

— Нам треба буде багатьох розстрілювати, — сказав Агустін. — Багатьох, багатьох, багатьох.

Він міцно стиснув праву руку в кулак і постукав нею по долоні лівої.

— Краще б нам нікого не розстрілювати. Навіть найголовніших. Краще б нам перевиховати їх працею.

— Я б їм знайшов працю, — сказав Агустін і, загрибши трохи снігу, поклав у рот.

— Яку, лайливу? — спитав Роберт Джордан.

— Два вельми гідних діла.

— Які ж саме?

Агустін взяв у рот ще трохи снігу й подивився на галюву, якою проїхали кішотники. Потім він виплюнув сніг, що розтанув.

— Вауа. Ну й сніданок! — сказав він. — Де той триклятий циган?

— Яке діло? — спитав Роберт Джордан. — Чого ж ти не кажеш, лихослове?

— Стрибати з літаків без парашута, — сказав Агустін, і очі його заблищали. — Це для тих, кого ми пожаліємо. А решту — поприбивати цвяхами до парканів.

— Ти кажеш мерзоту, — сказав Ансельмо. — Так у нас ніколи не буде Республіки.

— Коли я дивився на тих чотирьох і думав, що ми можемо вбити їх, я почувався, як та кобила, що чекає в загорожі на жеребця, — сказав Агустін.

— Але ти знаєш, чому ми їх не вбили? — спокійно сказав Роберт Джордан.

— Знаю, — сказав Агустін. — Знаю. Але мене брала нетерплячка, як оту саму кобилу. Тобі не зрозуміти, якщо ти сам цього не відчував.

— Ти весь спітнів, — сказав Роберт Джордан. — Я думав, це зі страху.

— І зі страху теж, — сказав Агустін. — І зі страху, і з того іншого. Нема на світі нічого сильнішого за те, про що я сказав.

Так, подумав Роберт Джордан. Ми робимо це холоднокровно, а вони — ні, і ніколи холоднокровно цього не робили. Це їхня найсвятіша віра. Та, стародавня, що її вони мали ще перед тим, як нова релігія прийшла до них з другого кінця Середземного моря. Давньої віри вони ніколи не зрікалися, а лише затаїли й приховали її, даючи їй вихід у війнах та інквізиції. Це люди аутодафе — акту віри. Вбивати доводиться всім, але ми вбиваємо не так, як вони. А ти, подумав він, хіба тебе самого це не поінформувало? Хіба ти не відчував цього в Сьєррі? І під Усєрою? І весь час, поки ти був в Естремадурі? І взагалі весь час? Qué va, сказав він собі. Це було зі мною при кожному нападі на поїзд.

Облиш усі ці сумнівні літературні вправи щодо берберів та стародавніх іберійців і признайся, що тобі знайома радість убивства, як знайома вона кожному солдатові-добровольцю, заперече він це чи ні. Ансельмо її не знає, бо він не солдат, а мисливець. Але і його не ідеалізуй. Мисливці вбивають тварин, а солдати — людей. Не обдурай самого себе, подумав він. І не грайся в літературу. Ти давно вже заразився цим. І не думай погано про Ансельмо. Він справжній християнин. Рідкісне явище для католицької країни.

А я тоді був певен, що Агустіна охопив страх, подумав він. Природний страх перед боєм. А ви-

являється, це було і те. Можливо, звичайно, що він тепер просто вихваляється. Але страх теж був. Я відчував його під долонею. Ну, гаразд, час кінчати ці теревені.

— Іди подивись, чи циган приніс їсти, — сказав він Ансельмо. — Сюди його не пускай. Він дурень. Принеси все сюди сам. І хоч би скільки він приніс, хай іде по добавку. Я голодний.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Тепер уже ранок став справжнім травневим ранком, небо було високе й чисте, і Роберт Джордан відчував на плечах теплий повітряний вітер. Сніг швидко танув, а вони сиділи й снідали. Кожен дістав по два великих бутерброди з м'ясом і бринзою, а Роберт Джордан покрав своїм складаним ножом цибулину на грубі кружальця й обклав ними м'ясо та бринзу між двома скибками хліба.

— Від тебе так тхнутиме, що фашисти на тому кінці лісу почують, — сказав Агустін, сам напхавши повен рот.

— Дай мені бурдюк, я виполощу рота, — сказав Роберт Джордан; рот у нього був повний м'яса, бринзи, цибулі й пережованого хліба.

Ніколи ще він не був такий голодний; він набрав у рот вина, що мало присмак смоли від шкіряного бурдюка, і проковтнув його. Потім випив ще трохи вина, високо піднявши бурдюк, щоб струмінь лився просто у горлянку; при цьому бурдюк торкнувся глици соснових гілок, що маскували кулет, і голова Роберта Джордана теж лягла на соснове гілля, коли він закинув її, щоб зручніше було пити.

— Хочеш ще один? — спитав Агустін, простягаючи бутерброд над кулетом.

— Ні, дякую. Їж сам.

— Не можу. Я не звик їсти так рано.

— Справді не хочеш?

— Не хочу. Бери.

Роберт Джордан узяв бутерброд і поклав його на коліна, вийняв цибулину з бічної кишені куртки, де лежали гранати, і розкрив ніж по-краяти її. Він знав тонку верхню лушпинку, яка забруднилася в кишені, потім відкрив грубе кружальце. Зовнішнє кільце відпало, і він підняв його, надів на місце й застромив у бутерброд.

— Ти завжди їси цибулю на сніданок? — спитав Агустін.

— Якщо є.

— В тебе дома всі її їдять?

— Ні, — відповів Роберт Джордан. — Там це зовсім не заведено.

— Приємно чути це, — сказав Агустін. — Я завжди вважав Америку за цивілізовану країну.

— А чим тобі не подобається цибуля?

— Запахом. Більше нічим. В усьому іншому вона як троянда.

Роберт Джордан усміхнувся з повним ротом.

— Як троянда, — сказав він. — Зовсім як троянда! Троянда — це троянда — це цибуля.

— Тобі цибуля в голову вдарила, — сказав Агустін. — Стережись.

— Цибуля — це цибуля — це цибуля, — весело сказав Роберт Джордан і подумки додав: «А камінь — це Stein — це скеля — це валун — це галька».

— Прополощи собі рот вином, — сказав Агустін. — Ти чудний хлопець, Inglés. Зовсім не схожий на того динамітника, що раніше працював з нами.

¹ Іспанська лайка.

— Я тільки в одному на нього не схожий.
 — В чому саме?
 — Я живий, а він ні,— сказав Роберт Джордан. І подумав: що це з тобою коїться? Хіба можна сказати таке? Невже це тобі від сніданку в голові запаморочилося? Чи, може, ти від цієї булі сп'янів? Невже це тепер для тебе нічого не важить? Це ніколи не важило багато, щиро відповів він собі. Ти старався, щоб важило, але старався даремно. А тепер залишилося так мало часу, що брехати не варто.
 — Ні,— сказав він тепер уже серйозно.— Цій людині випало тяжко страждати.
 — А ти? Ти хіба не страждаєш?
 — Ні,— сказав Роберт Джордан.— Я належу до тих, хто страждає мало.
 — Я теж,— сказав йому Агустін.— Є люди, що страждають багато, і є такі, що страждають мало. Я дуже мало страждаю.
 — Тим ліпше.— Роберт Джордан знову перехилив бурдюк.— А з оцим ще ліпше.
 — Але я вболіваю за інших.
 — Як належить усім порядним людям.
 — А за себе — ні.
 — У тебе є дружина?
 — Ні.
 — І в мене теж.
 — Але в тебе тепер є Марія.
 — Так.
 — Дивна річ,— сказав Агустін.— Відколи вона прийшла до нас, після того діла з поїздом, Пілар нікого з нас близько до неї не підпускала, пильнувала її, наче в монастирі кармеліток. Ти навіть уявити собі не можеш, як ревно вона її пильнувала. І ось приходиш ти, і вона дає її тобі, наче в дарунок. Що ти на це скажеш?
 — Зовсім не так було.
 — А як же було?
 — Вона доручила мені піклуватися про неї.
 — І ото так ти піклуєшся — кохаючись з нею цілу ніч?
 — А чом ні?
 — Гарне піклування!
 — А ти хіба не розумієш, що піклуватись можна й так?
 — Можливо, але так піклуватися про неї міг би кожен з нас.
 — Не будемо більше говорити про це,— сказав Роберт Джордан.— Я кохаю її щиро.
 — Щиро?
 — На світі немає нічого щирішого.
 — А потім? Після мосту?
 — Вона піде зі мною.
 — Тоді,— сказав Агустін,— не говоримо більше про це і зичу вам обом щастя.
 Він підніс бурдюк і довго пив з нього, потім передав Робертові Джордану.
 — Ще одне, Inglés,— сказав він.
 — Кажі.
 — Я сам теж її кохав.
 Роберт Джордан поклав йому руку на плече.
 — Дуже кохав,— сказав Агустін.— Дуже. Так, що навіть і уявити не можна.
 — Я можу уявити.
 — Вона з першого погляду запала мені в душу.
 — Вірю.
 — Слухай. Я кажу все це тобі цілком серйозно.
 — Кажі.
 — Я до неї жодного разу не доторкнувся, нічого між нами не було, але я дуже кохаю її. Ти з нею не жартуй, Inglés. Хоч вона й спить з тобою, не думай, що вона хвойда.
 — Я її завжди кохатиму.
 — Я вірю тобі. І ще одне. Ти не знаєш, яка була б ця дівчина, якби не революція. Ти за неї

відповідаєш. Вона справді багато натерпілася. Вона не така, як ми.
 — Я одружуся з нею.
 — Ні. Не в цьому річ. Це ні до чого, якщо в нас революція. А втім...— він кивнув головою,— мабуть, так було б краще.
 — Я одружуся з нею,— сказав Роберт Джордан і відчув, як до горла йому підступає клубок.— Я її дуже кохаю.
 — Згодом,— сказав Агустін.— Коли можна буде. Головне, що ти маєш такий намір.
 — Так. Маю.
 — Слухай,— сказав Агустін.— Може, я пхаю носа куди не слід, але чи багато дівчат ти знав тут, в Іспанії?
 — Не дуже багато.
 — Хто ж вони були, повій?
 — Не тільки.
 — Скільки ж їх було?
 — Кілька.
 — І ти спав з ними?
 — Ні.
 — Ось бачиш!
 — Так.
 — Я тільки хочу сказати, що для Марії це не дрібниця.
 — Для мене теж.
 — Якби я думав інакше, то застрелив би тебе ще минулої ночі, коли ти з нею лежав. У нас часто за це вбивають.
 — Слухай, старий,— сказав Роберт Джордан.— Все це вийшло не так, як належить, але тільки тому, що обмалю часу. Часу — от чого нам бракує. Завтра треба буде битися. Мені то байдуже. Але для нас з Марією це означає, що ми все своє життя мусимо прожити за той час, який ще залишається.
 — А день і ніч — це небагато,— сказав Агустін.
 — Небагато. Але в нас були ще вчорашній день і вчорашня ніч, і ця.
 — Слухай,— сказав Агустін.— Якщо я можу в чомусь допомогти тобі...
 — Ні. Нам нічого не треба.
 — Якщо я можу щось зробити для тебе чи для тієї стриженої голівки...
 — Ні.
 — Правда твоя, людина для людини мало що може зробити.
 — Ні. Дуже багато.
 — Що ж саме?
 — Хоч би що діялося тут сьогодні й завтра, обіцяй цілком довіряти мені й виконувати мої накази в бою, навіть якщо вони здаватимуться тобі хибні.
 — Я тобі довіряю. Надто після зустрічі з парубком і відколи ти відіслав коня.
 — Це все дурниці. Розумієш, у нас єдина мета. Виграти війну. Якщо ми її не виграємо, то всі інші речі — пусте. Завтра ми маємо зробити дуже важливе діло. Справді важливе. Буде бій. У бою потрібна дисципліна, бо під час бою різні речі здаються зовсім не такими, як вони є насправді. Дисципліна мусить ґрунтуватися на довірі і впевненості.
 Агустін сплюнув.
 — Це все не має нічого спільного з Марією,— сказав він.— Часу залишилося небагато, тож скористайся з нього по-людськи. Якщо я можу в чомусь допомогти тобі — кажи. А в тому завтрашньому ділі можеш цілком поклатися на мене. Якщо треба буде вмерти заради завтрашнього діла — що ж, я зустріну смерть охоче і з легким серцем.
 — Я відчуваю це саме,— сказав Роберт Джордан.— Але приємно чути від тебе такі слова...
 — І ще одне,— сказав Агустін.— Отой, на горі,— він показав туди, де сидів Прімітіво, —

людина, на яку можна покластися. Про Пілар взагалі нічого казати, ти ще навіть уяви не маєш, чого вона варта. Старий Ансельмо теж. І Андрес. І Еладіо. Він людина тиха, але надійна. І Фернандо. Не знаю, якої ти про нього думки. Це правда, що думки в нього важчі од ртуті. Він нудніший за вола, що тягне воза битим шляхом. Але воювати й виконувати накази — *es muy hombre*¹. Побачиш сам.

— Отже, все гаразд.

— Ні. Є двоє ненадійних. Циган і Пабло. Але люди Ель Сордо кращі від нас рівно настільки, наскільки ми кращі від козячого лайна.

— От і добре.

— Так, — сказав Агустін. — Але я волів би, щоб воно відбулося сьогодні.

— Я теж. Аби покінчити з цим. Але нічого не вдієш.

— Ти гадаєш, що нам буде тяжко?

— Можливо.

— Але на серці тобі весело, *Inglés*?

— Так.

— І мені теж. Дарма, що так вийшло з Марією і взагалі.

— А знаєш чому?

— Ні.

— І я не знаю. Може, через погоду. Погода сьогодні дуже гарна.

— Хтозна. А може, через те, що будемо битися.

— Мабуть, що так, — сказав Роберт Джордан. — Але не сьогодні. Найголовніше, найважливіше, щоб нічого не сталося сьогодні.

І в цю хвилину крізь шелест теплого вітру у верховітті дерев здалеку долинув якийсь відгомін. Роберт Джордан ще не був певен, що не помиляється; розтуливши уста, він почав прислухатися, зиркаючи на Прімітіво. На мить він наче знову почув якийсь звук, але тільки на мить. Вітер шумів у соснах, і Роберт Джордан весь напружився, прислухаючись. Потім знову почув той тихий відгомін, що долинав разом з вітром.

— Для мене це зовсім не трагедія, — почув він голос Агустіна. — Не буде Марія моєю — ну й гаразд! Перебуватимусь повіями, як і досі.

— Тихо! — сказав Роберт Джордан, не слухаючи його; вони лежали поряд, але він дивився в інший бік. Агустін швидко глянув на нього.

— *Qué pasa?*² — спитав він.

Роберт Джордан приклав палець до уст і знову почав прислухатися. Знову долинув той самий звук. Він був слабкий, приглушений, сухий і дуже далекий. Але тепер уже не залишалося сумніву. Це був чіткий, різкий тріск кулеметної черги. Здавалося, десь дуже далеко вибухають одна за одною пачки маленьких петард.

Роберт Джордан подивився вгору на Прімітіво. Той сидів, підвівши голову, обличчям до них, і приклавши до вуха зігнуту долоню. Коли Роберт Джордан подивився на нього. Прімітіво показав йому рукою на гребінь гірського пасма.

— В Ель Сордо б'ються, — сказав Роберт Джордан.

— То рушаймо їм на допомогу, — сказав Агустін. — Збирай людей. *Vámonos!*

— Ні, — сказав Роберт Джордан. — Ми залишимося тут.

Роберт Джордан подивився вгору й побачив, що Прімітіво підвівся й подає знаки гвинтівкою. Роберт Джордан кивнув головою, але Прімітіво ще й ще показував щось гвинтівкою, прикладав долоню до вуха й знов робив ті знаки, немов боюся, що його не зрозуміли.

— Залишайся тут, біля кулемета, але не стріляй, поки не будеш цілком певен, що вони йдуть сюди. І навіть тоді не стріляй, а жди, доки вони дійдуть он до тих кущів. — Роберт Джордан показав пальцем. — Зрозумів?

— Так. Але...

— Ніяких «але». Я тобі потім поясню. Я йду до Прімітіво.

Ансельмо був поряд, і він сказав йому:

— *Viejo*, ти залишайся тут, з Агустіном і кулеметом. — Він говорив поволі, не поспішаючи. — Стріляти не можна, доки кавалерія не в'їде в цю розпадину. Якщо вони тільки покажуться, як оце недавно, чіпати їх не треба. Якщо доведеться стріляти, міцно тримай тринигоу й подавай йому диски.

— Добре, — сказав старий. — А Ла-Гранха?

— Підеш пізніше.

Роберт Джордан подерся вгору по сірих валунах, відчуваючи під пальцями їхню вогкість щоразу, як підтягувався на руках. Сніг, що їх укривав, швидко танув під сонцем. Верхівки валунів уже обсихали, і, деручись угору, він оглянувся й побачив сосновий ліс, видовжену, відкриту галювину за ним, далі спадисту долину, а за нею — високі гори. Нарешті він дістався до заглибини між двома великими каменями, де влаштувався Прімітіво, і той, — приземкуватий, смуглявий, — сказав йому:

— Вони напали на Сордо. Що будемо робити? Нічого, — сказав Роберт Джордан.

Звідси стрілянину було виразно чути, і, подивившись уперед, він побачив далеко, на крутому схилі за долиною, кавалерійський загін, що виїхав з лісу і тепер прямував засніженим схилом на гору, в напрямку стрілянини. Довга, подвійна вервечка вершників чорніла на снігу. Він бачив, як вона доповзла до гребеня пасма й зникла між деревами.

— Ми повинні їм допомогти, — сказав Прімітіво. Голос його був хрипкий і глухий.

— Це неможливо, — сказав Роберт Джордан. — Я чекав цього з самого ранку.

— Чому?

— Вчора ввечері вони пішли красти коней. Сніг перестав падати, і їх вистежили.

— Але ми повинні їм допомогти, — сказав Прімітіво. — Не можна кидати їх напризволяще. Це наші товариші.

Роберт Джордан поклав йому руку на плече.

— Ми нічого не можемо вдіяти, — сказав він. — Якби ми могли, я зробив би все.

— Туди можна дістатися згори. Ми можемо взяти коней і обидві *maquinas*. Ту, що внизу, і твій автомат. І піти їм на допомогу.

— Послухай, — сказав Роберт Джордан.

— Я ось що слухаю, — сказав Прімітіво.

Стрілянина долинала безперервними хвилями, що набігали одна за одною. Потім розляглися вибухи ручних гранат, важкі й глухі в сухій туркотняві кулеметів.

— Вони пропали, — сказав Роберт Джордан. — Вони були пропащі вже тоді, коли перестав падати сніг. Якщо ми підемо туди, то ми теж пропали. Нам не можна розпорошувати сили — у нас їх і так мало.

¹ Він уміє як справжній мужчина (*исп.*).

² Що сталося? (*исп.*).

Щоки Прімітиво, його верхню губу й нію вкривала шпакувата щетина. Обличчя в нього було пласке і майже брунате там, де не було щетини, ніс перебитий і приплюснутий, сірі очі сиділи глибоко. Дивлячись йому в обличчя, Роберт Джордан побачив, як щетина спається біля кутків його уст і на борлаку.

— Ти тільки послухай, — сказав Прімітиво. — Там справжня бойня.

— Так, якщо уловину оточено з усіх боків, — сказав Роберт Джордан. — Але, можливо, комусь пощастило вибратися.

— Ми могли б підійти і вдарити з тилу, — сказав Прімітиво. — Візьмімо коней і рушаймо вчотирьох.

— А потім що? Що буде, як ми вдаримо з тилу?

— Ми з'єднаємося із Сордо.

— Щоб загинути там? Подивися на сонце. До вечора ще далеко.

Небо було високе, безхмарне, сонце припікало їм у спину. На південному схилі по той бік галлявини, що лежала під ними, оголилися довгі смуги чорної землі, а з сосон весь сніг опав. Валуні, мокрі від розталого снігу, ледь парували на осонні.

— Ти мусиш із цим змиритися, — сказав Роберт Джордан. — *Нау же агуантансе*. Такі речі часто бувають на війні.

— Але невже ми нічого не можемо зробити? Зовсім нічого? — Прімітиво дивився йому в вічі, і Роберт Джордан знав, що він довіряє йому. — А ти не міг би послати тільки мене й ще когонебудь з тим маленьким кулеметом?

— Це б нічого не дало, — сказав Роберт Джордан.

Йому на мить здалося, наче він побачив те, що виглядав, але то був яструб, що сковзнув з вітром униз, а потім злинув угору понад пругом далекого соснового лісу.

— Це нічого не дало б, навіть якби ми пішли всі, — сказав він.

Стрілянина в ту хвилину посилювалася й частіше залунали глухі, важкі вибухи ручних гранат.

— Ох, так їх і перетак! — сказав Прімітиво, вкладаючи всю душу в блюзнірську лайку; в очах у нього стояли сльози, щоки сіпалися. — Ох, туди їх і перетуди в бога й пречисту діву!

— Заспокойся, — сказав Роберт Джордан. — Незабаром і тобі доведеться битися з ними. Дивись, он іде Пілар.

Жінка піднімалася до них, насили деручись по скелях.

Щоразу, коли вітер доносив відгомін бою, Прімітиво лаявся:

— Так їх і перетак! О, в бога й пречисту діву, туди їх!

Роберт Джордан спустився трохи нижче, щоб допомогти Пілару.

— *Qué tal*¹, жінко? — спитав він, узявши її за обидві руки й підтягуючи вгору, коли вона важко перелазила через останній валун.

— Ось твій бінокль, — сказала вона й зняла з шиї бінокль на ремінці. — Отже, вони добралися до Сордо?

— Так.

— *Robre*², — сказала вона співчутливо. — Бідний Сордо.

Вона ще відсапувалася після важкого сходження, і, тримаючись за руку Роберта Джордана, міцно стискала її в своїй, роздивляючись довкола.

— Як там, по-твоєму?

— Погано. Дуже погано.

— Гадаєш, що він *jodido*?³

— Мабуть, що так.

— *Robre*, — сказала вона. — Певно, через отих коней.

— Очевидно.

— *Robre*, — сказала Пілар. І потім додала: — Рафаель нагородив мене казна-що про якусь кінноту. Що тут було?

— Проїздив патруль, потім частина ескадрону.

— Де, в якому місці?

Роберт Джордан показав їй, де спинявся патруль і де стоїть замаскований кулемет. З того місця, де вони стояли, видно було тільки один чобіт Агустіна, що стирчав з-під гілля.

— А циган запевняв, ніби вони під'їхали так близько, що дуло кулемета вперлося передньому коневі в груди, — сказала Пілар. — Ну й порода! Бінокля ти забув у печері.

— Ви спакували речі?

— Все, що можна забрати. Про Пабло нічого не чути?

— Він проїхав хвилин за сорок раніше від кавалерії. Вони подалися слідом за ним.

Пілар усміхнулася. Вона ще трималася за нього. Потім пустила його руку.

— Ім його не бачити, — сказала вона. — Ну, а як же із Сордо? Ми нічого не можемо зробити?

— Нічого.

— *Robre*, — сказала вона. — Я дуже його любила. Ти певен, що він *jodido*?

— Так. Я бачив багато вершників.

— Більше, ніж було тут?

— Ще цілий загін. Вони прямували туди.

— Ти послухай, що там коїться, — сказала Пілар. — *Robre, robre* Сордо.

Вони прислухалися до стрілянини.

— Прімітиво хотів піти туди, — сказав Роберт Джордан.

— Ти що, з глузду з'їхав? — сказала Пілар пласковидому чоловікові. — І звідки в нас береться стільки *locos*?⁴

— Я хочу врятувати їх.

— *Qué va*, — сказала Пілар. — Ще один романтик. Гадаєш, тобі задовго доведеться чекати смерті тут, на місці?

Роберт Джордан подивився на неї, на її масивне, смагляве, вилицювате, як в індіанки, обличчя, широко розставлені чорні очі й розтягнутий у гіркій посмішці рот з важкою верхньою губою.

— Поводься, як чоловік, — сказала вона Прімітиво. — Як дорослий чоловік. В тебе вже он сивина.

— Не кепкуй з мене, — похмуро сказав Прімітиво. — Хто має хоч трохи почуттів і уяви...

— Той повинен навчитися владати ними, — сказала Пілар. — Ти й з нами довго не проживеш. І не треба тобі шукати смерті з чужими. А щодо уяви, то в цигана її вистачить на всіх. Яку байку він мені оце допіру розповів!

— Якби ти сама це бачила, то байкою не назвала б, — сказав Прімітиво. — Нам тут було не до сміху.

— *Qué va*, — сказала Пілар. — Ну, приїхали кілька вершників і поїхали собі далі. А ви вже з себе удаєте героїв. А все тому, що ми засиділися на одному місці.

— А те, що зараз діється в Сордо, — це теж сміху варте? — спитав Прімітиво, цього разу зневажливо. Видно було, яких мук завдає йому кожне відлуння пострілів, що долинали з вітром, і як йому хотілося або піти туди, або щоб Пілар забралася геть і дала йому спокій.

— Гарзд, — сказала Пілар. — Що сталося, те сталося. І нічого рюмсати за чужим нещастям.

¹ Що сталося? (*icn.*).

² Сердешний (*icn.*).

³ Загинув, пропав (*icn.*).

⁴ Божевільні (*icn.*).

— Іди ти знаєш куди! — вилаявся Прімітіво. — Бувають же жінки такі дурні й такі брутальні, що просто несила їх терпіти.

— Ну, як у кого в штанах нема сили, то мусить же вона бути хоч у спідниці! — сказала Пілар. — Звідси все одно нічого не видно, то я вже піду.

І тут Роберт Джордан почув високо вгорі гуркіт літака. Він підвів голову, і йому здалося, що він упізнав той самий розвідувальний літак, якого бачив раніше. Тепер літак, мабуть, повертався з фронту й летів у напрямку гірського пасма, де фашисти атакували Ель Сордо.

— Ось він, лиховісний птах, — сказала Пілар. — Чи з нього видно, що там діється?

— Авжеж, — сказав Роберт Джордан. — Як що тільки пілот не сліпий.

Вони дивилися, як літак летить високо й рівно, виблискуючи сріблом у сонячному промінні. Він наближався з лівого боку, й вони бачили два світляні кружала його пропелерів.

— Лягайте! — сказав Роберт Джордан.

Літак уже мчав над ними, його тінь пливла по галявині, мотор ревів на повну силу. Він промайнув над ними й полетів далі, до полонини. Вони стежили за його ривним, упевненим летом, аж поки він зник з очей; потім літак з'явився знову, зробив широке коло, двічі пролетів, знизившись, над гребенем гірського пасма й нарешті щез у напрямку Сеговії.

Роберт Джордан подивився на Пілар. Вона похитала головою, чоло її було мокре від поту. Нижню губу вона закусила зубами.

— На кожного щось знайдеться, — сказала вона. — На мене — оце.

— Чи не заразилися ти від мене страхом? — уїдливо спитав Прімітіво.

— Ні. — Вона поклала руку йому на плече. — Від тебе страхом не можна заразитися, бо в тебе його нема. Я це знаю. Мені шкода, що я з тобою так грубо жартувала. Ми всі в одній халепі. — Потім звернулася до Роберта Джордана: — Я пришлю їсти й вина. Може, тобі ще що-небудь треба?

— Зараз ні. Де решта наших?

— Весь твій резерв ціліснийкий і перебуває внизу разом з кіньми, — всміхнулася вона. — Все сховано від чужого ока. Все готове до від'їзду. Марія пильнує твою вибухівку.

— Якщо літаки все ж налетять, не випускай її з печери.

— Добре, ясновельможний пане Inglés, — сказала Пілар. — Твого цигана, — дарую його тобі, — я послала по гриби, хочу присмачити ним зайців. Зараз грибів багато, а зайців, гадаю, треба з'їсти сьогодні, хоч завтра чи позавтра вони були б іще смачніші.

— Так, краще з'їсти їх сьогодні, — сказав Роберт Джордан, і Пілар поклала свою велику руку йому на плече, на ремінь автомата, а потім підняла її й скуйовдила пальцями його чуприну.

— Оце так Inglés, — сказала Пілар. — Я пришлю Марію з печеною, шойно зготую.

Далека стрілянина завмирала, і тепер чути було лише поодинокі постріли.

— Гадаєш, це вже кінець? — спитала Пілар.

— Ні, — сказав Роберт Джордан. — Судячи з того, що ми чули, на них напали, але атаку вони відбили. А тепер, мабуть, фашисти оточили їх з усіх боків, поховалися й чекають літаків.

Пілар звернулася до Прімітіво:

— Ти віриш, що я не хотіла тебе образити?

— Ya lo sé¹, — сказав Прімітіво. — Я терпів і гірші речі від тебе. У тебе гострий язик. Але думай, що кажеш, жінко. Сордо був мій добрий приятель.

— А мій ні? — запитала його Пілар. — Послухай, пласковидий. На війні не можна казати того, що відчуваєш. З нас досить і свого горя, нащо ж позичати його ще й у Сордо.

Прімітіво все ще супився.

— Тобі треба було б ковтнути якихось ліків, — сказала йому Пілар. — Ну, я піду варити обід.

— Ти принесла мені документи того requeté? — запитав її Роберт Джордан.

— Ну й голова ж у мене, — сказала вона. — Зовсім забула про них. Пришлю з Марією.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ

Була вже майже третя година, а літаки ще не з'являлися. Опівдні сніг розтанув зовсім, і тепер каміння нагрілося на сонні. На небі не було жодної хмаринки, і Роберт Джордан сидів між валунами без сорочки, підставивши спину сонцю, й читав листи, знайдені в кишенях убитого кавалериста. Час од часу він скидав оком на смугу лісу по той бік полонини, на гори над ним і знов повертався до листів. Нових кавалерійських загонів не було видно. Іноді з боку табору Ель Сордо долинали постріли. Але це траплялося зрідка.

З військових документів він довідався, що вбитий народився в Наваррі, в містечку Тафалья, що йому був двадцять один рік і що він був неодружений, син коваля. Служив він в Н-ському кавалерійському полку, і це здивувало Роберта Джордана, бо він уважав, що цей полк перебуває на півночі. Хлопець був карліст; на початку війни його поранило в боях за Ірун.

Напевно, я зустрічав його під час ярмарку в Памплоні, в натовпі, що біг вулицями попереду биків, подумав Роберт Джордан. На війні ніколи не вбиваєш того, кого хочеш, сказав він собі. Майже ніколи, уточнив він і заходився читати далі.

Перші листи, що їх він прочитав, були дуже церемонні, дуже старанно написані, і йшлося в них переважно про місцеві події. Це були листи від сестри вбитого, і Роберт Джордан дізнався, що в Тафальї все гаразд, батько почувався добре, а мати як завжди, тільки трохи скаргиться на біль у попереку, і вона, сестра, сподівається, що він теж здоровий і не дуже лізе під кулі, і рада, що він б'є червоних і допомагає визволяти Іспанію з-під їхнього панування. Далі вона перелічувала хлопців з Тафальї, які загинули або були тяжко поранені, відкопи вона востаннє йому писала. Убитих було десятьох. Надто багато на таке містечко, як Тафалья, подумав Роберт Джордан.

В листі було багато релігійного, сестра писала, що молиться святому Антонію, і пресвятім дві Піларській, і іншим пресвятим дівам, щоб вони вберегли його, і просила не забувати про те, що його боронить також святе серце Ісусове, яке, сподівається вона, він завжди носить на власному серці, бо вже безліч — це слово було підкреслено — безліч разів доведено, що воно має силу відвертати кулі. А далі йшов підпис: «З любов'ю до тебе твоя сестра Конча».

Лист цей був трохи забруднений по краях, і Роберт Джордан поклав його на місце, між військовими документами, і розгорнув інший, написаний не таким бездоганим почерком. Це був лист від нареченої, від його novia, він теж був

¹ Знаю (ісп.).

делікатний і церемонний, але в ньому відчувалася гарячкова тривога за долю хлопця. Роберт Джордан прочитав його, а потім сховав усі листи разом з документами у задню кишеню штанів. Читати решту листів йому не хотілося.

Сьогодні я, здається, вже зробив свій добрий вчинок, сказав він собі. Так, здається, зробив, ще раз сказав він подумки.

— Що це ти читає? — запитав його Прімітіво.

— Папери й лист того gequeté, якого ми підстрелили вранці. Хочеш глянути?

— Я не вмю читати, — сказав Прімітіво. — А є щось цікаве?

— Нема, — відповів Роберт Джордан. — Звичайні особисті листи.

— А що чути там, звідки він родом? Чи є що про це в листах?

— У них там начебто все гаразд, — сказав Роберт Джордан. — Серед його земляків багато вбитих.

Він подивився вниз, на маскування кулемета, яке довелося трохи змінити й підправити після того, як розтанув сніг. Тепер воно мало цілком природний вигляд. Він підвів очі й оглянув місцевість.

— З якого він міста? — спитав Прімітіво.

— З Тафальї, — відповів Роберт Джордан.

Ну, добре, сказав він собі. Мені шкода — якщо тільки від цього комусь буде легше.

Навряд, сказав він собі.

Гаразд, то припини це, сказав він собі.

Добре. Припинив.

Але припинити це було не так легко. Скільки ж ти вбив за цей час, спитав він себе. Не знаю. А ти вважаєш, що маєш право вбивати? Ні. Але мушу. Скільки ж із тих, кого ти вбив, були справжні фашисти? Дуже небагато. Проте всі вони — вороги, чий силі ми протиставляємо силу. Але з усіх іспанців тобі найбільше подобалися наваррці. Так. А ти вбиваєш їх. Так. Якщо не віриш, піди до табору й подивися. Адже ти знаєш, що вбивати — недобре? Так. І робиш це? Так. І ти й досі беззастережно віриш, що бореся за справедливую справу? Так.

Вона справедлива, сказав він собі, не для того, щоб себе заспокоїти, а з гордістю. Я вірю в народ і в його право обирати бажаний йому спосіб урядування. Але не можна вірити в убивство, сказав він собі. Ти мусиш убивати з необхідності, але вірити в те, що ти маєш право на вбивство — не можна. Бо якщо ти повіриш у це, то все з самого початку хибно.

І все ж скільки, по-твоєму, ти вбив? Не знаю, не хочу вести рахунку. Але ти знаєш? Так. То скільки? Точно сказати не можу. Коли підривав ешелон, то вбивав багато. Дуже багато. Але точно сказати неможливо. А про скільки ти знаєш точно? Понад двадцять. Скільки з них були справжні фашисти? Двоє напевно. Бо їх мені довелося розстріляти, коли ми взяли їх у полон під Усерою. І тобі не було гидко? Ні. Але й приємно теж не було? Ні. Я поклав собі на думці ніколи більше цього не робити. Я уникав цього. Я уникав убивати беззбройних.

Слухай, сказав він собі. Краще покинь це. Це дуже шкідливо для тебе й твоєї роботи. Тут він сам собі заперечив: ні, це ти слухай. Ти робиш важливу справу, і треба, щоб ти весь час усе розумів. Я мушу дбати про те, щоб у тебе в голові все було ясно. Бо якщо в тебе не все ясно в голові, ти не маєш права робити того, що ти робиш, бо те, що ти робиш — це злочин, і ніхто не має права відбирати людині життя, якщо тільки це не робиться заради того, щоб перешко-

дити ще більшому лихові. Отож зрозумій це добре і не бреш самому собі.

Але я не вестиму рахунку людей, що їх я вбив, як ведуть список трофеїв чи якісь інші паскудства, на зразок карбів на прикладі, сказав він собі. Я маю право не вести рахунку, і я маю право забути.

Ні, відповів він собі. Ти не маєш права нічого забувати. Ти не маєш права закривати на щось очі, не маєш права нічого забувати, нічого пом'якшувати чи викривляти.

Замовкни, сказав він сам собі. Ти стаєш надто балакучий.

Ані дурити самого себе, вів він далі, заперечуючи собі.

Ну, гаразд, сказав він собі. Дякую за всі добрі поради. А чи можна мені кохати Марію?

Так, відповів він собі.

Навіть якщо припустити, що в чисто матеріалістичній концепції суспільства немає місця таким речам, як кохання?

А звідки ти її взяв, оту концепцію, запитав він себе. Немає її в тебе. І не може бути. Ти не справжній марксист, і ти це знаєш. Ти просто віриш у Свободу, Рівність і Братерство. Ти віриш у Життя, Свободу й Право на Щастя. І не лізь у діалектику. Це для інших, але не для тебе. Ти повинен знати це настільки, щоб не бути цілковитим профаном. Ти багатьох речей тимчасово зрікся, аби виграти війну. І якщо ми програємо, всі ті речі пропадуть.

Але потім ти зможеш відкинути те, в що не віриш. Є багато речей, у які ти не віриш, і багато речей, у які віриш.

І ще одне. Ніколи не роби легковажних висновків про кохання. Просто більшості людей не випало щастя зазнати його. А ти знав — уперше в житті. Те, що в тебе з Марією, — все одно, чи триватиме воно одну добу чи багато літ, — залишиться найголовнішим з усього, що може статися в житті людини. Завжди будуть люди, які казатимуть, що цього не існує, бо їм не пощастило зазнати чогось подібного. Але я кажу тобі, що воно існує і що ти тепер знав його, і що тобі випало велике щастя, навіть якщо завтра тобі доведеться вмерти.

Годі вже розводитися про смерть, сказав він собі. У нас про неї не говорять. Такі балачки полубляють наші друзі-анархісти. Щойно справа повертає на погане, їм завжди спадає на думку лише одне: підпалити що-небудь і вмерти. Все ж дивний це напрям думок. Дуже дивний. Ну що ж, приятелю, день закінчується, сказав він собі. Вже майже третя година, незабаром і обід принесуть. У таборі Ель Сордо ще стріляють, отже, напевно, вони оточили його й чекають підмоги. Їм, мабуть, доводиться поспішати, щоб закінчити все до ночі.

Цікаво, що ж робиться там, у Ель Сордо. Те саме, що врешті робитиметься й у нас. У всякому разі там не дуже весело. І це ж ми завели його в халепу через отих коней. Як це кажуть по-іспанськи? Un callejón sin salida. Безвихідь. Мені здається, я зумів би дати собі раду. Зробив би це, та й по всьому. А як приємно, мабуть, брати участь у такій війні, в якій можна здатися, коли тебе оточили. Estamos sorados. Нас оточили. Ось найстрашніший крик жаху в цій війні. А потім тебе звичайно розстрілюють; і якщо просто розстрілюють, то можеш уважати, що тобі пощастило. Ель Сордо не матиме такого щастя. І вони теж, якщо тільки настане їхня черга.

Була рівно третя година. І тут він почув далекий, приглушений гуркіт і, підвівши голову, побачив літаки.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ

Ель Сордо прийняв бій на вершині високого горба. Цей горб не подобався йому; побачивши його, він подумав, що обриси своїми він схожий на шанкр. Але Ель Сордо не мав вибору, він наглянув його ще здалеку і помчав до нього з важким ручним кулеметом за спиною, на неосідланому коні, що напружував усі свої сили; мішок з гранатами теліпався на одному боці, мішок з дисками на другому. Хоакін та Ігнасіо раз по раз зупинялися й стріляли і знову зупинялися й стріляли, щоб дати йому змогу дістатися до вершини й встановити кулемет.

Сніг тоді ще був не розтанув, той самий сніг, що їх занастив, і коли в коня влучила куля, він, тяжко відсапуючись і заточуючись, намагався подолати останній підйом, оббризкуючи цей сніг, яскраво-червоним гарячим струменем, Сордо зіскочив, перекинув повід через плече й потяг коня на гору за собою. Він дерся так швидко, як тільки міг з двома важкими мішками на плечах, серед куль, що докали об каміння, і нарешті, взявши коня за гриву, пристрелив його швидко, вправно і бережно, саме в тому місці, де треба було, так, що кінь, упавши головою вперед, завалив розпадину між двома скелями. Сордо прилаштував кулемет на його спині й вистріляв два диски; кулемет торохкотів, порожні гільзи сипалися на сніг, розпечений ствол пригрівав шерсть на шкурі й вона смерділа, а Сордо все стріляв у всіх, хто з'являвся на схилі горба, щоб примусити їх залагти, і весь час по спині йому пробігав холод, бо він не знав, що робиться позаду. Коли нарешті останній з його п'яťох людей видерся на вершину горба, холод той зник, і Сордо вирішив приберегти решту дисків до того моменту, коли вони будуть йому потрібні.

На схилі лежали ще двоє вбитих коней і троє тут, на вершині горба. Минулої ночі їм пощастило викрасти тільки трьох коней, але один з них утік із табору вранці, коли залунали перші постріли і хтось спробував скочити на нього без сидла.

З п'яťох людей, що дісталися до вершини горба, трьох було поранено. І Сордо був поранений — у литку і двічі — в ліву руку. Його мучила спрага, рани набрякли, а одна в лівій руці дуже боліла. Крім того, йому дуже боліла голова, і тепер, коли він лежав, чекаючи появи літаків, йому пригадався один іспанський жарг: «*Нау que tomar la muerte como si fuera aspirina*», що означає: «Смерть треба приймати, як пігулку аспірину». Але вголос він цього жарту не вимовив. Він усміхнувся в душі, незважаючи на головний біль і нудоту, що підступала до горла, як тільки він ворухив рукою, і озирнувся подивитися, що залишилося від його загону.

Всі п'яťоро розташувалися на вершині, як зубці п'ятикутної зірки. Колінами та руками вони розгортали землю й споруджували з каміння й глини горбки, за якими можна було сховати голову й плечі, а потім, ховаючись за ними, заходилися з'єднувати окремі горбки в суцільний вал. У вісімнадцятирічного Хоакіна була сталева каска, якою він копав і передавав землю іншим.

Цю каску він здобув під час нападу на ешелон. Каска була пробита кулею, і всі сміялися з Хоакіна, що він узяв її з собою. Але Хоакін розривняв молотком зазублені краї дірки, потім заткнув її чопом і зрізав внутрішній кінець врівні з поверхнею каски.

Коли почалася стрілянина, він з розмаху насадив цю каску на голову з такою силою, аж

у вухах задзвеніло, наче хтось ударив його каструлею, і потім, коли під ним убило коня, і Хоакін, гнаний посвистом куль, тріском куль, співом куль, дерся схилом угору, до вершини, і легені його розривалися, ноги дерев'яніли, в пересохлому горлі палило, — коли він біг огак що духу, каска душила його страшною вагою й немаче залізним обручем стискувала лоб, який, здавалось, от-от розколеться.

Але він її не скинув. І тепер копав нею землю методично і вперто, ні про що не думаючи, як автомат. Він ще не був поранений.

— Придалася-таки нарешті, — сказав йому Сордо своїм низьким хрипким голосом.

— *Resistir y fortifisag es vencer*, — сказав Хоакін. Він насилу вимовив ці слова, бо в роті йому пересохло — і не стільки від спраги, яку звичайно відчуваєш під час бою, скільки зі страху. Це було одне з гасел Іспанської Комуністичної партії, і воно означало: «Чини опір і укріплюйся, і ти переможеш».

Сордо відвернувся й глянув униз: один з кавалеристів, сховавшись за валуном, почав обстрілювати їх. Сордо дуже любив Хоакіна, але йому зараз було не до гасел.

— Що ти сказав?

Один з партизанів, що споруджували укриття, повернув до них голову. Він лежав долілиць і, не відриваючи підборіддя від землі, обережно клав перед собою каміння.

Хоакін, копаючи далі, ще раз вимовив гасло своїм ламким хлоп'ячим голосом.

— Яке останнє слово? — перепитав партизан, що лежав, уткнувшись підборіддям у землю.

— *Vencer*, — сказав хлопець. — Переможеш.

— *Mierda*¹, — сказав партизан, що лежав, уткнувшись підборіддям у землю.

— Є ще одне, яке нам тут пасує, — сказав Хоакін, викладаючи гасла так, наче це були талісмани. — Пасіонарія каже: «Краще вмерти стоячи, ніж жити на колінах».

— І все одно *mierda*, — сказав той, а другий партизан кинув через плече:

— А ми не на колінах, а на череві.

— Слухай ти, комуністе! А чи знаєш ти, що в твоєї Пасіонарії син, такий, як ти, від початку руху сидить у Росії?

— Це неправда, — сказав Хоакін.

— *Qué va*, — неправда, — сказав партизан. — Мені це розповів отой динамітник з чудним ім'ям. Він належав до твоєї партії. Нащо йому було брехати?

— Це неправда, — сказав Хоакін. — Вона не стала б ховати сина в Росії од війни.

— Хотів би я зараз бути в Росії, — сказав інший партизан із загону Ель Сордо. — Може, твоя Пасіонарія і мене послала б до Росії, комуністе?

— Якщо ти так віриш у свою Пасіонарію, попроси її, щоб вона забрала нас зараз із цього горба, — сказав третій, з перев'язаним стегном.

— Це зроблять фашисти, — сказав той, що лежав, уткнувшись підборіддям у землю.

— Облиште про це, — сказав Хоакін.

— Витри з губ материне молоко й подай мені землі в своїй шапці, — сказав партизан, що лежав, уткнувшись підборіддям у землю. — Жоден з нас не побачить сьогодні, як заходитиме сонце.

Ель Сордо думав: цей горб скидається на шанкр. Або на груди молодої дівчини без соска. Або на вершину вулкана. А ти бачив хіба вулкан, подумав він. Не бачив і ніколи не побачив. А цей горб просто схожий на шанкр. І облиш вулкани. Пізно вже тепер думати про вулкани.

Він дуже обережно визирнув з-за гриви вбитого коня, і зразу ж унизу, коло самого підніжжя

¹ Іспанська лайка.

горба, за валуном зацокотів кулемет, і кулі, глухо-стукуючи, вп'ялися в труп тварини. Сордо проповз удовж коня й визирнув у провіт між кінським крупом і скелею. Троє вбитих лежало на схилі під самою вершиною, там, де вони попадали, коли фашисти під прикриттям кулеметного вогню посунули до вершини, але Сордо і його товариші відкинули їх назад, шпурляючи й скокуючи їм назустріч ручні гранати. Вбитих було більше, але решти він не міг бачити з цього боку горба. Довкола не було мертвого простору, через який фашисти, атакуючи, могли б підступитися до вершини, і Сордо знав, що, поки в нього є четверо бійців і вистачає набоїв та гранат, його звідси не викурять, хіба що притягнуть міномет. Хтозна, можливо, вони вже й послали до Ла-Гранхи по міномет. А може, й ні, бо незабаром усе одно прилетять літаки. Минуло вже чотири години, відколи над ними пролетів розвідник.

Цей горб і справді схожий на шанкр, подумав Ель Сордо. Але ми добре їх наколошматили, коли вони з дурного розуму полізли навпростець. І як вони могли сподіватися, що візьмуть нас отак? Просто в них найновіша зброя, і вони втрачають глузд від самовпевненості. Молодого офіцера, що командував атакою, він убив гранатою, яка, підстрибуючи й перевертаючись, покотилася схилом назустріч фашистам, коли вони бігли, пригинаючись, на гору. В жовтому спалаху й сірому димі вибуху він бачив, як офіцер упав долілиць там, де він лежить і зараз, наче важкий, подертій клунок старого шмаття, і далі цього місця ніхто з фашистів не пройшов. Сордо подивився на його труп, а потім перевів погляд нижче, на інші тіла.

Вони хоробрі, але дурні, думав він. А втім, їм стало розуму на те, щоб не атакувати знову, доки не з'являться літаки. А може, вони чекають міномета. Краще, якби то був міномет. Сордо знав, що як тільки встановлять міномет, він і його люди загинуть, але міномет — це була річ нормальна й проста, а думаючи про літаки, він почувався так, наче з нього зняли весь одяг і навіть шкіру, і він сидить тут, на вершині горба, зовсім голый. Голішому й бути не можна, думав він. Оббілований заєць проти мене захищений, як ведмідь. І навіщо їм літаки? Могли б спокійнісінько викурити нас звідси мінометом. Але вони пишаються своїми літаками й тому неодмінно викличуть їх. Так само вони пишаються своєю автоматичною зброєю й тому так безглуздо посунули просто на нас. Але й по міномет вони, напевно, теж послали.

Один з партизанів вистрелив. Потім клацнув затвором і квапливо вистрелив ще раз.

— Бережи набоїв, — сказав Сордо.

— Один із цих сучих синів хотів перебігти он до того валуна, — він показав пальцем.

— Ти поділив його? — спитав Сордо, важко повернувши голову.

— Ні, — відказав той. — Сховався, паскуда.

— От хто сука над суками, то це Пілар, — сказав партизан, що лежав, уткнувшись підборіддям у землю. — Адже знає, сука, що ми тут гинемо.

— Пілар нічого не може зробити, — озвався Сордо. Той, що сказав останні слова, лежав з боку його здорового вуха, і Сордо почув його, не повертаючи голови. — Ну, що вона може зробити?

— Вдарити по цих гадах з тилу.

— Qué va, — сказав Сордо. — Вони розосередилися по всьому схилу довкола. Як же вона може зайти їм у тил? Їх тут чоловік півтора. А за раз, може, вже й більше.

— Якби ми могли протриматися до ночі, — сказав Хоакін.

— Якби різдво випало на великдень, — ска-

зав той, що лежав, уткнувшись підборіддям у землю.

— Якби в твоєї тітки під спідницею було щось інше, то вона була б не тітка, а дядько, — сказав інший партизан. — Поклич свою Пасіонарію. Вона єдина може нам допомогти.

— Я не вірю про її сина, — сказав Хоакін. — А якщо він там, то, напевно, вчиться на льотчика чи щось таке.

— Просто його сховали туди далі від небезпеки, — сказав партизан.

— Діалектику вивчає. Твоя Пасіонарія теж там побувала. І Лістер, і Модесто, і всі вони. Мені розповідав про це той хлопець з чудним іменням.

— Хай учаться, а потім прийдуть помагати нам, — сказав Хоакін.

— Хай зараз допоможуть, — сказав інший партизан. Він вистрелив і сказав: — Me cago en tal. Знову не влучив.

— Бережи набоїв й не балакай стільки, бо тобі захочеться пити, — сказав Сордо. — А на цьому горбі води немає.

— На, візьми, — сказав партизан; тоді, повернувшись на бік, зняв через голову бурдюк з вином і простяг його Сордо. — Прополоди собі горлянку, старий. Тебе, напевно, спрага мучить через твої рани.

— Дай усім потроху, — сказав Сордо.

— Ну, то я ковтну перший, — сказав власник бурдюка й пустив собі в рот довгу цівку, а потім передав бурдюк іншим.

— Сордо, як ти гадаєш, коли прилетять літаки? — спитав той, що лежав, уткнувшись підборіддям у землю.

— А щохвилини, — сказав Сордо. — Їм уже давно час бути тут.

— І ти гадаєш, що ці сучі сини знову підуть в атаку?

— Тільки якщо не прилетять літаки.

Він вирішив, що про міномет згадувати не треба. Встигнуть довідатися про нього, коли його привезуть сюди.

— Літаків у них до біса. Згадай, що ми бачили вчора.

— Атож, літаків у них аж занадто, — сказав Сордо.

Йому дуже боліла голова, а рука затерпла, і ворухити нею було нестерпно боляче. Піднісши здоровою рукою бурдюк з вином, він подивився на чисте, високе, вже по-літньому блакитне небо. Йому було п'ятдесят два роки, і він був певен, що бачить небо востаннє.

Він нітрохи не боявся смерті, але його брала злість, що він потрапив у пастку на цьому горбі, придатному тільки для того, щоб на ньому померти. Якби ми були відірвалися від них, подумав він. Якби нам пощастило затягти їх у довгу долину або перескочити через дорогу, все було б гаразд. Але цей клятий горб! Ну що ж, треба буде використати його якомога краще; досі ми, здається, непогано його використовували.

Якби він навіть знав, скільки разів в історії людства воїнам доводилось використовувати висоту лише для того, щоб умерти на ній, то це навряд чи втішило б його, бо в такі хвилини людина не думає про те, що випадало іншим за подібних обставин, так само як жінка, що тільки вчора овдовіла, не відчуває полегкості від думки, що в інших теж умирають кохані чоловіки.

Боїшся ти смерті чи ні, а змиритися з нею завжди важко. Сордо змирився, але в цьому не було ніякого блаженного заспокоєння, хоч він прожив уже п'ятдесят два роки, мав три рани й був оточений на горбі.

Він подумки пожартував з цього, але, дивлячись на небо й на далекі гори й ковтаючи вино, він

відчував, що йому не хочеться вмирати. Якщо треба вмерти, думав він, — а це ясно, що треба, — то я можу вмерти. Але не хочеться.

Смерть — це слово не означало нічого, воно не викликало ніякої картини перед очима, як не викликало й страху. А життя означало лан, що хвилюється під вітром на схилі горба. Життя — це був яструб у небі. Життя — це був череп'яний глек з водою після молотби, коли зерно вимолочене і курява ще не осіла, і вітер жене полову. Життя — це був кінь під тобою, і карабін поперек сідла, і узгір'я, і долина, і річка, і дерева вздовж берега, і далекий край долини, і гори за ним.

Сордо віддав бурдюк з вином і кивнув головою на знак подяки. Він посунувся вперед і поплескав убитого коня по спині в тому місці, де ствол кулемета обсмалив шкуру. В повітрі ще й досі стояв запах припаленої шерсті. Сордо згадав, як він зупинив коня тут, як кінь тремтів, як кулі свистіли й ляскали навколо них, з усіх боків, оточуючи їх, ніби якась завіса, і як він пристрелив коня, приставивши дуло до перехрестя ліній між очима й вухами. А потім, коли кінь упав, він припав ззаду до його теплої, мокрої спини й відкрив вогонь з кулемета, бо фашисти вже сунули схилом угору.

— *Eras tucho caballo*, — сказав він, що означало: «Ти був добрий кінь».

Ель Сордо перевернувся на здоровий бік і втупив очі в небо. Він лежав на купі порожніх гільз, голову його захищала скеля, а тіло — труп коня. Поранені нога й рука набрякли й дуже боліли, і він так знесилився, що не міг навіть ворухнутися.

— Що з тобою, старий? — спитав партизан, що лежав поряд.

— Нічого. Відпочиваю.

— Ски, — сказав той. — Вони розбудять нас, коли прилетять.

І тут знизу долетів чийсь голос.

— Слухайте, бандити! — кричали з-за скелі, де стояв найближчий до них кулемет. — Здавайтеся, доки літаки не розшматували вас!

— Що він каже? — спитав Сордо.

Хоакін перепоїв йому. Сордо повернувся на живіт, підтягся трохи вище й знову заліз за кулеметом.

— Літаки, може, й не прилетять, — сказав він. — Не відповідайте й не стріляйте. Можливо, вони знову полізуть в атаку.

— А то, може, обкладамо їх як слід? — озвався той, що казав про сина Пасіонарії.

— Ні, — сказав Сордо. — Дай мені твій великий пістолет. В кого є великий пістолет?

— Ось у мене.

— Давай сюди!

Звівшись навколійки й пригинаючись, він узяв великий дев'ятиміліметровий «стар» і вистрелив у землю коло вбитого коня, потім почекав і вистрелив ще чотири рази, через різні проміжки часу. Потім полічив до шістдесяти й зробив останній постріл — просто в убитого коня. Тоді всміхнувся й віддав пістолета.

— Заряди його, — прошепотів він, — і хай усі мовчать і ніхто не стріляє.

— *Bandidos!* — крикнув голос з-за скелі.

На горбі було тихо.

— *Bandidos!* Здавайтеся, поки вас не розшматували!

— Ключе, — весело прошепотів Сордо.

В цю мить якийсь солдат виткнув голову з-за скелі. З вершини горба не стріляли, і голова сховалася назад. Сордо дивився й чекав, але більш ніхто не з'являвся. Повернувши голову, він глянув на інших, які теж стежили за своїми ділянками схилу. Побачивши, що він дивиться, всі похитали головами.

— Лежіть і не ворухіться, — прошепотів він.

— Сини послідушої суки! — долинув знову

голос з-за скелі. — Червоні свині! Гвалтівники матері!

Ель Сордо посміхнувся. Наставивши здорове вухо, він розрізняв слова лайки. Це краще, ніж аспірин, подумав він. Скільки ж нам дістанеться? Невже вони такі дурні?

Голос знову замовк, і протягом кількох хвилин вони нічого не чули й не помічали жодного руху. Потім снайпер, що сидів за валуном метрів за сто нижче від них, висунувся й вистрелив. Куля вдарила в скелю й відрикошетувала з різким свистом. Потім Сордо побачив, як з-за скелі, де стояв ручний кулемет, вискочив якийсь чоловік і, зігнувшись мало не до землі, перебіг до валуна, де ховався снайпер. З розгону він майже пірнув за валун і зник.

Сордо озирнувся. Його люди на мигах показали йому, що з інших боків ніякого руху немає. Сордо весело всміхнувся й похитав головою. Це вдесять разів краще, ніж аспірин, подумав він, і тепер уже чекав, радіючи, як може радіти тільки мисливець.

Внизу за валуном чоловік, який допіру прибіг, спитав снайпера:

— Як ти гадаєш?

— Не знаю, — відказав снайпер.

— Це цілком можливо, — сказав той, що прибіг; то був офіцер, що командував цим загonom. — Вони оточені. І не можуть сподіватися ні на що, крім смерті.

Снайпер змовчав.

— То що ти скажеш? — спитав офіцер.

— Нічого, — відповів снайпер.

— Ти помічав якийсь рух після тих пострілів?

— Ні.

Офіцер подивився на годинника. Була за десять третя.

— Літаки мали прилетіти вже годину тому, — сказав він.

Тоді за валун стрибнув ще один офіцер. Снайпер посунувся, щоб дати йому місце.

— Слухай, Пако, — сказав перший офіцер. — Що ти про це скажеш?

Другий офіцер відсапувався після швидкого бігу вгору.

— Я гадаю, що це хитрощі, — сказав він.

— А якщо ні? Подумай, яке це безглуздя — тримати в облозі мертвяків.

— Ми сьогодні ще більше безглуздя утнули, — сказав другий офіцер. — Глянь на цей схил.

Він підвів голову й подивився на вкритий трупами схил. З того місця, де він стояв, на вершині горба видно було тільки виступи скель, черево і ноги вбитого коня, що стирчали підкутими копитами вперед, і свіжовикопана земля.

— А міномети як? — спитав другий офіцер.

— Мусять бути тут за годину. Може, й раніше.

— Тоді заждемо. Бо вже досить накоїли дурниць.

— *Bandidos!* — загорлав раптом перший офіцер, схоплюючись на рівні ноги й вистромлюючи голову з-за валуна — вершина горба відразу здалася йому набагато ближче. — Червона навоloch! Боягузи!

Другий офіцер глянув на снайпера й похитав головою. Той відвів очі й зціпив уста.

Перший офіцер стояв, виткнувши голову над валуном, тримаючи руку на рукоятці пістолета, і обсилав прокльонами вершину горба. Але там було тихо. Тоді він вийшов з-за валуна й став на відкритому місці, дивлячись угору.

— Стріляйте, боягузи, якщо ви живі! — закричав він. — Стріляйте в людину, що не боїться жодного червоного, якого будь-коли вилупила послідуша сука!

Таку довгу фразу було досить важко прокри-

чати, і офіцерові обличчя почервоніло, а жили набрякли, коли він скінчив її.

Другий офіцер, худий, засмаглий лейтенант із спокійними очима, великим тонкогубим ротом і неголеною щетиною на запалих щоках, знову похитав головою. Офіцер, що кричав, віддав перед тим наказ про перший штурм. Молодий лейтенант, що лежав мертвий на схилі горба, був найкращий товариш цього другого лейтенанта, Пако Беррендо, що прислухався до капітанового крику. А капітан розпалювався дедалі дужче.

— Це ті самі свині, що розстріляли мою матір і сестру, — сказав капітан.

У нього було червоне обличчя, біляві англійські вусики, і щось у нього було негаразд з очима. Вони були водіяво-блакитні, із білими віями. Ці очі, здавалося, ніяк не могли зосередитися на одній точці.

— Червоні! — кричав капітан. — Боягузи! — І знову почав лаятися.

Стоячи біля валуна на зовсім відкритому місці, він старанно прицілювся й вистрелив з пістолета в єдину мішень, яку видно було на вершині горба, — в убитого коня Ель Сордо. Куля зняла хмаринку куряви метрів за п'ятнадцять нижче від коня. Капітан вистрелив ще раз. Куля вдарилась об скелю й відрикошетувала, завиваючи.

Капітан усе стояв і дивився на вершину горба. Лейтенант Беррендо дивився на труп другого лейтенанта, що лежав під вершиною. Снайпер дивився собі під ноги. Потім він звів очі на капітана.

— Там уже немає жодної живої душі, — сказав капітан. — Ти! — сказав він снайперові. — Іди нагору й подивися.

Снайпер знову опустив очі. Він нічого не відповів.

— Ти чув, що я сказав? — крикнув капітан.

— Чув, пане капітан, — відповів снайпер, не дивлячись на нього.

— То вставай і марш! — Капітан ще тримав пістолет у руці. — Чуєш?

— Чую, пане капітан.

— То чому ж ти не йдеш?

— Я не хочу, пане капітан.

— Не хочеш? — Капітан приставив йому пістолет до спини. — Не хочеш?

— Я боюся, пане капітан, — з гідністю відповів солдат.

Лейтенант Беррендо глянув в обличчя капітанові, в його ненормальні очі й подумав, що той може застрелити снайпера на місці.

— Капітане Мора, — сказав він.

— Що, лейтенанте Беррендо?

— Може, солдат має рацію?

— Як це — має рацію? Він каже, що боїться, він відмовляється виконати наказ — і він має рацію?

— Я не про це. Я про те, що це хитрощі.

— Вони там усі мертві, — сказав капітан. — Хіба ти не чув? Я сказав, що вони там усі мертві.

— Ви маєте на увазі наших товаришів на цьому узбіччі? — спитав Беррендо. — Я згоден з вами.

— Пако, — сказав капітан. — Не будь дурнем. Ти гадаєш, що ніхто, крім тебе, не любив Хуліана? Я маю на увазі червоних. Вони всі мертві. Дивись.

Він випростався, сперся обома руками на валун, підтягся, незграбно відштовхуючись коліньми, і став на ньому.

— Стріляйте! — кричав він, стоячи на сірому гранітному валуні й вимахуючи руками. — Стріляйте в мене! Вбийте мене!

На вершині горба Ель Сордо лежав за трупом коня і шкiрив зуби.

Що за люди, думав він. Він засміявся, але зразу ж урвав сміх, бо заболіла рука.

— Червоні! — долидало знизу. — Червоні каналі! Стріляйте в мене! Вбийте мене!

Сордо, насилу стримуючи сміх, обережно вистригав крізь щілину за крупом коня й побачив капітана, що стояв на валуні й вимахував руками. Другий офіцер стояв поряд, коло валуна. З другого боку стояв снайпер. Не зводячи з них очей, Сордо весело похитав головою.

— Стріляйте в мене! — сказав він тихо собі самому. — Вбийте мене! — І в нього знову затрусилася плечі. Від сміху дужче заболіла рука, а голова, здавалось, от-от розколеться. Але він не міг стримати непереборний, як спазми, сміх.

Капітан Мора зліз з валуна.

— Ну, Пако, тепер пересвідчився? — спитав він лейтенанта Беррендо.

— Ні, — відказав лейтенант Беррендо.

— Так вас і перетак! — сказав капітан. — Всі ви тут ідіоти й боягузи.

Снайпер знову обачливо сховався за валуном, і лейтенант Беррендо присів навпочіпки поряд з ним.

Капітан, залишаючись на відкритому місці, знову почав вивертати лайку, звертаючись до вершини горба. Немає в світі мови, більш придатної до лайки, ніж іспанська. В ній є відповідники всіх англійських непристойностей і ще багато слів та висловів, що їх уживають тільки в країнах, де блюзнірство сполучається з ревною побожністю. Лейтенант Беррендо був дуже побожний католик. Снайпер теж. Обидва вони були карлісти з Наварри, і хоч спересердя лаялися й блюзнили, обидва вважали це за гріх, в якому час від часу сповідалися.

Зараз, сидючи за валуном, дивлячись на капітана й слухаючи, що він вигукує, вони подумки відмежовувались од нього й од його слів. Вони не хотіли брати на душу такий гріх у той день, коли їм, можливо, доведеться вмерти. Така мова до добра не доведе, думав снайпер. Такі слова про Вірген не до добра. Такого навіть від червоних не почуєш.

Хуліана вбито, думав лейтенант Беррендо. Лежить мертвий отам на схилі, в такий день. А цей горлодер стоїть і лається, хоче ще більшого лиха напитати своїм блюзнірством.

Та ось капітан перестав кричати й обернувся до лейтенанта Беррендо. Погляд у нього був ще ненормальніший, ніж звичайно.

— Пако, — сказав він весело, — ми з тобою обидва підемо туди.

— Я не піду.

— Що?! — капітан знову вихопив пістолета.

Терпіти не можу цих любителів вимахувати зброєю, думав лейтенант Беррендо. Жодного наказу не віддадуть, не вихопивши пістолета. Такий, мабуть, й у вбиральні витягує пістолета й сам собі командує, що робити.

— Якщо ви наказуєте мені, я піду. Але заявляю протест, — сказав лейтенант Беррендо капітанові.

— Я піду сам, — сказав капітан. — Бо тут занадто смердить боягузством.

З пістолетом у правій руці, він твердим кроком рушив на гору. Беррендо й снайпер стежили за ним. Капітан ішов, не ховаючись ні за чим, і дивився просто себе, на скелі, на вбитого коня й на свіжовикопану землю коло вершини горба.

Ель Сордо лежав за конем біля скелі й стежив за капітаном, що великими кроками наближався знизу.

Тільки один, думав він. Нам дістанеться тільки один. Але з того, як він розмовляє, видно, що це саза тауог¹. Диви, як він викручується. Диви,

¹ Великий звір (ісп.).

яка тварюка. Диви, як він іде схилом. Ну, цей уже буде мій. Цього я прихоплю з собою. Цей буде моїм попутником у дорозі. Ходи-но, друже-попутнику, ходи сюди. Ходи швидше. Ходи просто сюди. Ходи, на тебе тут чекають. Ходи. Ширше крок. Не затримуйся. Иди просто. Так, як ідеш. Не зупиняйся й не дивися на тих. Отак, добре. Не опускай очей. Навіщо тобі опускати очі. Ти ба, та він з вусами. Як це вам подобається? Він навіть має вуса, мій попутник. І він капітан. Бач, які нашивки на рукавах. Я ж казав, що це саза пауог. А обличчя в нього англійське. Диви, який він. Блондин, пика червона, а очі блакитні. Без кашкета, і вуса жовті. Очі блакитні. Очі водяво-блакитні і якісь чудні. Очі водяво-блакитні й наче дивляться в різні боки. Ще ближче. Так, досить. Ну, друже-попутнику. На, держи, друже-попутнику.

Він плавно натиснув на спусковий гачок, і його три рази вдарив у плече характерний відбій ручного кулемета на тринозі.

Капітан упав на схил долини. Ліва рука підгнулася під тіло. Права, з пістолетом, витяглася вперед. Знизу, з усіх боків, знову почали стріляти по вершині горба.

Скорчившись за валуном, думаючи про те, як йому зараз доведеться перебігати під вогнем відкритий простір, лейтенант Берренко почув з вершини горба низький, хриплий голос Сордо.

— Bandidos! — кричав Сордо. — Bandidos! Стріляйте в мене! Вбийте мене!

На вершині горба Ель Сордо лежав за кулеметом і сміявся так, що аж боліло в грудях і, здавалось, от-от розколеться голова.

— Bandidos! — радісно закричав він знову. — Вбийте мене, bandidos! — Потім радісно похитав головою. Ну, нічого, попутників у нас буде багато, подумав він.

Він ще й другого офіцера постарається покласти, як тільки той з'явиться з-за валуна. А рано чи пізно йому доведеться звідти вилізти. Сордо знав, що командувати з-за валуна офіцер не зможе, і вважав, що має добрий шанс покласти і його.

В цю хвилину його люди на вершині почули віддалене гудіння літаків, що наближались.

Ель Сордо його не почув. Він наводив кулемет на край валуна й думав: я побачу його, коли він уже бігтиме, отже, треба приготуватися, бо інакше я схиблю. Відстань там чималенька, і поки він бігтиме, я можу стріляти в нього. Треба буде вестись мушку перед ним і цілитися з невеликим випередженням. Або дозволити йому вибігти, а потім ударити, випередивши. Я спробую взяти його на мушку біля самого валуна, а потім перевести її трішки вперед. Тут він почув, що хтось торсає його за плече, і озирнувся, й побачив сіре, мертвіле від страху обличчя Хоакіна, подивившись туди, куди той показував, і побачив три літаки, що наближались.

В ту саму мить лейтенант Берренко вискочив з-за валуна і, нахиливши голову, великими кроками помчав схилом навскоси вниз, туди, де за скелею стояв ручний кулемет.

Ель Сордо, що стежив за літаками, не помітив, як він побіг.

— Допоможи мені витягти звідси кулемет, — сказав він Хоакіну, і хлопець вивільнив ручний кулемет, затиснутий між скелею й конем.

Літаки були вже недалеко. Вони летіли в бойовому порядку «пеленг» і щомить більшали, а їхнє гудіння ставало дедалі гучніше.

— Лягайте горілиць і стріляйте в них, — сказав Сордо. — Цільтеся з випередженням.

Він весь час не зводив з літаків очей.

— Cabrones! Hijos de puta! — сказав він скоромовкою. — Ignacio, — сказав він. — Обіпрі кулемет на плечі хлопця. А ти, — Хоакінові, — сиди й не ворущися. Нижче нахилися. Ще. Ні, ще нижче.

Він ліг на спину й почав цілитися в літаки, що були вже зовсім близько.

— Ignacio, притримуй мою триногу.

Ніжки тринози звисали Хоакінові на плечі, а ствол трусився, бо хлопець не міг стримати тремтіння, чуючи чимраз ближчий гуркіт моторів.

Лежачи на животі, підвівши тільки голову, щоб стежити за наближенням літаків, Ignacio затиснув ніжки в обох руках і міцно тримав їх.

— Схилися! — сказав він Хоакінові. — Нахили голову нижче.

«Пасіонарія каже: краще вмерти стоячи... — подумки повторив Хоакін, а гуркіт усе наростає. І раптом хлопець перейшов на: — Слався, Маріє, ласки повна, господь з тобою; благословенна ти в жонах, і благословенний плід чрева твого, Ісус. Свята Маріє, матір божу, молись за нас, грішних, нині і в годину смерті нашої. Амінь. Свята Маріє, матір божу, — почав він знову, та коли ревіння моторів стало вже нестерпне, раптом загадав і квапливо перейшов на слова скрушної молитви: — О господи, прости, що я ображав тебе, гідного всієї моєї любові...»

В цю мить коло його вуха загриміли постріли, і розжарений ствол запік у плече. Потім знову загриміло, і черга зовсім оглушила його. Ignacio щосили притримував триногу, ствол усе дуже обпікав хлопцеві спину. Тепер усе довкола гуркотіло й ревла, і він не міг пригадати дальших слів скрушної молитви.

Він пам'ятав тільки: в годину смерті нашої. Амінь. В годину смерті нашої. Амінь. В годину... В годину... Амінь.

Всі стріляли.

Нині і в годину смерті нашої. Амінь.

Потім кризь гуркіт кулемета свист розпанахав повітря, і в червоно-чорному гromі земля під ним задвигтіла, а потім здрибилася й ударила його в обличчя, а потім з усіх боків посипалися грудки землі й уламки скель, і Ignacio лежав на ньому, і кулемет теж. Але він не був мертвий, бо свист почувся знову, і земля знов задвигтіла під ним від ревіння вибухів. Потім свист почувся ще раз, і земля хитнулася під його тілом, і один бік горба злетів у повітря, а потім почав повільно падати й накрив їх.

Літаки трічі поверталися й бомбили вершину горба, але ніхто на вершині вже не знав цього. Потім вони обстріляли вершину з кулеметів і полетіли геть. Після того, як вони востаннє, стріляючи з кулеметів, спікірували на горб, перший літак набрав висоту й зробив поворот через крило, і решта два зробили те саме, і, перешикувавшись з пеленга на клин, усі три зникли в небі, взявши курс на Сеговію.

Наказавши тримати вершину під безперервним обстрілом, лейтенант Берренко послав кількох солдатів до одної з бомбових вирв, звідки можна було кидати гранати на вершину. Він вирішив не ризикувати: хтось із партизанів міг залишитися живий і, можливо, чекав на них зараз у тому пеклі нагорі. Тим-то він і сам кинув чотири гранати в мішанину з кіських трупів, розтрощеного й розколотого каміння і покопаної, вкритої жовтими плямами, просмерділої вибухівкою землі, і тільки по тому виліз із вирви й пішов подивитися.

На вершині горба всі були мертві, крім хлопця Хоакіна, що лежав неприємний під трупом Ignacio. З носа і вух Хоакіна текла кров. Він нічого не знав і нічого не відчував, відколи опинився в

самому пеклі грому і близький вибух бомби вибив дух з його грудей. Лейтенант Беррендо перехрестився, а потім вистрелив Хоакінові в потилицю так само швидко й обережно, — якщо такий різкий рух можна назвати обережним, — як Сордо, коли добивав пораненого коня.

Лейтенант Беррендо стояв на вершині горба й дивився вниз, на трупи своїх солдатів на схилі, а потім звів очі й глянув у далечінь, туди, звідки вони переслідували Сордо, перше ніж той зайняв оборону на цьому горбі. Занотувавши в пам'яті всі етапи операції, він наказав привести коней убитих солдатів і трупи прив'язати впоперек сидел, щоб відвезти їх до Ла-Гранхи.

— Цього теж заберіть, — сказав він. — Оцього, з кулеметом у руках. Це мусить бути Ель Сордо, бо він найстаріший і стріляв з кулемета. А втім, ні. Одрубайте йому голову й загорніть у пончо. — Він замислився на хвилину. — Власне, можна забрати всі голови. І тих, що лежать нижче на схилі, і тих, кого ми постріляли під час першої сутички. Зберіть гвинтівки й пістолети, кулемет покладіть на коня.

Потім він пішов до тіла лейтенанта, вбитого під час першої атаки. Він подивився на труп, але не доторкнувся до нього.

Qué cosa más mala es la guerra, сказав він собі, що означало: яка страшна річ війна.

Відтак він знову перехрестився і, спускаючись з горба, прочитав п'ять разів «Отчешаш» і п'ять разів «Слався, Маріє» за душу вбитого товариша. Залишатися й дивитись, як виконують його наказ, він не хотів.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

Коли літаки пролетіли, Роберт Джордан і Прімітіво знов почули стрілянину, і Роберт Джордан відчув, як знову закалатало його серце. Хмара диму пливла над гребенем гірського пасма на обрії, а літаки обернулися на три маленькі цяточки, що даленіли в небі.

Певно, вибомбили душу з власної кавалерії, а Сордо та його хлопців навіть не зачепили, сказав собі Роберт Джордан. Ці кляті літаки тільки лякають до смерті, а вбити нікого не можуть.

— Бій триває, — сказав Прімітіво, дослухаючись до безперервної стрілянини. Під час бомбардування він здригався щоразу, як чув вибух, і тепер обливав пересохлі губи.

— Чом би й ні? — сказав Роберт Джордан. — Ті літаки нікого не вбивають.

А потім стрілянина урвалася, і він не почув більше жодного пострілу. Пістолетний постріл лейтенанта Беррендо сюди не долинув.

Спершу, коли стрілянина вщухла, це не збентежило Роберта Джордана. Але тиша тривала, і поволі в душу йому закрадався біль. Потім він почув вибухи гранат і на мить піднісся духом. Але знову все стихло, тиша тривала, і тепер він уже розумів, що це — кінець.

З табору прийшла Марія, принесла бляшане відро з тушкованим зайцем у густій грибній підлеві, торбинку з хлібом, бурдюк з вином, чотири олов'яні тарілки, два кухлі й чотири ложки. Вона зупинилася біля кулемета й наклала на тарілки печені для Агустіна й Еладіо, який заступив Ансельмо, дала їм хліба, викрутила роговий чіп з бурдюка й налила в кухлі вина.

Роберт Джордан дивився, як вона спритно підіймається нагору до його спостережного поста, з торбинкою за плечем, з відром в одній руці, поблискуючи стриженою голівкою на сонці. Він спустився трохи нижче, взяв відро й допоміг їй видертися на останню скелю.

— Що тут робили літаки? — спитала вона, злякано дивлячись на нього.

— Бомбили Сордо.

Він зняв з відра покришку й почав накладати на тарілку м'яса.

— Вони там ще й досі б'ються?

— Ні. Там уже все скінчилося.

— О, — сказала вона, закусивши губу й подивилася в далечінь.

— Мені не хочеться їсти, — сказав Прімітіво.

— А ти все одно їж, — сказав йому Роберт Джордан.

— Та я проковтнути не зможу.

— Випий цього, чоловіче, — сказав Роберт Джордан і подав йому бурдюк. — А потім їж.

— Мені відібрало охоту після Сордо, — сказав Прімітіво. — Їж сам. Мені зовсім не хочеться.

Марія підійшла до нього, обняла за шию й поцілувала.

— Їж, старий, — сказала вона. — Треба берегти сили.

Прімітіво відвернувся од неї. Взяв бурдюк, закинув голову і, пустивши собі просто в рот струмінь, кілька разів ковтнув. Потім наклав м'яса на тарілку й почав їсти.

Роберт Джордан подивився на Марію й похитав головою. Вона сіла поряд з ним і обняла його за плечі. Кожне з них розуміло, що відчуває друге, і вони сиділи так, і Роберт Джордан їв без поспіху, смаковито розжовуючи гриби, пив вино, і обоє мовчали.

— Ти можеш залишитися тут, якщо хочеш, гуара, — сказав він, доївши свою порцію.

— Ні, — сказала вона. — Я мушу вернутися до Пілар.

— Можеш і тут залишитися. Навряд чи тепер уже щось станеться.

— Ні. Я мушу йти до Пілар. Вона мене навчає.

— Що?

— Навчає. — Вона всміхнулася й поцілувала його. — Ти хіба не знаєш, як напучують у церкві? — Вона зашарілася. — От і Пілар так само. — Вона ще дужче почервоніла. — Тільки вона мені каже про інші речі.

— Ну, то йди слухай її науку, — сказав він і погладив її по голові.

Вона знову всміхнулася йому, потім спитала Прімітіво:

— Тобі нічого не треба принести звідти?

— Ні, дочко, — сказав він.

Вони обоє бачили, що він ще не опанував себе.

— Salud, старий, — сказала вона йому.

— Слухай, — сказав Прімітіво. — Я смерті не боюся, але zostavити їх так самих... — Голос йому зірвався.

— У нас не було іншої ради, — сказав Роберт Джордан.

— Я знаю. І все ж таки.

— У нас не було ради, — ще раз сказав Роберт Джордан. — І тепер краще не говорити про це.

— Так. Але вони самі там, без будь-якої допомоги від нас...

— Краще не говорити про це, — знов сказав Роберт Джордан. — А ти, гуара, іди слухати науку.

Він дивився, як вона йшла вниз між скелі. А потім довго сидів, замислившись, дивлячись на вершини.

Примітивно щось сказав йому, але він не відповів. На осонні було жарко, але він не відчував цього, сидючи там і дивлячись на гірські схили та видовжені ряди сосон на найвищій крутизні. Минула година, і сонце було вже далеко ліворуч від нього, коли він побачив, як вони виїжджають з-за гребеня гори, й підніс до очей бінокль.

Коли перші два вершники з'явилися на положистому зеленому схилі високої гори, їхні коні здалися йому зовсім дрібні. Потім на широкий схил виїхало ще четверо — в ряд через широкий інтервал, і нарешті він побачив подвійну колону солдатів і коней — побачив чітко й виразно в скельцях бінокля. Дивлячись на них, він відчував, як п'т виступає йому під пахвами й збігає по боках. На чолі колони їхав один вершник. За ним — ще кілька. Потім ішли коні без їздців, з поклажею, прив'язаною впоперек сидел. Потім ще два вершники. Далі поранені на конях — їх супроводили піші солдати. Кілька кавалеристів захищали колону.

Роберт Джордан дивився, як вони спускаються з узгір'я й зникають у лісі. З такої відстані він не міг розгледіти, що до одного з сидел було прив'язане довге згорнуте пончо, перевите в кількох місцях посередині й на кінцях, так що між мотузками видималися горбики, як на гороховому стручку. Пончо лежало впоперек сидла, і кінці його були прив'язані до стремен. Поряд з ним на сидлі гордо стирчав ручний кулемет Ель Сордо.

Лейтенант Берренко, що їхав на чолі колони з дозорцями по боках і попереду, не відчував ніякої гордості. Він відчував тільки внутрішню порожнечу, що настає після бою. Він думав: стигати голови — це варварство. Але речові докази й ідентифікація необхідні. Я й так матиму досить клопоту. І, хтозна, може, їм сподобається те, що я привіз ці голови? Декому з них це безперечно припаде до вподоби. Можливо, голови перешлють до Бургоса. Так, це варварство. І літаки — це вже тшчос. Занадто. Занадто. Але ми могли б зробити це самі й майже без втрат, якби мали міномет. Двоє мулів, щоб перевозити міни й один — з мінометом на в'юку. Отоді була б армія! І на додачу — вогнева сила всієї цієї автоматичної зброї. Потрібен був би ще один мул, ні, два мули, щоб перевозити боєприпаси. Ну, годі, сказав він собі. Тоді це вже буде не кавалерія. Годі. Ти мрієш про цілу армію. Кінчиться тим, що тобі заб'ягнуть мати гірську гармату.

Потім він подумав про Хуліана, що загинув там, на узгір'ї, а тепер лежить приторочений до сидла в першому взводі, і, в'їхавши в темний соновий ліс, залишивши позаду осяяний сонцем схил, він почав знову молитися за Хуліана в тихій сутніні лісу:

— О, свята королево, мати милосердя. Життя наше, втіху наша і надія наша. До тебе звертаємо ми зітхання свої, й жалобу, й плач з цього падолу сліз...

Він молився, а коні м'яко ступали по опалій глици, і сонячне проміння струменіло між стовбурами дерев, як між колонами в соборі, а він, молячись, стежив очима за дозорцями, що їхали лісом попереду.

Врешті вони виїхали на жовтий шлях, що вів до Ла-Гранхи, кінські копита зняли куряву, й вона зависла над усім загonom. Курява осідала на трупах, прив'язаних долілиць до сидел, й густо припорошувала поранених та піших солдатів, що їх супроводили.

Тут, на цьому шляху, їх і побачив Ансельмо крізь жовту хмару, що здіймалася з-під копит.

Він полічив убитих та поранених і впізнав ручний кулемет Ель Сордо. Він не здогадався тоді, що було в тому зробленому з пончо клунку, що бився об боки коня, коли розгойдувалися стремена, але пізніше, вертаючись назад, він у темряві піднявся на горб, де бився Ель Сордо, і відразу зрозумів, що було загорнуте в тому пончо. В темряві він не міг розпізнати, хто лежав там з Ель Сордо. Але він полічив трупи, а потім рушив через пагорби до табору Пабло.

Йдучи самотньо в темряві, відчуваючи, як від жаху терпне серце після того видовища — бомбових вирв і всього того, що він бачив на вершині, Ансельмо відганяв од себе думки про завтрашній день. Він просто намагався йти якомога швидше, аби принести своїм цю звістку. Йдучи, він молився за душу Сордо й за душі всіх його людей. Він молився вперше відтоді, як розпочався рух.

Найдобріша, найсолодша, найласкавіша діво, молився він.

Але він не міг відігнати від себе думок про завтрашній день і думав: я робитиму геть усе, що скаже мені Inglés і так, як він скаже. Але дозволь мені, господи, бути поряд з ним і хай він дає мені точні вказівки, бо я не знаю, чи зможу витримати повітряний наліт. Поможі мені, господи, поводитися завтра так, як належить чоловікові в останню годину. Поможі мені, господи, ясно зрозуміти все те, що треба буде завтра робити. Поможі мені, господи, запанувати над моїми ногами, зроби так, щоб я не втік у хвилину небезпеки. Поможі мені, господи, поводитися завтра так, як личить чоловікові під час бою. А що я вже прохаю в тебе допомоги, не відмов мені, бо ти знаєш, що я не став би прохати тебе, якби справа не була важлива. А потім я вже більше нічого в тебе не прохатиму.

Йдучи самотньо в темряві, він відчував полегкість після цієї молитви й був тепер певен, що завтра поводитиметься гідно. Спускаючись тепер схилом, він знову почав молитися за людей Сордо і незабаром дістався до горішнього поста, де його окликнув Фернандо.

— Це я, — відповів він. — Ансельмо.

— Добре, — сказав Фернандо.

— Ти вже знаєш, що сталося з Сордо, старий? — спитав його Ансельмо, коли обидва вони стояли в темряві, біля розпадини між великими скелями.

— Атож, — відповів Фернандо. — Пабло нам усе розповів.

— Він був там?

— Атож, — знову незворушно сказав Фернандо. — Він пішов на узгір'я, щойно кавалерія поїхала геть.

— І розповів вам...

— Він розповів нам усе, — сказав Фернандо.

— Які звірі ці фашисти! Ми повинні очистити Іспанію від таких звірів. — Він помовчав, а потім додав з гіркотою: — Вони зовсім не розуміють, що таке людська гідність.

Ансельмо всміхнувся в темряві. Годину тому він не міг би собі уявити, що зможе ще колись усміхатися. Який же він дивак, цей Фернандо, подумав він.

— Так, — сказав він Фернандо. — Ми повинні навчити їх. Ми повинні відібрати в них усі літаки, всю автоматичну зброю, всі танки, всі гармати й навчити їх людської гідності.

— Слушно, — сказав Фернандо. — Я радий, що ти згоден зі мною.

Ансельмо залишив його на самоті з його гідністю й попрямував униз, до печери.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

Ввійшовши до печери, Ансельмо побачив, що Роберт Джордан сидить за дощаним столом навпроти Пабло. Посеред столу стояла миска з вином, а перед кожним з них — по повному кухлю. Роберт Джордан розгорнув на столі записну книжку й тримав у руці олівець. Пілар і Марії не було видно, вони сиділи десь у глибині печери. Ансельмо не знав, що Пілар відвела туди дівчину навмисно, аби та не чула розмови, і йому видалося дивним, що жінки немає за столом.

Роберт Джордан підвів голову, коли Ансельмо увійшов, відкинувши попону, що запинала вхід. Пабло сидів, опустивши очі. Він дивився на миску з вином, але не бачив її.

— Я прийшов звідти, згори, — сказав Ансельмо Робертові Джордану.

— Пабло нам усе розповів, — сказав Роберт Джордан.

— Там на горбі шість трупів, а голови вони забрали з собою, — сказав Ансельмо. — Я прийшов туди, оли вже було темно.

Роберт Джордан кивнув головою. Пабло дивився на миску з вином і мовчав. Його обличчя не виражало нічого, а маленькі свинячі очі дивилися на миску так, наче він уперше зроду бачив її.

— Сідай, — сказав Роберт Джордан старому.

Ансельмо сів на оббиту сирицею табуретку, і Роберт Джордан нахилився й витягнув з-під столу пляшку віскі — подарунок Ель Сордо. Віскі там було ще до половини. Роберт Джордан узяв кухоль, налив у нього віскі й підсунув Ансельмо.

— Випий, старий, — сказав він.

Поки Ансельмо пив, Пабло звів очі, подивився на нього, а потім знову втупився поглядом у миску з вином.

Од віскі Ансельмо запекло в носі, в очах і в роті, а потім він відчув приємне, заспокійливе тепло в шлунку. Він витер губи тильним боком долоні, потім подивився на Роберта Джордана й запитав:

— Можна ще трохи?

— Авжеж, — сказав Роберт Джордан, налив йому віскі з пляшки й цього разу подав кухоль, замість підсовувати його по столу.

Тепер, коли Ансельмо ковтнув віскі, воно вже не обпекло його, а тільки посилювало відчуття приємного тепла. Воно оживило його, як ін'єкція фізіологічного розчину оживляє людину, що втратила багато крові.

Старий знову глянув на пляшку.

— А це вже доп'ємо завтра, — сказав Роберт Джордан. — То що було на шосе, старий?

— Був великий рух, — сказав Ансельмо. — Я все занотував, як ти мені показував. Зараз за шосе стежить і все записує одна жінка. Пізніше я піду й заберу в неї ці відомості.

— Чи бачив ти протитанкові гармати? Вони на колесах з гумовими шинами й мають довгі стволі.

— Так, — відповів Ансельмо. — По шосе проїхало чотири вантажні машини, і на кожній була така гармата, прикрита згори сосновими гілками, і з кожною гарматою їхало по шість солдатів.

— Чотири, кажеш? — спитав його Роберт Джордан.

— Чотири, — сказав Ансельмо. Він не зазірав у свої нотатки.

— Ну, а ще що?

Роберт Джордан записував, а Ансельмо розповідав про все, що бачив на шосе. Розповідав він

од самого початку й по порядку, виявляючи ту надзвичайну пам'ять, яка властива людям, що не вміють ні читати, ані писати. Поки він розповідав, Пабло два рази зачерпнув вина з миски.

— Там проходила і нічнота — в напрямку Ла-Гранхи, з того боку, де був табір Ель Сордо, — вів далі Ансельмо.

Потім він сказав, скільки було пораниених і скільки вбитих — прив'язаних до сидел.

— Влоперек одного сидла лежав якийсь клунок, і я спершу не зрозумів, що в ньому, — сказав він. — Але тепер я знаю, що там були голови. — Він вів далі без перерви: — Це був цілий ескадрон. Залишився тільки один офіцер. Не той, що під'їздив сюди вранці, коли ти лежав за кулеметом. Того, видно, вбили. Вбитих офіцерів було двоє — я бачив нашівки на рукавах. Вони були прив'язані до сидел, долілиць, їхні руки теліпалися. Була там і таquina Ель Сордо, приторочена до того сидла з головами. Цівка в неї зігнулася. Оце й усе, — закінчив він.

— І цього вистачить, — сказав Роберт Джордан і занурив кухоль у миску з вином. — Хто, крім тебе, переходив через лінію фронту на республіканську територію?

— Андрес і Еладіо.

— Хто з них кращий?

— Андрес.

— Скільки потрібно часу, щоб дістатися звідси до Навасерраді?

— Коли йти обережно й без нічого, то — три години, якщо пощастить. Ми з тобою йшли довшою й безпечнішою дорогою, бо несли твої рюкзаки.

— А ти певен, що він добереться?

— No sé, в таких речах певності не існує.

— Для тебе теж не існує?

— Ні.

Отже, це вирішує справу, подумав Роберт Джордан. Якби він сказав, що добереться напевне, я б напевне послав його.

— Андрес зробить це не гірше за тебе?

— Не гірше, а, може, й краще. Він молодший.

— Але те, що я передам, мусить обов'язково потрапити туди.

— Якщо нічого не станеться, то потрапить. А якщо станеться — то воно може статися з кожним.

— Я напишу донесення й пошлю його з Андресом, — сказав Роберт Джордан. — Я поясню йому, де можна знайти генерала. Він буде в Estado Mayor¹ дивізії.

— Для Андреса всі ці дивізії — темна ніч, — сказав Ансельмо. — Я й сам у них завжди плутаюся. Йому треба сказати прізвище генерала і де його знайти.

— Він там його і знайде — в Estado Mayor дивізії.

— А хіба це не якесь певне місце?

— Місце певне, старий, — терпляче пояснив Роберт Джордан. — Але генерал щоразу обирає собі нове. І влаштовує там свою штаб-квартиру перед боєм.

— То все ж таки, де воно?

Ансельмо був страшенно стомлений і ніяк не міг уторопати. А крім того, такі слова, як «бригада», «дивізія», «корпус» завжди спантеличували його. Спочатку були колони, потім полки, потім бригади. А тепер і бригади, і дивізії. Він нічого не розумів. Місце — це місце, і навіть все так ускладнювати?

— Вислухай мене уважно, старий, — сказав Роберт Джордан. Він знав, що коли йому не

¹ Штаб (исп.).

вдається розтовкмачити все Ансельмо, то Андре́с теж нічого не второпає. — Estado Mayor дивізії — це таке місце, яке вибирає для себе сам генерал, щоб звідти командувати. А командує він дивізією, яка складається з двох бригад. Я не знаю, де воно зараз, бо мене там не було, коли він те місце вибирав. Певно, в якій-небудь печері, землянці чи сховищі — і до того місця завжди ведуть дротини. Андре́с хай питає, де генерал і де Estado Mayor дивізії. Донесення він мусить віддати або самому генералові, або начальникові його Estado Mayor, або тій людині, чие прізвище я напишу. Хтось із них неодмінно буде там, навіть якщо решта стежить за підготовкою до наступу. Тепер зрозумів?

— Так.

— То гукни Андре́са, а я зараз усе напишу й запечатаю оцією печаткою. — Він вийняв з кишені й показав йому маленьку круглу гумову печатку СВР на дерев'яній колодочці й круглу чорнильну подушечку в бляшаній коробочці завбільшки з п'ятдесятицентову монету. — До цієї печатки всі ставитимуться з повагою. Ну, йди клич Андре́са, і я йому все поясню. Треба поспішати, але спочатку він повинен усе зрозуміти.

— Зрозуміє, якщо я зрозумів. Тільки ти розтовкмач йому все як слід. Ті всі штаби й дивізії — то для мене — темна ніч. Досі мене завжди посилали в якесь певне місце, в якийсь будинок. В Навасерраді начальство сидить у старому готелі. В Гвадаррамі — в будиночку з садом.

— У цього генерала штаб буде десь зовсім недалеко від передової, — сказав Роберт Джордан. — Певно, під землею, щоб не розбомбили з літаків. Андре́с допитається легко, якщо знайме, про що питати. Хай тільки покаже те, що я напишу. Ну, ве́ди його сюди, бо це треба передати дуже швидко.

Ансельмо вийшов, нахилившись під попоною. Роберт Джордан почав писати в своїй записній книжці.

— Послухай, Inglés, — сказав Пабло, ще дивлячись на миску з вином.

— Я пишу, — сказав Роберт Джордан, не підводячи голови.

— Слухай, Inglés, — Пабло звертався до миски з вином. — Не журись. У нас і без Сордо вистачить людей, щоб захопити пости й висадити в повітря твій міст.

— Добре, — озвався Роберт Джордан, не кидаючи писати.

— Людей вистачить, — знову сказав Пабло. — Мені сьогодні дуже сподобалася твоя кмітливість, Inglés, — Пабло казав це мисці з вином. — У тебе багато *picardia*. Ти хитріший за мене. Я в тебе вірю.

Зосередивши всю свою увагу на донесенні Гольцові, намагаючись сформулювати його якнайкоротше, але так, щоб воно цілком переконувало, що наступ треба обов'язково відкласти, але аби водночас видно було, що він не злякався небезпеки, а тільки хоче доповісти всі факти, — Роберт Джордан слухав тільки одним вухом.

— Inglés, — сказав Пабло.

— Я пишу, — відповів йому Роберт Джордан, не підводячи голови.

Власне, треба було б послати два примірники, думав він. Але тоді не вистачить людей на те, щоб висадити в повітря міст, якщо доведеться його висаджувати. А звідки мені знати, навіщо задумано цей наступ? Може, це тільки відтяжний маневр. Може, вони хочуть відтягти ворожі війська з якогось іншого місця. Або відтягти авіацію з півночі. Може, вся справа тільки в цьому. І на успіх ніхто не розраховує. Звідки мені зна-

ти? Ось моє донесення Гольцові. Я підірву міст, тільки як почнеться наступ, не раніше. Наказ ясний, і якщо наступ відкладуть, я нічого не підриватиму. Але я мушу мати той мінімум людей, який потрібен, щоб виконати цей наказ.

— Що ти сказав? — спитав він Пабло.

— Що я вірю в успіх, Inglés. — Пабло все ще звертався до миски з вином.

Якби ж то мені цю твою віру, подумав Роберт Джордан і заходився писати далі.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТИЙ

Отже, все, що він мав зробити того вечора, було зроблено. Всі накази віддано. Кожен знав точно своє завдання на завтрашній ранок. Андре́с вирушив три години тому.

Це буде, щойно розвидніє, або цього зовсім не буде. Я певен, що буде, сказав самому собі Роберт Джордан, повертаючись з горішнього поста, куди він ходив домовлятися з Прімітіво. Гольц керує наступом, але скасувати його він не може. Дозвіл на це мусить прийти з Мадрида. Цілком можливо, що там не можна буде добудитися потрібних людей, а якщо вони й прокинуться, то будуть заспані й нічого не второпають. Треба було раніше попередити Гольца, що наш наступ готуються відбити, але як я міг повідомити про те, чого допіру не знав? Адже вся та сила посунула тільки надвечір, коли посутеніло. Вони не хотіли, щоб рух на шосе помітили з повітря. Ну, а їхні літаки? Ті фашистські літаки, що пролітали тут?

Вони кінче мусили насторожити наших. А може, тими літаками фашисти хочуть відвернути увагу від іншого наступу, під Гвадалахарою? Ми маємо дані, що в Сорії й під Сігуенсою сконцентровано італійські війська — крім тих, що діють на півночі. Та навряд чи у фашистів вистачить людей і боєприпасів на два наступи водночас. Це неможливо; видно, це тільки блеф.

Але ми знаємо, які сили висадили італійці в Кадіксі за останні два місяці. Хтозна, може, вони знову спробують наступати в Гвадалахарі, тільки діятимуть не так безглуздо, як минулого разу, а вдарять у трьох напрямках, помалу розширюючи плацдарм понад залізничною колією в західній частині плоскогір'я. Це цілком реально. Ганс показував йому, як це можна зробити. Спершу вони припустилися багатьох помилок. Вся їхня стратегія була хибна. Під час аргандського наступу на шосе Мадрид—Валенсія вони не використали тих військ, що були на Гвадалахарському фронті. Чому ж вони не провели тоді двох операцій водночас? Чому, чому? Коли ми знайдемо, чому?

А ми ж затримали їх в обох випадках тими самими частинами. Нам нізащо не вдалося б затримати їх, якби вони розпочали обидві операції одночасно. Ет, не суши собі голову, сказав він собі. Згадай, які чудеса траплялися перед тим. Отож або тобі доведеться висаджувати цей міст уранці, або не доведеться. Але не дури себе, не сподівайся, що тобі не доведеться підривати його. Підривати доведеться — якщо не завтра, то пізніше. Або якщо не цей міст, то якийсь інший. Не ти вирішувеш, що треба робити. Твоя справа — виконувати накази. Отже, виконуй їх і не думай, що за ними криється.

Цей наказ цілком ясний. Занадто ясний. Але ти не повинен непокоїтися, і боятися тобі теж не

слід. Бо коли ти дозволиш собі таку розкіш, як цілком природне почуття страху, то цей страх перекинетесь на тих, хто має працювати з тобою.

Але ця історія з головами — це вже занадто, сказав він собі. І старий натрапив сам один на ті трупи на вершині горба. Що б ти відчував, якби таке сталося з тобою? Це вразило б тебе, правда? Так, це б дуже вразило тебе, Джордане. Сьогоднішній день був узагалі багатий на враження. Але поведився ти добре. Досі ти поведився непогано.

І взагалі як на викладача іспанської мови з Монтанського університету ти робиш успіхи, похвартував він із себе. Неабиякі успіхи. Тільки, будь ласка, не починай приписувати собі якісь надзвичайні якості. Все ж таки ти не далеко зайшов у цьому ремеслі. Згадай Дюрана, що не мав ніякої військової освіти, що перед початком руху був просто композитором і гульвісою, а тепер став чудовим генералом і командує бригадою. Для Дюрана опанувати все це було так само легко, як шаховому вундеркіндові навчитися грати в шахи. Ти змалку зачитувався книжками про війну й студював воєнне мистецтво — відколи твій дід почав розповідати тобі про Громадянську війну в Америці. Щоправда, дід називав її Бунтівницькою війною. Але проти Дюрана ти все одно, що просто добрий шахіст проти шахіста-вундеркінда. Ех, старий Дюран! Непогано було б знову побачитися з ним. Коли все це скінчиться, я зустрінуся з ним у «Гейлорді». Так. Коли все це скінчиться. От бачиш, як добре ти поводишся!

Я зустрінуся з ним у «Гейлорді», знову сказав він собі, коли все це скінчиться. Не дури самого себе. Ти робиш усе це досконало. Спокійно. Без будь-яких ілюзій. Дюрана ти більш ніколи не побачиш, і це не має ніякої ваги. Так теж не треба, сказав він собі. Не треба дозволяти собі такої розкоші.

Ані геройського самозречення. Тут, у горах, нам не потрібні громадяни, сповнені геройського самозречення. Твій дід чотири роки воював у нашій Громадянській війні, а ти дотягуєш всього тільки свій перший рік на цій війні. У тебе ще багато часу попереду, і ти дуже добре робиш свою справу. А тепер ти ще маєш і Марію. Так, у тебе є все. І не треба боятися. Ну, що таке, зрештою, якась невелика сутичка між партизанським загonom і ескадроном кавалерії? Ніщо. А що їм постинали голови? Хіба це щось важить? Анічогісінько!

Коли дід після війни служив у форті Кірні, індіанці завжди знімали скальпи. Пам'ятаєш шафу в батьковій кабінеті, з полицею, де були розкладені вістряки стріл, і ті бойові головні убори на стіні, з похилим орлиним пір'ям, і запах прокуреної оленячої шкіри від індіанських штанив і курток, і розцяцьковані бісером мокасини? Чи пам'ятаєш ти великий лук на буйволів, що стояв у тій шафі в кутку, і два сагайдаки з бойовими й мисливськими стрілами і те почуття, що охоплювало тебе, коли ти набирив повну жменю таких стріл?

Згадай що-небудь на кшталт цього. Згадай що-небудь конкретне, якесь річ. Згадай дідову шаблю в пом'ятих піхвах, блискучу й добре намащену, і як дід показував тобі її лезо, зовсім злизане, бо гостре багato разів. Згадай дідів «сміт-і-вессон». Це був офіцерський револьвер тридцять другого калібру, простої дії й без спускової дужки. Такого легкого, плавного спуску ти ніколи більше не трапляв, і револьвер був завжди добре змащений, і канал ствола його був чистий, хоча воронована поверхня давно стерлася, і темний метал ствола й барабана був відполірований шкіряною кобурою. Він лежав у шухляді шафи в кубурі з літерами U. S. на клапані, разом з приладдям до чищення й двома сотнями набоїв. Кар-

тонові коробки з набоями були загорнені в папір і дбайливо перев'язані навоскованою мотузкою.

Тобі дозволяли вийняти револьвер із шухляди й потримати його в руках. «Мацай його, скільки завгодно», — казав дід. Але гратися з ним тобі забороняли, бо це була «справжня зброя».

Якось ти спитав діда, чи вбив він когось із цього револьвера, і він відповів: «Так».

Тоді ти сказав: «Коли, дідусю?» — і він сказав: «Під час Бунтівницької війни й опісля».

Ти сказав: «Ти розповіси мені про це, дідусю?»

І він відповів: «Я не люблю згадувати про це, Роберте».

Потім, коли батько застрелився з цього револьвера і ти прийшов зі школи на похорон, коронер віддав тобі револьвер по закінченні слідства й сказав: «Бобе, ти, певно, хотів би зберегти його. За законом я мусив би залишити його в себе, але я знаю, що твій батько дорожив ним, бо твій дід пройшов з цим револьвером усю війну і тут у нас теж носив його, коли служив у кавалерії, а крім того, це ще цілком справна зброя. Я його сьогодні випробував. Б'є не дуже далеко, але влучити можна».

Роберт Джордан сховав тоді револьвер до шухляди, на давнє місце, але другого дня війняв його й поїхав разом з Чабом у гори, до вершини понад Ред-Лоджем, де зараз прокладено шосе через перевал і плоскогір'я Бір-Тут до Кук-Сіті, і там, нагорі, де повівав легкий вітерець і сніг лежить ціле літо, вони зупинилися над темно-зеленим озером, про яке казали, ніби воно має заглибкиші вісімсот футів, і Чаб тримав обох коней, а він поліз на скелю, нахилився й побачив у спокійній воді своє обличчя й себе з револьвером у руці, і тоді він узяв його за дуло й кинув униз і побачив, як він іде на дно, пускаючи бульбашки, аж доки не став маленький, як брелок від годинника у прозорій воді, а потім зник зовсім. Тоді він зіліз зі скелі, скочив у сідо і так стиснув острогами стару Бесс, що вона почала підкидати задом, наче коник-гойдалка. Він промчав на ній берегом озера, і коли вона заспокоїлася, завернув додому.

— Я знаю, чому ти зробив це, Бобе, — сказав Чаб.

— Коли знаєш, то нема чого балакати, — сказав він.

Вони більше ніколи не згадували про це, і такий був кінець дідової особистої зброї, окрім шаблі. Шабля й тепер лежить у нього в скрині в Міссуллі разом з іншими речами.

Цікаво, що сказав би дід про таку-от ситуацію, подумав він. Дід був чудовий солдат, про це всі казали. А ще казали, що якби дід був того дня при Кастері, то не дозволив би, щоб Кастер так осоромився. Як він міг не помітити ні диму, ані куряви над позиціями понад Літл-Біг-Горном? Таке можливо було б, коли б того ранку стояв густий туман. А туману тоді зовсім не було.

Я б хотів, щоб замість мене тут був мій дід. А втім, може, завтра ввечері ми з ним побачимось. Коли така нісенітниця, як потойбічний світ, існує (а я певен, що його не існує, думаю він), то я охоче побалакав би з ним. Бо є багато речей, про які я хотів би ще довідатися. Тепер я маю право питати, бо мені доводиться робити те саме, що робив він. Гадаю, що тепер він погодився б відповідати мені. Раніше я не мав права питати. Я його розумію: він не знав мене й тому не хотів балакати про ті речі. Але тепер ми б зрозуміли один одного. Я хотів би поговорити з ним і почути його пораду. Ет, під три чорти пораду, я хотів би просто побалакати з ним. Шкода, що між такими, як ми, лежить така відстань у часі.

Потім, розмірковуючи далі, він зрозумів, що, якби їм справді випало зустрітися в потойбічно-

му світі, і він, і дід почувалися б дуже незручно в присутності батька. Кожен має право зробити те, що зробив батько, думав він. Але це недобрый вчинок. Я розумію його, але схвалити не можу. Lâche¹ — ось як це називається. Але чи справді ти розумієш це? Авжеж, розумію, але... Ото ж бо — але. Треба занадто захоплюватися самим собою, щоб зробити таку річ.

Ах, чорт, як би я хотів, щоб дід був тут, подумав він. Щоб з'явився сюди хоча б на годину. Може, ту крихту чогось, яка в мене є, він передав мені через отого другого, що так зле скористався з його револьвера. Може, це єдиний зв'язок, що існує між нами. Ет, до біса! І справді, до біса, шкода тільки, що нас розділяв такий великий проміжок часу, бо я міг би навчитись від нього всього того, чого не навчив мене отой другий. А що, коли той страх, якого довелося зазнати дідові, переборювати в собі й нарешті подолати за чотири роки війни і потім, під час сутичок з індіанцями — хоча там, напевно, нічого особливого не було, — що, коли той страх зробив собаче з його сина, як це майже завжди буває в другому поколінні тореадорів? Що, коли воно було саме так? І, може, здорові соки відновили свою силу тільки по тому, як пройшли через отого другого?

Я ніколи не забуду, що зі мною коїлося, коли я вперше зрозумів, що він sobarde. Ану, годі, скажи це по-своєму. Боягуз. Коли скажеш, зразу легшає, і взагалі нема чого підшукувати іноземне слово для сучого сина. А втім, він не був сучий син. Він був просто боягуз, а це найбільше нещастя, яке може спіткати людину. Бо якби він не був боягуз, то не поступився б перед тією жінкою, не скнів би попихачем. Цікаво, який би я був, якби він одружився з іншою жінкою? Про це ти вже ніколи не дізнаєшся, подумав він і всміхнувся. Може, її брутальність доповнила те, чого бракувало йому. І тобі, ну. Не розганяйся. Нічого розводитися про здорові соки й всякі такі речі, поки ти не прожив завтрашнього дня. Не задирай завчасу носа. І взагалі нічого задирати носа. Завтра побачимо, які в тобі соки.

Він знову почав думати про діда.

«Джордж Кастер не був розумним кавалерійським командиром, — сказав йому якийсь дід. — Він не був навіть розумною людиною».

Він пригадав, як обурився, почувши це від діда: хіба ж можна казати таке про героя, зображеного на старовинній ангойзербушівській літографії, що висіла в білярдній у Ред-Лоджі — про ту постать у куртці з оленячої шкіри, з розвіяним білявим волоссям, з армійським револьвером у руці, що стоїть на пагорку, оточена з усіх боків індіанцями-сіу?

«Він відзначався дивним умінням щоразу потрапляти в якусь халепу, а потім викручуватися з неї, — вів далі дід. — Але на Літл-Біг-Горні вклепався і вже не викрутився. От Філ Шерідан — це розумний був чоловік, і Джеб Стюарт теж. Але найкращий у світі командир кавалерії був Джон Мосбі».

Серед його речей у скрині в Міссулі лежав лист генерала Філа Шерідана до старого «Кілка на Коні» Кілпатріка, де генерал писав, що його дід був кращий командир нерегулярної кавалерії, ніж Джон Мосбі.

¹ Боягуз (франц.).

Треба було розповісти Гольцові про діда, подумав він. А втім, Гольц, напевно, ніколи про нього не чув. І навряд чи він знає щось навіть про Джона Мосбі. Англійці знають їхні імена, бо в Англії глибше вивчають нашу Громадянську війну, ніж на континенті. Карков казав, що, коли ця війна скінчиться, я зможу, якщо захочу, поїхати до Москви, до Ленінського інституту. Він казав, що, якби я хотів, то міг би навчатися у Військовій академії Червоної Армії. Цікаво, що сказав би дід, почувши це? Дід, який ніколи в житті не сідав за один стіл з демократом.

Ні, я не хочу бути солдатом, подумав він. Це я знаю напевно. Отже, це відпадає. Я тільки хочу, щоб ми виграли цю війну. Мабуть, справжній солдат уміє робити тільки свою справу й більше нічого, думав він. Ні, це явно хибна думка. А Наполеон, а Веллінгтон? Ти чогось сьогодні дуже дурний, подумав він.

Звичайно власні думки були для нього найкращим товариством, і так було й сьогодні, коли він думав про свого діда. Але потім спогади про батька збили його на манівці. Він розумів свого батька, й дарував йому все, й жалів його, але не міг позбутися сорому за нього.

Краще зовсім не думай, сказав він собі. Незабаром ти будеш з Марією, і тоді не треба буде думати. Зараз, коли вже все готове, найкраще не думати зовсім. Коли зосереджуєшся на чомусь одному, зупинити думки важко, і вони починають крутитися, як колесо коловорота, з якого зірвалася вага. Краще просто не думати.

Але тільки припустімо, подумав він. Тільки припустімо, що наші літаки скинуть бомби на всі ці протитанкові гармати й розіб'ють ущент їхні позиції, і тоді наші танки вийдуть на потрібне узгір'я, і старий Гольц вижене наперед усіх тих п'яниць, clochards¹, волоцюг, фанатиків і героїв, з яких складається Чотирнадцята бригада, а в Другій бригаді Гольца є чудові бійці Дюрана, їх знаю — і завтра ввечері ми будемо в Сеговії.

Так. Тільки припустімо, сказав він собі. Я навіть згоден на Ла-Гранжу, сказав він собі. Але тобі доведеться висадити в повітря цей міст, — він раптом усвідомив це цілком ясно. Наступ не скасують. Бо саме так, як ти собі щойно уявляв, сподіваються провести цю операцію її організатори. Так, міст доведеться підірвати, він знав це. І хоч би що там сталося з Андресом, це байдуже.

Спускаючись потемки стежкою в приємному відчутті, що все зроблено і протягом найближчих чотирьох годин нічого вже не треба робити, заспокоєний і підбадьорений думками про конкретні речі, він майже зрадів, коли усвідомив остаточно, що міст доведеться підірвати.

Почуття непевності, що не покидало його з тієї хвилини, як він послав Андреса до Гольца — такої непевності, як ото буває, коли переплутаєш дати й не знаєш, прийдуть до тебе сьогодні гості чи ні, — тепер зникло. Тепер він знав напевно, що свято не буде відкладено. Коли знаєш щось напевно, то це набагато краще, думав він. Завжди краще знати будь-що напевно.

[Закінчення в наступному номері]

З англійської переклали Мар ПІНЧЕВСЬКИЙ
та Яків БОРИСЕНКО

¹ Босяків (франц.).

На виході з собору. «Влучать чи не влучать?» — напевне, думає губернатор. Молода з шерифом виглядають трохи веселіше.

В основі цього шлюбу, як і будь-якого іншого, сподіваємося, лежало кохання. Місіс Еріка Матфелд одружувалася вдруге — з губернатором штату Флоріда Клодом Кірксом — «Цілуючим Клодом», — так називають губернатора фамільярно, бо під час голосування він перецілював ручки мало не всім дамам-виборцям у своєму штаті. Еріка Матфелд кинула свого першого чоловіка, бразильського кіноактора Карлоса Едуардо Долабелла заради Кірка, з яким познайомилася на одному з аристократичних банкетів, а той у свою чергу кинув заради Еріки Матфелд свою першу дружину з чотирма дітьми (Еріка

сильні гості ледве витримували внутрішню боротьбу між почуттями пошани до губернатора і бажанням якнайскоріше податися звідси геть. І, мабуть, багато з них під смокінгами та вечірніми дамськими сукнями мали куленепробивні жилети. Наречена ледве стримувала тремтіння, намагаючися радісно посміхатися, а «Цілюючий Клод» у свою чергу примушував себе широко розтягувати губи в усмішці. Що ж до самого священика панотця Епллярда, то цей останній явно плував тексти молитов і про всяк випадок шукав очима, де б сховатися, якщо почнеться стрілянина.

У чому ж справа? За кілька днів до весілля Клод Кірк почав одержувати анонімні листи з недовозначними попередженнями, що замість весілля йому та його новій дружині влаштують зразковий показовий похорон, а замість шлюбних обручок хай він замовить пару надмогильних пам'яників з пристойними написами. Поскільки у губернатора були вагомі підстави вважати, що ці анонімки пишуть не якісь там пустуні, а досить небезпечні особи, то він і вжив усіх необхідних заходів.

І хоча весілля обійшлося без стрілянини, родина Кірків не почуває себе у безпеці. І коли хтось з Кірків виходить з дому, його неодмінно охороняє озброєний поліцай.

Справа в тому, що Клод Кірк, призначений губернатором штату Флоріда, мав необережність про-

„Мейєр Моб“ з Флоріди

могла їм протиставити лише одну сімнадцятилітню доньку). Різне на світі буває, в тому числі й розлуки за таких родинних обставин. Поки що нічого специфічно американського в цьому шлюбі не знайшов би й найприскіпливіший анти-янки.

Та досить було під час вінчання зайти до церкви, як в очі одразу впадало щось не зовсім звичне для такої радісної події. В усіх кутках собору в Майамі стояли поліцаї з автоматами наготові, коло молодих власною персоною красувався місцевий шериф. Ве-

голосити війну місцевим гангстерам, філіалу всеамериканської мафії.

А гангстерів у Майамі сила-силенна. По-перше, саме місто Майамі — курорт, куди приїжджають сотні тисяч туристів, по-друге, як уже відомо читачам «Всесвіту» (див. № 9, 1968 року), неподалік від Майамі в Карібському морі лежать Багамські острови, прозвані «Островами розбою», бо там повно гральних домів, куди теж приїжджають багаті туристи. А в США де гроші — там і гангстери.

Проголосивши війну цим останнім, Клод Кірк і не подумав звернутися по допомогу до місцевої поліції. Він, очевидно, добре усвідомлював, що вона сама настільки зв'язана з бандами гангстерів, що часом не розбереш, де поліцей, а де бандит. Справу доручили приватному бюро детективів «Уокенгет корпорейшн».

Цікава подробиця: Кірк і не сподівався, що оплату детективів провадитиме державна скарбниця. Він ухвалив зібрати потрібні кошти серед місцевих багатіїв, яким мафія завдає великих збитків. Скептично настроєна преса зауважила при тому, що це не дуже вдала ідея: адже мафія може залякати жертвувателів і вони, чого доброго, ще й покинуть фінансувати оце «оздоровче міроприємство».

Клод Кірк проголосив війну занадто сильному ворогові. Влада гангстерів у сьогоднішньому Майамі нагадує ті часи у Чикаго, коли фактичним володарем там був легендарний бандит Аль Капоне, котрий прибрав до своїх рук також і місцеву поліцію.

У Майамі, як і на сусідніх Багамах, діють принаймні три великих гангстерських концерни. Вони мають назви «Мейер Моб», «Мордер інкорпорейшн» і «Бей-стріт бойз». Назви ці, звичайно, неофіційні, бо до реєстрації бан-

Під яким з цих дахів у Майамі сидять «Мейер Моб», «Мордер інкорпорейшн» і «Бей-стріт бойз» знають всі, крім місцевої поліції.

Мейєрові Ланському начхати на всю американську поліцію. Ніхто не наважиться арештувати цього гангстерського боса — його охороняють досвідчені юристи.

дитів у фінансових відомствах США справа ще не дійшла.

«Мейер Моб», — скорочено ММ, — банда, очолювана вже відомим нашим читачам Мейєром Ланським, — це дуже багата корпорація. Вона є власником кільканадцяти готелів і гральних клубів. Крім того, ММ має великі маєтки й постійні прибутки на Багамах. Мейєр Ланський вже давно став мільйонером. Щодо «Мордер інкорпорейшн», то ніхто навіть не може точно визначити її капіталу. У кожному разі відомо, що «Мордер інкорпорейшн» контролює продаж усіх гральних автоматів у Флориді. Ніхто не може одержати концесії в нелегальному «бізнесі розваг» без дозволу «Мордер інкорпорейшн». Третя банда «Бей-стріт бойз» «опікується» Багамськими островами. А що ті лежать всього з сотню кілометрів від Майамі, то і це місто входить до сфери діяльності цієї корпорації.

«Цілюючий Клод», звичайно, складав собі уяву з того, яка небезпека чекає на нього після проголошення в листопаді 1966 року війни таким трьох потужним концернам бандитів.

«Ми або він! — таке гасло проголосили гангстери. — Хтось з нас мусить зникнути з Флориди».

Поки що «Цілюючий Клод» залишається і готується до другого туру ручкоцілування, бо незабаром мають відбутися перевибори губернатора. Не зникли, звичайно, і гангстери. Кожен горобець у Майамі знає, хто такий Мейєр Ланський, хто керує зграями «Мордер» і «Бей-стріт бойз». Та під надійною охороною легіону юристів і місцевої поліції вони

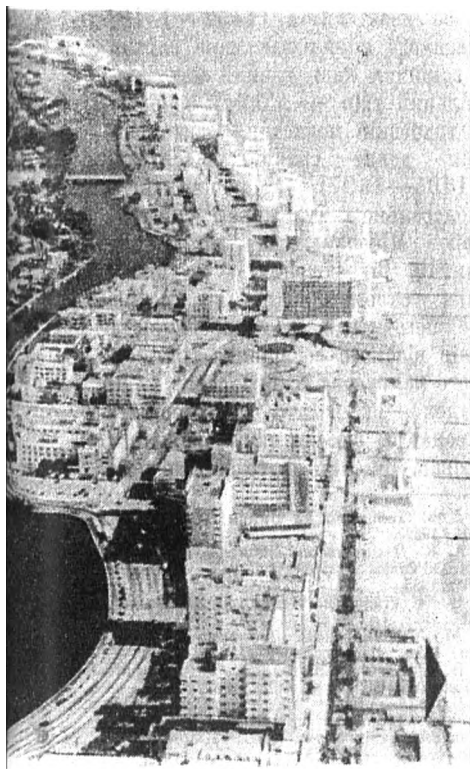
по-старому грабують і вбивають, хазяйнують і на островах, і на континенті. А зухвалому губернаторові довелося посилити варту біля себе, своєї дружини та її дочки.

Отже, виходить, шлюб по-американському це справа досить клопітна!

Мабуть, приємно робити зачіску, знаючи, що тебе надійно охороняють від пострілу в спину?!

«Пане поліцей, — відійдіть трохи, ви заступаєте сонце!». Щасливе губернаторське подружжя, побоюючися, що гангстери викрадуть сімнадцятирічну Кітті, не тускують її й на пляж без поліцей.

Леонардо да Вінчі. «Мадонна Літта». 1480-ті роки. Ленінградський Ермітаж.

НАЙЗАГАДКОВІША МАДОННА

«Її не можна скопіювати... Лиш вона сама лишається благородна, лиш вона сама дарує славу своєму творцеві і лишається дорогоцінна і єдина, і ніколи не народжує дітей, рівних собі».

Леонардо да Вінчі. «Про картину».

Другого травня 1969 року людство відзначило 450-річчя від дня смерті одного з найбільших мислителів і художників італійського Відродження — Леонардо да Вінчі.

Останні роки життя він провів у Франції, у невеликому замку в околицях Амбуаза на Луарі¹. Численні рукописи, проекти і малюнки він заповідав Франческо да Мельці — єдиному учневі, який не покинув старого вчителя до кінця його днів. Відтоді розрізнені кодекси почали свої мандри по світу, осідаючи в різних збірках.

Недавнє відкриття забутих рукописів Леонардо в Мадриді свідчить, що далеко не все, що збереглося з його спадщини, відоме вченим. Не менш загадкова й доля небагатьох художніх творів великого майстра.

За своє життя (1452—1519) Леонардо намалював мало картин і закінчив лиш єдиний монументальний твір — «Тайну вечерю» в трапезній монастиря Санта Марія делье Граціє в Мілані (1495—1497). У порівнянні з колосальною художньою спадщиною Мікеланджело та інших митців Відродження — це більш ніж скромно. Але не можна не погодитись із справедливістю слів відомого дослідника італійського малярства Б. Бернсона: «...не будемо, як багато хто, дорікати Леонардо, що він так мало намалював. Він мав надто багато діла,

¹ Див. Леонардо да Вінчі. Избранное, М., 1952.

А. К. Джигелегов. Леонардо да Вінчі. «Жизнь замечательных людей». М., 1935.

В. Н. Лазарев. Леонардо да Винчи. М., 1952.

М. А. Гуковский. Леонардо да Винчи. Изд. «Искусство». Л.—М., 1958.

В. П. Зубов. Леонардо да Винчи. Изд. АН СССР. М.—Л., 1961.

¹ Докладніше про останні роки життя Леонардо да Вінчі: Б. Лобановський. Легенда про «Джоконду». «Всесвіт», 1967, № 7.

Леонардо да ВІНЧІ. Автопортрет.

крім малярства, і він лишив нам у спадок один чи два найвеличніших твори мистецтва, будь-коли зроблені руками людини».

І справді, всеосяжний розум Леонардо да Вінчі не був цілком під владою живопису; робота художника була для нього в однаковій мірі «наукою» — як діяльність дослідника природи, інженера, будівельника — у повному розумінні творця в усіх сферах людської думки.

На відміну від багатьох середньовічних вчених, які писали пухляві трактати з «усіх питань» на підставі відомих їм творів Арістотеля, Леонардо да Вінчі не був «енциклопедистом». Попередник науки, побудованої на досвіді технічної революції XVII—XVIII століть, він уважно вивчав одну книгу — книгу природи, сховану від очей більшості середньовічних схоластів. Більшість його проєктів набагато випередили час. Тільки в нашому столітті вчені й інженери зуміли довести, що «літальний апарат», створений за рисунками Леонардо, справді може піднятися у повітря, а вчасне спорудження каналів за його проєктом врятувало б Флоренцію від недавньої трагічної повені.

«Моделі машин Леонардо, — писав радянський дослідник його творчості В. Зубов, — працюють

і в Музеї науки й техніки в Мілані, і в нас у Москві в Політехнічному музеї... вони неспростовно свідчать, що технічні ідеї Леонардо — життєві, живуть і зараз».

Для сучасників Леонардо був чудом — не людиною, а досконалим пластичним створінням природи.

«Голова його була вкрита довгим волоссям, брови були такі густі й борода така довга, що він здавався справжнім уособленням благородної вченості, яким уже раніше були друїд Гермес і древній Прометей», — це слова одного з молодших сучасників майстра. Про Леонардо говорили і писали у найвищих ступенях, але не було людини, здатної збагнути глибину трагедії несправджених задумів. Реальним чудом були в той час лиш його нечисленні картини, більшість яких так і не потрапила до рук замовців.

Леонардо нечасто розставався із своїми записами й творіннями власних рук. Щільне кільце легенд оточує мало не кожен його твір, і часом «усталена традиція» лише в малій мірі відповідає істині. На сторінках «Всесвіту» ми вже познайомили читачів із загадковою історією луврської «Джоконди», але не меншу кількість різних запитань викликає добре відома всім відвідувачам ленінградського Ермітажу «Мадонна Літта». Невелика картина (42×33 см), виконана темперою, придбана 1865 року з колекції зубожілого під час революційних подій 1848 р. герцога А. Літта.

Придбання відомого в ті часи твору викликало неабияку задрісіть власників багатьох найбільших зібрань живопису. Тож не дивно, що виставлений для широкого огляду маленький шедевр негайно зазнав найжорстокішої критики. Багато які європейські світила мистецтвознавської науки почали заперечувати авторство Леонардо. До них кінець кінцем приєднався і відомий історик мистецтва і художник Александр Бенуа, який визнав «Мадонну Літта» за твір якогось із учнів Леонардо, виконаний за його малюнком. В даному разі А. Бенуа, що відрізнявся бездоганим чут-

тям, міг виявити певну необ'єктивність. Адже інша рання картина Леонардо в Ермітажі — «Мадонна Бенуа», яка не викликала таких суперечок, була колись куплена й перейшла до Ермітажу із зібрання родини Бенуа.

Проте підстави для сумнівів були куди серйозніші. «Літта» надто вирізнялася з усієї відомої спадщини великого художника.

Благородний образ мадонни з немовлям, що припало до грудей, вимальовується чітким, трохи жорстким силуетом на майже чорному тлі. Постаць здається рельєфною. Два віконних прорізи створюють якийсь примарний задній план і лише посилюють це враження. Пронизлива блакить неба, що її видно в прорізах, поєднується з яскраво-синім плащем, накинутим на плечі матері. Таким чином простір ще більш сплющується однаковістю тонів переднього і найбільш глибинного плану. Сполучення звучної червоної сукні, синього з жовто-брунатними відлогами плаща та ледь сіруватих тонів моделювання тіла — все це здавалося більшості знавців живопису Леонардо абсолютно несумісним із звичайним для художника найтоншим нюансуванням кольорів.

В більшості картин, як і в «Мадонні Бенуа», шляхом накла-

Леонардо да ВІНЧІ. «Мадонна Бенуа». 1470-ті роки. Ленінградський Ермітаж.

БЕЛЬТРАФФІО. Мадонна. Фрагмент. Лондон. Національна галерея.

Амброджіо да ПРЕДИС. Дівчина з вишнями. Нью-Йорк. Метрополітен-музей.

дання легких прозорих кольорових шарів Леонардо досягав надзвичайної вібрації і внутрішнього світіння фарб. Поруч з ними «Мадонна Літта» сприймається як іконописний твір, що асоціюється з більш ранніми етапами історії італійського живопису.

Та й сама ритмічна організація контуру постаті здавалася досить незвичайною для італійських живописців Високого Відродження.

Схилена голова і ледь відведені назад плечі матері, висунута права рука, що підтримує дитину, разом з пишними складками плаща створюють щось подібне до «гетичної фігури», куди більш характерної для живопису Північної та Східної Європи.

Такий прийом мало погоджувався із звичайним уявленням про композиції Леонардо. Готична тенденція, лиш нині простежена в італійському живописі, виявлялася в «Мадонні Літта» з неналежною для класичного мистецтва Італії виразністю.

Всі згадані особливості картини настільки суперечили погля-

дові, який склався на живопис Леонардо да Вінчі, що до початку нашого століття мало хто з визначних мистецтвознавців наважувався, без істотних застережень, зв'язати з його ім'ям ермітажну мадонну. В більшості музейних каталогів вона ще фігурувала як твір Леонардо, але то була скоріше данина традиції.

Щоправда, спроби приписати «Мадонну Літта» кому-небудь з учнів чи наслідувачів художника теж були малопереконливі. Докази, що створив її не Леонардо, були не менш хиткі.

Явні противники «Мадонни», порівнюючи її з малюнком голови молодій жінки, який зберігається в Луврі, вважали, що картина виконана одним з учнів Леонардо (Бельтраффіо, Бернардіно деї Конті чи Амброджіо да Предисом?) за малюнком майстра. Куди більше дослідників погоджувались на тому, що роботу розпочав Леонардо, а завершив хтось інший. Знов-таки імена Бельтраффіо і Амброджіо да Предиса, прозваного «вугільним» за сіруватий коло-

рит, здавалися найбільш прийнятними. Бельтраффіо був найбільш самостійний і талановитий, Амброджіо да Предис брав участь у роботі над другим варіантом славетної «Мадонни в гроті» (1483—1494), що його віддали замовцям замість Леонардового оригіналу; нині він зберігається в Лондоні (лондонська копія довго вважалась авторським повторенням).

Близькість деяких робіт, виконаних учнями, до творів самого Леонардо була часом дуже велика, а проте їм бракувало головного — якогось дивовижного і неповторного чуття внутрішньої гармонії й краси.

Леонардо — людина і мислитель — був присутній у кожному русі пензля, без нього образ блякнув, втрачав силу. Проте саме цю грань найважче пояснити науковими методами. Доводиться спиратись на інтуїцію дослідників. І от саме інтуїтивне чуття завжди натрапляло на «присутність» Леонардо в образі «Мадонни Літта», «Леонардовська ус-

Леонардо да Вінчі. Малюнок жіночої голови. Близько 1480 р. Париж. Лувр.

«Мадонна Літта». Фрагмент.

мішка» ввійшла у прислів'я, але вірніше було б сказати — гама усмішок, гама душевних станів, виявлених з особливою, притаманною лише йому чарівливістю. І навіть побіжне порівняння збільшених репродукцій уст «Джоконди», «Мадонни в гроті», «Мадонни Літта» свідчить про їх разючу близькість. Поруч з ними пустотлива усмішка ранньої «Мадонни Бенуа» ще здається ледь напруженою, позбавленою свободи й повноти чуття.

Отже, усмішка «Мадонни Літта» свідчить про те, що цей твір міг належати тільки самому Леонардо зрілого періоду творчості, який почався з 80-х років XV століття (він збігається з кін-

цем флорентійського і початком міланського періоду його життя). Власне до цього періоду належить луврський малюнок жіночої голови і список творів, що їх молодий майстер захопив із собою, переїжджаючи (1482 р.).

Поряд з іншими працями в списку фігурували дві мадонни: «Одна мадонна закінчена. Друга майже в профіль». Першою могла бути «Мадонна Бенуа», другою — розпочата на дошці «Літта». В міланський період вона могла бути закінчена... Ким?

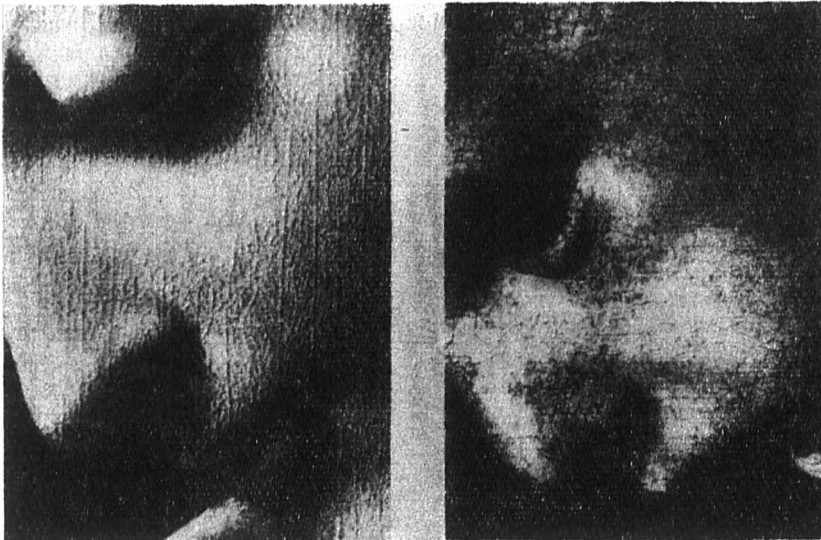
У цікавому дослідженні М. А. Гуковського, присвяченому ермітажній мадонні, наведено дані ряду аналізів картини. Фотографування в рентгенівських променях показало, що картину створено

рукою одного майстра. Лише часткова пізніша реставрація живопису та окремі додатки незначною мірою викривили й огрубili оригінал. Фотографія дала блідий контур, майже прозорий, з сильними затіненнями. В якійсь мірі це збігалося з фотографією «Джоконди», хоч сподіватися на цілковитий збіг було неможливо, бо «Мадонна Літта» виконана щільнішою темперою, а не олійними фарбами, як більшість картин Леонардо.

Порівняно недавно з'явилося ще одне свідчення на користь ермітажної картини. «Тайна вечеря», яку вважали зовсім загубленою для нащадків, була якнайрештлівіше реставрована. І фрески, скинувши з себе сліди численних

Леонардо да Вінчі. «Тайна вечеря». 1495—1497. Фрагмент фрески трапезної монастиря Санта Марія делье Граціе. Мілан.

Фрагменти обличчя «Мадонни Літта» та голови Іоанна з картини «Мадонна в скелях». Лувр.

доробок та реставрацій, постали перед глядачами в первозданному вигляді. За колористичною гамою їх можна порівняти лише з «Мадонною Літта». В них застосовано той самий прийом «сплощення» простору, який неначебно мало відповідав висловлюванням і пошукам Леонардо в галузі повітряної перспективи.

Леонардо вказував на здатність холодних тонів — синього та блакитного — створювати відчуття віддаленості речей.

Застосування теплих тонів для переднього плану і холодних, блакитних — для заднього допомагало передати глибину, перспективу. Насправді ж Леонардо в «Тайній вечері», як і в «Мадонні Літта», накидає на постаті переднього плану яскраво-сині плащі, які немовби зближують їх з блакиттю, що лине крізь намальовані на задньому плані вікна. Але порушення правила виправдувалося завданням. «Сплощення», «стиснення» глибини малюнка надавало йому монументальності й знімало відчуття просторової ілюзії. Малюнок був зв'язаний із стіною, постаті мали рельєфний вигляд, але не імітували фальшивий простір, не «ламали» стіну.

Отак даліше вивчення основних шедеврів майстра стало дока-

зом і на користь автентичності «Мадонни Літта».

Природно було б припустити, що ермітажна картина правила за першу спробу перед монументальною роботою. Але насправді все набагато складніше.

Луврський малюнок голови, який майже точно збігається з профілем «Літта», створений найімовірно за п'ятнадцять років раніше за «Тайну вечерю» (хоч процес роботи, навіть над невеликим твором, міг затягнутись у Леонардо на багато років).

Луврський малюнок, виконаний з натури, зберігає в собі тепло й безпосередність живого відчуття. М'яке волосся намічене трепетною рукою, пасмо, що звисає з чола, неначебно колише легким рухом повітря. Нервовий вигин уст надає образу молодій жінки внутрішньої глибини й драматизму. До того, що відтворено майстром у малюнку, вже не можна додати нічого. Луврська голова — уособлення закоханості Леонардо в природу людини, це подих самого життя.

В руках учнів оригінал безпечно втратив би свою первозданну чарівність. Безпосереднє чуття закрістило б у завченому прийомі. Але принципи, втлумачені вчителем, зберегли б своє значення. (Так, наприклад, заповіт Леонардо — робити волосся не при-

гладжене, а пухнасте, яке падає вільними пасмами, — неухильно додержувався учнями).

Одним з доказів цього може бути лондонська «Мадонна» Бельтраффіо. Вона набагато ближча до малюнків Леонардо, аніж «Мадонна Літта». Ціком припустимо твердити, що порушувати «закони» наважується лише той, хто їх створює, — сам учитель. І, як ми бачимо, «Літта» уособлює порушення законів, викладених Леонардо в «Трактаті про живопис». Але в деякій мірі порушення принципу повітряної перспективи спостерігається і в «Тайній вечері». Мета цього порушення ясна — узагальнення образів, видалення всього випадкового, гранична кристалізація вічного, майже надлюдського начала. За цим стоїть весь досвід майстра у спостереженні природи.

Проте, хоч які переконливі є такі припущення, вони повинні спиратися на більш вагомий факт. Що примусило Леонардо в роботі над «Літтою» відійти від принципів, якими він звичайно керувався, і створити образ, певною мірою «архаїчніший», котрий спирається радше на «готичну» іконописну традицію? Для цього мали бути якісь важливі причини. На нашу думку, ми знаходимо їх, пильно вивчаючи біографію майстра.

Широкі задуми Леонардо потребували необмеженого поля діяльності. Недаремно він весь час шукав патрона, який мав би всю повноту влади, кошти й бажання створити щось велике, гідне епохи. Переїзд у Мілан до двора підступного та діяльного Лодовіко Моро майже нічого не дав. Італійські можновладці більше думали про власні дрібні інтереси, ніж про перетворення державного масштабу. Їх куди більше вабила організація пишних карнавалів, аніж створення мережі каналів, удосконалення верстатів чи проектування літальних апаратів. Погляд Леонардо звертався до могутніших володарів і державних мужів. Одним з них, на сході, був угорський король Матіаш Корвін. До Італії доходили чутки про те, що він аматор мистецтв і меценат. У своєму «Трактаті про

живопис» Леонардо наводить розповідь, як мудрий король Матіаш вище за все оцінив живопис, «котрий один лише поширюється на творіння бога». Дослідники вбачають у цьому епізоді натяк, так би мовити, «з далеким прицілом».

Міланський двір підтримував відносини з Угорщиною, і в одному з листів Лодовіко Моро писав своєму послові: «Довідавшись, що його величність (Матіаш Корвін) дуже полюбляє прекрасний живопис, надто ж такий, якому властивий релігійний настрій, ми наказали пречудовому живописцеві, який перебуває тепер у нас і досвідченість і талант якого ми оцінили, щоб він намалював постать мадонни такої прекрасної, видатної і побожної, як тільки він може... і коли він тепер закінчить цю роботу, то нехай негайно ж по закінченні намалює інший твір, котрий ми потім надішлемо

в дарунок вищеназваному королю».

В 1483 році, за два роки перед цим листом, Леонардо розпочав «Мадонну в гроті». Чи не була «Мадонна Літта» другою, призначеною для побожного Корвіна? В такому разі стають зрозумілі її особливості, прагнення створити образ, що відповідає смакам далекого «східного» володаря.

В 1490 році Матіаш Корвін вмер. Картина так і лишилась у Леонардо, надто «забарливого», аби догоджати королям. Біографи нічого не повідомляють про цей твір. Зате величезна кількість копій та варіантів «Мадонни Літта», виконаних учнями і наслідувачами, свідчить, що картина була надзвичайно популярна серед найближчого оточення майстра. Жоден з варіантів не підноситься до висоти «Мадонни Літта», тож цілком природно вважати її за

оригінал і першоджерело повторень.

Певна річ, наші висновки не можуть поки що вийти за межі гіпотези. Але той факт, що Леонардо серйозно думав про величезні й могутні держави, які поставали на сході Європи, — важко спростувати. І дуже припадна річ — уявити, що шлях «Мадонни Літта» зрештою справді привів її на схід, до одного з найвидатніших зібрань на березі Неви. Сповнена найвеличнішого чуття картина потрапила до країни, де у першій чверті того самого XV століття була створена «Трійця» Рубльова. Не можна відмовитися від думки, що якась духовна спорідненість існує між твором староруського майстра і найзагадковішою картиною в світі — «Мадонною Літта».

Б. ЛОБАНОВСЬКИЙ

АЛЖІР

Понад чотири тисячі акторів театру і кіно, танцюристів і музикантів з усіх країн Африки восени цього року візьмуть участь у Загальноафриканському фестивалі культури в Алжирі.

Під час фестивалю відбуватимуться симпозиуми, учасники яких обговорять культурні традиції народів Африки, проблеми розвитку сучасної культури і мистецтва в незалежних африканських державах.

ГОЛЛАНДІЯ

В Амстердамі створюється державний музей Вінцента Ван-Гога.

Експозиція нового музею, який має відкритися наступного року, складатиметься з 150 картин і понад 400 малюнків художника. Тут буде зібрано також близько 600 листів Ван-Гога, книги про його творчість.

ДРВ

В'єтнамське інформаційне агентство у своїх повідомленнях наводить цікаві факти про розвиток бібліотечної справи у ДРВ.

За часів панування колонізаторів у всьому В'єтнамі налічувалося чотири бібліотеки, але й вони були доступні обмеженій кількості читачів. Книжковий фонд у цих бібліотеках не перевищував і 100 тисяч томів.

Нині книжковий фонд широкої мережі бібліотек та читальних залів ДРВ налічує понад 5 мільйонів книжок.

Центральна Національна бібліотека в Ханой підтримує зв'язки з 150 бібліотеками з 48 країн світу.

Демократичний В'єтнам почав виховувати й свої національні бібліотечні надрі. Відкрито перший технікум для бібліотечних працівників.

ТВОРЧА МОЛОДІСТЬ МИТЦЯ

Цього року відзначає своє 80-ліття славний бельгійський художник Франс Мазерель. З нагоди цього ювілею художник надав у розпорядження організаторів спеціальної виставки доробок останніх десяти ро-

Ф. Мазерель. Малюнок з циклу «На будівництві».

Ф. Мазерель. Закохані.

ків. Ця виставка, відкрита у Веймарі (НДР), так і зветься «Франс Мазерель — творчість восьмого десятиліття життя».

Гравюри, акварелі, олія, малюнки

Ф. Мазерель. Людина, що читає.

олівцем — діапазон художника залишається такий же широкий, як і раніше. А головне, все, створене художником за останні роки, пройняте справжнім гуманізмом, любов'ю до людини.

Ось, наприклад, цикл гравюр «Люди нашого століття». Досить подивитися на дві з них — «Людина, що читає» і «Закохані», щоб пересвідчитися в тому, з якою щирою сим-

патією ставиться митець до своїх героїв.

Цікаво, що Франс Мазерель, маючи навіть великі маси людей, як, наприклад у роботах «Нові жителі міста», «Вуличний затор», «Безробітні негри» та ін., надає кожній людській постаті індивідуальних рис.

80-річний Франс Мазерель залишається творчо молодим, тонким митцем, глибоким знавцем людей.

«СУМНИЙ СВІТ»

Уряд грецької військово-фашистської хунти склав довгий список осіб, які підлягають негайному арештові при появі на території країни. Одним з перших у тому списку стоїть ім'я талановитого письменника Васіліса Васілікоє, який емігрував у Францію.

Літературне життя в Греції тепер, фактично, замерло. Єдиний літературний друкований орган, що виходить нині в Афінах, це жалюгідний журнальчик «Неа Естіа», навколо якого згуртувалася купка малоповажних літераторів, що віддали свої пера на службу хунті. Кількість передплатників журналу ледве дорівнює трьом тисячам, причому майже всі вони — військовослужбовці й передплачують журнал за наказом командування.

СПІВАЄ АНДЖЕЛО ТРІНКАЛЕ

Його називають італійським братом Пітера Сігера і Боба Дайлана. Він також «співак протесту», хоча на його батьківщині, в Сіцилії, де народився й живе Анджело Трінкале, його іменують вуличним співаком.

Анджело Трінкале сам пише тексти своїх балад і музику до них. Почавши з пісеньок чисто побутових, сіцилійський співак незабаром почав складати пісні на злобу дня.

За концертну естраду для сіцилійського співака править звичайна лава в парку чи десь на міській площі. В руках у нього гітара. На його рідному острові, а надто в столиці Сіцилії — Палермо Анджело Трінкале знають уже дуже добре. Коли він починає співати, навколо нього завжди збирається натовп людей. А співає Анджело Трінкале про війну у В'єтнамі й про безробіття на Сіцилії, про італійських трударів на чужині й про тяжку долю наймитів.

Найбільші й найвідоміші книжкові видавництва також припинили своє існування, закрито кілька великих друкарень в Афінах, Салоніках та інших грецьких містах.

Повідомляючи про ці факти, літературний додаток до лондонської «Таймс» визнає, що «такого ніколи ще не було в Греції після періоду гітлерівської окупації й дуже нагадує ті часи». Газета наводить вислів нинішнього грецького прем'єр-міністра Пападопулоса: «наші вороги — це студенти, професори й всі інтелігенти». Відповідно до цієї настанови грецька хунта й будує свою «культурну» політику. «Таймс» наводить зокрема такий цікавий приклад. Цензура, запроваджена нині в кіно, відхилила майже 90 процентів усіх сценаріїв, представлених їй на розгляд у 1968 році. Вона заборонила також і більшість п'єс, що їх ставили театри Афін.

Співає Анджело Трінкале.
Поліцейський забороняє концерт...

Як пише газета «Уніта», вуличний співак «із явища чисто побутового, звичного для італійських міст, перетворився на явище політичне».

ЕКВАДОР

Перше бієнале образотворчого мистецтва країн Південної Америки відбулося в Кіто. Експоновані твори відзначалися, як правило, яскраво вираженим національним і фольклорним колоритом. Велику премію бієнале одержав молодий парагвайський художник Карлос Колмбіно.

ІСПАНІЯ

Прем'єра п'єси Камона Азнера «Гітлер» в мадрідському драматичному театрі «Еспаньоль» готувалася під високою егідою самого міністра інформації франкістського уряду Ірібарне.

Характерно, що кілька акторів відмовилися від виконання заголовної ролі. А саму прем'єру було зірвано: в залі театру стихійно виникла антифашистська маніфестація, і все завершилося втручанням поліції.

ІТАЛІЯ

В Палермо відбувся VI Міжнародний тиждень нової музики, присвячений сучасним напрямкам у світовій музиці: симфонічній, камерній, а також музиці для кіно.

Найбільший успіх мали твори італійського композитора Луїджі Ноно, в яких сполучаються елементи електронної та стереофонічної музики.

Відомий театральний режисер Джорджо Стрелер має намір зняти кінофільм за романом Томаса Манна «Чарівна гора», залучивши до виконання провідних ролей у ньому відомих акторів Вітторіо Де Сіка та Валентину Кортезе.

НДР

Літературознавець - германіст Манфред Гайдук написав велику монографію про Петера Вайса. Ця книга буде першою з багатомної серії «Бібліотека сучасного театрознавства», що її починає випускати берлінське видавництво «Геншель-ферлаг».

Композитори республіки готують нові твори до 20-ліття НДР. Серед вже готових робіт преса відзначає кантату композитора Курта Швена «Моя країна» на вірші поета Гюнтера Дайке.

Над новою роботою Курта Швена нині працює великий хор і оркестр Лейпцигської філармонії під керівництвом відомого німецького диригента Герберта Кегеля.

До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна Інститут історії партії ЦК ПОРП готує до друку велику збірку спогадів про Ілліча. Це буде перше видання такого типу.

Сто спогадів діячів польського робітничого руху і представників різних верств польської громадськості ще глибше розкривають для польського народу образ В. І. Леніна.

Варшавське видавництво «Чительник» випустило новий твір відомого польського письменника-фантаста Станіслава Лема «Високий замок».

Рецензент газети «Жице літературне» Єжи Квятковський у своїй рецензії високо оцінює новий твір Лема, зазначаючи, що за жанром він відрізняється від попередніх творів письменника.

«Високий замок» — це автобіографічна повість, в якій Лем розповідає про своє дитинство й юнацькі роки. Як пише Єжи Квятковський, «в новому жанрі Лем виступає так само успішно, як і в попередніх творах».

Станіслав Лем.

Три книжки польських авторів для дітей визнані кращими у 1968 році і відзначені «Європейською премією міста Каорле 1968 року». Це твори «Голова на транзисторах» Ганни Ожогівської, «В Непарижі і десьінде» Анни Камінської та «Лоншина, кефір і тутешній» Єжи Брошневича, видані варшавською «Нашою Ксенгарнею».

Ця премія присуджується раз на два роки за кращі твори для дітей та юнацтва.

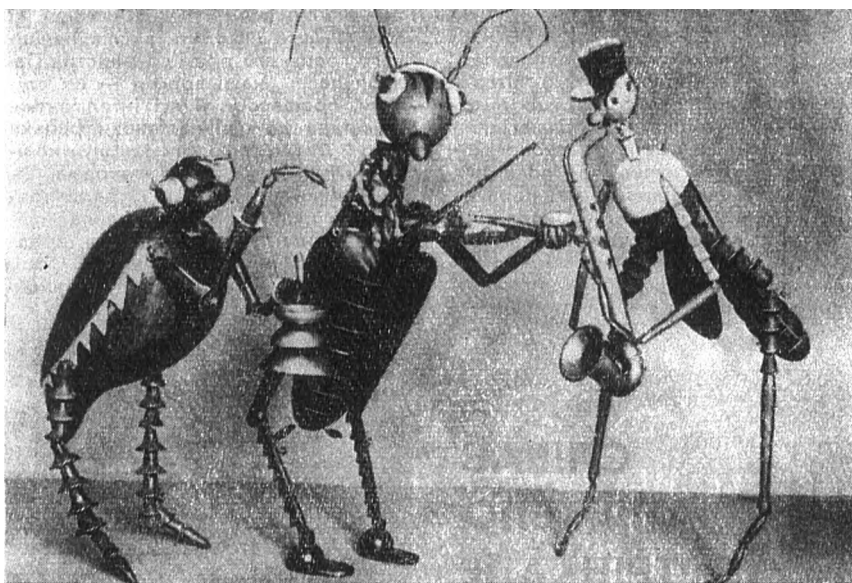
Газета «Культура» провела конкурс читачів під гаслом «Краща книжка 1968». Більшість голосів віддано творові Анджея Мулярчина

ЛЯЛЬКИ ВОЙТЕХА СУХАРДИ

Щогороди збирається перед ратушею на Староместській площі в Празі великий натовп людей, щоб подивитись на марш апостолів, які виходять з віконць курантів. І мало хто знає, що ці чудові фігурки, які так гармонійно вписуються в стародавній пам'ятник, нещодавно зайняли місце своїх древніх попередників і що створені вони руками скульптора-різбяря Войтеха Сухарди, який помер восени минулого року.

Войтех Сухарда із своїми ляльками.

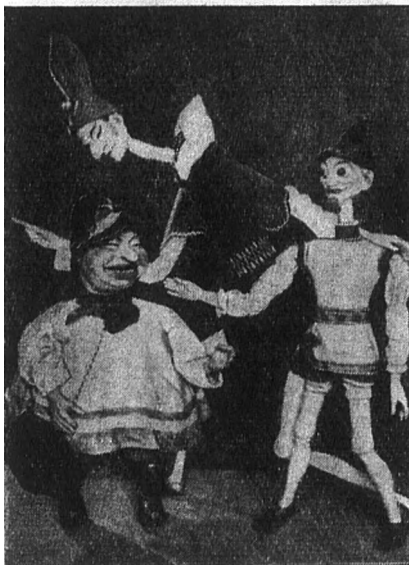

Ляльки — герої В. Сухарди.

Це був надзвичайно обдарований митець, автор кількох пам'ятників, реставратор історичних скульптур у храмі святого Вітта. Але насамперед він був відомий як засновник дитячого лялькового театру.

У своєму мистецтві лялькаря він спирався на багаті давні традиції чеських народних умільців. І дід і батько Войтеха Сухарди були майстри цієї справи, вони виготовляли ляльки для мандрівних театрів.

На початку 20-х років Войтех Сухарда, згуртувавши навколо себе кількох ентузіастів, організував театр, який назвали «Королівство ляльок». Незважаючи на несприятливі для творчості умови, новий театр швидко здобув репутацію найкращого в Празі. Коли «Королівство ляльок» в 1928 році перенесло свої вистави у нове, спеціально для нього спроектоване приміщення, Сухарда

сам брав участь у його проектуванні і оздобленні.

Водночас з «Королівством ляльок» почали свою діяльність і кілька інших лялькових театрів Чехословаччини. Серед них «Умелецка вихове» Йозефа Скупи з популярними Гурвінком і Шпейблом. Але театр Сухарди завжди відзначався своїм власним, оригінальним мистецьким почерком. Репертуар складався з творів чеських народних лялькарів, п'єс, створених на теми класичних народних казок, творів з пригодницькими чи фантастичними сюжетами. Нерідко ставилися й драми з репертуару «живого» театру.

Центральним і найпопулярнішим героєм багатьох постановок Сухарди був Кашпарек — традиційний

персонаж народних лялькових комедій. Кашпарек Сухарди — це веселий, симпатичний хлопчина з яким дитячим обличчям. В образі Кашпарека яскравіше виявилось естетичне кредо Сухарди — поєднання народного гумору з тонкою художньою стилізацією. Традиційні форми лялькових вистав не завадили Сухарді багато експериментувати, шукати нових шляхів. Він весь час прагнув розширити й збагатити сценічні можливості свого театру.

Ляльки Сухарди стоять тепер серед експонатів театрального відділу Національного музею. Тут вони завжди нагадуватимуть про справу митця, якому належить одне з найпочесніших місць в історії сучасного чеського лялькового театру.

МАКСІМІЛІАН ШЕЛЛ ДАЄ ІНТЕРВ'Ю

Угорський журналіст Дьєрдь Феньвеш нещодавно взяв інтерв'ю у відомого актора Максиміліана Шелла, який на короткий час завітав до своїх будапештських колег.

Актор розповів, що бере участь у зйомках історичного фільму «Сімон Болівар» у Мексиці. В Угорщину він приїхав на кілька днів, щоб домовитися про екранізацію повісті Тургенєва «Перше кохання».

«Йдеться про давню мрію і про працю, якій я віддав уже три роки, — каже Шелл. — Мрію я про те, щоб поставити свій фільм. А трирічні зусилля я присвятив праці над сценарієм. В цьому випадку я виконуватиму багато ролей: сценариста, продюсера, режисера і навіть одного з другорядних персонажів. Я прагну якнайшвидше розпочати роботу. Ось чому я зробив цей стрібок через пів земної кулі.

Скоро мені вже виповниться сорок років. Я грав більше як у двадцяти фільмах і за 16 ролей одержав високі премії й нагороди, грав перед об'єктивом телекамер і виступав на театральній сцені. Я поставив також дві театральні вистави. Постановка «Гамлета» в Мюнхені мала успіх, а віденська вистава п'єси Піранделло викликала бурхливі дискусії. Таким чином, я можу сказати, що маю певний досвід. З нього випливає, що найнебезпечніше в мистецтві (і не тільки в мистецтві) це вузька спеціалізація. Вона робить митця однобічним, в той час як саме мистецтво багатогранне. Цікаво відзначити, що справді великі нова-

Максиміліан Шелл.

тори кіно в будь-якій країні світу — завжди універсали. Вони — письменники, актори, співаки, режисери, фахівці з різних галузей науки. Наша доба може стати новим Ренесансом, епохою створення мистецтва, яке синтезує в собі досягнення різних галузей і жанрів. Найкраще таку роль синтезатора може відіграти, на мою думку, саме мистецтво кіно».

— Чим можна пояснити ваш, а краще сказати загальний інтерес західних митців до творів російської класичної літератури?

— А ви подумайте! Гоголь, Тургенєв, Достоевський, Толстой, Чехов показали в своїх творах повільне вмирання певного суспільного устрою, яке впливає і на душі представників цього суспільства. На Заході це дуже актуальна тема. По-друге, це епоха зародження соціалізму, що готувала великі всесвітні зміни. І нарешті, класичні твори завжди приваблюють кінодіячів...

«Що кому сниться», присвяченому подіям другої світової війни.

В книгарнях країни з'явилися п'ять томів «Вибраних творів» польського поета Ципріяна Камілія Норвіда (1821—1883), опрацьовані й підготовлені до друку Ю. В. Гомулицьким. Як пише журнал «Нове ксьонжкі» — це визначна подія в літературному житті країни.

Ципріан К. Норвід.

США

Знайдено невідомий рукопис Марка Твена, уривки з якого друкувалися в американському тижневику «Лайф». В ньому йдеться про пригоди Гека Фінна й Тома Сойєра серед індіанців.

Приятелі тікають з дому і рідного міста і після довгих мандрів потрапляють до індіанських сіл, де зустрічаються з простими, розумними і гордими людьми.

За повістю «Гек і Том серед індіанців» знімається фільм.

«Під тиском» — назва нового фільму Жюль Дассена. На думку кінокритика, режисер «намагається на драматичному матеріалі, без схематизму й прямолінійності показати суть расової проблеми в США».

Кадр з фільму «Під тиском».

УГОРЩИНА

Новий твір видатного угорського композитора Пала Кадоші «VII Симфонія» нещодавно виконав оркестр Будапештської консерваторії під керівництвом Міклоша Ерделі.

Як зазначає угорська преса, в новій симфонії 65-річний композитор широко використав народні мелодії.

ФРН

Автор «Намісника» і «Солдатів» Рольф Хохгут повідомив, що завершує нині нову драму, яку він умовно назвав «Анатомія однієї революції». В н'єсї йдеться про долю Че Гевари, його роль у кубинській революції, його участь у партизанському русі й трагічну загибель.

Гострі суперечки точаться навколо виставки «Реалізм в образотворчому мистецтві XX століття», відкритій в Гамбурзі. Організатори виставки «в ім'я об'єктивності» намагалися виключити в експозицію твори деяких гітлерівських художників: «У роботах цих художників», — писала з цього приводу газета «Ді андере цайтунг», — немає ніяких ознак мистецької правди, отже, з реалізмом вони не мають нічого спільного».

Під тиском громадськості роботи художників-фашистів вилучено з експозиції виставки.

ФРАНЦІЯ

Культурна громадськість Франції, Італії та багатьох інших країн урочисто відзначатиме 100-річчя з дня смерті видатного французького композитора, диригента і музичного критика епохи романтизму Гектора Берліоза. Опера в Монте-Карло готує ораторію — драматичну легенду композитора «Засудження Фауста», в Римі відбудеться концерт, у програмі якого симфонія Берліоза «Ромео і Джульєтта», а також «Фантастична симфонія». Радіо Парижа транслюватиме концерти Берліозового «Реквієму».

ШВЕЙЦАРІЯ

Під час реставраційних робіт у церкві святого Леонарда в Базелі відкрито фрески високої мистецької цінності. Дослідники вважають, що ці фрески створені руками учнів Ганса Гольбейна, а дехто твердить, що автор їх — сам Гольбейн.

ДЕТЕКТИВ ПРО БОННСЬКОГО НАЦІСТА

Відомий американський критик-марксист Сінді Фінкельстайн в газеті «Дейлі Уорлд» коментує книжку Джона ле Каре «Маленьке містечко в Німеччині».

Джон ле Каре, в минулому англійський розвідник і дипломат, — автор відомих детективних романів: «Шпигун, що ввійшов з холоду» і «Дзеркальна війна».

Додержуючись канонів шпигунських бойовиків, письменник у своєму новому творі зображує картину зростання масової фашистської істерії в Західній Німеччині.

Маленьке містечко в Німеччині — це Бонн. Місце дії — англійське посольство. Час — майбутній, початок сімдесятих років. Ле Каре саркастично і правдиво показує, з яким презирством, спираючись на свою економічну перевагу, уряд Західної Німеччини ставиться до Англії, до англійців, які буквально благають, щоб їх допустили до Спільного ринку.

Автор майстерно зображує неофашистського лідера Карфельда. Цей демагог не просто наслідує Гітлера, він вміло пристосовується до обставин 70-х років. Час забути гріхи минулого, твердить він.

Лідер неофашистів вбачає свій шанс у тому, що населення Західної Німеччини остаточно розчарується в псевдодемократичній політиці уряду.

В книжці йдеться про двох детективів, які досліджують ретельно замасковане минуле Карфельда, що був есесівським головою в одному з найстрашніших гітлерівських таборів смерті. Вони долають численні перешкоди з боку боннського уряду, англійського посольства, їхньому життю загрожує небезпека...

Твір ле Каре, його політична концепція не позбавлені хиб. Наприклад, він зображує борців за принципи демократії як самотніх Дон-Кіхотів в оточенні злих сил. Автор забуває, що існує соціалістичний світ, який пильно стежить за діями неонацистів у Західній Німеччині, що в Німецькій Демократичній Республіці зростає молоде покоління антифашистів.

Водночас критик зазначає, що рівень, на якому написаний цей детективний роман, заряд критики і реалізму, який він в собі несе, роблять його явищем, куди яскравішим, ніж велика кількість романів, що претендують на художність.

ТЕАТР ФАКТУ В КЕЛЬЦЯХ

Вже кілька років дає вистави в Кельцях цікавий і вельми своєрідний театр журналіста і актора.

Його засновник, художній керівник і головний драматург Ришард Сможевський колись активно працював як журналіст. Він зберіг від своєї попередньої професії звичайний інтерес до політики і публіцистики, і його драматичні твори — це оригінальний сплав специфічних форм журналістики і театру.

Починаючи від своєї першої роботи — драматизованого репортажу «П'ять запитань і нічого більше», який був відзначений на Конкурсі дебютів театру «Атенеум», Сможевський створює вистави за матеріалами преси, анкет, репортажів тощо. Разом із Стефаном Братковським він написав п'єсу «Даллас опівдні» про вбивство президента Кеннеді, а не-

щодавно підготував програму «Експеримент», — твір, присвячений жертвам злочинних дослідів у концтаборі Равенсбрюк. Восени 1968 року ця вистава була відзначена першою нагородою на конкурсі Театрів одного актора у Вроцлаві.

Своїм великим успіхом вистава завдячує актрисі Галіні Григлашевській, яка створила глибокий, сповнений трагізму образ. Остання праця Ришарда Сможевського — репортаж про «Конго-Мюллера», зроблений на основі телефільму журналістів з НДР Г. Шеймана і В. Хейновського.

Постановка, здійснена на сцені театру в Кельцях, має назву «Зізнання вбивці». Її провідна теза: звірства Мюллера у Конго є логічним продовженням злочинної діяльності цього фашиста під час другої світової війни на окупованих землях Польщі, Радянського Союзу та інших країн.

Вистави Театру журналіста і актора камерні, вони не потребують великої сцени й складних декорацій. Їх можна показати в будь-якому робітничому клубі чи сільському будинку культури.

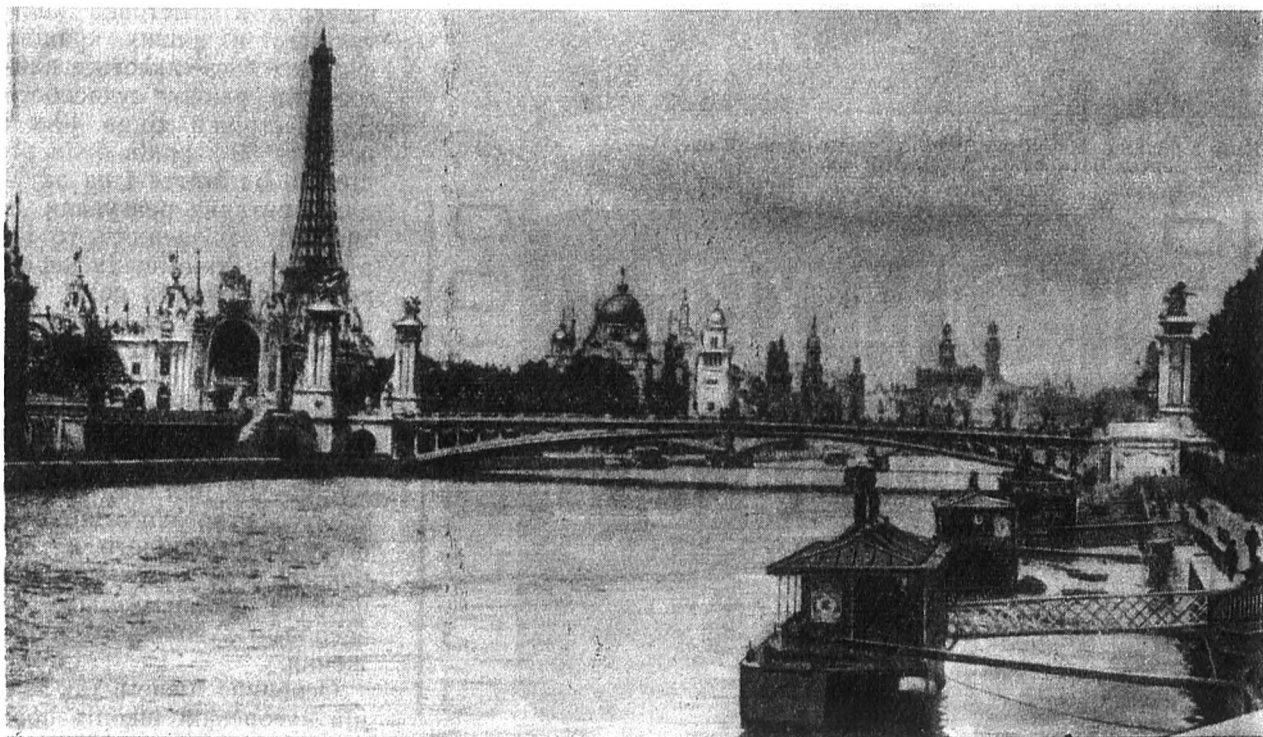
Актори цього колективу роблять важливу справу, засобами мистецтва розкривають серйозні політичні проблеми нашого часу.

Замість пера в руках письменника — фотоапарат.

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ- ФОТОДОКУМЕНТАЛІСТ

Париж 1900 року. Одне з багатьох фото французької столиці, зроблене письменником.

Ми знаємо Еміля Золя як великого майстра пера, як видатного реаліста і гуманіста.

Нещодавно стало відомо, що письменник був пристрасним аматором фотографії. Під час вивчення архіву письменника упорядники нового видання його творів знайшли численні фотографії, зроблені Золя.

І от тепер, через 66 років після смерті великого романіста, виявилось, що він не тільки майстерно описав Париж, а й увічнив його на багатьох фотознімках.

Ці фотографії, так само як і літературні твори Золя, відзначаються справжнім реалізмом. Вони свідчать про те, що їх автор був надзвичайно спостережлива людина. Недарма він говорив сам про себе: «Мої зорові спогади виключно сильні й пластичні. Коли я пригадую речі, які бачив, вони постають передо мною точнісінько такі, які вони є в дійсності: я бачу їхні обриси, форми, кольори, відчуваю їхній запах»...

Мабуть, саме ця особливість таланту Золя обумовила його захоплення фотографією.

Золя готує фіксаж.

Епізод з фільму М. Янчо «Зірки й солдати».

Кадр з фільму Міклоша Янчо «Тиша і крик». В ролях — Золтан Латинович і Андраш Козаїк.

НОВА ХВИЛЯ: УГОРСЬКОГО КІНО

ФІЛЬМИ угорських митців зараз вийшли на світовий екран. Їх демонструють у країнах усіх континентів, рецензії на твори Янчо, Фабрі, Ковача, Сабо вміщують найсолідніші зарубіжні газети й часописи, і в рецензіях тих часто подибуємо слова «угорське чудо».

У чому ж «секрет» (і чи існує він взагалі) такого несподіваного бурхливого розвитку кіномистецтва Угорської Народної Республіки?

Однією і, мабуть, найважливішою особливістю нашої кінематографії є її відверта й змістовна політичність: в наших кращих фільмах висвітлюються найгостріші явища сучасності. Якщо стрічки кінця 40-х і початку 50-х років були відірвані од життя і на актуальні питання реагували із значним запізненням, то зараз твори кіномитців нерідко випереджають події. Режисери беруть на себе роль не тільки інформатора, але й вихователя широких народних мас. Нинішня громадська атмосфера сприяє активізації людей, і в цьому, на мій погляд, чимала заслуга угорського кіномистецтва, змужнілого й глибокого, серйозного й складного за проблематикою та засобами художнього вираження.

Особливе місце в так званій «угорській школі» поси-

дають Андраш Ковач і Міклош Янчо. Обидва — майстри проблемного, полемічного фільму. У Янчо аналіз сполучається з незрівнянною кінематографічністю картин. Ковач керується іншим кредо. Він нерідко відмовляється од зорового ефекту заради повнішого розкриття конфлікту. Після «Тяжких днів» ім'я Ковача стало відоме в усій Угорщині. Фільм цей, простий і пристрасний, мав величезний резонанс у країні. Митець відтворив на екрані звірячий терор угорських солдатів в окупованому під час другої світової війни югославському місті Нови-Сад. Угорські глядачі з жахом дивилися цей фільм. Були й такі, що висловлювали сумнів, чи треба згадувати ганебні події давнього минулого. Та Андраш Ковач знімав картину про «холодні дні» саме для того, щоб вони не повторилися знову, щоб показати справжні причини історичних подій, розкрити соціальні корені фашизму. Тим-то робота Ковача має велике соціальне значення. Художня структура фільму досить складна: атмосферу передано, здавалося б, зовсім простими засобами, а психологічна основа надзвичайно глибока.

Кінодрамам Міклоша Янчо «Бідні хлопці» («Люди без надії»), «Зірки й солдати» та іншим притаманна свіжа інтерпретація історичних подій.

Молоде покоління угорських кінематографістів передусім цікавиться проблемами сучасного суспільства. «Хрестини» Іштвана Гала, «Батько» Іштвана Сабо, «Блазень на стіні» Пала Шандора та інші твори — різні за змістом, формою, але їх споріднює те, що всі вони виростили на ґрунті сучасності і присвячені пекучим, актуальним питанням.

Найцікавішою рисою творів «нової хвилі» є прагнен-

ня авторів зображувати людей правдиво, реалістично, такими, якими вони є насправді. В цих творах часто переплітається смішне й трагічне, веселе й сумне.

Угорське кіно міцно зв'язане з вітчизняною літературою. Режисери з любов'ю перекладали й перекладають на мову мистецтва екрана широко відомі прозаїчні й драматичні твори. Але стрічки, відзняті давніше, здебільшого залишалися на рівні ілюстрацій і являли собою мальовничі альбоми — не більше. В кількох

нових екранізаціях світ оригіналу вже сяє яскравими фарбами, відтворюється за допомогою багатючих зображальних засобів мови кіномистецтва. Ось приклад: роман-репортаж Ференца Шанта «Двадцять годин» — хроніка двадцятирічної історії угорського народу. Письменник розкрив пошуки, сумніви, прагнення й почуття героїв. Фабрі, використовуючи розроблений ним самим монтажну техніку, до тонкощів відтворює на екрані роман.

Зараз надзвичайно зріс

«Клоун на стіні» — фільм режисера Пала Шандора. В ролях — Габор Ференці і Віра Венцель.

Ева Руткаї і Золтан Латинович у фільмі режисера Іштвана Гала «Хрестини».

Тері Тордаї та Іван Дарваш у фільмі «Ти був пророком, мій любий» (режисер Пал Золнай).

інтерес до класичної спадщини. Один по одному з'являються на екранах кіноваріанти романів Мора Йокаї («Сини людини з кам'яним серцем», «Угорський набоб», «Золтан Карпаті», у режисурі Золтана Варконьї), Кальмана Міксата («Кунтуш, що говорить» — режисер Тамаш Фейєр), Ференца Мольнара («Хлопці з вулиці Пала» — режисер Золтан Фабрі). Великою подією в житті угорського кіно стала екранізація «Зірок з Егера», безсмертного історичного роману Гези Гардоньї. Твір розповідає про сміливість захисників фортеці Егер і про драматичні епізоди боротьби проти турецьких загарбників у XVI столітті.

Нові угорські кінокартини надзвичайно різноманітні за жанром, серед них є і захоплюючий детектив, і пригодницька історія, і естрадні стрічки. Та, на жаль, вищезазначані жанри поступаються перед драмами, в них переважають шаблони і штампи. Мало і справжніх комедій. Винятком є «Молодший сержант та інші»

(режисер Мартон Келеті) — фільм веселий, життєрадісний, динамічний.

Відрадным явищем є дедалі активніше співробітництво між радянськими й угорськими кіномитцями. Контакти виявляються не тільки в тому, що кращі фільми радянських кіномитців мали вплив на творчість угорських колег. Можна навести й численні приклади безпосередньої допомоги. Вс. Пудовкін прожив тривалий час в Угорщині і був головним консультантом нашого фільму «Повстало море»; Г. Чухрай допомагав кільком молодим товаришам, зокрема Ференцу Коші, постановнику «10 000 днів», нагородженому дипломом за кращу режисуру в Канні у 1967 році. Часто радянські актори знімаються у наших фільмах («Альба Регія», «Ось так і прийшов», «Зірки й солдати»), і ця спільна робота дає добрі результати.

м. Дебрецен

Йожеф ВЕРЕШ

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ПРИНАЙМНІ ВІДВЕРТО... Аксель Шпрінгер, власник найбільшого західнонімецького концерну преси реакційного напрямку, нещодавно заявив: «Німці не повинні мислити, та, власне, моя преса їх до того і не зобов'язує».

РЕАБІЛІТАЦІЯ. У Франції існує таке собі «Товариство друзів віслюка». Нещодавно воно випустило відозву, в якій сказано: «Люди прадавніх цивілізацій часом не відали, що таке коняка, але всі знали віслюка. Зображення цієї симпатичної тварини можна зустріти на багатьох малюнках, знайдених у стародавньому Єгипті. Фараони давали за одного осла п'ять чорних невольників. Проте панує думка, що віслюк дурний і упертий. Нічого подібного: це сповнена життя істота, вона швидко пристосовується до будь-яких умов, відважна, делікатна й має буйну фантазію. Час покінчити з необгрунтованим негативним ставленням до ослиного роду!»

ТЕПЕР ФУНТ БУДЕ ВРЯТОВАНО! «Слід купувати тільки вітчизняні вироби — цим ми врятуємо наш фунт від інфляції» — з таким гаслом виступив у палаті громад Англії лейборист Вільям Баттер, вимагаючи, щоб з буфету британського парламенту було вилучено чайні ложечки португальського виробництва.

ДЕ ШУКАТИ НАТХНЕННЯ? На робочому столі Генріка Ібсена завжди стояла невеличка тачка з різними іграшками. Серед них був дерев'яний ведмедик, маленьке чортеня, котик, що грав на скрипці, кілька кроликів. Ібсен запевняв, що без цих іграшок він не в змозі був би написати жодного рядка.

СМЕРТЬ В ТАБЛЕТКАХ

Етикетка «чудодійних» пілюль. І на ній назва фірми — «Кілаг-хемі».

Понад півроку тривав судовий процес над одною з найкрупніших західнонімецьких фармацевтичних фірм «Хемі Грюненталь» у справі про таблетки «Контерган».

Появі на фармацевтичному ринку нового препарату «Контерган» передувала шалена реклама. Посилаючись на висновки фахівців, власники «Хемі Грюненталь» сповіщали, що завдяки цим таблеткам вагітні жінки зможуть уникнути мало не всіх неприємностей, з якими пов'язана вагітність. Мовляв, «Контерган» позбавить їх стану нудоти, заспокоїть болі, забезпечить добрий сон тощо. І жінки, спокушені такими обіцянками, накинулися на препарат, який швидко набув великого поширення не тільки в самій Західній Німеччині, а й в Австрії, Швейцарії, Італії та інших країнах.

Тепер уже добре відомі жахливі наслідки вживання «Контергану». Цілий світ обійшли фотографії дітей-калік, що народилися у надто довірливих жінок. Таких нещасних дітей налічується не менше як десять тисяч, дітей без рук, без ніг, з долонями, що ростуть просто з плеча...

Переказують, що коли на судовому процесі жінки-свідки показували цих потворних малюків, люди в залі часто неприємно зістригали очі.

Західнонімецька Феміда, однак, і тут залишилася вірна собі. Незважаючи на очевидність злочину, власники фірми «Хемі Грюненталь» відбулися, як кажуть, легким переляком: суд виніс рішення лише про заборону дальшого продажу таблеток «Контерган».

Але мільйони споживачів різних фармацевтичних препаратів, здавалося б, дістали добрий урок, і надалі мали б обережніше ставитися до нових «чудодійних» таблеток та пілюль. Та ось знову в тій самій Західній Німеччині тисячі людей стали жертвами нового злочину брудних ділків від фармакології.

Змішана західнонімецько-швейцарська фірма «Кілаг-хемі» вирішила скористатися з чергової мо-

ди, яка нині заволоділа на Заході жінками, й добре заробити на цьому. Ідеться про препарат для схуднення «Меноціль».

Як це водиться на Заході, появі «Меноцілю» передувала гучна реклама. І тисячі молодих жінок та дівчат, забувши про сумну історію з «Контерганом», захопилися новими таблетками.

Та тільки-но надійшов у продаж новий препарат, як одразу ж залунали й застережні голоси. Відомий вчений, професор Ленц, до речі, той самий, що першим зняв тривогу з приводу небезпеки вживання «Контергану», зайнявся дослідженням нових таблеток. І йому знову довелося застерігати людей. До Ленца приєднався інший вчений, гамбурзький професор Гадерман, котрий також зробив заяву про шкідливість таблеток «Меноціль».

На жаль, ті самі західнонімецькі газети, які надавали свої сторінки для високооплачуваної реклами фірми «Кілаг-хемі» та її нових «чудодійних» таблеток, не поспішали з опублікуванням заяв обох професорів. І застережні голоси чесних учених просто потонули в рекламному галасі. А незабаром з'явилися й перші жертви. Сумлінний аналіз «Меноцілю» незаперечно довів, що препарат викликає різке порушення проце-

су травлення, внаслідок чого людський організм не дістає з їжі необхідних корисних речовин. Одночасно порушується кровообіг, діяльність серця тощо. Легковажні споживачки нових таблеток справді швидко худнули, але мрія про «струнку фігуру» коштувала декому з них здоров'я, а 22-річній Крісті Лессінг з Ганновера й самого життя...

Не легко було сбом професорам — Ленцу і Гадерману домогтися хоча б тимчасової заборони продажу «Меноцілю» до остаточних висновків про цей препарат. Фірма «Кілаг-хемі» вдалася до різних засобів, аби приглушити справу, залучила до участі в ній нових експертів, які доводили, що «Меноціль» цілком безневинна річ. Тільки коли родичі перших жертв нових таблеток і лікарі вдарили на сполох, у справу втрутилося офіційне західнонімецьке відомство охорони здоров'я.

Наслідки огляду майже півтори тисячі хворих, які вживали «Меноціль», не лишали ніяких сумнівів відносно його шкідливості. Міністр охорони здоров'я ФРН Кете Штробель, чий підлегли з такою легкістю проштампували дозвіл на вільний продаж і «Контергану», і «Меноцілю», змушена була видати наказ про заборону «таблеток стрункости» й вилучення їх з продажу.

В зв'язку із скандалом навколо «Меноцілю» були піддані аналізу інші подібні препарати — зокрема «Авіколь», що його виробляє фірма «Тропон-верке». Він виявився таким же шкідливим, як і «Меноціль», але теж дістав благословення державних охоронців здоров'я громадян ФРН...

«Чи буде все це нарешті добрим уроком для нас? — слушно запитує газета «Ді андере цайтунг». — Чи, може, тисячі людей знову стануть жертвами ненажерливих фармацевтичних фірм, для яких гроші є вищою мораллю?»

«Моя дочка померла від вживання пілюль для схуднення». «Мати обвинувачує відомство охорони здоров'я» — під таким заголовком газети вмістили повідомлення про одну з трагедій, викликаних продукцією фірми «Кілаг-хемі».

Meine Tochter starb durch die Schlankheitspille

Bild

Eine Mutter klagt die Gesundheitsbehörde an

in Hamburg, 11. Februar

Eine Hamburger Mutter klagt die Gesundheitsbehörden der Bundesrepublik an: Sie haben meine einzige Tochter auf dem Gewissen. Mein Kind starb an der Schlankheitspille Menocil. Meine Tochter starb deshalb, weil sich die zuständigen Behörden kaum die Mühe machen, neue Medikamente zu prüfen.

Mehrere Monate Menocil

Die Hamburger Sekretärin Waltraud W. hatte auf Anordnung ihres Hausarztes mehrere Monate lang das Schlankheitsmittel eingenommen. Atembeschwerden, Herzschmerzen, Ohnmachtsanfälle und Erbrechen stellten sich ein.

ПРИВАТНА ДЕРЖАВА. Неподалік від узбережжя Великобританії, але за межами її нинішнього прибережного шельфу, в роки другої світової війни англійці збудували щось подібне до маяка. Після війни ця споруда стояла порожня й нікому не потрібна. Минулого року англієць Рой Бетс оселився тут із своєю родиною, оголосивши штучний острівець «незалежною державою Зееленд», а себе назвав «князем Ройем І».

Вищий суд графства Ессекс розглянув заяву «князя» і визнав повну законність «держави Зееленд», посилячись на якийсь англійський закон, виданий ще у XVI столітті.

БІРЖА ТАЄМНИЦЬ. «Деся у Японії» (точну адресу знають лише клієнти) існує друга, після Швейцарії, чорна біржа промислових таємниць, агенти якої діють у цілому капіталістичному світі. «Японські промисловці», — пише американський журнал «Тайм», — зазнають величезних збитків через те, що шпигуни розкривають виробничі таємниці фабрикантів... Немає такого виробничого секрету, якого не можна було б купити на цій біржі».

«АКТИВНИЙ БАЛАНС». Префект паризької поліції нещодавно виступив із заявою про те, що кількість нещасних випадків у місті, пов'язаних з рухом автотранспорту, не мусить непокоїти громадськість. Префект послався при тому на повідомлення одного архіваріуса, який довів, що в 1909 році, коли на вулицях міста курсував виключно кінний транспорт, річна кількість нещасних випадків становила 18 584. Минулого року потерпілих було «лише» 11 417. Отже — баланс активний.

ЗАРАДИ «НАСОЛОДИ». Один завод телевізорів у США пропонує тепер нову модель: телевізор з куленепробивним екраном. У рекламі зазначається: «Маючи такий телевізор, ви зможете дати волю своїм почуттям під час демонстрації кримінальних фільмів. Стріляйте в бандитів, не бійтеся, цей екран витримає все!»

За поміркованими прогнозами, цієї зими на Британських островах буде 750 тисяч безробітних. Про долю цих людей розповідає нарис Мері Голленд, вміщений на сторінках англійського тижневика «Обсервер»:

«...Район Дінгл — це темна й похмура околиця Ліверпуля. Квартал за кварталом тягнуться тут уздовж доків потворні, чорні від кіптяви будинки, що належать муніципальній раді. Всупереч офіційним заявам про «розквіт держави загального добробуту», становище мешканців цих будинків не змінюється. Один із працівників місцевого комітету соціальної допомоги заявив: «Тут з хвилини народження людина опиняється у злиднях. Якби мій син народився тут — він став би хуліганом. Якби тут народилася моя дочка, сім'я знала б через неї багато прикростей. Тутешні діти рано дозрівають, а злочин — це їхня перша гра».

Сім'ї в Дінглі — багатодітні. Це переважно ірландці (в багатьох будинках горять лампади перед образами Святого Серця, так само як у ірландському селі). Працюють вони, якщо в них є робота, в доках. Але знайти роботу стає дедалі важче, і багатьом доводиться задовольнятися тимчасовими й випадковими заробітками. Тим, хто не має кваліфікації — а таких тут більшість, — майже завжди загрожує безробіття.

ЗА БОРТОМ

Джозефу Андерсону 42 роки. Цей худий, нервовий чоловік був колись моряком, плавав на торгових суднах і заробляв тоді від

25 до 28 фунтів на тиждень. Проте він нічого не відкладав на чорний день. В 1953 році Андерсон раптом захворів і незабаром опинився без засобів до існування. Відтоді він уже не може працювати моряком і змушений жити на мізерну грошову допомогу.

Андерсон з дружиною й 6 дітьми мешкає в темній кімнаті. Старший син його вже плаває на кораблі. Останнього разу, повернувшись із плавання, він подарував батькові черевики. Ці черевики, як і всі найцінніші речі з майна Андерсонів, — в ломбарді. Бюджет родини намагається збільшити старша дочка, яка почала працювати на фабриці й щотижня віддає матері 2 фунти й 10 шилінгів. Гроші, що лишаються, дівчина витрачає на проїзд і сніданки. Дружина Андерсона Катрін вже два роки працює прибиральницею. Майже всі гроші, що їх вона заробляє, забирає квартирна плата. Коли дружина почала працювати, чоловікові зменшили на півтора фунта грошову допомогу.

На столі Андерсонів м'ясо давно не з'являлося. Їхнє щоденне меню складається переважно з хліба та картоплі з маргарином. Власне, гроші в них є з дня получки — четверга — до суботи. В четвер вони сплачують борги за продукти й вугілля, позичені в сусідній крамниці чи в знайомих. В суботу треба знову позичати. І так все повторюється. А якщо станеться нещастя — хвороба? Тоді доводиться витрачати гроші на ліки...

Місис Андерсон давно вже не купує собі обнов: родинний бюджет не дозволяє цього. Дітей одягають у старий мотлох, куплений на базарі.

Джозеф Андерсон уже багато років справляє враження людини, роздавленої злиднями. Про себе він каже: я не потрібен нікому...

ПАРА ЧЕРЕВИКІВ НА ТРЬОХ

Едді Маккартні також 42 роки. Він — ірландець. Минулого року працював лише 7 тижнів. Разом з дружиною й 6 дітьми живе на грошову допомогу в розмірі 13 з половиною фунтів. З них 2 з половиною фунти Маккартні платять за темну кімнату.

— Однією тарілкою супу й сосискою можна нагодувати кількох. Але без черевиків не можна йти до школи. А однієї пари черевиків на трьох не вистачає. — Це каже пані Маккартні, розповідаючи журналістці про випадок у минулому році, коли двоє дітей не могли піти до школи просто тому, що були босі.

Історія Едді Маккартні досить яскраво характеризує умови життя в Дінглі. Він мав постійну роботу, однак одержував тільки 11 фунтів на тиждень, тобто суму на 2 фунти меншу від грошової допомоги для багатодітних безробітних. Після довгих вагань він вирішив стати безробітним. Тепер час від часу він наймається на тимчасову роботу, але тоді його одразу ж позбавляють допомоги. Створюється безвихідне становище...

ПРИВИД БЕЗРОБІТТЯ

Можна сказати, що Френсіс Діксон, його дружина Елліс та їхні дев'ятеро дітей витягли щасливий квиток у життєвій лотереї. Їм пощастило залишити Дінгл. Тепер вони живуть в трикімнатній квартирі в Карбі, новому районі Ліверпуля. Цей район — квартали сірих стандартних будинків — межа мрінь мешканців Дінгла.

Але і в Карбі життя аж ніяк не легше. Плата за квартиру тут набагато вища. Віддаленість від міста збільшує витрати на транспорт. Тут менше магазинів і важко купити дешеві продукти. Страшенно дорого — понад тринадцять фунтів на місяць — коштує електрика.

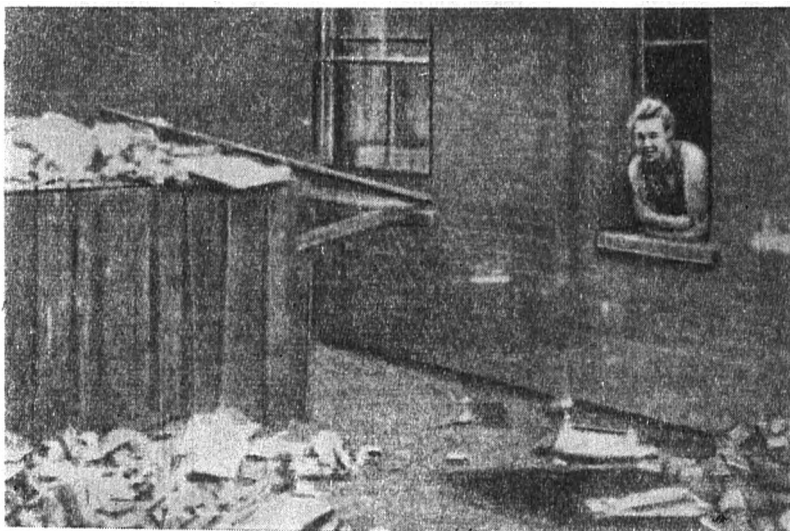
Як же викручуються з цього становища Діксони? Влітку він працює по 7 днів на тиждень вантажником цементу на будівництві. Але минулого року він на протязі п'яти місяців ходив без роботи...

Діксон каже:

— В періоди безробіття я зовсім занепадаю духом. Просто захворюю. Блукаю без мети по вулицях цілий день і повертаюсь додому тільки для того, щоб примусити дружину з'їсти вечерю. Елліс завжди намагається заощадити на собі. Вона все віддає дітям...

П'ять років Діксон не міг купити своїй дружині нової сукні. І все ж серед «непотрібних людей з Ліверпуля» він може вважати себе щасливчиком.

Тут живуть «непотрібні».

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ПОРАЗКА НЕПИТУЩИХ. Крін-кінтіллоч був у Шотландії єдиним містечком, де заборонявся продаж алкогольних напоїв у ресторанах та їдальнях. Недавно референдум, сьомий за останні 48 років, приніс перемогу любителям спиртного: 5293 голоси за віскі, 4858 — проти.

ВИНАХОДИ ШАХРАІВ. «Численні нью-йоркські шарлатани заробляють щороку на людській глупоті та довірливості 10—12 мільйонів доларів», — пише американський дослідник Аллан Б. Белфорд. Останніми винаходами шахраїв, що мають великий попит, стали: ланцюжки на шию для захисту від раку, таблетки проти полохливості тощо. Найбільше заробляють ті шахраї на продажі квитків для подорожей на Місяць.

ВСІ КАМЕРИ ВІЛЬНІ. Міська в'язниця в містечку Моргес на Женевському озері (Швейцарія) відзначила рідкісну подію: вперше з 1925 року всі камери в'язниці звільнилися. На честь такого свята над в'язницею було вивішено білий прапор.

НАЙНОВІШЕ СЛОВО У МИСТЕЦТВІ. Один модний паризький художник проголосив себе засновником нового напрямку в мистецтві. «Малювання стрибком» — так можна було б перекласти французьку назву того «направку». Художник підвішує полотно на висоті трьох метрів і, підстрибуючи вгору за допомогою трампліна, робить пензлем мазки...

СЕРЕД ПРОФЕСОРІВ. Маршалл Маклоган, який має в Канаді вчений титул професора літератури, проголосив таке: «В нашу епоху немає ніякого сенсу читати книги. Все, про що ви можете прочитати в книгах, ви маєте можливість побачити по телебаченню. Отже, викидайте із своїх помешкань книги, звільняйте місце для телевізорів!»

Газета «Вінніпег фрі пресс» так характеризує цього професора: «Найоригінальніший мислитель поза стінами будинку для божевільних».

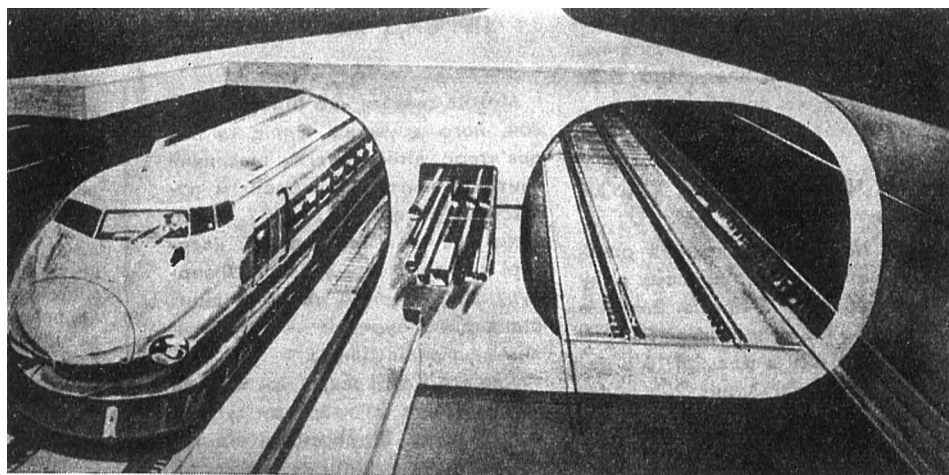
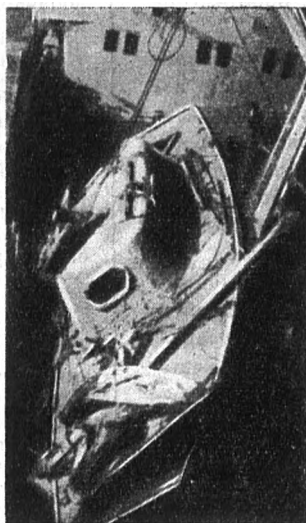
ДОЛЯ МАНДРІВНИКА

Жителю Нью-Йорка художнику і літератору Вільямсу Віллісу виповнилося вже 70 років, коли він вирішив здійснити мрію своїх юнацьких ро-

ків. Вілліс поїхав у Перу, збудував там пліт без мотора і вирушив на ньому в Австралію. «Вік — безмежний» — написав він на своєму парусі. Через 14 місяців його урочисто зустрічали в Сіднеї. Минулого року, сімдесятипятилітній Віл-

ліс вирушив в нову подорож — навколо світу, тепер уже на моторній яхті. Але відважний мореплавець зник в океані. Один радянський пароплав знайшов пошарпану бурями яхту в

НАЙДОВШИЙ В СВІТІ

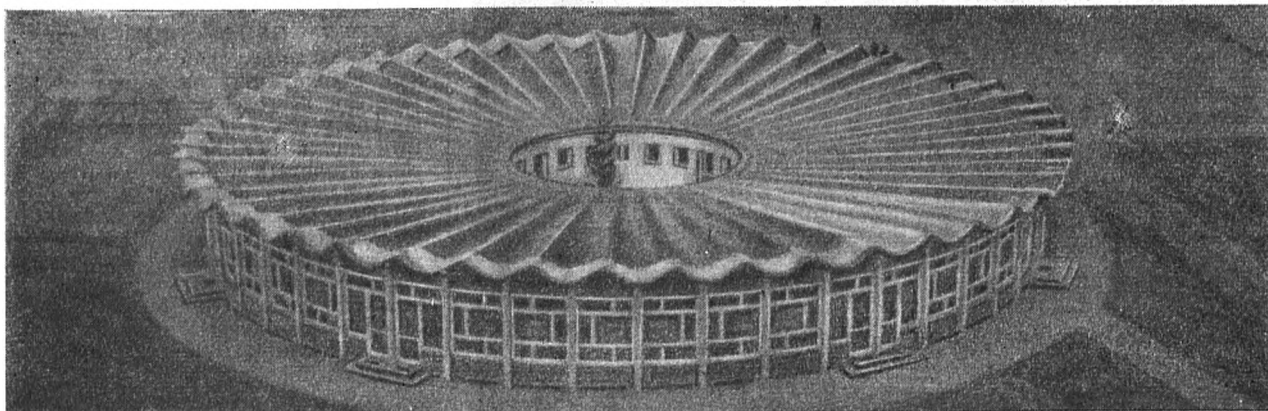
В Японії розроблено проект підводного тунелю, що в 1975 році має з'єднати два найбільші острови Хансю і Хоккайдо. Довжина тунелю становитиме 175 кілометрів, надшвидкі поїзди проходитимуть його за тридцять хвилин. Зараз переправа на поромі триває майже п'ять годин. Тунель забезпечить цілковиту безпеку руху, поїздам не заважатимуть урагани, які взимку часто припиняють судноплавство на багато днів. Щороку через тунель перевозитиметься 15 мільйонів пасажирів і 30 мільйонів тонн вантажу.

Атлантичному океані на захід від Ірландії. В каюті залишився паспорт Вілліса, а у вахтовому журналі були записані

такі рядки: «Можливо, мій досвід допоможе колись тим, хто зазнав аварії...» А сам капітан яхти зник безслідно.

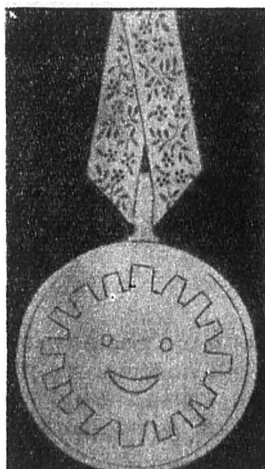
ЦІКАВА СПОРУДА

Такий вигляд має дитячий садок «Дельта», збудований нещодавно в Галле-Нойштадті (НДР). Оригінальна форма будинку виявилася дуже економічною і зручною.

ОРДЕН ПОСМІШКИ

чальник шахти Максиміліан Хробол, який створив для підлітків будинок культури, із спортивними спорудами, ковзанкою та похилою «автострадою» для саночників.

ВУЛИКУ — 400 РОКІВ

Музей бджільництва у Веймарі (НДР) поповнився рідкісним експонатом — вуликом XVI сторіччя. На ньому зображено злого духа, який повинен був відганяти злодіїв.

Це, мабуть, єдиний орден у світі, яким дорослих нагороджують діти. Присуджують його тим, хто приязно ставиться до дітей та їхніх потреб, допомагає обладнувати дитячі майданчики, ковзанки, піклується про здоров'я дітей і завжди намагається викликати на дитячих обличчях веселі посмішки. Засновано такий орден у Польщі.

Конкурс серед дорослих і дітей на краще зображення ордену зібрав 44000 малюнків. Переміг малюнок, що його запропонувала десятирічна Єва Хробак.

Перші «Ордени посмішки» одержали 14 чоловік. Серед них робітник-модельник Д. Беблік, який заснував дитячий клуб-майстерню; відомий в Польщі професор-ортопед Дега, що вилікував багатьох хворих дітей, на-

У «БУДИНКУ ХМАР»

Із складу штату Ассам в Індії виділено територію, населену гірськими племенами. Вона стає повноправним штатом і одержує назву Мегалайя — це означає «Будинок хмар». Населення нового штату являє собою строкату картину. Наприклад, племена хазі, дшайнті та мідшор-мішмі живуть ще в умовах матриархату. Навіть в епоху панування англійських колонізаторів гірські племена Ассаму почувалися незалежними й нескореними.

На фото — дівчата з племені мідшор-мішмі. У таких порожнистих стовбурах бамбука вони переносять воду.

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ У XX СТОЛІТТІ

Навіть в Європі є ще місця, де час немов зупинився. Так, у провінції Естремадура в Іспанії зерно й досі молотять віслюки своїми копитами, як це робилося сотні років тому.

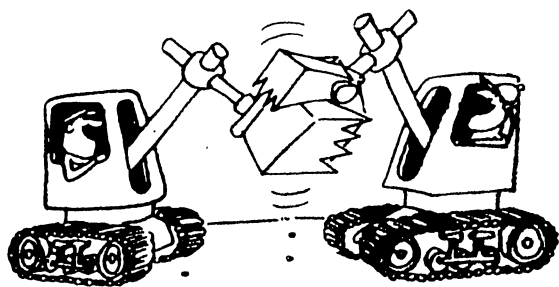

ДЕ РАКИ ЗИМУЮТЬ

— І ви ще називаєте його очевидцем!

— Добридень, друже!

МИСЛИВСЬКІ ТРОФЕЇ

— Розумієш, нізачо не хотів відпустити!

— Тато сказав, що коли я ще раз зламаю замок у ванній, то він мені покаже, де раки зимують. Не розумію, мамо, чому це має бути карою? Я й справді дуже хотів би побачити таке місце!

— Ой, Мукі!.. Це такий вислів. Тато просто хотів попередити тебе, аби ти не псував без кінця того замка, бо інакше він змушений буде покарати тебе.

— На жаль, мамо, я нічого не розумію... А де ті раки?

— Немає ніяких раків, є тільки такий вислів!

— Як це — немає раків? Є раки! Є раки на світі!

— Так, є, але тато сказав тобі про них просто так.

— Тепер мені все геть чисто переплуталось... То як? Може мені тато показати, де ті раки зимують, чи не може?

— Ні, Мукі, не може.

— То чому обіцяв?

— Повторюю, тато сказав це так собі! Невже ти справді не можеш цього зрозуміти?

— Намагаюсь, мамо, невже ти не бачиш? Нехай тато тоді хоч скаже мені, де ті раки зимують. Ти знаєш?

— Гм... правду кажучи, не знаю...

— То я піду запитам тата!

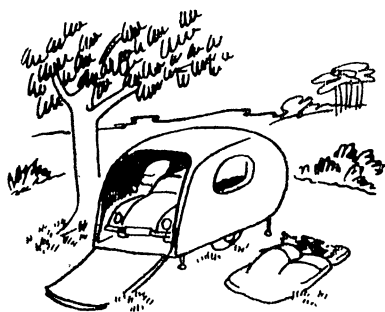
— Стій! Не ходи! Бо коли підеш питати, то таки дізнаєшся, де раки зимують!

— А я й хочу дізнатися!

— Слухай, Мукі! З тими раками така сама історія, як з рідною прабабусею. Тато часто каже, що коли будеш неслухняним, він тебе так відшльопав, що рідна прабабуся присниться, правда?

— Але вона мені ніколи не снилася. А, може, снилась, тільки я її не впізнав? Адже я не знаю, як моя прабабуся виглядала. Одного разу мені якась така снилася... може, то була вона? Тільки не пам'ятаю, чи це було перед шльопкою чи після шльопки. Коли після, то, мабуть, прабабуся. Але зараз, мамо, мене не цікавить та прабабуся. Я хочу нарешті дізнатися, де зимують раки?

З польської переклала Галина ГОРДАСЕВИЧ

Раби автомобіля.

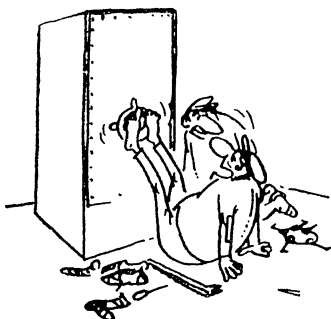
Як у трамваї.

— Слово честі, це не протест!
Випадково розбив!

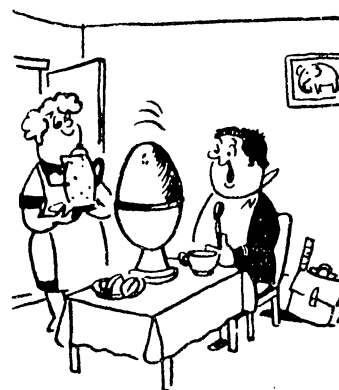
— Мій чоловік багато курить!

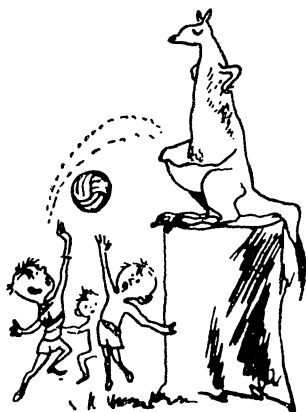
— Уявляєш, як вони здивуються,
коли побачать відбитки пальців!

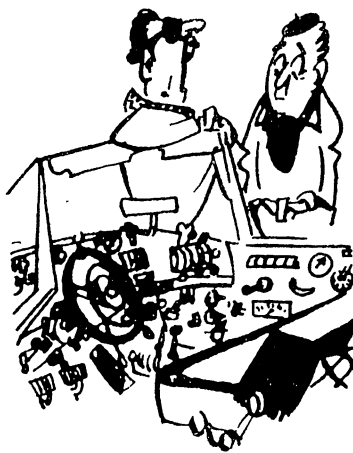
Без слів.

— Як добре, що нашого батька
поставили в зоопарку завідувати
страусами.

Баскетбол в Австралії.

Ці кнопки й ручки я поставив для
того, щоб дружина боялася сісти
за кермо.

Без слів.

БАГАТИЙ І БІДНИЙ

Одного разу багатий спитав бідного:

— Ти чому не вітаєшся?

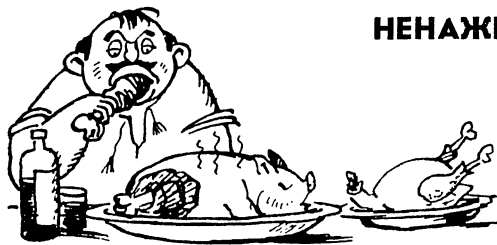
— Навіщо вітатися?

— А от у мене є тисяча левів, можу дати тобі п'ятсот.

— Якщо ти мені даси п'ятсот левів, то ти теж матимеш п'ятсот і в мене буде п'ятсот — навіщо ж вітатися до тебе?

— Я можу віддати тобі всю тисячу!

— Якщо ти віддаси мені всю тисячу, то це ще краще: я матиму тисячу, а ти — нічого; навіщо ж вітатися?

ЕНАЖЕРИ

Один чоловік був великий ненажера. Якось він з'їв ціле печене поросся. Набив живіт і каже:

— Господи, навіщо ти дав мені двоє очей, а не два шлунок?

А другий чоловік з'їв за один раз усе, що в нього було в домі, а потім, поголодувавши кілька днів, сказав:

— Господи, добре, що ти дав мені один шлунок, бо якби було два, я б давно помер з голоду.

«ПРАЦЬОВИТА ДОЧКА»

Одна жінка каже своїй доньці:

— Слухай, дитино, не сиди без діла, а роби що-небудь!

— Що ж робити, мамо? — спитала дочка.

— Роби те, що робить цілий світ.

— А як побачити, що робить цілий світ?

— Піди до сусідів і подивися.

З БОЛГАРСЬКОГО НАРОДНОГО ГУМОРУ

Дочка й пішла в одну хату. Там віяли жито. Пішла в другу, там парили сорочки. Пішла в третю — там пекли хліб.

Повернувшись додому, дочка поміркувала, що й вона має віяти жито, як це роблять люди. Але в них не було жита, тому вона винесла надвір борошно і почала його віяти.

Закінчивши цю роботу, вона взялася за другу: закип'ятила окріп і попарила батькового кожуха. Залишилося ще посадити щось у гарячу піч — до вогню; посадила теля та й пішла до матері.

— Що, моя дитино, закінчила роботу? — спитала її мати.

— Закінчила, мамо. Відвіяла борошно, попарила кожуха і спекла теля.

НЕДОБРЕ СЛОВО

Колись жив чоловік, який ніколи не вимовив доброго слова.

Селяни покликали його і сказали:

— Вирішили ми після обмолоту дати тобі по одній мірці жита, щоб відтепер у тебе навіть і на думці не було нічого поганого.

— А як не вродить жито?!

Зібралися селяни та й відлупцювали того чоловіка.

ХИТРИЙ ПЕТРО

Одного разу хитрий Петро пішов у гості. І ось односельчани вирішили пожартувати з Петра. Нишком вони зібрали з столу всі кістки, поклали перед ним і сказали:

— Гляньте-но, який ненаситний наш Петро, він стільки з'їв, що нам нічого не залишилося.

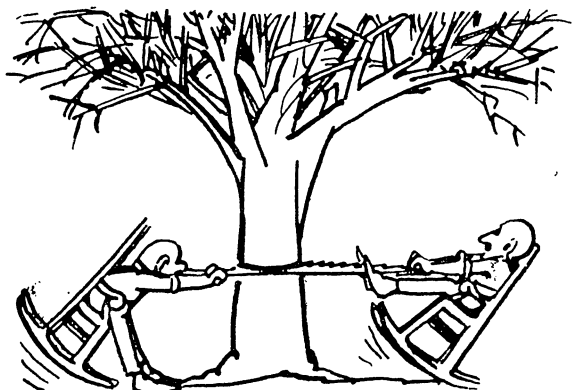
Хитрий Петро, зметикувавши що до чого, мовив:

— Так, добряче попоїв. Але я з'їв лише м'ясо, а ви й кістки поковтали.

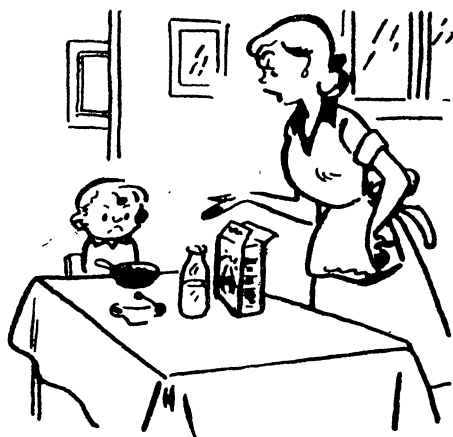
З болгарської переклала
Лідія ГОРЯЧКО

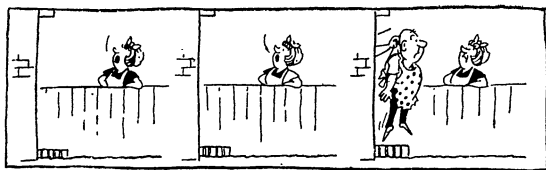
— Пане суддя, я не хочу жити ані з батьком, ані з матір'ю. Дайте мені окрему квартиру.

Без слів.

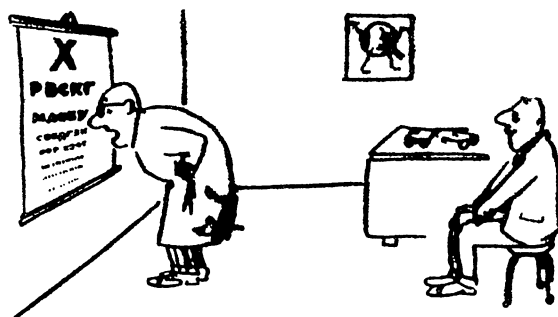

— Їж, це не гірше за той пісок, якого ти наковтався у дворі!

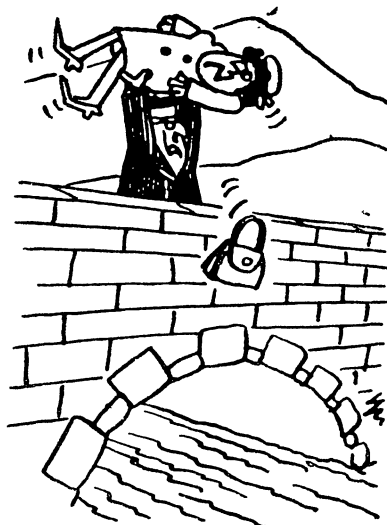

— Моя пральна машина зіпсувалася, позичте свою!

— Будь ласка!

— Маєте рацію, то справді «А»...

— Лайош, облиш! Ти забув про свою грижу!

— Тепер ваш собака вже не кусатиме мене!

Ф Р А Ш К И

МАРІАН ЗАЛУЦЬКИЙ

БУКВА «С»

Буква «с» у машинці зламалаш.
Кличу майстра — машинка у галаш:
— Штій, не шмій, будеш жити на шлаву,
Бо підштали нема для дошади:
Як для віршів я вже шепеляю,
То пиши для артистів ештради.

СТАНІСЛАВ ЯГОДИНСЬКИЙ

ЗЛА ЖІНКА

Страшніша, ніж у пеклі сатана,
Бо злих і добрих мучить вона.

ЙОЗЕФ ВАШНЕВСЬКИЙ (ДУБУШ)

КЛЮЧ ВІД СЕРЦЯ

Ті, що цінують сердець наших щем,
Гроші звуть кращим до серця ключем.
Думати так хитруни мають звичку.
Та гроші не ключ, а звичайна відмичка.

В ОПЕКСТРИ

Бринять в оркестрі фальшиві ноти.
Чому ж не чути ні слова проти?
— Бо в нас танцюють самі німі,
А ті, хто слуха, глухі як пні.

ЦИПРІАН НОРВІД

ЇХ СИЛА

Велике військо, мудрі генерали,
Поліція, священики та бог.
А проти чого сили ці повстали?
Щоб спростувати декілька думок.

АЛЕКСАНДР ФРЕДРО

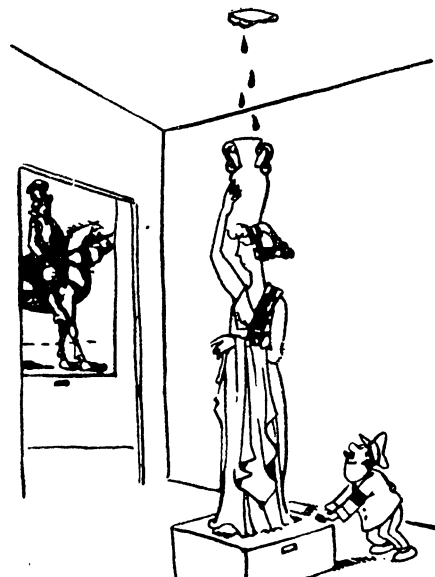
КАТ І ЗЛОЧИНЕЦЬ

— Прошу пробачити, це перша в житті
моїм страта.
Може, у мене ще методи зовсім не ті...
— Е, не турбуйтеся, — звертається злодій
до ката, —
Вперше також мене вішають в цьому житті!

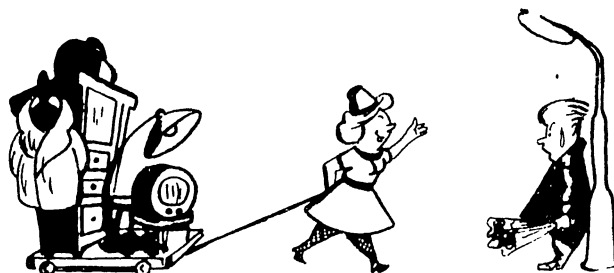
ХРЕСТИ

Це правда, що часи тепер не ті.
Але, чому це так, не розумію.
Раніш висів злочинець на хресті —
Тепер хреста злочинцю вішають на шию.

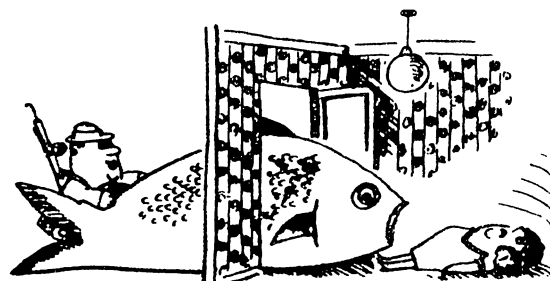
Переклади Володимира ЛЕВИЦЬКОГО.

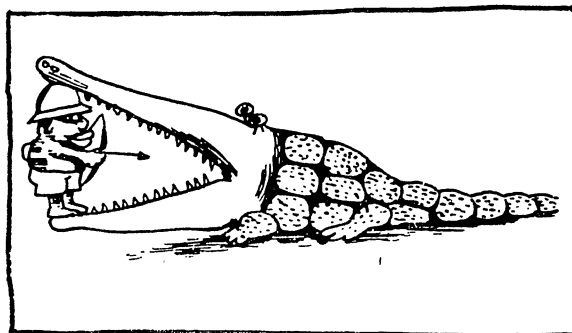
Без слів.

На перше побачення.

Випадок з дружиною рибалки.

Мисливець-сміливець.

В. ГАККЕБУШ

У ВИРІ ТЕАТРАЛЬНОГО СЬОГОДЕННЯ

Сама назва нової книги проф. Т. Якимович — «Драматургія і театр сучасної Франції» привертає увагу, зацікавлює і відразу ж викликає певні побоювання.

Виникають природні сумніви — чи можна взагалі створити монографічне дослідження про сучасний театральний процес — цей невпинний і бурхливий творчий вир, окремі течії якого легше відчуті з відстані часу, з історичної, в якійсь мірі, точки зору? Чи ж сьогоднішній день театального мистецтва цілої країни можна піддати об'єктивному, комплексному аналізу? Чи дослідник мимоволі не буде втягнений в ту живу реальну мистецьку боротьбу, сучасником і свідком якої він є?

Книга Т. Якимович наочно доводить, що озброєний належ-

ним науковим методом фахівець може успішно подолати такі труднощі, хоч вони видаються особливо серйозними, коли мова йде про драматургію і театр Франції. Відомо ж бо, що саме з берегів Сени не раз на протязі століть лунали нові естетичні гасла, які мали вплив на розвиток театального мистецтва в усьому світі.

І вже в наші дні знов-таки з Франції стартувала «ракета» антитеатру, яка, з належним апокаліптичним галасом і свистом, запустила на театральну орбіту новітній варіант замшлого на протязі тисячоліть ідеї кінця світу. І природно, що увагу дослідника драматургії і театру сучасної Франції привертає, перш за все, ця ще одна марна спроба буржуазної культури взяти в свої руки пра-

Т. ЯКИМОВИЧ. ДРАМАТУРГІЯ І ТЕАТР СУЧАСНОЇ ФРАНЦІЇ. КИЇВ, ВИДАВНИЦТВО КДУ, 1968.

пор мистецького новаторства й прогресу, назавжди відібраний у неї митцями соціалістичного табору.

Майже половина книги «Драматургія і театр сучасної Франції» присвячена так званому «театру абсурду» («антитеатру»). Про цей своєрідний парадоксальний вияв модерністської деформації театального мистецтва загалом наша фахова література розповіла вже чимало. В різний час надходили повідомлення про окремі п'єси і вистави, з різними оцінками і прогнозами, а, головне, з різним ступенем обізнаності. Були й більш-менш вдалі спроби оцінити загальний доробок «авангардизму», проаналізувати його головну ідейну й естетичну суть. Але можна сміливо твердити, що лише дана книга є глибоким науковим дослідженням цієї теми. Цілком об'єктивно і конкретно розповідає Т. Якимович історію театру абсурду, розкриває його філософський і естетичний генезис, простежує мистецький резонанс в різні моменти нетривалого розквіту й дає вичерпну характеристику його ідейно-філософському змістові і громадсько-політичній функції. В умілих руках дослідника «потойбічні загадки» антитеатру втрачають всю свою трансцендентальність і дістають наукове матеріалістичне розв'язання. Крізь усі парадокси, па-

раболи, метафори й «антиметафори» театру абсурду прозирає його реальне земне призначення — бути «войовничою антитезою життєствідного реалістичного мистецтва, яке стоїть в центрі поступу світової культури». Згідно з висновками дослідниці загальну «надзадачу» всіх трагічних і сатиричних, ліричних і фізіологічних, поетичних і циркових вивертів поетики антитеатру можна визначити, як «пропаганду небуття», з усіма відповідними в суспільному житті наслідками. І автор наочно доводить морально-політичну згубність цієї «надзадачі», не лише розкриваючи завуальований іноді реакційний зміст антип'єс, а й досліджуючи їхню форму, композицію, лексику, загалом усі творчі засоби й образну систему високо професіональними засобами марксистського літературознавства.

В передмові до своєї книги Т. Якимович цілком слушно попереджає, що дослідження конкретної роботи театрів залишається для неї допоміжною темою, якої вона змушена торкатися лише в міру «специфіки драматургії, як особливого роду літератури, нерозривно зв'язаного з живою реакцією глядача». Внаслідок цього сценічний доробок антитеатру висвітлений в книзі не так всебічно. А саме реальні театральні постановки впливали і на чисто літературний аспект авангардизму. Неминучий процес взаємодії — між літературою й театром відбувався, звичайно, і цього разу.

Мабуть, найяскравішим прикладом такої взаємодії можна вважати уславлену постановку «Лисої співачки» і «Лекції» в Паризькому театріку «Ля-Юшетт». Ця вистава з двох мініатюр Йонеско на протязі дванадцяти років щодня збирає повну, хоч і дуже маленьку театральну аудиторію. Саме «довголіття» цього спектаклю доводить, що він має якийсь позитивний громадський резонанс. Адже в усьому світі театр абсурду аж ніяк не став масовим мистецьким явищем, не знай-

шов свого широкого глядача, залишившись «елітарним» естетським делікатесом для театральних гурманів.

Секрет масового успіху «Лисої співачки» і «Лекції» на сцені «Ля-Юшетт» полягає в тому, що зусиллями режисерів Ніколя Батая, Марселя Кювельє та їхніх однодумців акторів дві мініатюри Йонеско перетворилися на гострий сатиричний памфлет проти конкретних, типових явищ буржуазної дійсності. Абстрагована гротескова форма п'єс набула на сцені реалістичного обґрунтування, втратила свою самоцільність. Провідна філософська підвалина творчості Йонеско — полемічне ствердження абсурдності людського існування в абсурдному світі (і не менш абсурдному антисвіті) не «пробилася» на мікросцену «Ля-Юшетт» крізь реальне, земне безглуздя сатирично зображеного буржуазно-міщанського животіння. Театр зумів перемогти чітко визначену автором книги універсальність песимістичного скептицизму Йонеско, знайти для нього конкретну адресу і матеріалістично перетлумачити суб'єктивне образне мислення письменника.

Езагалі ж здорові зернятка антибуржуазної сатири, які, може, й всупереч загальним основним намірам самого Йонеско, виникли в деяких, а надто ранніх творах драматурга, дали змогу і іншим театрам, особливо в соціалістичних країнах, скористатись з творчості абсурдистського «класика». І його широко відомі «Носороги» дозволили не лише Жану-Луї Барро, а й багатьом іншим режисерам гостро виступити проти гітлеризму й загрозових тенденцій його відродження. Оці спроби передових театрів «освоїти» авангардизм, використати певні його критичні ракурси, збагатити ними загальну палітру прогресивного театрального мистецтва лише побіжно відзначені в книзі Т. Якимович. А вони показові, як живі приклади перемоги реалістичної театральної практики над кабінетними

формалістичними експериментами драматургів.

Так само і деякі суто сценічні парадокси, що неминуче виникають при конкретному зіткненні театрів з абсурдистською драматургією, заслуговують, мабуть, більшої уваги. Беккетт, наприклад, поєднує поетичну, умовну, сценічну форму (аж до використання циркових прийомів) з проявами граничного натуралізму і фізіології. (Мають рацію деякі дослідники, називаючи його театр «нео-натуралістичним цирком»).

Подібна свідомо стильова еkleктика примушує театри шукати якийсь особливий сценічний «сплав» поезії і натуралізму, образної умовності і фізіологічної патології, що й приводить іноді до несподіваних наслідків. В постановці Жана-Луї Барро на сцені Театр де Франс вистава «Радісні дні» раптом закінчувалася торжеством високих людських почуттів.

Усмішка Вінні (Мадлен Рено), спрямована до паралізованого чоловіка, що не може виповзти на горбок її могили, виповнювала всю сцену дивовижним всепереможним ліризмом. Ця усмішка, що перекреслювала весь передбачений автором «могильний» вплив вистави, все ж могла органічно виникнути на сцені з поетичного метафоричного ключа п'єси. Це приклад того, як формальні протиріччя в творчості Беккетта можуть стати в руках театру засобом певної полеміки з її змістом.

Взагалі Т. Якимович не відзначає гострого парадоксу в сценічній історії театру абсурду, що впливає з багатолітньої театральної практики. Вже давно відомо, що «надноваторські» авангардистські антип'єси, при їх конкретному втіленні на сцені, неминуче вимагають найпростішого життєподібного акторського виконання. Лише підкреслена життєва переконливість акторів може дати театрові змогу «освоїти», «олюднити» ексцентричний літературний матеріал, донести його до свідомості глядача, створити необхідну в усякому мистецтві гармонію

сприйняття. Парадоксальна «нелюдська» образність сценічних ситуацій антип'єс вимагає натуралістичного, в кращому разі веристського урівноваження. Так антитеатр, що в своїх деклараціях провіщає перспективи мистецтва майбутніх епох, неминуче відроджує на сучасній сцені скромну акторську техніку кінця минулого століття. Адже в усьому світі на підставі антип'єси ніхто не спромігся створити «антивистави», бо така вистава безперечно була б кінцем літературного театру. Такі наміри, може, й здійснені частково в модних подекуди хеппенінгах, але останні, цілком природно, не можна брати до уваги, коли йдеться про літературу й мистецтво.

Що ж до загального змісту всієї книги, то можна сміливо сказати, що такої вичерпної характеристики сучасної французької драматургії ми досі не мали. В розділах, присвячених авангардизму, читач, наприклад, не тільки дізнається про «сратників і епігонів великої трійки Йонеско — Беккет — Жене», імена яких йому зовсім незнайомі (Одіберті, Маргеріт Дюра, Борис В'ян, Робер Пенже, Ролан Дюбіяр), а й дістає грунтовну характеристику їх творів. Шкода лише, що, висвітлюючи роботу Маргеріт Дюра в кіно, Якимович не згадує про її реалістичний антифашистський сценарій фільму «Така довга відсутність», який мав заслужений успіх у радянського глядача. А в громадській мужності цього пристрасного гуманістичного твору талановитої письменниці таїться, мабуть, перспектива її можливого виходу з глухого кута абсурдизму. Належну увагу приділяє дослідниця і таким попередникам абсурдизму, як Жан Тардьє, Антонін Арто і особливо Альфред Жаррі, якою вона цілком слушно відділяє від його сучасних спадкоємців. Так само і суперечлива постать Піранделло, творчість якого авангардисти поспішили «взяти на озброєння», дістає на сторінках книги справедливую об'єктивну оцінку.

Чимало сторінок дослідниця присвячує гострій полеміці з теоретиками абсурдизму, перш за все із заушними визивними деклараціями самого Йонеско (надмірна галасливість яких, до речі, не позбавлена елементарної рекламної функції). Активно заперечуючи аргументи «трубадурів антитеатру» Ессліна, Сенара, Джільмана, Гішарно, Пронко та ін., Т. Якимович розвінчує створені ними міфи про «революційність» авангардизму, про його «універсальний філософський розмах», про «благородну функцію всеосяжного синтезу всіх попередніх естетичних шукань людства». Вона ставить гучно розрекламований «вираз патафізичного нонсенсу сучасності» на належне місце, аргументовано кваліфікує його, як конкретний, скороминущий реакційний епізод в історії світової культури.

Але викриттям авангардизму, звичайно, не вичерпується зміст книги. Дуже важливо, що в ній ми вперше зустрічаємося з систематизованою інформацією про масовий демократичний театральний рух в сучасній Франції, про її драматичні центри, що виникли в процесі так званої децентралізації. Рух цей тільки зароджується, до того ж не в дуже сприятливих умовах, тим-то вимагати розгорнутої його естетичної характеристики ще рано. Але Т. Якимович вміло синтезує розрізнені дані й робить з них обґрунтовані висновки. Особливо цінне те, що вона уважно досліджує творчість молодих драматургів, зв'язаних переважно з драматичними центрами, яких об'єднують спільні демократичні й гуманістичні ідеї та громадська проблематика. Цей так званий «демократичний авангардизм» бореться з реакційним антитеатром і є, взагалі, найвизначнішим в суспільному розумінні явищем сучасної французької сцени. Незважаючи на часом дуже істотні стилісові розбіжності в творчості окремих авторів, весь цей напрямок справедливо називають «новим реалізмом». Його представники

порушують актуальні громадські і політичні проблеми. Якимович детально розглядає цю галузь молодого прогресивної французької драматургії, згуртованої навколо Армана Гатті, знайомить читача з творами цілої низки авторів.

Дуже цікаво простежує Якимович еволюцію одного з найвидатніших в минулому абсурдистів Артюра Адамова, який перейшов до табору демократичного реалістичного мистецтва. Дослідниця тонко відчула вже в перших п'єсах письменника, незважаючи на їх спорідненість з абсурдистською драматургією, трепет живої гуманістичної тривоги за долю людства, неспокій думки, яка б'ється в пошуках виходу з розпачливих умов буття. І Т. Якимович зображує перехід Адамова до табору противників реакційного авангардизму, до прогресивного гуманістичного мистецького табору як цілком логічний та вмотивований.

Належну увагу автор приділяє спадщині Брехта, яка в багатьох капіталістичних країнах є прапором митців, що шукають шляхів до нового соціалістичного мистецтва. Саме завдяки впливові Брехта метод соціалістичного реалізму згуртовує в театрах усього світу найпередовіші демократичні сили. Французька драматургія, яка має свої вікові національні традиції, не стала, звичайно, на шлях копіювання Брехта, але запозичила у нього політичний запал, полемічну форму інтелектуального впливу на глядача, примат соціального мислення. Вплив естетичних теорій Брехта можна відчуті навіть у творчості драматургів, які не цілком вийшли за модерністські рамки (Франсуа Бієду). В книзі тонко досліджується також творчість визнаних драматургів демократичного табору Роже Вайяна, Жюльє Руа, Жоржа Сор'я, Армана Салакру.

І все ж аналіз модерністської драматургії кількісно переважає в книзі Якимович, так само як переважає кількісно ця

драматургія в театральній дійсності буржуазної Франції.

Т. Якимович детально розглядає сучасний строкатий французький театральний модернізм. Це одне з істотних достоїнств розвідки. Але через обсяг цього розгорнутого аналізу Сартр, наприклад, не зайняв у книзі місця, відповідно його значенню. Дослідниця свідомо вирішила «принести в жертву» цього добре знаного у нас письменника заради ширшої інформації про інші, цілком невідомі імена. З цим прийомом автора можна погодитись, але в загальній тематичній картині сучасної французької драматургії таким чином утворилася певна диспропорція.

Взагалі ж у живому процесі сучасного театального життя Франції модерністські і реалістичні тенденції часто переплітаються, даючи несподівані «хі-

мічні» реакції, і тому Т. Якимович слушно визначила своє провідне завдання, як спробу всебічно виявити прогресивні гуманістичні тенденції в цих часом найдивовижніших конгломератах. У вирі театального життя сучасної Франції дослідниця зуміла ясно побачити його найперспективніші джерела — джерела, яким належить майбутнє. Це й відіграло роль тієї чарівної нитки Аріадни, яка провела автора через запутаний лабіринт театального сьогодення.

За час «проходження» книги Т. Якимович, який, на жаль, у нас буває завжди дуже довгий, у Франції сталися відомі всьому світові події. Травнево-червневі дні минулого року, що потрясли країну, не могли не позначитися на її мистецькому житті. Є вже конкретні спроби відтворити ці події в нових

драматургічних творах. Загальні найгостріші політичні проблеми світу (війна у В'єтнамі) і далі знаходять вираз у нових п'єсах, що з'являються на французькій сцені. Є й зміни іншого порядку: в Парижі створено новий великий театр, звільнено з посади керівника театру Одеон (Театр де Франс) його творця Жана-Луї Барро. Таким чином, у сучасному французькому театрі «все тече і змінюється», що особливо природно в дні громадського неспокою.

Кожному, хто прочитав книгу Т. Якимович, неодмінно захочеться почути, як вона оцінює ці зміни, що стали своєрідним відгомонам бурхливих подій на вулицях Парижа. Читач цієї книги нетерпляче чекатиме її продовження. Це — чи не найвища оцінка талановитої і сумлінної роботи доктора філологічних наук Тетяни Костянтинівни Якимович.

«Весь мир» (на українском языке)

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат 93-44-85, відділи: 93-20-82
Видавництво «Радянський письменник».

Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються

БФ 33005. Здано до набору 14. III. 1969 р. Підписано до друку 17. IV. 1969 р.
Умовних друк. арк. 20. Обл.-вид. арк. 20,3. Тираж 52.050. Ціна 60 коп. Зам. 01364.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна», Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

